

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

*Bu kitab "Əli bəy Hüseynzadə. Siyasəti-fürusət" (Bakı, "Elm", 1994),
"Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" (Bakı,
"Azər nəşr", 1996), "Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən
ibarətdir?" (Bakı, "Mütərcim", 1997), "Əli bəy Hüseynzadə. Qərbin
iki dastanında türk" (Bakı, "Ağrıdağ", 1998) və digər nəşrlər əsasında
təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Transliterasiya və tərtib edən:
Elmi redaktoru və izahların müəllifi:

Ofeliya Bayramlı
Azər Turan

ISBN 978-9952-34-162-1

079.4754-dc22

Azərbaycan ədəbiyyatı – Publisistika

Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 480 səh.

Böyük fikir adamı, publisist, filosof, şair, həkim, rəssam... Əli bəy Hüseynzadənin "Seçilmiş əsərləri" nə müxtəlif illərdə yazdığı bədii-publisistik irsindən nümunələr daxil edilmişdir.

XX yüzildə Türk dünyası üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edən türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq təliminin yaradıcısı olmuş bu dahi şəxsiyyətin əsərləri istər elmi-ədəbi, istərsə də milli məfkurə tariximizin öyrənilməsi baxımından əsas qaynaqlardan hesab olunmaqdadır.

© "Şərq-Qərb", 2007
© Ofeliya Bayramlı, 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ƏLİ BƏYİN İRSİ VƏ VARİSLƏRİ...

Bayrağımızdakı üç rəngin üçünün də rəssamı Əli bəydir. Milli gerbimizdəki boya simvolikası da onun **“türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq”** – düsturunun rəngdə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz, söhbət yalnız boyadan və kətandan getmir, həm də təməldən, bünövrə daşından, dəmir özündən gedir: Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türklük miqyasında qövmi özünüdərkən, istiqlal düşüncəsinin tək rəssamı deyil, həm də memarıdır... Məhz bu mənada nəinki Məhəmməd Əmin və Nəriman Nərimanov, üstəlik, Ziya Gökalp və Kamal Atatürk də Əli bəy Hüseynzadədən başlayır.

Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüyn ilk dəfə hərəkətə gəldiyi qatarın sükanı arxasında hamıdan əvvəl Əli bəyi görürük və bu qatar sonralar bütün Qafqazdan, Orta Asiyadan, Anadoludan keçir. Öz hərəkətində milli-mənəvi mədəniyyətin bütün əsas qatlarını – elmi, sənəti, fəlsəfəni, sosiologiyamı... birləşdirir.

İyirminci yüz ilə ədəbiyyat da Əli bəyin nişan verdiyi körpüdən keçib daxil olur. Üç təməl – qırmızı, mavi və yaşıl sütuna söykənən körpünün üzərində və bu üç rəngin işığı altında biz bu gün də sabaha, iləriyə, mənzilbaşına yol axtarıq.

İttihad – qüvvət – tərəqqi! – Əli bəyin “Turan” idealında bədii spektr – üç sütun və üç rəng – bu üç mərhələ kimi də bir-birini əvəz edir, izləyir və tamamlayır: “Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin salamatı-səadətinə yeganə vasitə budur”. Məhz qüvvət üçün tərəqqi, tərəqqi üçün isə ittihad (birlik!) lazımdır. Odur ki, Əli bəy, elə bil bu günümüzü görürək, hələ o vaxtdan elan edirdi: **“Əvvəl tərəqqi!”** Təsədüfi deyil ki, o, məhz “İttihad və tərəqqi” firqəsinin əsasını qoyur. Bu ittihadın və tərəqqinin məramında **“Turan”** sözü yazılmışdı, dünyadakı bütün türklərin iqtisadi, ədəbi, mədəni birliyi sözü yazılmışdı.

“Turan” deyəndə Əli bəy, hər şeydən əvvəl, əlbəttə vahid mənəvi məkanı görür və bütün türklər üçün sabit, monolit, dəyişməz mənəvi Vətəni nəzərdə tuturdu. Bu Vətənin orası – vahid islam idi, vahid türk kulturu, dili və mənəviyyatı idi. Bəlkə də məhz Əli bəyin bu təlimindən sonra Atatürk öz məşhur millət tərifini və düsturunu söyləmişdi: “Türkiyə Cümhuriyyətinin təməli kulturaldır” və məhz kultur baxımından “milli məniyini bilməyən millətlər başqa millətlərin şikarıdır”.

Qərb-Şərq konteksti, əlaqə və təsirdə miqyas və nisbət problemi Əli bəyde bütöv bir konsepsiya təşkil edir. “...Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ulum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istio-

ruz, özlərinə deyil. Biz istəyirik ki, İslam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsın, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın”.

Avropaçılığa meyil məsələsində bəzən müasir Türkiyədə və Azərbaycanda özünü göstərən açıq-aşkar aludəlik və ifratçılıq hallarının mənbəyini Əli bəy hələ o zamandan görmüş, türklüyü və islamı ayıq-sayıq olmağa çağırmışdı: “...türklük və islam dairəsində tərəqqi etmək istioyuruz. Biz arzu edirik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda “türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi edioyurlar” denilsin, yoxsa “türklər, müsəlmanlar irtidat edioyur, firəngləşioyurlar” denilməsin!”

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” – bu sorumun içində elə biz istəyən suala da cavab vardır: “Əli bəy kimdir və onun “türk” anlamı nələrdən ibarətdir?”

Əli bəyin Azərbaycan (və bütönlükdə türk) amalına həsr etdiyi məqalələr çoxdur. Həmin ideya həmin irsdən ən davamlı əsəb siniri, ana damar kimi keçir. Və maraqlıdır ki, bu səadətə doğru yolda o, türk xalqlarını gözəlyən sınaq və maneələri də əvvəldən görür və xəbər verir.

Türklük tarixində hadisə adlandırılan “Məktubi məxsus”da türklüyə və türkə, onun adına, dilinə, tarixinə və coğrafiyasına münasibət barədə indi də öz nəzəri və metodoloji əhəmiyyətini qoruyub saxlayan müdrik müşahidələr var. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ilk linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsi C.Məmmədquluzadənin, Türk dünyasındaki isə Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərində cızılmışdır. “Türk kimdir və kimlərdən ibarətdir” – bu ad altında Ə.Hüseynzadənin yalnız bir əsərini yox, bütün əsərlərini toplayıb nəşr etmək olar. **“Türk var, moğol var, fəqəq tatar yoxdur. Krimlilər, kazanlılar, orenburqlular və sairə həp türk oğlu, türkdürlər...”**

Maraqlıdır ki, Əli bəy “qan tökdükləri üçün” Çingizlərə və Teymurlara, adının əvvəlində “mirzə” sözü, sonunda isə “ov” şəkilçisi olduğu üçün Axundovlara münasibətdə hələ o vaxtdan özünü göstərən ifratlara və əyriyə dəqiq məntiqi cavablar verir, mədəniyyətə və tarixə münasibətdə millilik problemini sağlam elmi-nəzəri əsaslarda iləri sürməyin nümunəsini göstərir: “Qafqaz türklərinin Molyeri (Moelie) bulunan müdhikənəvisi – şəhir Mirzə Fətəli Axundovun adının başında “Mirzə” var, yaxud axırında “ov” var deyə əcəm, əcəmləşmiş, yaxud ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımaımaq, təkrir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını türklərə xidmətdə bulunduğunu bilməmək... İştə tayib olunacaq hallar...”

Biz çox uzun bir müddət milli tarixin simalarına və hadisələrinə (Cavad xana və M.Ə.Rəsulzadəyə, Çələbi xana və Hüseynqulu xana, elə Əli bəy

Hüseynzadənin özünə və Ə. Ağaoğluna...) milli məntiqin və mənafeyin yox, qeyri-milli tarixlərin ölçüləri baxımından qiymət vermişik. Türkün tarixinə türk olmayanın nəzərilə baxıb təhlil vermişik. Sən demə bu məzənin də tarixi qədim imiş və Əli bəy hələ o vaxt yazdığı bu sözləri elə bil bizi nəzərdə tutaraq yazmış "...böyük cahangirlərə öz qövmləri və milləti nəzəriylə deyil, başqa millətlərin nəzərilə baxırlar... Səd İbn Vəqqasın mədəniyyətə xidmətlərini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun... Bismark fransızların qənimi, almanların ictimaiyyəti; Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətlərini İrandan və Çindən yox, ...Orta Asiyadan soruşun".

M.F. Axundovdan sonra Azərbaycan (türk) mədəniyyəti tarixində "Qərb-Şərq sintezi"nin böyük nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə olub. Bu sintezdə türklük "Qərbdən və Şərqdən nə alıb?" sualı ilə yanaşı, "dünyaya nə verir?" sualı da öz əyani ifadəsini tapmışdır. Ədəbi-mədəni sintezin daha ali və kamil Əli bəy nümunəsini biz nəinki ondan əvvəlki Axundov mərhələsinin, hətta... ondan sonrakı "sosialist realizmi" və "Anadolu avropachılığı" mərhələsinin də ifratlarından təmizlənmiş halda görürük. Əli bəyə görə, əgər bir türk milli, ədəbi, mədəni "məni"ni itirib fransızlaşarsa, bu türk kultürünün yox, fransız mədəniyyətinin tərəqqisi deməkdir. Biz "Avropa sivilizasiyası" deyilən qazanda və mədədə qaynamaq və həzm olunmaq üçün yox, onlardan da bəhrələnilib, milli baxımdan gerçəkləşmək, özümüzü təsdiq etmək üçün Qərbə açıq oluruq. Bu baxımdan Əli bəyin rus ədəbiyyatına və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə ikili, dialektik münasibəti çox ibrətli və səciyyəvidir.

O, bir tərəfdən, ən adi milli-insani haqq və hüquqların təminatı, demokratiya və sosial tərəqqi baxımından "Avropa jandarmı"nın çağdaş sivilizasiyadan nə qədər uzaq olduğunu görüb belə yazırdı: Rusiyanın bu günlərdəki halı hürriyyət səadəti degildir, bəlkə bir anarxiyadır" ("Həyat", 30 noyabr 1905). Digər tərəfdən isə deyirdi ki, "...əsri-hazır bəşəriyyətin bir üzvü-mühümmi olan rus millətinin dövrü-kəmalidir". Bunu deyərək Əli bəy, şübhəsiz, birinci növbədə XIX-XX əsrlərin mütərəqqi rus ədəbiyyatını (Tolstoy, Dostoyevski, Çexov, Bunin...) nəzərdə tuturdu və onu da əlavə edirdi ki, ona məhz bu baxımdan hətta "Avropa və Amerika qibtə edə bilər". "Peyğəmbər olmayan", fəqət "sahibi-kitab" olan Tolstoyu o, daha tez-tez xatırlayır və ona ayrıca məqalə həsr edirdi. Əgər çar naziri Puruşkeviç biz Əli bəyin əsərlərində Şeyx Fəzlullah, Seyidəli Yezdi, Mir Həsım kimi ön qatı Şərq (İran) irticaçılarının əhatəsində görürüksə, Tolstoyu Əli bəy həmişə Firdovsi ilə, Sənai ilə, Sədi ilə bir kontekstdə təhlil və təqdim edir. Özü də maraqlıdır ki, nəhəng Tolstoyu biz həmin kontekstdə həm həssaslıq və ehtiramın, həm də obyektiv tənqidi münasibətin hədəfi şəklində görürük: "Tolstoy bəlkə dərin bir mütəfəkkir deyildir. Lakin hər halda vaxt bir bəhri-bədayədir".

"Ömrü boyu yol gedən və keçdiyi bütün yol boyu da heç vaxt mənzilbaşına çatmayan səyyah! Əbədi yarı yolda qalan, zamanın, ömrün karvan yolunda

əbədi köçəri didərgin olan, sarvan və müsafir... Sonot fəlsəfə adlı ən möhtəşəm qalaya, qəsəbə daxil olan, fəqət qapının və yaxud qapıya açarın harda olduğunu bilməyən ixtiyar ədib! – rəssam Əli bəyin fırça ilə kətəndə yox, qələmlə vərəqdə çəkdiyi Tolstoy obrazı və portreti belədir...

Əli bəy Hüseynzadənin şah əsəri "Siyasəti-fürusət"dirsə, tarixə irs qoyub getdiyi ən böyük kitabının adı "Füyuzat"dır.

"Füyuzat" sözünün əsil mənası səadət və ələlxüsus səadət-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalərdən ibarət bir səadət-mənəviyyədir, həyat isə mənaibətinə daimi bir meyli-səadət, bir meyli-füyuzatdır..." Müəllif xüsusi qeyd edir ki, məni "həyat – səadətdir" demirəm, "həyat – meyli-səadətdir" deyirəm. Bununla o, idealdan ən uzaq gerçəklikdə də idealla yaşamağın labüdlüyünə işarə etmək istəyir.

Bes idealla nisbətə onun yaşadığı ictimai gerçəkliyin real iqtisadi və siyasi məkandakı İslamın həqiqi vəziyyəti necədir? Əli bəy bu suala da cavab verir. Onun "Məcnun və Leylayı-İslam" ("Füyuzat", 1907, №17, 18, 20) adlı bədii-fəlsəfi düşüncələr silsiləsində həkim müayinə etdiyi xəstəyə – İslama belə diaqnoz qoyur: "...bəyniniz, dimağımız müzmin və mənid bir səadət-istibdad və əsarətə mübtəladır". Bes "necat nədədir?" "Necat – məhəbbətdədir!" İdeala və gözəlliyə əbədi meyildədir!.. Bu, Əli bəyin qəti qənaətidir, həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə zorakı qəsdin inkar edən müasir humanitar təlimlərlə də onu birləşdirir. Həyatı idealsız absurd, mənəvi, əxlaqi dəyər və sərvətdən məhrum xaos, yerüstü İblis səltənəti sayan bezi qaranlıq, işıqsız modern Qərb fəlsəfələrindən Əli bəyi aparıb Şərqlə, klassik Şərq ontoloji dəyərləri ilə birləşdirən körpü də bu nöqtədə idi!..

Hələ böyük Füzulidən və Mövlanədən sonra Dostoyevski elan etmişdi ki, dünyanı gözəllik xilas edəcək. Cavid bu hökmü olduğu kimi qəbul edir, Əli bəy isə elan eləyir ki, "Necat məhəbbətdədir..." ("Füyuzat", 1906, №6). Əli bəy bu sözləri o zaman söyləyir ki, "qurtuluş qaranlıqları", "terror ələvələri" hər tərəfi bürüyüb, hər gün, hər yerdə "bombalar vəhşiyənə rəqs edir", "kəlisə önündə insanlar bir-birlərini öldürür, məktəb içində insanlar bir-birini vurur". Məhz görünməmiş zor, irtica şair-filosofun simasında şərri-İblisi yox, xeyir və məhəbbət mələyini dilə gətirir. O, nicat soruşanda tarixi ələk-vələk edir, böyük peyğəmbər və filosofların irsində zamanın böyük sualına cavab axtarır:

"İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? Şübhəsiz, etmişdir. O nədir?.. Hürriyyət və ədalət-kamilə!..

Ədl olursa, hürriyyət də olur. Hürriyyət olursa, məhəbbət və müvəddət olur. Həzrət İsanın da, həzrət Məhəmmədin də şəhər və qanunları bu həqiqətə münəccərdir".

Təbiət və tarix Əli bəyin nə qədər haqlı olduğunu sübut etdi. Terror doğuran "texnogen sivilizasiya" özünü tamamilə tükətdi. Əsrin sonu məhz o həqiqi-

qəətə təsdiq və yekun oldu ki, həm təbiətə, həm də cəmiyyətə zorakı qəsd özünü heç vaxt doğrultmur. Təbiət də, cəmiyyət də belə qəsd üçün insandan intiqam alır. Yüzdən çox inqilab və əksinqilab, iki dünya müharibəsi, total rejimlər, ölüm peçləri və konslagerlər – bütün bunlar Əli bəyin hələ yeni başlayan əsrin qanla qızaran dan yerində gördüyü və əvvəldən xəbər verdiyi “qırmızı qaranlıqlar”dan doğdu. Əql, məhəbbət, şəfqət, hamısı batan, yox olan “yaşıl işıqlarda” və yaşılı əvəz edən al qaranlıqda – “qırmızı eşafotda” sönüb, əriyib itdi. Planeti бүrүйən kütləvi ölüm və zor epidemiyası Şərfin (Əli bəyin, Qandinin, Tolstoyun...) “Məhəbbət və nicat” fəlsəfəsindən yox, ...Avropanın (Hegel, Marks, Nitsşe...) vulqar və nihilist “elmindən” – “təzad və mübarizə”, “sınıf və tərəqqi” təlimindən doğdu.

Ədib – inqilabı “qırmızı qaranlıq”, maarif, zəka, ağıl çırağından yayılan nuru isə “yaşıl işıqlar” adlandırır (“Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, “Füyuzat”, 1906, №5). “İnqilab ilə irtica görüşür, mübarizə edir, bu mübarizə nəticəsində ortalıq al-qanlara boyanır. O qanlardan süüd edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qərq edir. İştə qırmızı qaranlıq!”

Bütün Turanı Əli bəy məhz yaşıl perspektivdə (maarif qəndilinin nurunda!) görmək istəyir. Bunun üçün coğrafi, yaxud siyasi bir anlam kimi heç bir “pan-türkizm”, “panislamizm” uydurmaq lazım deyil, məhz mədəniyyət, elm və sənət mənasında vahid bədii, estetik, mənəvi məkana nail olmaq lazımdır: “İslam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa, məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir daha deyil, bir behişt-öndər-behişt olur. Binaənəleyh məsələ, ittihad, yaxud tövhid məsələsi deyil, məsələ yekdigərimizi tanımaq, sevmək, təriqi-təməddünə yekdigərimizə müavinət etmək məsələsidir”.

Nəhayət, Əli bəyi oxuyanda və eyni vaxtda müasirliyin tarixi kitabını vərəqləyəndə Azərbaycanda təkrar olan eyni tarixlərin bir qanunauyğunluğuna da heyrət edirsən: sən demə, tarix təcrübə dərslərini həmişə Şərqdə keçir, böyük eksperiment üçün sosial və siyasi poliqon axtararkən bir qayda olaraq Azərbaycanın üstündə durur... Bəlkə ona görə ki, qlobal geopolitik mənafeələr həmişə burada qovuşur və kəsişir? Hər halda belə təcrübələr üçün “xammal”a, qurbana və çıxdaşa hamıdan əvvəl, həmişə bizim xalq çevrilir.

Görün hələ o vaxt təleyin və qəzanın Qafqaz müsibətinə Əli bəy necə təsvir verir: “Bu gün bütün cahanı sarsıtmaqda olan və yekdigərilə təsadüm edərək, ortalığı hərc-mərc eyləyən üç mühüm cərəyanın, yəni imperializm, nasionalizm və sosializm cərəyanlarının ən fəci saheyi-fəaliyyəti Kavkaziya və bilxassə Azərbaycan oldu. Orası bir cəhənnəmə döndü. Oradakı türk qar-daşlarımız bütün bu müxtəlif yaxıcı, yıxıcı, əzici cərəyanların altında sərşəmlədi, nə yapacağını şaşırı, mühakiməsini qeyb etdi. Osmanlı türkü imdadına yetişməsi idi, məhv olub gedəcəkdi. Fəqət onun məhv olması ilə Anadolu da təhlükəyə düşəcəkdi. Azərbaycanı qurtaran Anadolu kəndi-kəndini də qurtarıyor, buna şübhə etməyiniz. Derlər ki, dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşur.

Xeyr, tarixin elə anları vardır ki, dağ dağa qovuşur, bugün Erciyəz dağı Qaf dağına qovuşuyor və qovuşduqca yüksəliyor”.

“Türkçülüynün babası” rolunda Əli bəyin ən böyük xidməti, bu istiqamətdə yazdığı ən qiymətli yazı isə Hüseynzadə yaradıcılığının Bakı dövrünün şah əsəri (“Şahnaməsi”) – “Siyasəti-fürusət”dir.

...“Siyasəti-fürusət” – “At minmək siyasəti” – bu ad, nə üçünsə, “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik və siyasət biliyi”) kitabının adını mənim yadıma salır: hələ XI əsrdən Şərqdə ədəbiyyat “Xoşbəxtlik və siyasət” biliyini xalqa öyrətməyə başlamışdır və “Siyasəti-fürusət” bu tarixdə son böyük səhifələrdən birini təşkil edir.

Hər iki kitab başqa bir baxımdan da səsləşir: “Kutadqu bilik” türk xalqlarının tarixində hələ “atlı (köçəri) həyat” tərzii dövrünün abidəsi idi. “Siyasəti-fürusət”də də məcazi – şərti mövzu və əsas metafora – “at” və “atlı” obrazıdır. Dünyada son böyük köçəri xalq türklərdir və onların çoxəsrlik “atlı” (azad, sərbəst, qanadlı) həyat tərzinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş ən müasir, çağdaş “quyruq və at siyasəti”nə Əli bəy biganə qala bilməzdi.

Kitabı tarixi, milli ənənəyə bilavasitə bağlayan bir cəhəti də vurğulamaq istəyirəm. Burada hadisələrin axarı miqyaslı, çeşidli tarixi və coğrafi məkanları əhatə edir, lakin onların hamısı Cənubi Azərbaycanda kəsişir və qovuşur. O zaman Cənubda baş verən hadisələr xalis milli hərəkət və milli inqilab idi, xalis “Şərq hadisələri” idi. Burada “marksizmin üç mənbəyi, üç tərkib hissəsi” hələ yox idi və Əli bəy Hüseynzadə “rus şapkalı”, “çinovnik epoletli”, müsəlman təxəllüslü vulqar bolşevikə yox, Səttar xana inanırdı.

O da mənalı və ibrətamizdir ki, ədib Qafqazda tarixən qonşu xalqlar arasında münasibətlərdən danışarkən qədim fars mədəniyyətini İranın şahpərəst, şovinist hakim ideologiyasından, rus demokratik ədəbi-ictimai fikrini isə hərbi-bürokratik rus çar üsul-idarəsindən və müstəmləkəçi rus-çar şüurundan fərqləndirirdi.

Nəhayət, milli ənənəyə bağlılıq özünü xalis sənət və sənətkarlıq sahəsində, “Siyasəti-fürusət”lə ondan əvvəlki böyük bədii-publisist təcrübə arasında olan varis-irs əlaqələrində göstərirdi. Kəmalüddövlənin, İbrahim bəyin məşhur səyahətnamələrindən sonra “Siyasəti-fürusət” əsrin əvvəlinin növbəti böyük bədii-fəlsəfi traktatı və növbəti böyük “Ölülər”i idi.

Əlbəttə, əsər, ənənəni yada salır: “Maaday Kara” dastanında Maadayın ölümləri dünyasına səyahətini, Dantenin “cəhənnəm”ini, Qoqolun “Ölü canlar”ını, qədim Misrin “Ölülər kitabı”nı... Dünyanın özü kimi qədim tarixini. Lakin povest, birinci növbədə, ənənəyə sadıqlığı ilə yox... novatorluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Ənənəvi süjetqurma prinsiplərini saxlasa da, Əli bəyin əsəri modernist nəsrin ilk maraqlı nümunələrindən biri kimi təsir buraxır. Bir neçə süjet xəttinin kontrapunkt axarı əsərin məhz modernist arxitektônicasini yaradır. Simvolların polifoniya sistemi assosiativ planı gücləndirir. Ümumiyyətlə, modernist simvolika əsərdəki alogizm (şərtliyi) hazırlayır və şərtləndirir.

Qərb mifik ənənəsində "at quyuğunu kəsmək" – o dünyaya düşmək deməkdir. Qədim hindlilər o dünyaya köç edən ölümləri at belində təsəvvür edərdilər. Obrazla və ideyaya belə miqyaslı nəzər XX əsrin türk müəllifi üçün zəruri idi.

Tendensiya, fəlsəfi mövqe burada dildə də özünü göstərir, pafosda ifadəsini tapır. Ümumiyyətlə, diqqətlə nəzər yetirsək görürük ki, Ə.Hüscynzadə yalnız obrazlara yox, həm də üslubla "düşünür". İdeya təzadları, fəlsəfi kontrastlar bu üslubu "kəskinləşdirir".

Əli bəyin təsvir etdiyi "axirət"də on doqquz (!) əsrin ölümləri və ...məməlləri iştirak edirdi. Miqyas birinci növbədə tarixə salınan nəzərin ölçülərində dəyişirdi: Əli bəyi hər şeyin zəti, əsl, hətta ölümlərin də soy şəcərəsi, soy adı, soy kökü maraqlandırır!.. Və bütün bunlar böyük mütəfəkkirə müasirliyi, gələcəyi, bu günü görmək üçün lazım olurdu. Təsədüfi deyil ki, əsrin əvvəlində yazılan bu əsər indi əsrin sonunda da öz böyük ədəbi-bədii və siyasi-tarixi əhəmiyyətini qoruyub-saxlayır.

Əli bəyin Şərqə, tarixə, keçmişə saldıqı nəzərin bu əsərdə içinə aldığı əhatə və miqyas digər bir baxımdan da dəyişirdi: "Ölümlər"də (C.Məmmədquzadə) hələ avropalı və rus "mərhum" yox idi, burada isə Puruşkeviç – baş kabus, "zülmet səltənətində hakim İblis" rolunda çıxış edirdi. Yerli, "milli", müsəlman kölgələr və ruhlar bu "əcnebi kabusdan" nicat və imdad dərsi alırdılar: "Qurbanınız olaq, bizə də at oynatmaq siyasətindən nicat veriniz və "fürusət" sözündən xəbərdar ediniz".

Söhbət Azərbaycana və onun taleyi məqamına gəlib çatanda, hətta "Şirixurşid" də (şahlığın və istibdadın rəmzi!) Puruşkeviçinin simasında bayquşla tərəfi-müqabil, həmtay və həmkar olmağa razılıq verir!..

Əsər boyu Əli bəy də elə tarixən çarlıq və şahlıq rejimi arasında Azərbaycana qarşı çevrilmiş bu razılığın tarixini qələmə alır. Və qərara gəlir ki, hər iki dünyada İslam aləminin başı üstündən "domokl qılıncı" yox... "at quyuğu" (kazak atının quyuğu) sallanıb. Quyuqlu ulduzlardan və quyuqlu atlardan gələn bəla daha qorxuludur. Ayıq olun: başınızın üstündəki səlib xaçı poladdan, yaxud pahlıdan düzəlməyib, əyilən və qıvrılan quyuqdan düzəlib. Xatırlayın ki, ta qədimdən türk qövmi həmişə qılıncı açıq döyüşdə yox, quyuqla şübhəli cəngi-cidəldə məğlub olub!..

Bir var Zevsdən, Yupiterdən, Marsdan gələn qəza, bir də var şeytandan, İblisdən, bayquşdan yayılan bəla. Bir var başla hədə və hücum edəsən, bir də var... quyuqla. İkinci ilə mübarizə qat-qat çətindir.

Tarix əməldə, işdə göstərdi ki, Əli bəy nə qədər haqlı imiş: imperiyalar hələ də öz "quyuğunu" Qafqazdan çəkmir ki, çəkmir və bu gün onun quyuğu rolunda birbaşa və açıq şəkildə vulqar erməni şovinizmi çıxış edir.

Beləliklə, Əli bəy XX əsrin bədii-fəlsəfi və publisist fikrində məlum "dəlillər", "artıqlar", "xırdalar" və "ölülər" təsnifatını "quyuqlar" çeşidi ilə də zənginləşdirir və tipologiya daha böyük kamillik, tamlıq və bütövlük ("alt qat" da görünməyə başlayır) kəsb edir. "Quyuqlarsız" – Dövrün obrazı onun həm "Füyuzat"dən, həm də "Molla Nəsrəddin"dən görünən mənzərəsi natamam olardı.

Ta on yeddinci ilə qədər Puruşkeviçin atının quyuğu hələ rus bolşevizminin də başının üstündə idi. Amma o vaxt ki, bolşevizm özü bu atın üstünə qalxır, Şərqə və türkə qarşı eyni "quyuq siyasəti" yenə davam edir. Bir fərqlə ki, at "siyasəti" artıq "Duma"da yox, "Ali Sovet"də, "Plenum"da, "Politbüro"da davam edir. At dəyişir, quyuq dəyişir, yaxud atlı dəyişir, at özü dəyişmir.

Və Əli bəy də höyəcən təbili çalır, haray qaldırır ki, "Atı quyuğu ilə birlikdə" dəyişmək lazımdır.

Povestdə at, araba, kəcavə, gəmi obrazları var. Lakin müəllifin diqqət hədəfinə çəkdiyi – "Qafqaz müsəlmanlarıdır", "çəkə-çəkə gətirdikləri türk atının iki cinahında (!) onların səf bağlamaları"dır. "Müsəlmanların son zamanlar öyrətmək istədikləri və intixab üsulu ilə aradıqları... qaşına hilal, köksünə Şirixurşid əlaməti taxılan bir türk atını əyirilmələri"dir. "Hilalın", "Şirixurşid"i, "türk atı"nın və qafqazlıların (bir kontekstdə xatırlanan bu əlamətlər sisteminin!) vurğulanması heç də təsadüfi deyildi, bəlkə "vəhdət" rəmzinin tərkib hissələrinin xatırlanması demək idi. Hələ lap bu yaxınlara qədər biz nəinki bütöv Azərbaycanı, adətən, hətta Şimali Azərbaycanın özünü də iki əks "milli (sınıf!) qütbə" bölüb ayrılıqda təhlil edəyirdik. "Siyasəti-fürusət" müəllifi isə onları cəm halda alır! XX əsrin milli vəhdət idealını Şəhriyardan əvvəl Əli bəy ifadə və təsdiq edir...

Romantik maksimalizmə Əli bəy tarix və tale probleminin tək cə qoyulduğunda yox, həlli üsulunda da yol verir və nail olur: "Vətənin şu Feniks kimi bir kərre yanıb kül olması, illər uzununu ələmi bəzərək bəri-istibdad altında əzilib inləməkdən min qat övldür".

"İstibdad" adlanan Şərq gerçəkliyinin tənqidində Əli bəyin Sabirdən və Mirzə Cəlildən fərqi nə idi? Axundovdan və Talıbovdan o, nədə iləri gedirdi?

Hər şeydən əvvəl, problemə fəlsəfi-nəzəri baxışın vüsət və dərinliyində! Miqyas özünüdərkən ölçüsündə də dəyişirdi, islam birliyi, türk bütövlüyü miqyasında məsuliyyət və cavabdehlik şüuru, tarixi-milliyet mentalitet hərtərəfli dərk olunmuş elmi, nəzəri, fəlsəfi hədudlara qalxırdı, bugünkü milli tale və tarixi müsibətlər üçün babaların günahı, əcdadların səhvi və eyni bir ittihamın təhlil və cəza hədəfinə çevrilir, islamı dünya miqyasında bazara, hərəcə çıxaran Nəsrullahlar, Xəzəri şor su kimi rusa satan Fətəli şahlar məhşər ayağına

çəkiliirdi, heç kəs kənarda qalmırdı: ən qədim, əsatri Pişdadyan sülaləsindən, onun ilk hökmdarı Kəyumərsdən XX əsrə, Qacar sülaləsinə qədər...

Şərqdə sosial böhranlar və müsibətlər silsiləsinin rus-çar ünvanları və onun qaynaqları da bu ittihamdan kənarda qalmır. Məlumdur ki, At şllaq atır, quyruq bulayır, soncuqlayır. ...Ədib quyuğu atdan ayırır və onu olduğu yerdə, daha doğrusu, olmalı olduğu yerdə yox, ...III Dumada (!) təsvir edir. Quyuğun bədəndəki və Dumadakı “yerləri” arasında estetik baxımdan da, sən demə, elə fərq yox imiş. Hər iki mənada və ünvanda quyruq çubuq və qırmanc olub, şapalaq olub Qafqaza dəyir. Doğrudur, bu çox qorxuludur: axı qafqazlılar “at yeyirlər!” Amma nəyi yeyirlər: atın zərbəsini, ya özünü?!

Əli bəy bu əsərdə ayrı heç yerdə olmadığı qədər yazıçı-ideoloq kimi çıxış edir və bu gün də Qafqazda “quyruq üstə” tamam olan əsrin əsas bəlasını hələ o vaxtdan göstərərək gur səslə elan edir ki, “İnqilabı qırmaq, kəsmək, şikəst edib, topal qoymaq üçün quyuqların hücumu” mütləq olacaq və ona hazır olmaq lazımdır.

O da maraqlıdır ki, əvvəlki səyahətnamələrdən fərqli olaraq, burada səyahət, əsasən, coğrafi məkanda yox, ...tarixi ərəzidə davam edir. Tarixin dolaylarında, azadlığa aparan hər yoxuşda Puruşkeviç Azərbaycanla, Şərqlə, İranla qarşılaşır. Hər dəfə də coğrafi ünvanın (kəndin, şəhərin) yox, tarixi şəxsiyyətin simasında.

Kefli İskəndər, Kəmalüddövlə, İbrahim bəy... rolunda isə burada müəllif özü iştirak edir. Puruşkeviçlə, Şeyx Fəzlullahla, Seyid Yəzdi, Mir Həşim və Kəyumərslə... dialoqda (alt qatda) həmişə hiss olunur.

Əli bəy özü isə tarixə və keçmişə səyahətdən gördüklərini və götürdük-lərini bütün dünyaya və bütün zamanlara göstərir. Mənəvi-əxlaqi təcrübəmiz-in dərsləri kimi bu görüntülər bu gün üçün də mənalıdır və ibrətlidir. Hamısı birlikdə ən modern, mükəmməl, klassik bir filmin bədii-fəlsəfi lentinə çəkil-mək üçün hazır süjetə bənzəyir. Belə bir lenti – Şərqin eyni vaxtda həm roman-tik, həm də satirik “Şahnamə”-sini, güman edirəm ki, gec-tez böyük ekranda biz mütləq görəəcəyik...

“Siyasəti-fürusət” – özünə qədərki böyük sosial və tarixi “səyahətnamə”-lərin sonətkarlıq təcrübəsini və ədəbi məziyyətlərini də özündə birləşdirir. O, tək klassik siyasi parodiya, fəlsəfi kinayə və həcv, publisist pamflet deyil-dir, həm də obrazlı təxəyyül, sənədli bədii düşüncə məhsulu olan nəsr əsəri-dir, fəlsəfi, publisist povest – traktatdır. Bu povesti Turanın və İranın, Yaxın və Uzaq islam Şərfinin bütün nəsilləri bir dərslük kitabı, etiraf, tövbə və yad-daş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdırlar. Müasir milli-mənəvi tərəqqiyə, yaxın humanitar gələcəyə Şərqdə yol bu povestin səhifələrindən və sətirələrindən keçir...

Tarixi, Qarabağı itirməmişdən əvvəl tarixi yaddaşı (!) itirmişik. Əcnəbi drakonlar və daxili manqurtlar, islam və türklük düşmənləri Şərqdə, o cüm-

lədən Azərbaycanda yaddaşın məhvi ilə müntəzəm, ardıcıl, planlı şəkildə məşğul olmuşlar. Türkün qalxanı tarix boyu yalnız bir şeyə – yaddaşa ənən qılınca qarşı bu qədər zəif və biganə olmuşdur.

Əlbəttə, bizim xalqda “məhkumluq maniyası” yoxdur. İstər obyektiv-geo-politik, istərsə də tarixi-coğrafi mövqe baxımından o, həmişə etibarlı, sabit, açıq milli, dini və mənəvi məkanda yaşamışdır. Onun nə kənardan gözlənilən daimi qəsd xofu və maniyası ilə yoluxması üçün, nə də qövmi, milli “özünə qəsd” və intihar şizofreniyasına tutulması üçün heç bir obyektiv və ya subyek-tiv əsas olmayıb. Elə ona görə də millətin taleyini işığa, ağıla, ziyalıya yox... qəzəbə, nifrətə, məzhəb və irq instinktinə istinad edərək ayağa qalxan qüvvəyə o, heç zaman tapşırımayıb.

Bütün klassik mənəvi-bədii irsimiz bu həqiqətin ədəbi sənədləridir. Xal-qın psixologiyası ən çox məhz onun sözündə, sənətində əksini tapır. Əli bəy fenomeni də bir daha təsdiq edir ki, bədii sözün timsalında xalq əvvəlcə içindəki drakona qarşı çıxır və özünə qalib gələndən sonra daha ətrafda da düşməni axtarmır. Ətrafdan qorxan və həmişə ətrafla vuruşan xəstə milli şüurda və psi-xologiyada isə gizli, daxili drakon əbədi yaşayır və həmin xalqı, milləti içindən didməkdə davam edir.

Bu baxımdan artıq qamuslara düşmüş məşhur “erməni fenomeni” və “məsələsi” Əli bəy Hüseynzadəni ömrü boyu düşündürüb, narahat edib. Və öz yazılarında o, bu milli-xroniki-tarixi anomaliyaya klassik təhlillər verib. Görünə bilirdi ki, belə təhlillərdən sonra həmin fenomenə və bəlaya Əli bəyin xalqı daha həmişəlik hazır olacaq. Lakin belə olmadı. Özünə və Əli bəyə qarşı çevrilməmiş inkarçı canfəşanlıqda bəzən hətta ən qatı erməni şovinistini belə arxada qoyan yerli, milli “ziyalının” vətəni və mənəviyyəti eyni bəlaya yenidən tutuldu, tarixdə bəlkə də hələ görünməmiş növbəti erməni qəsdinin və təcavüzünün qurbanı oldu. Son yetmiş ildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və siyasi-ictimai fikrində Əli bəy Hüseynzadəyə və “Füyuzat” ədəbi məktəbinə qarşı yağdırılmış iftira və böhtan fəvvarəsi ilə müqayisədə hətta üzdənirəq “erməni mənbələri” və “əlyazmaları” da “toya getməli” görünür. Görünür bu da öz növbəsində davamlı sindroma və mənfi işarəli immunitetə çevrilən “müsəlman” və “türk fenomeni”dir və tarix boyu “erməni amili” belə “türk fenomeni”ndən planlı və məharətli şəkildə istifadə etmiş, yalnız onunla eyni məkanda mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin siyasi-fəlsəfi publisistikasında erməni-türk qarşı-lıqlı münasibətlərində erməni şovinizminin rəhbər tutduğu və israrla, inadla həyata keçirdiyi konkret-tarixi və milli-siyasi proqramın global motivləri və strateji havadarları, ideya kökləri, dini, irqi, sosial və qövmi əsasları, həm fiziki, həm də mənəvi terroru açıq, fəal cəbbəxana elan edən ikiüzlü, saxta məkrli üsul və vasitələri öz yüksək ixtisaslı, predmetli, təfəssilatlı elmi şərhini və təh-lilini tapır. Əsrin əvvəlinin “erməni hadisələri”ni dərinlən incələyən bu təhlil-

lər əsrin sonunun “erməni işğalları”nı da anlamaq və açıqlamaq üçün ən yaxşı açardır. Tək bir fərq var, o da odur ki, 1905–1918-ci illərdə türk əleyhinə çevrilən milli qırğın və genosid aktlarının təhlilində Əli bəyin irsi yarandı. 1937, 1948–1952, 1988–1995-ci il hadisələrinə qarşı isə siyasi-ideoloji reaksiya kimi bu sanbalda və siqətdə elmi-fəlsəfi irs yaranmadı. Odur ki, Qafqazda və Azərbaycanı real gerçəklikdə və ideologiyada erməni genosidinin mahiyyətinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş Əli bəy irsini öyrənmək Vətənimizdə gedən müasir müharibənin də psixologiyasını, ideya qaynaqlarını və tarixi köklərini öyrənmək deməkdir. Bu irsdən – həm siyasətdə, məkrdə və riyakarlıqda düşmənin gücü, həm də ona qarşı müqavimətdə bizim milli-siyasi ənənənin gücsüzlüyü (eyni vaxtda!) görünür. Əli bəy bizi heç olmasa bu dəfə tarixdən dərslər almağa, keçmişdən ibrət götürməyə çağırır...

Tarixi paralellər, hər şeydən əvvəl, əsrin əvvəlinin və sonunun Azərbaycan və erməni mətbuatındakı tipoloji uyğunluqda və bu uyğunluğun xristian-rus kontekstlərində özünü göstərir və heyfətə gətirir:

“...Erməni üdəbasından bəzisi ittihadı-islam qorxusu saiqesilə rast gələn qəzetələrə kizb və böhtandan ibarət məqalələr yazdıkları bir zamanda biz:

“Dövri-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır,
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngəmidir” –

beytini mənzuməmizə nəqərat ittixaz edib... vətəndaşlarımıza xitabən təkrarlanmaqda idik... Qəzetəmizin ilk nüsxəsində nəşr edilən bu növ xeyrixahənə sözlər təsirsiz qalmadı. Buna dəlil, təbi-şairanələr müəlləm olan sair din qardaşlarımızın qəlbləri bizimlə həməhəng zərbət olub (dəyünüb), yenə sülh və vifaqə dair şövqavər mənzumələr vücudə gətirmələrindədir. Üç-dörd gün müqəddəm qəzetəmizin sütunlarında deyilmi idi ki, növrəsidedən şüəramızdan Əli Əkbər Sabir, bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan iləri gələn qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu xəlqə bildirmək üçün fəryad edib duruyordu. Erməni qəzetələri və qəzetə mühərrirləri buna diqqət etdilərmi? Erməni süxəndənləri Əli Əkbər Sabirin mənzuməsində nəqərat olub təkrar edən: “Ey süxəndənan, bu günlər bir hidayət vəqətidir; Ülfəti-ünsiyyətə dair xitabən vəqətidir!” – beyti-mənidərindən ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı? Yazdılsa, bildirsinlər. Biz onları tərcümə edib, sülh və vifaq meylinin ikitərəfli olduğunu cəməətimizə böyük bir məmnuniyyət və məsərrətlə bildirməyə hazırız... Yoxsa bugünədək erməni lisanında çıxan və yaxud erməni mürəvvici-əfkarını bulunan qəzetələrə dörd gözle diqqət etdiyimiz halda, sədrə şəfa verəcək bir sözə rast gəlmədik”.

Maraqlıdır ki, hətta mənəvi ittihad, “ölüm-dirim” məqamında bizim milli mətbuat Əli bəyin simasında ənənəvi-milli ziyalılığını itirmir: “Şübhəsiz, ermənilər də hər millət kibi bir millətdirlər, onların da özlərinə məxsus qüsurları

olduğu kibi, məzayaları da vardır. İçlərində hər millətdə olduğu kibi fəna adamlar varsa da, yaxşılari daha çoxdur, biz erməni millətini heyəti-məcmuəsilə bəzi narəva işlərdən naşı əsla ittihad etməyiz, onların dəxi ümumiyyətə etibarilə nifaq və şıqaq əleyhinə olub, sülh və vifaqə şiddətlə meyal bulundurlarına əminiz! Ancaq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifeyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək xüsusiundakı müqəddəs vəzifeyi əsla ifa etmədilər, bu xüsusiə hətta bəzilərinə bir həməqət belə ariz oldu...”

Saxtakarlıq və yalan, qurbanı və cəlladı ayırd etməkdə dünyanı çaş-baş salmaq, türklük və azərilik əleyhinə riya, iftira və böhtan kompaniyasının az qala bütünlükdə xristianlıq və planet toru və miqyası (həqiqətin səsinə isə blokadaya alınması), mətbuatda və işdə, əməldə terrorun bir-birinin necə hazırlaması və əvəz etməsi... – sən demə bütün bunlar hələ o vaxtdan məlum model və taktika imiş: “Bunlar cahilənə bir nifaq hər iki tərəfi müsavat üzrə zərər dide edib eyni müsibət və fəlakətlərə düşər etdiyi halda, hər iki tərəfdən ölənlərin ədədi təxminən bir olduğu, halda, təəssüb, cəhəlet, vəhşət, hər iki tərəfdən eyni dərəcəyi-şiddətlə izhar edildiyi halda, erməniləri haqlı, insaniyyətli, bigünah və əlhasıl məsum bir quzu kibi göstərməyə, bizi isə bütün bunun əksi-övsaf ilə təvsiif etməyə qeyrət ediyolar, qəzetələrlə, teleqraflarla, ajanslarla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerikadan Avstraliyaya qədər o yolda fəryadlar ediyolar; daha doğrusu, bizim kibi aciz qalayıb elə biliyolar idi. **Pişik öz pisliyini topraqa sitr etdiyi kibi, bunlar da öz qüsurlarını, öz qəbahətlərini, öz vəhşətlərini söz tufanı içində gizlədib, bizim isə ən kiçik qəbahətimizi birəni dəvə edəcəsinə mübəliğələndiyolar idi.** Bu qədərle də iktifa etməyib adətən qəsdi iftiralarda bulundular” (ayırma bizimdir – Y.Q.).

Bu iftiraldan ən qlobalı hansıdır? Sən demə onun da artıq yüz yaşı varmış: bütün xristianlıq, sivilizasiya (!) üçün qorxu, fəlakət – islam, yeganə xilas, nicat, ümid yeri isə ermənilər imiş: “Guya ümummüsəlmanlar, yeni üç yüz milyondan ibarət müsəlmanlar ittifaq və ittihad edib bu günlərdə cəgirtkə kibi qanadlanıb uçacaq və Rusiya ilə Avropanın üstünə töküləcək və Qərbi mədəniyyətini və bəlkə də bütün xristian aləmini bağı ilə, bağçası ilə, əkiniiylə, əhalisiylə yeyib yetəcəklərmiş. Buna da guya indiyə qədər ermənilər mane olduğundan, ittihad-məzkurun mərkəzi olan bir nöqtədən, İstanbuldan, Kabilədən, ya Bombeydən ermənilərin qətl-i-amminə dair bir barmaq işarəti çəkilməmiş imiş!...”

“**Panislamizm**” bir mif, “**panxristianizm**” isə həqiqətdir, “**pantürkizm**” – məhz türklük əleyhinə genosidə haqq qazandırmaq, xristianlığı müsəlman xofu ilə erməninin əlinə oynatmaq üçün düşünülen uydurmadır – bütün bunları da Əli bəy hələ o vaxt, öz ideya rəqibinin düz gözünün içinə deyir:

“...Səni ittifaq və ittihadı qorxuduyor?... Biz isə nifaq və şıqaqdan qorxuyoruz!.. Nifaq və şıqaq deyilmədir ki, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan

tökülməyə səbəb oldu?! Bizim Qafqazda bu nifaq, bu ədavət və qital yetmiyormuş kimi bir də ümum aləmi-islamın içinə dəxi nifaq düşüb ittihadimüsəlimin xatiriniz üçün müxtəlmə olsun, müsəlimin yekdigərinin qanını töksün? Siz bunumu istiyorsunuz? Xeyr, sizi qorxudan ittihad və ittifaq degildir. Bu, zətən min üç yüz sənədən bəri mövcuddur. Qəribədir aranızdakı qitalın səbəbi cəhəlet, qəflət və zələlət olduğu müəqəqəq ikən, ermənilərin əksəriyyətinə dəxi müəqəqəq ikən, siz hər nədənsə aləmi-islamın ittihadından degil, xabi-qəflətdən oyanıb, tərqi-təməddün və maarifə sülukundan qorxursunuz! Sizi tələşə salan, zənn edirəm, bu cəhətdir”.

Bu sözlərin müəllifi doğrudan da **həkimdir**: xəstəliyə diaqnoz çox dəqiq qoyulub! Doğrudan da **peyğəmbərdir**. İndi də səsi müqəddəs haqdan və haqqın dərğahından gəlir! Doğrudan da **filosofdur**: təbiəti iblisdən və insan qəsdindən, ekologiyayı radiasiyadan qoruyur: “Sizin qorxu və tələşinizlə qanuni-təbiətə səddmi çəkiləcək, zənn ediyorsunuz? Və ya siz bütün Avropayı tələşə düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün, biz: – Xeyr, əstəğfərullah, qəlet etdik. Biz nə aləmi-islamın sülh və insaniyyət dairəsində ittihadını arzu edər və nə də bu aləmin xabi-qəflətdən oyanıb ənvari-mədəniyyətdə münəvvər olmasını istəriz”, – deyənlərdənmiyiz, zənn ediyorsunuz? Və bütün Şərq dəxi oyandığı halda, sizin qorxunuzdan: “Qorxma, qorxma, hənuz oyanmadıq”mı deyəcək? Xeyr, xeyr, sizin və bizim və ümumi-insaniyyətin nicat və səlaməti-bidaridə, haqqı bilməkdə, nuri-maarifdə, tərəqqi, təməddün və təkamülü-daimidədir. Etiqadımızca, ancaq bu vəsaitlə insanlar, millətlər, din və məzhəblər arasından nifaq və şıq, cəng və cidal fəsx oluna biləcəkdir...

Qeyrət, vətəndaşlar, qeyrət!”

Qəribədir və ibrətlidir: o, təkcə yerli millətçinin “başına ağıl qoymur”, erməni şovinistinə erməni ziyalısının deməli olduğu sözü də ona – erməni yox... Əli bəy deyir: “Çalışalım ki, Bakı və İrəvan hadisələri kimi çirkin şeylər yaddan çıxsın, hətta səhayifi-tarixiyyətimizdən belə silinsin! Maarifə, təməddünə, təkamül və təaliyə çalışalım, vətətimizi qayıb etməyelim, çünki yol uzundur, yoxuşdur, arizəlidir!” (“Həyat”, 5 iyul 1905).

Dialog-mükəlimə şəklində yazılmış başqa bir məqaləsində Əli bəy Hüseynzadə erməniyə xas ənənəvi dini və irqi ambisiyanın o vaxtkı konkret-tarixi səbəblərini izah etməyə çalışır və bu izahlar da bizim günlərin hadisələri kontekstində nə qədər aktual səslənir: “...Bu qovğa üç növ siyasətin təhti-təsirində hasil oldu: birincisi, bəzi ermənilərin azğınlığı və zələləti idi ki, ermənilər bir az kəsbi-maarif və sərvət etdiklərindən naşı kəbirləndilər, qürur peyda etdilər. Bu hallarına bir də təsirəti-kəlisə qarışdı. Sair millətlər, məsələn, fransızlar kəlisənin əlindən xilas olmağa çalışırlarkən, ermənilər aləmi-islamın ortasında bulundurları halda, dini-islamdan qətiyyə bixəbər qalmağa və təəs-sübi-kəlisələrinə son dərəcələrdə vərdirəməyə cəhd və qeyrət ediyorlar idi!

Səyasətin ikincisi müsəlmanların qəflətləri, avamlıqları idi...

Fəqət bu iki əmil özlüyündə nifaq və şəqaqə bəis olmaz idi! Bəisi-həqiqi köhnə üsuli-idarə idi, daha doğrusu, o üsulun bəzi qərəfkirani idi ki, bu kimi əhvalda bir zəmini-müsəid (ölverişli zəmin) bulub toxmi-nifaqı əkdilər!..”

Nəhayət, Əli bəy Hüseynzadə irsində sənədləşən tarixi faktlar bir də onu sübut edir ki, məhz şovinizm dalğasında qabaran rus-erməni həmrəyliyi heç də təzə hadisə deyilmiş:

“...Naxçıvan və Şərurda vaxtə gələn dəhşətli fəlakətlər paytaxt qəzetlərinə əks edib, təsirəte səbəb vermədi. İnsanı lərzələlərə, dəhşətlərə düşər etmək üçün əcəbə əskik olan nədir?.. Bütün bu işlər üçün indiyə qədər bir neçə məqalə və məktubdan başqa rus mətbuatı hərf belə yazmamışdır. Mətbuatın bu cür sükutuna bəis, əcəbə, nədir? Əcəbə, bu sükut qəsdənmi ixtiyar olunuyor? Bu məsələyi şimdilik buraxalım”.

“Buraxalım” desə də, ədib bu dərəcədə müdhiş insani, bəşəri müsibətə rus ziyalısının göstərdiyi laqeydliyə laqeyd qala bilmir və göstərir ki, sükut və laqeydlik pozulanda da, Badkubədən və Naxçıvandan yazanda da rusun mətbuatı ermənidən fərqlənmir, belə ki, “erməni mətbuatının müsəlmanlar bərəsində kizb və böhtanları” haman rus mətbuatına sirayət edib də, axırda xəcalət və peşmançılığa səbəb oldu”. Çünki heç bir riyə və məkr sona qədər çuvalda gizli qalmır. Axır ki, həqiqət və vicdan duyğusu öz işini görüb, “çox təcrübələrdən sonra həmməzhəblilik və xristianlıq” yuxuşundan oyanan rusa yəqin olub ki, bəzi adını İsa qoyanlarda heç İsa sifəti olmayıb, ancaq **isaviliyi də bir mal kimi bazarlarda satırlar**” (“Həyat”, 17 iyun 1905).

Əli bəy Hüseynzadənin erməni problemi və mövzusu ilə bağlı məqalələrində ifadəsini tapan “millət” və “millilik” anlayışında bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: *milliliyi o, bəşəriyyətdən və insanilik problemindən heç zaman ayırmır. Hətta yazılarından biri də belə adlanır: “Milliyyət və insaniyyət”*. Əksinə, ermənisəyq “millilik” proqramını o, məhz humanizm məzmunundan məhrumluqda, erməniçiliyi” hər cür humanizm və insanpərvərlik çərçivəsindən kənarda mütləqləşən ifratlar və anomalialar səviyyəsinə enməkdə ittihad edir. Müsəlmansəyq, türksəyqı hor şey cybəcərdir, necə olursa olsun, nə olursa olsun, – onun maraqlı bir yazısını bu fikir aşılray: “Panislamizmə bir məqsəddir ki, nəticəsi cəmi əqvam və məmaliki-islamiyyəyi bir-birinə rəbt edib qayət vaxtə və həddən ziyadə böyük bir məmləkət, bir hökumət təşkil etməkdir...”

Müsəlmanlar (osmanlı, iranlı, qafqazlı, hətta hindistanlılar) panislamizmə məqsədinin ətrafına cəm olmağa hərəkət ediyorlar və dəryada qərq olub boğulanlar kimi onun vasitəsilə nicat tapmağa səy və qeyrət ediyorlar... Məgər panislamizm məqsədinin gələcəkdə qüvvədən fələ çıxması mümkündürmü? Biz diyoruz ki, xeyr!..

Bu üç cümlədən nə anlaşıyor? Üç-dörd yüz milyon nüfustən ibarət bir cəməət dəryada qərq olub boğulmaqda ikən, guya yeganə çarə, nicat zənn

olunan panislamizm də bir Nuh gəmisi kibi təcəssüm edib meydana çıxı-yormuş!.. Demək ki, boğulacaqları mühəqqəqdır”.

Görülüyör ki, ya erməni rəssamlarından dəryayi, əmvaci-bəhri təsvirdə məhəretilə şöhrət qazanmış olan Ayvazovskinin “Tufan” adlı məşhur lövhəsi dəxi bu qədər fəci və əzəmətli bir mənzərə irayə edəməz!..

Afərin erməni mühərririnin bu qədər rəssamənə qələminə!..

Qüvvəyi-vahimə insanları nə qərrib, nə gülünc hallara ilqa edəmiş!.. Nə qədər doğru sözdür. Deyirlər ki, yalançı bir yalanı deyə-deyə axırda özü də o yalana inanmağa başlar!..”

Absurd və səfsəfə halı olan “ermənisayaq” doktrina aşağıdakı incələ-mədə xüsusilə qabarıq, şəksiz karikatura halına düşür: “Lakin məqalədə bir cümlə daha vardır ki, mühərririn vicdan və qəlbindəki, niyyətindəki xülusi - səfvətin dərəcəsini, daha doğrusu, dərrakəsini göstərmək üçün yeganə o cümlə kafidir.

O da budur: “Müsəlmanlar (müxtəlif siniflərdən bəhs olunuyor) tərəqqi etmədilər və edənləri də bıməna oldu, onların da əksəri Qafqazdadır...”

Bu sözə diqqət ediniz: Tərəqqi, etməsək, şikayət olunuyor, tərəqqi etsək, yenə şikayət olunuyor. **Bu hal sadə bir erməni mühərririnə məxsus degil, bütün avropalılar cüzi bir istisna ilə ələmi-islama qarşı bu məsləkdədirlər** (ayırma bizimdir – Y.Q.)

Əgər biz tərəqqi yolunu tutsaq, sürətlə tərəqqi etsək, tərəqqimiz, sürəti-tərəqqimiz bunların tələş və əndişələrinə, dad və fəryadlarına bais olur. “Maki-xan”-ından ziyadə teleqrafların, dəmir yolların çəkilməsinə, dəri-fünunların açılmasına, cəmi cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-xeyriyyətlərin təşkilinə mümaniet edərlər, mümaniet etmək üçün ənvə-hiylələr, dəsəsolər icad edərlər. Yox biləks, əgər bətalət və ətalətə meyl edib, tədəniyyə, geridə qalmağa qeyrət etsək, geri qalmamızdan, vəhşiliyimizdən, cəhalətimizdən ələman deyib bütün ələmi də vəlvələyə salırlar, vaveylalar qoparırlar!..

İttihad və ittifaq etsək də şikayət edərlər, nifaq və şəqaqə düçar olsaq da şikayət edirlər; ittifaqımız bunlar üçün bir təhlükə, nifaqımız yenə təhlükə: ittifaq etsək “panislamizmə” adı qoyarlar, mitinqlərdə, məclislərdə, qəzətə sütunlarında xatirə xəyalə gəlməyən iftiralar, kizbü böhtan söyləməkdən çəkinməzlər, xəyaldan ibarət bulunan, əsla vücudi olmayan bir qüvvətin öley-hinə mühib və həqiqi kuvalisiyalar təşkil edirlər...

Öz aramıza təfriqə düşüb öz xanəminin içində iki qardaş bir-birimizlə dəva etsək, yenə narahat və bezar olurlar. Fasda, Marokda olduğu kibi müttəfəqən-məmləkətə girib bütün ölkəyi təqsimə qalxışıyurlar!..”

Əli bəyin xəyalı, romantikası ifrat satira boyaları alanda məqalədəki mahiy-yət daha sərt rəngləri ilə, əlavə qabarıqlığı ilə üzə çıxır:

“Və əlhasıl tərəqqi və təəli edib göylərə çıxsaq, deyəcəklər ki: Ay haray, qoymayın!.. Müsəlmanlar göyə çıxıyorlar, olmaya ki başımıza asimandan

şərarbar olalar, ildırımlar, şəhəblər, atəşlər yağdırarlar!.. Yox, tədənəni və tənəz-zül edib yerin dibinə keçəcək dərəkələrə gəlsək, bağıracaqlar ki, ay haray!..

Qoymayın ki, nari-cəhənnəmi iqaz edən bunlardır. Vezuvi yanar dağının ətrafa saçdığı odları, külləri, kükürləri, lavaları püskürən bunlardır!.. Yerdən də, göydən də əl çəksək, dəryalara, dənizlərə iltica etsək, yenə susmayacaqlar, fəryad edəceklər ki, ay haray! Əqvami-islamiiyyənin qüvayi-əksəriyyəyi bəhriyyəsi artırıyor!.. Sahillərimizə barıtlar, güllələr, bombalar yağdıracaqlar!..

Bu adamları nə ilə məmnun etməli?.. Bunların xoşuna getmək üçün nə etməlidir? Nə etməli? Ya boynumuza bir zənciri-əsərət salmalı, yaxud məhv və nabud olmalı vəssalam!..

Üç-dörd yüz milyon xalq ya əsarətdə, ya məhviyyətdə!.. Başqa heç nə!.. Bu mümkünmü?.. Əzizim erməni mühərriri, **biz nə boğulub qər q oluruq və nə də panislamizməyi vase və böyük bir dövlət təşkil etməyi özümüza bir vasitəyi-nicat bilirüz. Səhvini var, xətan var!.. Biz bir sövq-təbii ilə, naqə-bilitəgyir bir hökmi-qədərle, bütün əlyanın, əqvas və millinin getdiyi yollarla gediyoruz!.. O yolun ibtidası qaranlıq və tikanlıq isə də, ilərisi işıq və cəmənləkdir!.. Millətlərin bir qismi yolun ortasında getdikləri və ya nəhə-yətinə yetişdikləri halda, digərləri o yolu başlarlar!.. Bu bir qanuni-təbiyyətdir ki, adına “evolyusiya”, təkamül qanunu deyərler. Biz də bu yol ilə gediyoruz, məqsədimiz, amalımız ittihad, ittifaq, ictimai, maarif, kəsbü-kar, sənaye, ticarət və sairə qüvvətləri ilə kürreyi-ərz üzərində insanlara qismət olan səadətə nail olmaqdır. Mənşikov, Mağda, Neman, Çirevanski, “Mşaq”, “Arşal-yus” və sairə nam divlər, ifritələr arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çığır-bağır etsinlər, biz qorxub geri baxanlardan degiliz!..”**

Sonralar real siyasi təhlükəyə çevrilən ifrat meyl-azadlıq və istiqlal ideologiyalarına da vulqar nasionalist məzmun vermək bu yazıda o vaxtdan bəri xəbər verilir.

Bizim ədəbi-bədii fəlsəfi fikirdə Faust kitabı, Hamlet monoloqu, Tanrıya, Təbiətə, bəşəriyyətə ünvanlanan alqış, qarğış, fəryad nidası çox-çoxdur. Nə qədər desən (“Müsəlman əhlinə”, “Qafqaz müsəlmanlarına”, Allaha, Peyğəmbərə...). Amma Əli bəyin qonşulara, erməniyə xitabla söylədiyi tragik monoloq onların hamısından fərqlənən nadir, unikal monoloqdur. Burada bir xalqın və etiqadın oğlu başqa bir xalqın və etiqad sahibinin özünə müraciət edir. Onu bu gün də ucadan, Tanrı səsi, peyğəmbər səsi kimi Kosmosdan elan etmək, yeni yüz ilin, yeni min ilin hamıya xəbərdarlıq sənədi kimi dünyaya car çəkmək olar: “Yüksəlin, qonşular, yüksəlin! Dər bir milliyət, bir nasionalizmə dairəsindən dışarı çıxınız! Əfradi-millətinizi zəlalətə düçar etməyiniz... Şekspirin, Getelərin, Jan-Jak Russolarnın, Lassalların, Marksaların, Tolstoyların məziyyətləri, qədr və qiymətləri yüksəlib milliyət xaricinə çıxdıqları üçün, bilafərqi-qövm və millət, ümumbəşəriyyətin, insaniyyətin vali-nemətləri olduqları üçündür... Bir işıq yüksəldikcə, yuxarılara çıxdıqca o nisbətdə, uzaqlara tənvir edər, odur

ki, bütün aləmə işıq və hərarət verən şəmsi-taban ən uca, ən bülənd bir nöqtədir. Bu gün bu qədr elm və maariflərlə, sərvət və samanınızla bərabər degil ümum insaniyyəti, hətta bir-iki qonşularımızı dəxi müstəfid edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi!.. İçimizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayı Rumi, nə bir Uluq bəy göstərməməsiniz. İki min illik tarixinizi qarışdırsanız, yenə göstərməməsiniz! Əflatunlar, Ərəstular, Homerlər yetişdirən yunanlara, Musalar, Spinozalar, Heynelər, Lassallar yetişdirən yəhudilərə heç bir vəchlə müşabihətiniz yoxdur!.. Yüksəlmədikcə, əxlaqınızı təthir etmədikcə, milliyyət xəyaləti-vahiiyyətini beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümumi bəşəriyyətə, insaniyyətə isalar, Məhəmmədlər, Buddalar kibi bir nəzərlə baxmadıqca müşabihə olamamzasınız, bir virteyi-həlakə düşüb gedərsiniz!..” (“Həyat”, 9 aprel 1906, №77).

Əli bəyin ibrətli və müdrik irsi bizə yalnız tarixi erməni ekspansiyasının mahiyyətini açmaqda və ona həmişə hazır olmaqda kömək etmir. O, həm də bu ekspansiyaya qarşı özümüzün mübarizə təcrübəmizi saf-çürük etməkdə, çağdaş istiqlal hərəkətimizin, Azərbaycanda çağdaş türkcülüyn və millətçiliyin qüvvətli və zəif cəhətlərini meydana çıxarmaqda bugünkü ədəbi-ictimai fikir üçün ayna və açar rolunu oynaya bilər. Öz müdrik təlimi, klassik Şərq və dünya fəlsəfəsi ənənəsi üzərində yüksələn ədəbi-ideoloji irsi ilə o, bir daha sübut etdi: Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ona görə qalib gəldi ki, o, belə təməl üzərində milli dövlətin bünövrəsini ideyaca hazırlayan kamil proqram zəminində bayraq qaldırdı. Yaxın on ilin milli azadlıq hərəkəti isə Əli bəy və Əhməd bəy miqyaslı ideoloq və mütəfəkkiri yarada bilmədi və həmin səviyədə mədəni, əxlaqi, nəzəri ideoloji işin nəticəsi, ona adekvat bir təşkilati-əmali fəaliyyətin barı, bəhrəsi şəklində yaranmadı. Kültürdə, əxlaqda, qeyrətdə milli-mədəni intibahın siyasətdəki, əməldəki təzahürü və ifadəsi kimi gerçəkləşmədi. Son on ildəki siyasət və mücadilə təcrübəmizin bu miqyasda elm, mədəniyyət, torpaq, insan itkilərilə nəticələnən nöqsan və səhvləri bəlkə də elə buradan iləri gəlir.

“Maarif, ittihad, hürriyyət. Nə qədər gözəl nemətdir. Bunları unutmayalım. Çünki əsil nicat bu üç qüvvədədir” (“Müzəffərəddin”, “Füyuzat”, 1907, №7). Həmin “üç qüvvətdən” birəcəyinin bu vəhdətdən kənarda qalması naqislik, böhran olardı və necə ki, bizim yaxın təcrübəmizdə oldu da. Bugünkü böhrandan və milli faciədən xilas olmağın da yaxşı üsulu yenə budur – bu üç qüvvət arasında vəhdətdədir: “Nicat məhəbbətdədir” – Əli bəy bunu deyərkən ən ali milli ideal, qeyrət və şərəf məqamında ümummilli həmrəyliyi və ittihadı nəzərdə tutur. Erməni ekspansiyasının və ideoloji erməni blokadasının dünya məsələlərinə biz yalnız bu yolla qarşı dura bilərik.

Heç də təsadüfi deyil ki, Əli bəy “panislamizmdən” və “erməni məsələsi”ndən həmişə eyni yerdə danışır və hətta onun bu problemə həsr etdiyi məxsusi məqalənin başlığı da belə adlanır: “Panislamizm məsələsi və ermənilər” (“Təzə həyat”, 1907, №20–22). Ermənilər və onlara havadar xristian

qüvvələr islama və türklüyə qarşı eyni siyasətdən bugün də eynilə istifadə edirlər. Əgər aşağıdakı mətndə “panislamizm” sözünü “İslam fundamentalizmi” ifadəsilə dəyişsəydik, inanmaq olardı ki, həmin yazı 1907-ci ildə yox, bugün yazılıb, məhz islama tapınan “qaynar nöqtələrdə” “açıq genosidə, savaşa çevrilən fitnə və fəsad toxumuna” onda “panislamizm”ə indi “fundamentalizm”ə qarşı mübarizə adı altında bəraət verilir: “...biz də özümüzə naməlum, özgələ aşkar, özümüzdən məstur, özgülərə əyan bir qüvvə var ki, hamı ona mənə verib, hamı ondan qorxur. Bu qüvvət də haman “panislamizm” deyilən qüvvətdir. İslamların tutduğu sükunət etdiyi yerlərin şəklini, xəritəsinin düz gətirib nəzərdən keçirəndə bunun üstünə bir az da qeyrət, namus, dirilik, fəaliyyət fikri gətirəndə, doğrudan da, elə bir qüvvət əmələ gəlir ki, ondan nəinki xristian aləmi, bəlkə cəmi dünya təşvişə düşsə haqlıdır. İslam torpaqları bir kəmərkimi cəmi Avropanın belində sıxılıb əlləşməyə məcbur olan əjdaha nisbətində başın özib beynin çıxartmağa hazır islam tayfasını görür. Lakin hamısının yatmış, hamısının bir şirin yuxuya uyumuş görür”.

Bəs “uyqudan oyanmağın” vaxtı haçan çatacaq? Axı nə vaxta qədər şerimiz deyəcək: “Ayıltmadı qələmim bu türk ilə əcəmi!” Və qədr xəçpərəst irtica da elə bunu istəyir. Fil hələ yatmış iken hələ “oyanma” baş verənə qədər “yatmış fili” yuxuda məhv etmək, didib-parçalamaq siyasəti yeridir.

Ona görədir ki, böyük ideoloq türklüyü hələ o vaxtdan qarşıdakı tarixi sınaqlara hazırlayır: “Füyuzat” tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır” (“İntiqad edirik, intiqad olunuruq”). Türk milli-tarixi şüuru tarixən bu yöndə yaranıb və indi də bu məqsədə xidmət edəndə qüvvətli, sivil və gələcəkli görünə bilər.

Yadımdamı, doğduğun zamanlar
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun
Mövtin sənə xəndə, xalqa matəm.

Əli bəyin ən səmimi, kövrək yazılarından biri yuxarıdakı poetik bəndlə başlayır. Həmin sətirləri böyük ədəbin və mütəfəkkirin özünə aid eləmək, müdrik Şərqin bizim əsrdəki son peyğəmbərinin öz ömür yoluna epigraf seçmək olar. Bütünlükdə islamın yaddaşına türklüyün tarixinə çevrilən şəxsi tərcümeyihalı ilə Əli bəy doğrudan da elə bir ömür yaşadı ki, bu ömür bitəndə o özünü “xəndə” (məmnun), bütün dünya, bütün aləm isə məğmun və pərişan oldu...

Yaqar Qarayev
1995

REDAKTORDAN

Əli bəy Hüseynzadə (Əli Turan) 24 fevral 1864-cü ildə Salyan şəhərində dünyaya gəlib.¹

Tiflis Müsəlman Məktəbinin müəllimlərindən Molla Hüseyn Hüseynzadənin oğludur. Anası Xədicə xanım Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin qızıdır.

Valideynlərini erkən yaşında itirən Əli bəy babasının himayəsində böyümüşdü. 32 il (1852-1884) Qafqazın Şeyxülislamı olmuş Axund Əhməd Səlyani dini fəaliyyətilə yanaşı maraqlıdır ki, milli məfkurə istiqamətində də ciddi işlər görürdü. Şeyx "Tarixi-ədəbiyyati-türki" adlı bir əsər yazmışdı, türk millətinin böyükləri, əski türklərin yazısı, cığatay ədəbiyyatının qızıl dövrü, uyğur dili, Əlişir Nəvai haqqında yazılı söz deməyi özünə vicdan borcu bilirdi. "Qafqaz məmləkətinin xalqları", eləcə də qələmə aldığı digər əsərləri Şeyxülislamın zəngin erudisiyasından xəbər verir. Uzun illər dostluq etdiyi Mirzə Fətəli Axundov, eləcə də Həsən bəy Zərdabi və Seyid Əzim Şirvani Şeyxin üstün məziyyətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdilər. Şahzadə Mirzə Yusif xanın 1862-ci ildə Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktubda Axund Əhməd Səlyani ilə bağlı belə bir maraqlı məqam var: "Mən o cənabı, mollalar silkindən hesab etmərəm. Mən onu ruhani alimlərdən bilərəm".

...Əli bəy Hüseynzadə ibtidai təhsilini Tiflis müsəlman məktəbində, orta təhsilini isə Tiflis birinci klassik Gimnaziyasında (1875-1885) alıb, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat (1885-1889), İstanbul Darülfünununun Əsgəri-Tibbiyyə fakültələrini (1889-1895) bitirib.

Peterburq Universitetində Mendeleyev, Nikolay Menşutkin, Yeqor Vaqner və Nikolay Beketov kimi böyük kimyaçı alimlərdən dərs alan Əli bəy, universitetin şərqşünaslıq fakültəsində Jukovskinin mühazirələrini də dinləmiş, Rəssamlıq Akademiyasının məşğələlərində iştirak etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadənin İstanbul Universitetində təhsil aldığı illəri sosiyyətləndirən Yusif Akçura yazırdı: "Qafqazlı Əli Hüseyn Əfəndinin İstanbul Əsgəri-Tibbiyyəsinə girməsi... rayihədar bir Avropa həvayı-mədənisinin əsməsi kimi oldu. Tələbəsinin çoxu Anadolu və Rumelinin uzaq və qaranlıq vilayətlərindən toplanmış bu məktəbdə Əli bəy bir fəcri-şimali kimi parladı. Yunan və latın ədəbiyyatına aşına olmaqdan əlavə, alman, rus, ingilis ədəblərini xeyli mütaliə etmiş və Şərq ədəbiyyatına şərqşünaslar nöqteyi-nəzərindən vəqif olmuşdu. Üstəlik rəssam idi və kaman çalırdı. Arkadaşlarının hamısı əski dövr ədəblərinin ad və rəsmlərini ancaq "Kiçik Larousse"dən bilirdilər. Rus fikir və ədəbiyya-

¹ Yazıda Ə.Hüseynzadənin 1935-ci ildə qələmə aldığı "Bioqrafik müxtəsər məlumat"ı əsas götürülmüşdür (red.).

tına tamamilə yabançı idilər. Çoxunun Batı fikir və ədəbiyyatına bələdliyi ancaq fransız qramer və lektorlarında hecalanan parçalara dayanırdı. Əli bəy, İstanbul Tibbiyyə məktəbinə Batı fikirlərini, Batı ədəbiyyatını, Batı irfan və mədəniyyətini, qisası Batını tanımaqda professorlardan çox xidmət etdi".

İstanbul Darülfünununun tələbəsi Əli bəy Hüseynzadənin adı bu illərdə Türkiyə tarixinə "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin qurucularından biri kimi daxil olur.

Hüseynzadə 1895-1897-ci illərdə Heydərpaşa əsgəri xəstəxanasında dəri mütəxəssisi, Türkiyə-Yunanistan müharibəsi zamanı – Tesaliya savaşında (1897-1900) hərbi həkim olaraq çalışdı. Müharibədən sonra, 1900-cü ildə müsabiqə yolu ilə İstanbul Darülfünununda dosent seçildi.

1903-cü ildə Qafqaza – Bakıya qayıdan Əli bəy Hüseynzadə 1905-1906-cı illərdə "Həyat" qəzetinin (əvvəlcə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə), 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" dərgisinin baş redaktoru vəzifəsində çalışıb. 1907-ci ildə Birinci Dövlət Dumasının dağıdılmasına etiraz sənədini – "Vıborq bəyannaməsi"ni imzaladığı üçün mədəni haqlardan məhrum edilən Ə.M.Topçubaşının yerinə bir müddət "Kaspi" qəzetinin də baş redaktoru Hüseynzadə olmuşdu.

1905-ci ildə Qafqaz müsəlmanları tərəfindən Peterburqa göndərilən heyətin tərkibində Ağaoğlu Əhməd, Adil Xan Ziyadxan, Əli Mərdan bəy Topçubaşı, Fərrux Vəzirov və b. ilə birlikdə Əli bəy Hüseynzadə də vardı. Nümayəndə heyəti Rusiyanın baş naziri Vitte ilə görüşmüş və özünün bir çox siyasi tələblərini baş nazirə qəbul etdirmişdi.

Yusif Akçura, Ziya Gökalp, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bay Məhməd Tevfiq, Hilmi Ziya Ülken, Françios Georgion, Y.Landau və b. bildirdiyi kimi, bu illərdə Əli bəyin ən böyük tarixi xidməti türk millətinin qurtuluşu üçün yeni məfkurə sistemini – *türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq* triadasını iləri sürməsi oldu.

1910-cu ildə ittihadçı dostlarının dəvəti ilə İstanbula köçən Əli bəy Hüseynzadə Bakıdan ayrılarkən şəxsi əmlakını 1908-1910-cu illərdə müdiri və türk dili müəllimi olduğu "Səadət" məktəbinə hədiyyə etmişdi.

İstanbulda Tıbb fakültəsində əvvəlcə dəri xəstəlikləri üzrə dosent, sonra professor seçilən Əli Turan 1933-cü ilə qədər Darülfünundakı vəzifəsini davam etdirdi.

1911-ci ildə İstanbulda süvari zabiti Şəmsəddin bəyin qızı Ədhiyyə xanım ilə evlənən Əli bəy Hüseynzadənin üç övladı var: Saida Santur, türk rəssamlığında yeni adlandırılan hərəkatın qurucularından biri Səlim Turan və Feyzavər Alparsar.

* * *

“İttihad və Tərəqqi”nin ilk qurucularından olan Əli bəy Hüseynzadə 1911-ci ildə Eyyub Səbri, Mithəd Şükrü, Ziya Gökalp, Ömər Naci, Tələt Paşa və başqaları ilə birlikdə partiyanın rəyasət heyətinin üzvü seçilir.

...1911-ci il sentyabrın 1-də yaradılmış “Türk Yurdu” cəmiyyətinin qurucuları sırasında Türkiyənin milli şairi Məhməd Əmin Yurdaql, Əhməd Hikmət bəy, Ağaoğlu Əhməd bəy, Akil Muxtar bəy, Akçuraoglu Yusuf bəy yanaşı Əli bəy Hüseynzadə də vardı.

1913-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə akademiya tipində olan və Cəlal Sahirin rəhbərlik etdiyi Türk Bilgi Dərnəyinin Türkiyyat komissiyasının, yenə həmin ildə “Kafqaslılar Nəşri-Maarif Cəmiyyəti”nin (Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyəti) üzvü seçilmişdi.

Dünya Mühəribəsi əsnasında Hüseynzadə Rusiya müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin “Turan heyəti” adlandırılan qrupunun tərkibində türklük lehinə təbliğat aparmaq, türklərin siyasi haqlarını müdafiə etmək məqsədilə Avropa ölkələrində səfərlərdə olmuşdu. “...Əvvəlcə Cəmiyyət adından yaradılmış bir komissiyanın, öncə müttəfiq və dost dövlətlər olan Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstana getməsi və sonra da 1916-cı ilin haziranında İsveçrədə toplanacaq olan “Millətlər konfransı”na qatılmaqları uyğun görülmüşdür... Komissiyanın Avropaya hərəkətindən öncə, ilgililərə təqdim edilmək üçün 1915-ci ilin yayında almanca “Rusiyadakı Müsəlman türk-tatarların bugünkü durumu və fəaliyyətləri”, “Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin bəyanatı” sərəlvhəsi ilə iki mətn hazırlanmışdı. İkinci mətn, Budapeştdə nəşr olunmuşdur... Bu bəyanat almanca və fransızca olaraq İsveçrədə də yayınlanmışdır. Bəyanatı hazırlayan və təqdim edən kimsələr olaraq bu adları görürük: Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan”¹.

Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Çələbizadə və Beycan dekabrın 8-də Vyanada Avstriyanın baş naziri Storq və xarici işlər naziri Forqaç, dekabrın 12-də Budapeştdə baş nazir Tisza, parlament üzvü Andrasi, 1916-cı il yanvarın

12-də Berlində xarici işlər naziri Paqu və onun müavini Zimmermann, 1916-cı ilin fevralında isə Sofyada Bolqarıstanın baş naziri Rodoslov və Məclis üzvləri ilə görüşlər keçirdilər.

1916-cı ilin mayında Əli bəy Hüseynzadənin də təmsil olunduğu Yusuf Akçura, Abdurəşid İbrahim, Mukiməddin Beycan, Safa Əhmədoğlu, Əhməd Saib Kaplanov, Seyid Tahir Əfəndi, Əziz Makər və Əhməd Ağaoğludan ibarət nümayəndə heyəti Lozanda keçirilən “Milliyyətler Birliyinin Üçüncü Konqresi”ndə iştirak etmək üçün İsveçrəyə getmişdi.

Françous Georgeonun yazdığına görə, 1916-cı ilin qışında “Hüseynzadə Əli Almaniyada, alman orduları tərəfindən dustaq alınmış Rusiya kökənli türklərdən taburlar təşkil etməyə çalışırdı”.

Bu orfədə Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Abdurəşid İbrahim və Əhməd Ağaoğlu tərəfindən Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vilsona teleqram göndərildi. Teleqramda onlar Amerika Prezidentindən Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün öz şəxsi nüfuzundan istifadə etməsini xahiş edirdilər.

Xatırladaq ki, “Turan heyəti”nin Avropaya bu gözlənilməz və uğurlu səfərləri Rusiya Dövlət Dumasında ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdu.

* * *

1917-ci il avqustun 14-də Stokholmda keçirilən Beynəlmiləl Sosialist Konfransında Türkiyəni Ə.Hüseynzadə təmsil edirdi. Konfrans zamanı bir sıra bəyanatlarla çıxış edən Əli bəy Stokholmda ermənilərin türk milləti əleyhinə apardıqları təbliğat kompaniyasına qarşı güclü antitəbliğat işlərini də həyata keçirirdi. Stokholma gedərkən, yolüstü Berlində dayanan Hüseynzadə burada alman sosialistlərinin liderlərindən biri, mühəribədən sonra isə Almaniyanın ilk prezidenti olan Evertlə görüşüb, Rusiya türklərinin vəziyyətini müzakirə etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadənin Millətlərarası Sosialist Konfransındakı çıxışının mündəricəsi barədə təsəvvür yaradan əsas məqamlar bunlardır: “Osmanlı dövlətində milliyyətler məsələsi dünya millətlərinin bağımsızlıqlarını qazınmalarına bağlıdır... Kapitalist imperiализminin savaşa meydana çıxardığı problemlər arasında türk məsələsi diqqətlə ələ alınmağa dəyər. Sosialistlərin bir qismi kapitalist dünyanın, islam aləminə qarşı aldığı tövrü mənimsəməkdədir. İngiltərədəki Labour Party, Türkiyənin gələcəkdə Millətlər Cəmiyyətiindən çıxarılmasını istəməkdədir. Yəni sosialistlik iddiasına rəğmən kapitalist zehniyyət içində qalmışdır. Halbuki onların bu kimi hökmlərdən qurtulmaları lazımdır. Müsəlman düşmənliliyi, türk düşmənliliyi belə hökmlərin başında gəlir. Alman və fransız sosial-demokrat partiyalarının çoxunda bu kimi hökmlər davam etməkdədir. 1908-ci il Türk inqilabı bu şikəst dünyagörüşünü ortadan

¹ Temir Ahmet. “Yusuf Akçura”, Ankara, 1987, səh.49-50.

qaldırmaq qayəsini güdməkdə idi... Fəqət imperialist dünya Türkiyəyə bir dəqiqə nəfəs aldırmaı: İtaliya səbəbsiz Trablisə hücum etdi. Avropa hazırlanmağa vaxt qoymamaq üçün Balkan savaşını icad etdi. Sosialistlər arasında yalnız böyük Laures, Osmanlı dövlətinin parçalanmasının sosialist idealına ayqırı olduğunu gördü. Əgər Laures tragik bir surətdə ölməmiş, Stokholm Konqresində bulunmuş olsaydı, bu çox yaygın olan türk düşmənliyi (turcophobie) ilə mücadilə edərdi. Çünki o, Türkiyənin mühafizəsinin və bağımsızlığının Doğuda barışı davam etdirmək üçün yeganə təminat olduğuna qane idi. Türklərin dünya savaşına girmələri də imperialist saldırmaların doğurduğu bir hadisə olmuşdur. Çanaqqala zəfəri imperialist dünyanın iləriləməsi üçün bir baraj olmuş və bu böyük hadisə Doğü millətlərinin oyanmasına imkan hazırlamışdır”.

...1916–1917-ci illərdə Hüseynzadə Türkiyə Maarif Vəkaləti “Asari-İlmiyyə və Milliyyə Tədqiq Cəmiyyəti”nin, eləcə də Məclisi Ali Səhiyyə Cəmiyyətlərinin üzvü olaraq təhsil və səhiyyə sahələrinin inkişafında xidmətlər göstərmiş, 1916-cı ildə yaradılan Milli Təlim və Tərbiyə Cəmiyyətinin qurucuları sırasında olmuş, yenə həmin ildə “Türk-Macar Dostluq Cəmiyyəti” idarə heyətinin üzvü seçilmişdi.

1918-ci ildə Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Azərbaycana gələn Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsis edilməsində iştirak edir.

Şəxsi qeydlərində Əli bəy Azərbaycana səfərini belə şərh edirdi: “Digər mühüm bir səfər də, “Qafqaz Cümhuriyyətləri Federasiyası” ilə bir sülh müahidəsi əqd etmək üzrə, xariciyyə naziri Xəlil bəyin Batumda bulunduğu sıralarda Ağaoğlu Əhmədlə bərabər, xüsusi bir vəzifə ilə, əvvəla Batuma (Xəlil bəyin nəzdinə), sonra oradan da, Federasiyondan ayrılıb ayrı bir hökumət halında təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı Gəncəyə (Nuru Paşanın yanına) qədər getməmişdən ibarətdir...

Burada türk ordusu sayəsində yenidən istiqlalını qazanmaqda olan Azərbaycanın münəvvərləri ilə birlikdə, bu ölkənin bir Cümhuriyyət halında təəssüs və təşəkkül etməsi işlərində çalışmışdır”.

Əli bəy Hüseynzadə Gəncəni iyunun 24-də tərk edib. Qafqaz məsələsini müzakirə etmək üçün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birgə İstanbula qayıdıb.

Bu illərdə Əli bəy Hüseynzadənin Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın siyasi aqibətilə bağlı xüsusi, ayrıca fikirləri vardı. Əvvəla, necə adlandırılmağından asılı olmayaraq, Əli bəy bu məmləkəti türklərin ölkəsi hesab edirdi.

Əli bəyə görə “bu bölgə üçün üç seçənəkdən söz etmək mümkün idi: bir Qafqaz Federasiyası, ayrı-ayrı müsəlman və gürcü dövlətləri və ya bölgədə türklərin yaşadığı kəsimlərin hıdıvıyyət şəklində Osmanlı dövlətinə bağlanması”¹.

Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci il oktyabrın sonu və noyabrın əvvəllərində Fuad Köprülü, Nureddin bəy Xudayarxanov, türkistanlı Sədrəddin Xan, sibirli Abdurəşid İbrahim, Osman Tokumbet və qazanlı Bəhəddin və Həlim Sabitlə bir yerdə Rusiyadakı əsir türklərin problemlərini müzakirə etmək üçün İsveçrəyə getmişdi. Yolüstü Kiyevdə Almaniya səfiri Baron Mumla görüşmüşdülər.

1919–1921-ci illərdə Əli bəy Türkiyədə Damad Fərid Paşanın sədr-əzəm olduğu dönmə, yəni “İttihad və Tərəqqi” mənsublarının təqib olunduğu vaxtlarda bir neçə dəfə həbs edilir. Həbslərlə müşayiət olunan bu illərdə də elmi-ictimai fəaliyyətinə fasilə verməyən Ə.Hüseynzadə 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı elçisi Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixini yazmasına və əsərin yayınlanmasına yardım etmişdi.

Hüseynzadənin Bakıya sonuncu gəlişi 1926-cı ilin fevral ayına təsadüf edir. Həmin günlərdə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə seçilmiş Əli bəyin çıxışı, təəssüf ki, türkoloji qurultayın stenoqramına daxil edilməyib. Lakin Hüseynzadənin bu qurultayla əlaqədar yazdığı birdəftərlik qeydlərini türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülken “Türk sosializminin və türkçülüyn atası Əli Turan” əsərinə daxil edib. Tədqiqatçıların bir qismi isə bu qənaətdədir ki, həmin il Bakıda nəşr olunan “Qərbin iki dastanında türk” əsəri Əli bəyin qurultaya təqdim etdiyi məruzənin mətnidir.

Türkoloji qurultay günlərində Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilən Hüseynzadə Bakını 1926-cı ilin 25 martında tərk edib. Bu, Əli bəyin Bakıdan son gediş tarixidir: **25 mart 1926-cı il**.

Əli bəy Hüseynzadə Bakıdan qayıtdıqdan sonra – 1926-cı il may ayının 4-də İstanbul Universitetinin professoru seçilir.

...1928-ci ildə Hüseynzadə dahi şotland filosofu Adam Smitin 1776-cı ildə yazdığı və Parisdə 1881-ci ildə nəşr olunmuş “Sərvəti-miləl” – “*Təbiətin tədqiqi və millətlərin zənginliyinin səbəbləri*” – red.) əsərini fransızcadan tərcümə etdi. Bu kitab Ə.Hüseynzadənin həm böyük bir siyasi iqtisad alimi və həm də mükəmməl bir fransızca mütəxəssisi olduğu qənaətinə doğururdu.

Yenə də 1928-ci ildə Kamal Cənabla birlikdə Əli bəy Hüseynzadə elmi mündəricəsi etibarilə bu gün də çox əhəmiyyətli olan “Ensiklopedik tibb

¹ Tadeusz Sviatchovski. “Rus Azərbaycanı 1905–1920”, Ankara, 1968, səh.163.

lüğəti”ni yazmışdı. Ensiklopediyanın təkcə “A” hərfi ilə başlayan qismi 600-ə yaxın tibbi termini ehtiva edirdi.

1933-cü ilin iyul ayında Əli bəy Hüseynzadə Türkiyənin maarif naziridir. Rəşid Qalibin əmrilə yeni iş yeri tapana qədər bir il müddətində aylıq maaşı saxlanılmaqla təqaüdə çıxarıldı. Təqaüdə çıxarılması ilə əlaqədar ona göndərilmiş məktubda maarif naziri “uzun illərdən bəri həyatını məmləkətə münəvvər yetişdirməyə vəqf etmiş və çox zaman zorlu şərait içində böyük xidmətlər görmüş olan zati-alilərinin” – Əli bəyin xidmətlərini etiraf etməyi də unutmamışdı.

Türkiyədə soyadı haqqında qanun qəbul edilərkən 1934-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə Turan soyadını götürdü. “Turani adından nisbət “i”sini qaldırıb bunu kəndimə soyadı olaraq seçdim. “Turani” imzasını 1904-cü yılında “Türk” qəzetəsindəki türklük, türkçülük üzərinə yazdığım bitülərdə (məqalələrdə), düzgünlərdə kullanmışdım”. Akçuranın dediyi kimi, ilk Turani olan Hüseynzadə həm də 1934-cü ildə Türkiyə hüduqlarında Turan adına rəsmi status verərək onu soyadına çevirdi.

1930-cu illərdə qələmə aldığı yazılar Əli bəy Hüseynzadənin dilinin sürətli şəkildə turançı düşüncə sistemini ehtiva etməsi kimi də maraq doğurur. Artıq Əli bəy yazılarında hətta Tanrı əvəzinə bu adın əski türkcədəki daha qədim versiyalarından olan *Oğan*, peyğəmbər əvəzinə *Yalavac*, metod əvəzinə *oran*, şair əvəzinə *ozan*, saz əvəzinə *çoğur-çöklür*, hökumət əvəzinə *törü* və s. bu kimi sözlərdən istifadə etməyə başlayır.

1934-cü ildə Ə.Hüseynzadəyə Ankarada “Təlif və Tərcümə əncüməni” başqanlığı vəzifəsi təklif edilse də o, bu vəzifəni qəbul etməyib.

Hüseynzadə 1936-cı ildə Üçüncü Türk Dil Qurultayının, 1940-cı ildə isə Dəri və Zöhrəvi Xəstəlikləri Cəmiyyətinin təsis yığıncağında iştirak edib.

Parlaq istedadını yaradıcılığın müxtəlif istiqamətlərində bürüzə verən Əli bəy Hüseynzadənin ilk mətbu yazısı “Ömər Xəyyam” darülfünun tələbəsiyəkən A.H.-zadə imzasıyla A.Cövdətin çıxardığı “Ramazan bağçası”nda, ilk mənzum əsərləri Səlyani imzasıyla “Məlumat” və “İrtika” qəzetlərində dərc olunmuşdu. Miltonun “İtirilmiş cənnət”, Getenin “Faust”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”, Homerin “İliada”, Şillerin “Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar”, Firdovsinin “Şahnamə”... əsərlərinin bəzi parçalarını ingilis, alman, yunan, fars dillərindən tərcümə edən Hüseynzadə, eyni zamanda, ərəb, rus, çin dillərindən də tərcümələrin müəllifidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tibb sahəsində də əhəmiyyətli çalışmaları olan Əli bəy “Ensiklopedik tibb lüğəti”ndən başqa “Vəba və mikrobu”, “Siflis” əsərlərini də qələmə almışdı.

O, həm də rəssam idi. 1880-ci illərdə çəkdiyi “Şeyxülislamın portreti” başda olmaqla digər əsərləri Hüseynzadəni müasir Azərbaycan boyakarlığının banisi adlandırmağa əsas verir. Səlyani imzası ilə akvarellə çəkilmiş “Təsali-

yada türk əsgərləri” əsəri müəllif tərəfindən Sultan Həmidə, Plevnə qəhrəmanı Osman Paşanın yağlı boya ilə yaradılmış portreti isə Müzəffərəddin şahə hədiyyə edilmişdi. Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasının ilk tərtibatçı rəssamı da Əli bəy Hüseynzadədir.

İstanbulda Üsküdarın Ehsaniyyə məhəlləsində yaşayan “bəyaz saqqallı, pəmbə üzlü, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, qəzetçi, professor, doktor, mütərcim... bütün bir dövrün həqiqətən gizli həyat qaynaqlarından biri” (*S. Ağaoğlu*), türk dünyasının fəxri, türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq triadasının müəllifi və “Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu” (*M.B. Məmmədzaadə*), hələ sağlığında böyük müasirləri tərəfindən rəsuli-həqq (*A. Cövdət*, *Z. Gökalp*), dahi (*M. Hadi*) adlandırılan Əli bəy Hüseynzadə 1940-cı il martın 17-də bazar günü İstanbulda dünyasını dəyişib. Qaracaəhməd məzarlığındakı başdaşında “Tibb fakültəsi dəri professoru Hüseynzadə Əli Turan” yazılmışdır...

Azər Turan

MƏKTUBİ-MƏXSUS¹

Möhtərəm qəzetənizin bilmiyorum hanki nüsxələrinin bir-iki bəndində türklüyün nədən ibarət olduğuna tamamilə vüquf göstərilməmiş və tatarlara, ələlxüsus türklüyün mədari-iftixarı bulunan Çingizlər, Teymurlar kibi hər bə dahlilərinə həqarətamiz bəzi sözlər dərc edilmişdir. Bu da Osmanlı türklərini müdafiə niyyətindən iləri gələrək qas yapayım dərken göz çıxarmaq qəbilindən bir şey olmuş oluyordu.

Bu gün üləmayi-ətrakşünasın, həтта rus müstəşriqlərinin çoxu Çinin bəri cəhətlərində tatar namıyla bir qöv m tanıyırlar: türk var, moğol var, fəqət tatar yoxdur. Kırımlılar, kazanlılar, orenburqlar və sairə həp türk oğlu türkdürlər. Kəndilərinə nə qövmdən olduqları türkcə sual olunmasa türkcü – deyə cavab verirlər. Bunlara əqvami-sairə tərəfindən bir yanlışlıq olaraq tatar denilmişdir.

Surəti-məxsusada şu üç məsləkdən (üç tərzi siyasətdən) həc birini tərviç edəmiyəcəyinizi, yeganə məqsədinizin Osmanlı türklərini iqaz və şəhrahi-tərəqqi və təməddünə sövq etmək olduğunu bildiriyorsunuz ki, umum türklər için tariqi-səlamət budur... Müslümanlar və bilxassə türklər, hər nərədə olursa olsun, istər Osmanlıda, istər Türküstanda, istər Baykal Gölünün ətrafında ya Qaraqum civarında olsun, yekdigərlərini tanıyaq, sevecək, sünnilik, şölilik və daha bilməm nəlik anamlarıyla təəssübi-məzhəbiyi azaldıb Qurani-Kərimi anlatmağa qeyrət edəcəklər olurlarsa əlverməzmi?.. Çünki görək dincə, əsasən görək qövmiyyətə birdirlər, müttəhiddirlər. Süni olaraq ayrıca pantürkizm, panislamizm namlarıyla məslək icadına nə lüzum vardır? Əsil məsələ nə surətlə çalışmaq, nəyə çalışmaq və öyrənməkdir. Bir millət için hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zamanımızda millətlərin səlamətlərinə, səadətine yeganə vasitə budur. Bir millətin kəsbi-qüvvət etməsi nüfusun kəsətinə, əfradın sihhət və afiyyətinə və ənasiri-mütəcanisəsi arasında irtibati-mənəvinin təzayüdünə vabəstədir. Təkəssüri-nüfuz səhhəti-cismaniyyə

və ruhaniyyə, irtibati-mənəvi sərvətsiz, məhəbbətsiz, hüsni-əxlaqsız olamaz. Binaənəleyh əvvəl əmirdə cahil olmamağa çarə aramalıdır. Sərvət qazanmanın yollarını öyrənməlidir. Fəsadi-əxlaqın önü alınmalıdır. Və ələlxüsus məhəbbəti-mütəqabilənin təzayüdünə çalışılmalıdır.

Ancaq şunu gözəlcə anlamalıdır ki, bu millətin və ümmətin tərəqqi-yi-maddi və mənəvisi mütəqabilidir; yəni təəvvün əsasına müstənidir. Ətrakın bir qismində vüqə gələn tərəqqi o biri qisminə əks edər, təsir edər. Məsələ, lisani-Osmaninin təkamülü kırımlıların, kazanlıların, ya şirvanlıların dəxi dilini islahə hizmet edər; Türküstan Çini bir Fransa qədər ləəqəl bir Fləmənk, bir Belçika qədər mütərəqqi bir məmləkət olsa idi, bunun Osmanlı türklərinə dəxi bir fəidəsi olmayacaqmıydı?.. Aləmi-İslam, ya məmaliki-ətrak qeyri-münbit bir çöl, bir biyaban halını aldığı təqdirdə əmin olunuz ki, Osmanlı mədəniyyəti dahi nə qədər çalışsa yənə bu biyabanın ortasında bir vahədən başqa bir şey olamaz! Bir məmləkətin bağlarına filoksara ariz olmuş ikən orta yerdə bir-iki bağın şu illətdən tamamiylə məsun qala bilməsi çox müşküldür. İslam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir vahə deyil, bir behişt, əndər-behişt olur. Binaənəleyh məsələ, ittihad, yaxud tövhid məsələsi deyil, məsələ yekdigərimizi tanımaq, sevmək tərqi-təməddündə yekdigərimizə müavinət etmək məsələsidir.

Qafqaz türklərinin Molyeri bulunan məzhəkənavisi-şəhir Mirzə Fətəli Axundova adının başında mirzə var, yaxud axırında “ov” var deyə əcəm, əcəmləşmiş, yaxud ruslaşmış nəzəriylə baxıb tanımaq, təqrir etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını, türklərə hizmetdə bulunduğunu bilməmək... Müəllim Feyzi kibi fəzil və kamil bir türkü, bu Azərbaycan türkünə İranda təvəllüd etmiş olduğu üçün, ya iraniləri sevdigi üçün əcəm təlqib etmək... Digər tərəfdən də İranın kaanilərinə varıncaya qədər məktəb şagirdanına şeirlərini əzbərlətmək; fəqət Mirzə Əlişir Nəvaidən iki sətir olsun düz oxuya bilməmək... işte təyib olunacaq hallar...

“Alimi-müşarünileyhin [1] məktubunu oxurkən yadıma vaxtiylə türklüyə dair yazmış olduğum qitələr gəldi. Bunları məktubuma əlavə edib zati-alinizə göndərirəm. İstanbulda təb və nəşri müm-

¹ “Məktü-məxsus” yazısı Ə.Bayatın “Hüseynzadə Ali Turan və Türkiyədə yayındığı eserləri” (İstanbul, 1992) kitabından götürülüb.

kün olmamışdı. Qüsurlarına baxmayıb qəzetənizə dərcini layiq görürsəniz, bəndənizi minnətdar edərsiniz.

Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ihvan,
Əcdadımızın müştərkən mənşəi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqpərəstan
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?
Çingizləri titrətdi şu afaqı sərəsər
Timurları hökm etdi şahinşahlara yeksər.
Fətihlərinə keçdi bütün kişvəri-qəysər...[2]

A. Turani
"Türk" qəzeti, sayı 56
24 təşrini-sani 1904

QƏZETƏMİZİN MƏSLƏKİ

Qəzetənin əhəmiyyəti bir cəmiyyət, ya millət üçün artıq o qədər aşkardır ki, bundan bəhs etməyə lüzum yoxdur. Qərbdə məcmui 4-5 milyon əhalidən ibarət kiçik məmləkətlərdə üç-dörd yüzə qədər müxtəlif qəzetələrin yüz minlərcə nüsxələrlə intişarına baxılırsa, əqvami-mütəməddinə üçün qəzetənin dəxi nani-əziz kimi ehtiyacatı-bəşəriyyənin ən zərirlərindən ədd olunduğu anlaşılar. Bu kimi məmləkətlərdə insanlar qəzetə qiraətini etiyad edə-edə (təbir cayızsa) bir növ qəzetə tiryəkisi olurlar. Hər sabah və axşam qəzet oxumamışsa çay, qəhvə içməyən adamlar kimi rahatsız olurlar... Qəzetə insan üçün adətən munis bir yoldaş, xeyirxah bir müəllim, nafe bir məktəb, hətta fərəhəfza xoş bir tamaşaxana kibi-dır. Zəlalətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərir. Lakin qəzetə sözünü hənuz yeni əsiddən və qəzetin nə olduğunu layiqilə bilməyən bizim xəlqdə qərib bir fikir vardır. Bunlar və ələlxüsüs içlərində bir az məktəb görüb, yazmaq, oxumaq bilənlər öylə zənn edirlər ki, hər qəzetə faydalıdır və balada tədad olunan övsaficamedir. Xeyr! Qəzetə dəxi tutduğu məsləkə görə bir qism xalqın mübtəla olduğu əfyon və bəng kimi müzürri ola bilər. Fikrin sönməsinə, xəsailli-məmdüheyi-milliyə və insaniyyənin məhv olmasına, cavanların qəbləl-vəqt fikrən qocalmasına xidmət edən qəzetələr də vardır. Avropa mətbuatının içində nə qədər qərəzkarənə məqalələr

nəşr edən qəzetlər mövcuddur!.. Binaənəleyh qarcin bir qəzetədən layiqi-vəchlə fayda görmək üçün əvvəl əmrde o qəzetin nə məsləkə olduğunu, yəni nə yol tutduğunu bilməsi lazımdır. Çünki qəzetin əhali üçün nafeya müzürri olmağı o qəzetin ibtidadan tutduğu yola, məsləkə bağlıdır. Məsləksiz, ya məsləkini gizlədən bir qəzetə dinsiz, ya din və məzhəbini gizləyən adamlar kibidir. Məslək demək – yol deməkdir. Yol düz və asan ya arizəli və müşkül ola bilər. Bunda bir bəs yoxdur.

Dər biyaban gər ze şövqə Kəbə xahi zəd qədəm
Sərzənışha gər dəhəd xare-moğilan qəm məxor¹.

Lakin rəhbər hər halda yolun nə halda olduğunu və nəreyə vasil olacağını, məqsudun, hədəfi-amalın nədən ibarət bulundğunu və yolda nə sürətlə gediləcəyini həm özü bilməli, həm xəlqə əvvəlcədən anlatmalıdır. Çünki ola bilər ki, xəlq içində heç o yolu getməmək istəyənlər vardır. Yoxsa yolu təyin etmədən bir cəmi-ğəfirin önünə keçib cəmaəti gah iləri, gah geri, gah sağa, gah sola çəkərək aldatmaq cayız olamaz. Yolu təyin etmədən zülmət içində yol getmək və bu sürətlə xəlqi kor-koranə bir girdabi-xətərnəkə doğru aparmaq böyük bir cinayət olur. Biz qəzetəmizin məsləkini ibtidadan bildirmək istəyirik. Bəyənlər oxumağa rəğbət edərlər. Bəyənməyənlərin də bilaxirə tən etməyə həqqi olmaz. Məsləkimiz qəzetəmizin adından da istidlal oluna biləcəyi vəchlə həyatın məna-yi-həqiqisinə xidmətdir. Həyat isə mənən, fikrən və maddədən daimi bir hərəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və ruhani bir nəşvü nümədən, bizi bir dövri-kəmalə yaxınlaşdırən mütəmadi bir nəşvü nümədən ibarətdir. Bir fərd üçün belə olduğu kibi bir cəmiyyət, bir millət, hətta bütün bəşəriyyət üçün də böylədir. Bizlərə gəlincə şübhə yoxdur ki, bir hikməti-xəfiyyəyi-ilahiyyə məbna hidayəti-rəbbaniyyə ilə müşərrəf bilisləmlə olaraq kürəyi-ərzin bir qismi-əziminə təvəttün edən millətimiz qəvi, zində, bilcümmlə xafi həyat ilə müttəsis bir millətdir. Həm də təzə cavan bir millətdir, hənuz həyatın dövri-kəmalə doğru gedən yolunun mənzili-əvvəlindədir. Sinni-kəmal denilən bir dövrə vasil olmamışdır ki, qocalığa, zavalı üz tutsun. Bunu bilməmiş lazımdır.

¹ Tərcüməsi: Əgər Kəbənin həvəsilə biyabanda istəsən qədəm vurasan,
Dəvə tikanı əgər səni dalasa da qəm yəmə.

Bu və sonrakı farsca şeir və nəsr parçalarının tərcüməçisi Çingiz Sasanidir (tərt.).

İnşaallah gələcəkdə bunu ayrı məqalələrlə göstərməyə səy edəcəyiz. Burada ancaq bunu demək istərik ki, zəti zihniyyət olan millətimizə qəzetimiz həyat vermək iddiasında deyil! Qəzetimiz ancaq bu həyatı bir ayinədə olduğu kimi əks etdirib göstərmək istər. Fəqət bununla bərabər qəzetimiz həyatın məna-i həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə əgər bulunduğundan həyatı-ictimaiyyəti-milliyəmizin nıgahbanı olub daxilən və ya xaricdən, hər bir cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən maneə və müşkülata müqabilə etmək istər. Digər tərəfdən məlumdur ki, dünya və həyat bir meydanı-cəngdir. Bütün zihniyyət daima yek, digərləri ilə rəqabət və mühiyyə-təbiyyələr ilə mübarizədə bulunur. İstə qəzetimizin əsil vəzifəsi bu cəhətdədir. Borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir. Lakin sayır əqvan ilə rəqabət edərək varlığını təqviyyə etmək üçün əvvəlbə-əvvəl gerilədiyimizin səbəblərini müaliyyə etmək lazımdır. Filhə-qiqə səbəb nədir ki, bütün ətrak, bütün ələmi-islam bu gün sair əqvami-mütəməddinəyə nisbətən bu qədər geri qalmışdır. Bu məsələ barəsində gələcəkdə bitərəfənə və biqərəzənə biləxof sözü aşkar söyləməyi özümüzə borc biləcəyiz. Ancaq doğru iradəyi-təriq xüsusunda əsla etidali-lisan və etidali-əfkardan ayrılmayacağız. Məsələkimiz nizamət və qəvanini-mövcudə dairəsində müntəzəməni və tədrisən iləriləmək sürətilə tərəqqiyə xidməti iqtizadədir. Burada şübhəsiz bəzi müşkülət baş göstərəcəkdir. Çünki mütədil tərəqqi-pərvəranidən bulunacağımız cəhətlə sağımızda və solumuzda duran iki böyük firqə ilə mübarizəyə məcbur olacağız. Sağımızda duranlar firqeyi-mühafizəkarandır ki, hər növ təzə və cədid şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları ələtdəvam bir nöqtədə saxlamaq xəyalındadırlar. Bunlar daima xalqın iləriləməsinə sədd çəkirlər. Solumuzda duranlar isə rəqiblərimizi kor-koranəyə təqlid edərək birdən-birə sıçramaq, özlərini qorxulu girdablara, uçurumlara atmaq istəyirlər! Hər iki tərəfdən əlhəzər! Birincilər dini-mübini-islamın ruhuna vəqif olmayaraq öz zövq və həvəslərinə müvafiq bir halətdə qaldığını xəyal edirlər. İkincilər isə zənn edirlər ki, islamda mədə-niyyətdə, tərəqqi və təkamülə xidmət edəcək bir şey yoxdur. Avropa cəhətdən əsən bütün yellər, hətta zəhərli yellər belə şəfəbəşdir. Bunlar bütün şü maddiyyunluğun, dəhriyyunluğun, iştirakiyyunluğun mahiyyətlərinə özləri belə əgər olmadan bu təriqəti-fəlsəfiyyələrini nəşrə çalışırlar!.. Nə böyük yanlışlıq!.. Biz isə türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulunduğumuz üçün türklük və islam dairəsində və rus

dövlətinin şəraiti-iqtisadiyyo və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istərik. Biz arzu edərik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi edirlər deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidadə edirlər, firəngləşirlər deyilməsin! Türkün irtidadə edib firəngləşməsi, firənglərin ya mütədlərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir!.. “Təfavüt əz koca ta bekoca”¹.

Müsəlmanınız, onun üçün dünyanın hər nərəsində xeyrxahı bulunduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə biz o tərəqqiyi əz canı dil alqışlarız! Türkün, binaənləyih türkün. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmasını arzu edirik. Rus təbəəsiyiz, binaənləyih bütün rus vətəndaşlarımıza məsudiyyyət və rifahiyyətdir. Və əlhəsil sifəti-sələsə ilə müttəsis olmamız bizi bütün islamın, ətrakın və rus cəmətinin xeyrxahı olmaya sövq edir. Sədd və mətləbimizdən uzaqlaşmayalım. Yuxarıda dedik ki, məsləkimiz həyatın məna-i həqiqiyyəsinə xidmətdir. Əcəbə, məsləkimiz, niyyətimiz dini-islama müvafiq gəlirmi? Əcəbə, islam həyata nə nəzərlə baxır? Əcəbə, onu bir lüzumlu hesab edirlər. Xeyr! “Əddünya məzrəətül-axirə-mənkənə fihəzəhə”². Ey qare, rükni-əzimi-islam olan Qurani-kərimi anlaya-anlaya oxudunsa, bilirsən ki, həyat cənabi-həyyi-layəmutun ən böyük nemətlərindən məduddur. O nemətə əhəmiyyət verməmək küfrani-nemət deməkdir. Bir kərə rəbbinə-atına fiddünya həsənə-tən və filaxirət həsənəton duasını xatırla. Burada zikr olunan həsənə və dünyadan murad həsənəti-maddiyyo və mənəviyyədir.

Bu həsənəti-maddiyyo və mənəviyyo həm fərdə, həm cəmiyyət və millətə aiddir. Fərdə və heyəti ictimaiyyətimizə aid olan həsənəti-maddiyyo və mənəviyyəyə isə ancaq vəzaifi-həyatıyyəmizi mükəmmələndirdiyimiz halda nail ola bilərik. “Ləysə lil insan illa masə”³. Soy və qeyrət daima əgər fikrən və cismən hərəkət və fəaliyyəti-daimdən ibarət isə həyatın başlıca şərtlərindən biridir ki, nəticəsi getmək, tərəqqi etmək, nəşvü nūma və təkamüldür. Bunların ələmi-zahirəsi nədir? Əvvəla, heyəti-ictimaiyyətimiz əfradının mükün mərtəbə əksəriyyəti arasında maarifi-ümumiyyənin intişar və təzaidi. Lakin hansı maarif? (Mən ərəfə nəfsəhu, fəqəd ərəfə rəbbəhu)⁴

¹ Fərq hardan hara kimidir.

² Dünyasız axirət, axirətsiz dünya olamaz.

³ İnsana yalnız çalışmaq gərəkdir.

⁴ Özünü tanıyan Allahını tanımış olur.

hədisi-şərifinin müstəfadınca ancaq o taifə, o millət təriqi-fəlah və nicatda olur ki, özünü tanıya. Yəni hər qövmlər və millət öz qövmiyyətinə, lisanına, dininə, tarixinə, adət və əxlaqına və əlhasil özünün bütün əhvali-məziyyə və hazırəsinə, hətta əhvali-atıyəsine kəsbi-vüquf cəlməlidir. Binaənəleyh “Həyat” millətlər-islamiyyəyə və ələlxüsus türk qövmünə dair məlumat və onların nə olmuş olduqlarına və nə olacaqlarına bacardıqca diqqət edib bu yolda türklərin əhvali-siyasiyyə və tarixiyyə və ədəbiyyətlərinə dair nəşriyyata qeyrət edəcəkdir. Kəsbü karidən səmərə hasil olmaq üçün əvvəl əmrdə bilgi və vüquf lazımdır. Bilgi və vüquf isə elm və lisan ilə olur. Bir əcnəbi lisanında dəxi elm təhsil oluna bilər. Fəqət bu surətlə təhsil olunan elm əfradi-məhdudə beynində qalır. Millətin əksəriyyəti arasında intişar edəmiyor. Ülm və maarif əksəriyyət beynində intişar etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili məlum və maarif təhsilinə alət olsun. Təbiri-axərlə lazımdır ki, millət öz dilinin qədərini bilsin və onun tərəqqi və təkamülünə çalışsın. Bir vaxtlar Şərqdə milləti-islam beynində ərəb və fars dilləri ülm və maarifə alət bulunmuş olduğundan ərəb və fars qövmələri xeyli tərəqqiyyati-iqtisadiyyəyə və ictimaiyyəyə malik oldular. Bu gün isə ülm və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur. Türk lisanı bu xüsusda müthəddid şəraitə mətlubəyi-cəmədir. Milləti-islamın ruhu olan dini-mübbini-Məhəmmədinin əsasən nədən ibarət bulunmaqda olduğuna dair müəliat və müzakirətdə bulunacağız. Lakin bir qövm tayfanın həyatı məhz ruhaniyyatdan ibarət olmayıb, həyatı-maddiyyə və cismaniyyəni dəxi möhtəvidir. Binaənəleyh tərəqqi və nəşvü nümadan ibarət bulunan həyatın bir əlaməti zahirəsi də sərvət, yəni dövləti-milliyənin çoxalmasıdır. Və bu surətlə rifah və səadətə artmasıdır. Bunun üçün “Həyat” daima sərvəti-milliyənin təzayüdi-vəsaitini göstərməyə çalışacaq. Ticarət, ziraət və sənayeyə dair müzakirəyə girişəcəkdir. Bunlardan başqa həyatı-milliyəmizin ən birinci şərti əxlaq və adabın qəvaidi-həsənə və məmduhə üzrə olmasıdır. Əxlaq pozmuşluğu, sirqət və qətl cinayətləri, kizb və böhtan, bəğz və nifaq, həsəd və ilaxir məzmun sifətlərlə məttəsis olan taifə əsla fəlah bulunmaz. Bunun üçün “Həyat”ın vəzifələrindən biri də təhzi-əxlaqi-millətə səy edib Qurani-məcidi və şəriəti-qərrayi-Məhəmmədi iqtisasınca insan nə cür olub və özündən qeyrilərlə nə təvə müəşirət və müamələ etməsi nöqtələrində

diqqət edəcəkdir. İndi yuxarıda məslək haqqında yazdığımızı xülasə edəcək oluruqsaq, deyərik ki, tərəqqi edib, behəqq “zihəyat” bir millət olmaq istərsək, bizə hər şeydən əqdəm islam bulunmaq, islam qalmaq əlzem və bilcəllə məsəiyi-həyatpərəstə və tərəqqipərəvanəmiz ehkəmi-islamiyyəyə təfiqən icra olunmalıdır. Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur. Bunu mazi-də büt-pərəst, ya atəspərəst olan əcdadımız idrak etdikləri üçün dini-islami qəbul və nəşrilə müşərrəf olmuşlar idi. Ancaq hikməti-islamiyyəyə vafiq olmalıyıq və bu hikmətdən feyzyab olmamıza, nuri ilə tənəvvül etməyimizə hail olan maneələri ortadan rəf etməyə qeyrət etməliyik, digər tərəfdən də ələmi-islamın hər nə səbəbdənsə bir neçə əsrdən bəri haləti-təvəqqüfdə qaldığı, hətta gerilədiyi bir müddəti-mədidə zorfində Qərb ələminin durmayıb, təriqi-mədəniyyətdə nə cür tərəqqiyyata nail olduğunu nəzəri-etibar və ibrətə almamız lazımdır. Fəqət bu cəhətdən dəxi zəvahirə aldanmayıb bu mədəniyyətin din və qövmiyyətlərə deyil, bəlkə ümumi-bəşəriyyətdə aid əsaslarını müəliə ilə əsbəbi-tərəqqi və rifahiyyətlərini dini-islama təvfiqən millətimizin tərəqqiyyatına tətbiq etməliyik. Avropa ülmünə, maarifinə, ədəbiyyatına, sənəət və sənayecinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində nəşrə çalışmalıyıq. Biz belə yapmağa qeyrət edəcəyik. Məsləkimiz bunu iqtiza etdirir. Çünki bu surətlə qüvvətimiz, həyata istehqaqımız, sair millətlərlə rəqabətə qabiliyyət və istedadımız və əlhasil mühitimizlə, yəni bizi əhatə edən canlı və cansız bütün mövcudat ilə mübarizəyə iqtidarımız təzayüd edə bilər. Ancaq qəzetəmizin heyəti-mühərrirəsində çalışmaya, yazıb-pozmaya bir həvəs, bir şövq olmaq üçün lazımdır ki, cəmətimizin hüsni-təvəccöhünə, müavinəti-maddiyyə və mənəviyyətlərinə məzhər olsunlar. Bizim saf və səmimi niyyətlərimiz budur.

Ümid edirik ki, xudavəndi-ələm bizə öz təvfiqini əta buyurub milləti-nəciyədə öz müavinəti-ruhanisini müəliə etməsin.

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №1

QƏZETƏMİZİN DİLİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Bizəmi qəzetəmizin dilini sadələşdirmək, yoxsa, cəmaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır. Budur məsələ!.. Rəyimizə görə yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Vəqien, qəzetəmizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir. Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lap Rusiyanın ortasıdır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya İran sərhədinə yaxındır. Qəzetəmizi qiraət edənlər də böylədirlər. Amma həqiqət aranılsa, bu şivələrin heç birinə, hətta qəzetəmizin ən ziyadə nəşr olunduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət verməmək icab edər. Cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etməliyiz. Çünki, hər hansı şivəyi ayrı-ayrı ələ alsaq, hər birində bir nöqsan görürüz. Bəzi şivələrdə əfkari-aliyyə və hikəmiyyəyi-ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mötəlibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilkülliyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars ya rus nəhvinə təbiiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirlər. Şübhəsiz, böylə olamaz! Bakı şivəsi iləmi yazaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz!.. Ey qare, şübhəsiz “Həyat”ın altıncı nömrəsindəki “Dərviş” imzalı “Balaca mütəfərriqə”yi oxudunuz. Orada qəzetəmizin dilini bəyənəməyib tən və rixşənd edən zətin sözlərinə diqqət etdinizmi? Rus lisanına vaqif deyilsiniz, əlbəttə, o sözlərdən bir mənə çıxarammadınız. Nümunə üçün bir daha burada dərc edib idrak edə bilməyiniz üçün tərcümə dəxi edəcəgəm: “Yahu... “Həyat” qəzetəsinin rəsmi-güşadına... təşrif gətirdinizmi? – sualına bir zat bu surətlə cavab veriyor:

– Bana “priqlaşeni” göndərməmişdilər və bir də vallah “zanya-tiyam” o qədər çoxdur ki, sən öləsən¹, obəd də yadıma düşməyir... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? “Reç” zad deyən oldumu! Və ilx.

¹ Yalan deyirsəm “mən öləyim deyəcək” – yerdə müxatəbin arzu olunmayan mövtə yəmin olub Qafqazın bəzi tərəflərinə məxsus qərib bir təbiddir.

Bu zətin yarım rusca və yarım türkcə olan bu sözlərini türkcədən başqa bir dil bilməyənlər üçün tərcüməyə məcburuz.

Ağa demək istəyirdi ki: – Bana dəvətnamə göndərməmişdilər. Bir də billah məşğuliyyətim o qədər çoxdur ki, “sən öləsən” günorta taamı da yadıma düşməyir... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? Nitq-filan irad edən oldumu?..

Hər zaman qəzetəmizin dili bu tərcümədə göstərildiyi kibi olacağından şübhəsiz bəzi zəvat bunu bəyənəməyəcəklər. “Dəvətnamə”, “məşğuliyyət”, “taam”, “nitq” və sair kimi sözlərə müğləq və öz təbirlərinə “qəliz”dir, ərəbcədir, anlaşılmıyor deyəcəklər. Nə qayıraq? Öz ana dilini bilməyən bir neçə zətin xəteri üçün türkcə hüruf ilə yazılmış rusca bir qəzetəmi çıxaraq? Qəzetəmizin dilinə etiraz edənlərin bir qismi bu cür xəlqdəndir! Bunlar dəvət olunmaq, iş görüb məşğul olmaq, xörək yemək kimi ən sadə mətləbləri öz ana dillərində ifadədən aciz qalırlarsa, bunlara əhvali-ələmi, ulum və fəunundakı tərəqqiyyəti, məsaili-siyasiyyə, iqtisadiyyə və ictimaiyyəyi, ehtiyacatı-zəruriyyəyi-milliyəmizi, hikəmiyyəti-islamiyyəyi hansı dildə anladaq? Türkiyə-cədid artıq türkiyə-qədim deyildir. Türkiyə-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimsə sözümüzü anlamaz. Məsələn, Mir Əlişir Nəvai kimi desəm ki, “uçmaq” içrə həyat tapğaylar tamuğdan nəcat tapğaylar. “Uçmaq”ın behişt, cənnət və “tamuğ”un cəhənnəm, duzəx olduğunu içimizdə anlayan olacaqmı?.. Şübhəsiz xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyə-cədidir. Türkiyə-cədid isə bir tərəfdən dini-islamın, bir tərəfdən də vüquati-tarixiyyənin təsirilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eləmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir. Hər nədənsə türklərin təbiət və məzaci-milliləri ancaq dini-islam ilə mütədəyyəin olmağı iqtiza etdirmiş ikən, lisanları dəxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr oxz və qəbulə meyil göstərüb, sair lisanların kəlimatını bəyənəməz, rədd edər!.. Bunun üçündür ki, rus, firəng, ingilis kibi Avropa ələməyi-cədidəsi tərəqqi və təkamül və tovsə eyləmək üçün yunan və latın lisanları kibi ələməyi-mürdədən istifadə etdikləri kibi türkiyə-cədid dəxi bu gün bir cəhətlə mürdə və bir cəhətlə zində olan ərəbin və farsın xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə bir məxəz ittixaz elədi. Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan osmanlı lisanı o dərəcə tovsə və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq hissələri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid və müqtədir olub bilapərva hər hansı Avropa

dili ilə rəqabət edə bilir. Ancaq türkiyi-cədid ərəb və farsın lüğətinə ehtiyac göstərir. Yoxsa sərf və nəhvi qəvaidi-lisaniyyəsini qəbul etməz. Çünki, öz qəvaidi-lisaniyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniyyəsindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənəleyh daha mükəmməldir. Lüğət xüsusunda doxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbinə müvafiq olan kəlimatı alır. Bunun üçündür ki, yəzdan, giyti, kuhi, dirəxt və ilx. kimi kəlimat dilimizə daxil olmayıb bunlara xuda, allah, ağıl, cahan, dünya, cəbəl, şəcər və ilx. kimi sözlər tərcih edilmişdir. Ülum və fünün tərəqqi etdikcə, ixtiraat və kəşfiyyat çoxaldıqca ətrafımızda, mühitimizdə yeni-yeni şeylər, fikrimizdə yeni-yeni mətləblər, mənalara peyda olacağından, əlbəttə, bu şeylərə, bu mətləb və mənalara yeni adlar vermək lazımdır. Avropa lisanları bu adları, bu yeni kəlmələri latın və yunan dillərindən alıb yaradırlar. Zənn edilməsin ki, yunan və latın dilləri cədid Avropa lisanlarından vasc və mükəmməldir və mürdə olan məzkur lisanda hər yeni ixtira və kəşfə məxsus ad hazır və mövcuddur da, onun üçün böylə edilir! Xeyr! Bu lisanlar olmuş olduqlarından onların sadə və müəyyən bir məna ilə olan kəlmələri almıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa məna ilə istimal edilir. Məsələn, sinini-əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonoqraf, telefon və ilx. alətlərini ələ alalım. Bunları yunani-qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olamayacağı aşikardır. Amma “ışığ”, “səda”, “yazı” bugünkü kimi yunanilər zamanında dəxi mövcud olduğundan, bu kəlmələrin müqabili, əlbəttə, onlarda da var idi. Bu halda avropalılar üçün “ışığ”, “səda” və yazıya məxsus öz kəlmələrini yenə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlmələrini isə yeni icad etdikləri alat və ədəvata ad vermək və bu surətlə dillərini zənginləşdirib tovse etmək üçün istimal eləmələrinə nə mane var? Biz nə üçün avropalılar kimi hərəkət etməyəlim? Nə üçün biz də türkcəmiz üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyəlim? Lazımdır ki, biz də “ışığ”, “səs”, “yazı” sözlərini öz mənalarda mühafizə edib farsın, ya ərəbin bunlara müqabil olan “pərtov”, “səda”, “nəviştən” kimi kəlimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa – pərtovnevis, fonoqrafa – sədanəvis, telefona – dərşeno və ilx. deyəlim! Və bu surətlə dilimizi tovse edəlim. Böylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh ola biləcəkdir. Çünki fars özü “pərtovnevis”, ya “dərşeno” kibi kəlmələri icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon

deməyi tərcih edəcəyi halda türki-farsi kəlmələrindən mürəkkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır.

İndi sual olunur ki, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqmi lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilə münasibəti-diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyəsi olan ərəb və farsı dillərinə müraciət etməkmə müvafiq məsləhətdir. Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edir. Ərəbi və farsı kəlimata müğləq, qəlizdir, deyənlərdən sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərimi, yoxsa sormayədar, iqtisad, mətbuat, müdirmə müğləq və “qəliz”dir? Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü mənayi-həqiqi və müəyyənəiləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün mənayi-əsliyi təhrifmi etməli?

Keçənlərdə bir məqalədə rusca “Mir zaklyuçit” sözünü “sülh əqd etmək” surətilə tərcümə etməyə istəyirdim. Rüşəqamdan birisi buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən kimsə anlamaz. “Sülh etmək” yazmalıdır. Lakin “sülh etməklə” “əqdi-sülh etmək” birmidir? “Sülh etmək” sadəcə barışmaq deməkdir. “Əqdi-sülh” isə qanun və nizam dairəsində, şahidlər hüzurunda əldə kağızlar, əhdnamələr tərəfeyn tərəfindən imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə “sülh bağlamaq” demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə tərcümə edərdim. Fəqət “sülh bağlamaq” təbiri çox qərrib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar “əqdi-sülh” ibarəsindən ayrılmadım. Biz mənayı pozamayız. Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin. Bu xüsusda gələcək nüsxələrdə daha danışarız.

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №7

TÜRK LƏR KİMDİR VƏ KİMLƏRDƏN İBARƏTDİR?

Qəzetəmizin türkcə bir cəridəyi-islamiyyə olduğu hər nüsxənin başında zikr olunur: “Türkcə” və “islamiyyə” ibarələri hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşikar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə, munis görünərlər və hər kəs öylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyil-

dir. Böylə zənn edənələr, əlbəttə, səhv edirlər. Çünki, qəzetəmiz illərcə intişara davam etdikcə məzkur iki kəlmənin mənalərini bəyan etməklə məşğul olacaqdır. Bu xüsusda çoxdan bəri mövcud batil, zənniyyatı, fərziyyatı, səhv və xətalər ortadan rəf eləməyə səy edəcəkdir. Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə zinət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəzkarənə nəşriyyata, rəqiblərimizə, çox kərə də biz özümüzə aldanıb inanırıq. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyiriz. Hətta məəttəəssüf keçənlərdə türk qəzetələrindən birində belə tatarlara, türk və tatarların mədari-iftixarı bulunan Çingizlərə və Teymurlara dair narəvə sözlərə rast gəlmiş idik. Türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!.. Şübhəsiz, öz qövmini ehya edən, öz məmləkətini abad edən, öz millətini təriqi-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrinə çıxardıb şərəf qazandıran böyük cahangirlərə öz qövmlər və milləti nəzərlə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərlə baxarsaq böylə cahangirlər haqqında əlbəttə yaxşı söz deyəməyiz. Səd ibn Vəqqasın mədəniyyətə xidmətini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun? İranilərin, zərdüştilərin mədəniyyəti-qədimələrini kökündən məhv etdiyi halda, islam və ərəb mədəniyyətinin xadimi bulunurdu... Dövri-cədidə Moltke və Bismark fransızların səbəbi-fəlakətləri olduqları halda almanların vəliyyül-nemətləri bulunurlar. Şübhəsiz, birincilər bunlara vəhşi, xunxar deyərək məzəmmət edir, ikincilər isə bunların mədh və sitayişindən aciz qalıb namlarına heykəllər tikərlər. Lord Keçnerdən burlar şikayətçi, ingilislər isə fəvqəladə razıdırlar. İştə Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri Dəşti-Qıpçaq, İran-Osmanlı, Çin əhalisindən deyil, Asiyayi-Vüsta türklərindən, Səmərqəndi təzyin edən asari-memariyyədən, öz nəsləli bulunan Uluğbəylərin, Babur Mirzələrin təlifatından, cığatay ədəbiyyatına şərəf verən şüəra və üdəbanın yazdığı kitablardan sormalıdır. Bu xüsurlarda batil fikirlərimizi təshih etməliyiz! Ancaq tariximiz və keçmişdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl əmrə özümüzü tanımalıyıq. Yəni, türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulunduqlarını, nərədən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün nərədə sakın olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyik. İçimizdə özbəklərin,

qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyənlər də vardır!.. Binaənəleyh məsələ qayət mühümmüddür. Surəti-zahirdə nə qədər sönük görünə də, həqiqət halda böyük və daimi bir əhəmiyyətə haizdir. Bu məsələ ilə bu gün deyil, bir neçə əsr əvvəldən bəri iştigal etmək lazım idi. Mazidə cəmal olunmuş bu məsələyi gələcəyə, uzaq gələcəyə tərk etməyib heç olmazsa indi ələ almalıdır. Ancaq böylə bir məsələni həqiqilə tənvir edə bilmək, bir, ya iki fərdin işi deyildir. Bəlkə onu mütaliə üçün beynəlxalq xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalı.

Finlandiya Helsenkfors şəhərində "Fin və uğor (yəni uyğur) ismi ilə bu kimi məsələ ilə məşğul bir cəmiyyəti-fənniyyəti-məxsusə vardır. Peterburq darülfünununda əqvami-Türkiyə əhvalına vüquf üçün ayrıca şöbə olduğu kimi, akademiya (Əncüməni-danəş) əzası arasına dəxi "ətrakşünaslıqda" şöhrət qazanmış Vasili Radlov kimi böyük alimlər vardır.

Macarıstanda elmi-əhvali-ətrakın nə dərəcələrdə tərəqqiyatə məzhər bulunduğunu göstərmək üçün Vamberinin, Uyfəlvunun namlarını zikr etmək kafidir. Ümum Avropada isə bu yolda çalışan müstəşirinin və bu cür üləmə tərəfindən yazılan asari-mühümmonin adlarını saymaq üçün qəzetə sütunları yetməz. Hətta Daniya (Danimarkalara) varıncaya qədər kiçik məmləkətlər belə bu elmdə mühüm kəşfiyyatlar ilə tarixi-ətraka, aləmi-ətraka xidmətlərdə bulunmuş (gərçi bu xidmətlər bizcə məchul qalmış), Vilhelm Tomsen kimi böyük alimlərlə fəxr edirlər. Məsələnin əhəmiyyətindən naşi Avropanın bəzi yerlərində¹ mövcud olaraq övraq və rəsaili-məxsusə dəxi nəşr olunur. Qəribədir ki, məsələ ən ziyadə türklərə mütəəlliq ikən aramızda bu yolda sahibi-tətebbö bir alim yetişmək nədir, hətta Avropa üləmasının əhvali-ətraka dair asari-tətebbüati-fənniyyətlərinə aşina olanlarımız belə pək nadirdir!

Vaqien, axır zamanlarda Osmanlı türkləri arasında mərhum Şəmsəddin Sami bəy, Nəcib Asim və sair bəzi zəvati-möhterəmə bu vadidə bir cığır açmaq, yeni bir yol göstərmək təşəbbüsündə bulundular! Ancaq bunlar təşəbbüsdən iləri gedəmədilər!.. Nə üçün? Çünki məsələyə elm və irfan sahiblərinin qüvayi-müttəhidəsilə çalışmaq, məclislər, cəmiyyətlər, darülfünunda şöbələr güşad etmək, türk asari-ətiqəsini aramaq üçün uzaq məmləkətlərə fənni-heyətlər göndərmək lazımdır!.. Lakin heyhat, heyhat!

¹ Müntəzəm "vəqt və fasilələrlə çıxan" deməkdir.

Bu kimi məsələlərlə behəqq işiğal etmək üçün əvvəla “Elmi-əhvali-əqvam”, “Elmi-bəşər”, “Elmi-lisan” və sairə kimi bir neçə elmdə tətəbbü və ixtisas sahibi olmaq lazımdır. Biz isə belə bir ixtisas sahibi olmadığımıza etirafıla bərabər deyə bilərik ki, hər haqiqəti millətimizə sadə və bir rəngdə göstərmək istəyən “Həyat” sütunlarında bir surəti-ümumiyyə və bəsitədə bəhs edəcək qədər məlumatı-lazımdən də məhrum deyilik. Zənn edərim türk lisanında çıxan bir qəzetənin nüsxələrinə göz gəzdirərkən atıdki ibarələrə rast gəldik:

“Biz tatarları türkdən xaric buraxmadıq, şu qədər ki, tatar namilə bir cins, bir lisan, bir çöhrə, bir cəhətin bu gün mövcud olduğu pək məlumdur”. Lakin vələv türk irqinin, bir fərinə təşkil etsin. Tatar namında bir qövmlər əlbəttə vardır. Bunlar böyük hökumətlər təşkil etmişlər, cahangir olmuşlar və ilx. Mühərrir məqalənin bu qədər sözləri içində fəna, səhih bir cümlə varsa, o da “tatar namında bir qövmlər əlbəttə vardır” – sözüdür. Şübhəsiz, vardır! Ancaq bir qövmlər, bir oşirət, ya qəbilə halında bunlar Çin daxilindən xaricə çıxmamışlardır. Çıxanlar isə ancaq ayrı-ayrı zəvətdən, qəşun böyüklərindən və sairədən ibarət qalmış, yoxsa öz qövmlərini özlərilə birlikdə bəri cəhətlərə çəkib gətirməmişlərdir.

Bunlar isə moğol cinsinə mənsub olduqlarından bütün moğollar kimi türk irqinin bir fərinə təşkil etməyib, moğol irqinin bir fərinə təşkil edirlər. Binaənəleyh türkdən xaric tutulmaları əlzemdir. Əgər cahangir olmaq qövmiyyəyə, millətə, millətin heyəti-məcmuəyi-ictimaiyyəsinə aid isə moğolların bu qismi bəri cəhətlərdə nə böyük hökumətlər təşkil etmiş və nə də cahangir olmuşlardır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə əsakiri-əziməyə müvəffəqiyyətlə sərkərdəlik etdikləri inkar olunmaz! Bunların moğol irqinə mənsubiyyətlərindən naşi, təbiidir ki, cinsiyyət, lisan və çöhrələri doxi az-çox moğollara mənsub cinsiyyət, lisan və çöhrədir.

Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu türklərin səhvən tatar deyilən qisminə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kimidir. Lisanları, iləridə isbat edəcəyim vəchlə nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir. Yəni türkiyə-qədimə, farsın, ərəbin təsirindən azada qalmış türkiyə-əsliyə daha qərirdir və tatar türkcəsində görünən bu hal

Qərbdən Şərqi doğru getdikcə Volqa nəhrindən Baykal gölüne, ya Altay dağlarına təqərrüb etdikcə daha vəzəh və aşkar oluyor.

“Cins” və “çöhrə” məsələsinə gələlim: Burada ancaq antropologiya (elmi-bəşər) qaydasınca miqyası-cümcümə (qafa tasını ölçmək) və sair üsullar ilə tutulmuş bir statistika hökm oluna bilər. İçimizdə az-çox moğollara bənzəyənlərə “tatar çöhrəli” deyirik, deyilmi? Burada iki mülahizə var və xatir ola bilər: Bir mülahizəyə görə ola bilər ki, burada bir irsiyyət məsələsi vardır. Yəni bu şəkildə olanlarımız, ya əbədən, cəddi külliyyəni türkləşmiş bulunan moğollardır, yaxud damarlarındakı qana xeyli moğol qanı qarışmış olan türklərdir... “Üləmayi-bəşər” tərəfindən Qazan türkləri (tatarları) haqqında icra edilən tətəbbüat nəticəsində bunlardan təqribən bir nisfinin az-çox Avropa (yəni ariya) çöhrəsinə və bir nisfinin də az-çox moğol çöhrəsinə malik olduqları təbəyyün etmişdir. Ancaq bu hal qazanlıların moğol olduqlarını isbat etməz! Çünki qismən moğol çöhrəli, qismən də Qafqaz çöhrəli olmaq halından türklərin hansı şöbəsi azad ədd oluna bilər? Əcəba, Azərbaycanda, Anadoluda, habelə bizzat Türkiyəstanda bu yolda təhərriyati-fəniyyə bizim öz tərəfimizdən dəxi icra edilsə, eyni nəticə hasil olmazmı? Anadolu içlərində öylə vilayətlər vardır ki, türklərinin çoxu “tatar”, yəni moğol çöhrəsinə malikdirlər... Bu isə əvvəllərdə səyahət edənlərə məlum bir keyfiyyətdir. Yuxarıda dedik ki, burada ikinci bir mülahizə daha vardır. Madam ki, hər tərəfdə, hamı nisfi nisfinə hər iki çöhrə mövcuddur, o halda elmi-qəvam və elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən hansı çöhrəni ən ziyadə türk çöhrəsi ədd etməliyiz? Moğolları, yoxsa hind və avropalıları müşabəh olanları; məsələ qayət müşküldür. Çünki əvvəla iki-üç min il əqdəm bir millət halını alaraq Baykal civarında Orxon və Yenisey nəhrləri səvəhilində və Altay dağları ətəklərində yaşamış və türklərin ən qədimi və ən xalisi bulunmuş olan Tu-ku-ye qövmlərinin çöhrə və cümcüməsinə (qafa tasına) vüqufi-tamımı olmaq lazım idi. Mümkün isə həfriyyət icra edib üzəmi-qədiməyi müayinə və mütləq etməli idik. Ola bilər ki, ən qədim zamanlarda dəxi hər iki çöhrə mövcud idi... Lakin çöhrə məsələsinin mücərrəd, özbaşına o qədər əhəmiyyəti yoxdur.

Türklər səhnəyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və müteəddid təsirə məruz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan əqvam ariya və samiyyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsillərilə qarışmış

olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəkllən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür.

Bir tərəfdən tarixin göstərdiyi vəchlə müqəddəmə türk ikən bilaxirə türkcəyi tamamilə unudub, başqa lisanlarla mütəəllim qövmələr mövcud olduğu kimi, digər tərəfdən də öz qədim dillərini tərk edib türkcə təkəllümə başlayan və bu surətlə içimizə qarışb bizlərdən mədud olan başqa qövmələr də vardır.

Xəzərləri, bu gün islavca söyləyən bulqarları, macarlara qarışmış hunları, hind əqvamına qarışmış catları, üləmayi-ətrakşünasan birinci zümrəyə nümunə ədd edirlər. Müqəddimən guya Fin və uyuğur tayfasından olan başqılar, Əfqan və Türkiştən tərəflərində təvəttün edib iraniyüləsl olan sərtilər isə bu gün tamamilə türklərə qarışb türkcə söyləməkdə olduqlarından ikinci firqəyə misaldırlar. Bundan başqa bizzat türk əqvamından bir qismi digər qismi tərəfindən təməssülə uğradılıb, bu diqqət bir maddədir. Bütün bu söylədiklərimdən anlaşıyor ki, ayrı-ayrı nə cins, nə çöhrə, nə lisan, nə adət və əxlaq və nə də din və məzhəb türk əqvamını fənnən tərif və təsnif üçün əsas tutulamaz. Bəlkə şəraiti-tarixiyyəyi-coğrafiyyəyə və sairə ilə bərabər bütün bu tədād olunan şəraitin heyəti-məcmuəsi nəzəri-ətibara alınıb bu surətlə əqvami-türkiyyədən mətlubə ən ziyadə müvafiq olan bir ünmuzəc ittixaz olunmalı, digərlərinin isə cədvəli-təsnifdəki mövqeləri məzkur ünmuzəcə dərəcəyi-qürbiyyət etibarilə təyin edilməlidir.

Bunlardan hansının və nə dərəcədə türk namını daşımağa müstəhəq bulunduqları ancaq bu surətlə təbyin edə bilər.

* * *

Əsil mətləbimizə başlamazdan əqdəm “moğol”, “tatar”, “türk” və “turok” kimi istilahi-təsnifiyyəyə dair bir fikir edəlim. Bu gün “moğol” ləfzi etnoqrafiya əhvali-əqvam elminə müəyyən bir qövme məxsus istilahdır. Atidə bir cədvəldə göstəriləcəyi vəchlə bu qövme türkün qeyri olmaqla bərabər türk əqvamının dəxi mənsub bulunduqları Altay, yaxud Turan əqvamından böyük bir şöbədir. Türklərə bu surətlə bir münasibətləri olmaqla bərabər türklərdən başqadırlar. Halbuki türklərin tarixi-mədəniyyətdə böyük bir rol oynamış bir qisminə səhvən bu nam verilmişdir. Teymurləngin həfidi (nəvəsi) Babur Mirzənin Hindistanda təsis etdiyi böyük və mətin bir hökumətə

“böyük moğollar hökuməti” deyilmişdir ki, qətiyyən yanlış bir istilahdır. Teymur Burlas nam türk əşairindən birinə mənsub olub, türkcədən başqa bildiyi bir dil var idisə, o da sonradan öyrənmiş olduğu lisanı-farsı idi. Moğolca bilməz idi. Babur Mirzəyə gəlincə, bu zatın tənzimi-dövlət və ümuri-idarədəki məharəti dərəcəsinə qüvvəyi-qələmiyyəsi də var idi. Əmuzadəsi Uluğbəy kimi həp türkcə yazmış olduğu əsəri-tarixiyyə və ədəbiyyə alan ortada mövcuddur. Qiymətli olan bu əsərlər miyanında “Vəqayə”, yaxud “Baburnamə” namilə bir də Babur Mirzənin özü tərəfindən qələmə alınmış bir tərcüməyi-halı vardır. Bu əsərin¹ bir çox yerlərində müşarileyh moğolca bilmədiyini etirafıla bərabər əcdadı kimi özünün dəxi türk olduğunu və hətta türklüklə iftixar etdiyini bəyan eyliyor. Hindistandakı sülaləsinə “böyük moğollar” ləqəbi bir yanlışlıq əsəri olub bu yanlışlıq avropahlara bəzi İran müvərrixlərindən sirayət etmiş idi. Bu gün Avropa müstəşirinin haman kəffəsi xətələrini anlayıb təshih-i-maddə etmiş olduqları halda, biz nədən əski zəhabımızda səbat edib qalırıq?

İndi Hindistanda böyük hökumətlər təsis etmiş olan bəzi türklərin üzərindən bu moğol² namını rəf edib yalnız aid olduğu əqvama təhsis etdikdən sonra gələlim “türk” və “tatar” istilahlarına.

“Tatar” istilahı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilənə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna binaən türkoləqlər (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyöv-mən bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdırlar. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kəffəsi yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları mütləq edəlim. Bəzi əski müvərrixin və müstəşirin hər iki istilahı (türk və tatar ləfzlərini) həmmənə və yekdigərinin təməmilə mürədifə kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyən yanlış olduğu aşkardır. Digərləri ələlxüsus əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tunguz mancu, tibetli, türk və sairə həp fərtdən olub ümuminə “tatar” deyilir, yəni tatar istilahı guya qayət şümüllü olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilidir. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Değın (Deguignes) nam müvərrix əsərinə şöylə bir ünvan vermişdir: “Historic generale des huns des Turcs, des Magoles et des autres Tatares”.

¹ “Pavede Kurtıl” nam fransız alimi tərəfindən fransızcaya tərcümə edilmişdir.

² Türkmən və Azərbaycan türklərindən bir qisminə osmanlı ilə ərəblər tərəfindən səhvən “əcəm” deyilir ki, kəza təshihə əlzemdir.

Yəni “Hun, türk, moğol və sair tatarların tarixi-ümumi” təbiri-axərlə Değiz zikr olunan bu əqvamın cümləsini tatar fərz etmişdir. Bir üçüncü firqə üləma isə bunun tamamilə əksi bir xəyata düçar olaraq türk ləfzini ümumi və şumullu ədd etdiklərindən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə bilərik ki, əgər tatlardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcək nöqtə ancaq bizzat ləfz tatar olur. Yox əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtiza edər. Çünki əvvəlcə ərz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibirya səhralarındakı türklər tatarlardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyad türk olanlarıdır. Mərhum Şəmsəddin Samibəyin “Qamus-i-türki”-sində dəxi tatar maddəsində bu yolda bir yanlışlıq vardır. Samibəy öylə zənn etmişdir ki, tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövüm olub, bunların namına nisbətən ümum moğollara “tatar” deyilmişdir. Bəzi fərziyələrə görə tatar ləfzinin mənşəi mancuriyalıların lisanında tirəndəz, oxatan mənasına gələn “ta-ta” kəlməsidir. Digər tərəfdən də doqquzuncu əsri-miladidə yazılmış Çin kütubi-tarixiyyəsində iki işarə vardır ki, “ta-ta” və “ta-zə” kimi oxunur. Ərəblərin irq və cins tanımayaraq, ərəb olmayan bircümlə əqvam və ümumə əcəm itlaq etdikləri kimi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakin və türklərə heç bir müşabihət və münasibəti olmayan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama “ta-ta”, yaxud “ta-zə” namı verirlərdi. Bundan başqa, yenə ərəbin əcəm ləfzini ayrıca İranın Fürs qövminə təxsis etməsi qəbilindən çinlilər də nəhri-Əsfər sahilində yaşayan bir moğol qövminə dəxi bilxassə “ta-ta” deyirlərdi. Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də “r” hərfi ilhaq olduğundan bu kəlmə “tar-tar” və “ta-tar” surətində dəxi tələffüz olunurdu. İştə nəhri-Əsfər səvahlilinin tatar deyilən bu moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha iləri heç bir zaman keçəməmişlərdir.

Çingizin validəsi bu moğollardan idi. Çingiz fütuhatından sonra türk əqvam və məmaliyyəsinin bir qismi bu cahangirin ordularında bulunan tatar (moğol) komandaları səhvən tatar nam ilə yad olunmağa başladı. Bu səhvə başlıca islavlar səbəb oldu. Çünki bunlar Çingiz qoşununun bir əksəriyyəti – əzimi etibarilə türk olduğunu anlamayıb ancaq

əsgərin sərkərdələrini nəzəri-etibara almış idilər. Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyyəsinə zənn minəlmədi türk, bu əraziyi fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi həp türk oğlu türk idilər. Çingiz ümuri-dövləti üçün moğolların deyil, uyğurların, yəni qədim türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir.

Çox keçmədən bir neçə komandan və sərkərdədən ibarət bulunan moğol ünsürü türklük ümməti içində tamamilə qayıb olub, bir əsər buraxmadığı halda, tatar namı əqvamı-əcnəbiyyə dillərində mühafizə olunub qaldı. Fəqət elmi-əhvali-əqvam ilə elmi-lisanda bu yanlışlıq ancaq bu axır zamanlara qədər davam edə bilib, bu gün ortadan götürülmək üzrədir. Çünki fiyövmen məzkur elmlər birdən-birə yeni bir dövrə-tərəqqiyə vasil olmaqla “tatar” deyilən türklərin ən xalis türklərdən bulundurları anlaşıldığından üləmi-məzkurə müntəzibini “tatar” istilahının ancaq baladə zikri keçən moğollarla tunquzlara həsr və təxsis edilməsinə hamən müttəfiqən qərar verməkdədirlər. Səhvən tatar denilən türklər bərvəchi zir üç böyük şöbədən ibarətdir:

1) Sibiryanın vase səhralarında yüzlərcə müxtəlif namlar təhtində yaşayan qəbail və əşair ki, başlıca vaxtidə Qızıl Orda hökumətini təşkil edən qıpçaq türklərinin nəslindən münşəəbdirlər.

2) Rusiyanı-Avropayı türkləri. Bunlar ya qazanlılar kibi qıpçaq nəslindən elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən “braxisəfal” olub qismi-əzəmin çöhrəsi avropalıları məxsus çöhrədir, ya kırımlılar kimi noğay və sair qədim türklərin əhfədırlar.

3) Qafqazıyanın əqvamı-mücvirə tərəfindən səhvən tatar təsmiyə olunan türkləri də bunlardır. Qafqaz silsiləyi-cibalinin cəhəti-cənubiyyəsinə sakin Azərbaycan türkləri ki, şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir (İranın şimali-qərbi səkənəsi də bunlardandır) və məzkur silsiləyi-cibalin cəhəti-şimaliyyəsinə sakin noğay, bulqar, bir qismən ləzgilərə qarışan kumuk və zahirən xeyli çərkəslərə bənzəyən və adətən çərkəsləşmiş bulunan “kabarda” və ilaxir.

Gələlim “turok” ləfzinə. Əhvali-qövmiyyəyi-otrakə aşına olan üləmanın ən mötəbərləri bir qələti-tarixi nəticəsi olan “tatar” təbiri

rədd edib bu nam təhtində zikr olunan türklərin şəx və şübhə qal-mayacaq surətdə türklüklərini isbat eləmiş bulundurlarından bezi Germaniya (alman) ətrakşünasını daha ziyadə ərəb, fars və Avropa təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz bulunmuş və guya bu surətlə türklükdən bir dərəcə təbəüd etmiş bulunan qərb, yəni osmanlı türklərini bərikilərdən təfriq üçün fəndə başqa bir istilah icadına qal-xışdılar. Məlumdur ki, Türkiyədə beynülam ruslara Moskov deyil-di ki, rus əhalisi beynində də osmanlılara türk ləfzindən qələt olaraq “turok”, ya “türk” deyilir. İştə, bezi alman üləması türk namını baladə tədad edilən ətrakla Asiyanı-vüstadəkilərə təxsis edib osmanlı türklərinə isə “türk”, yaxud “turok” isim verilməsini təklif elədilər. Fəqət böylə bir təklif bizzat osmanlı türkləri tərəfindən gülünc olacağı kibi üləmanın ümum beynində dəxi əsla şayani-qəbul görünmior. Hətta Rusiyanın ən ciddi əhvali-əqvami-aləm və müvərrixləri fənni-həqiqi namına bu fikrə şiddətlə etiraz etdilər. Zətən, alman alimlərinin böylə iki istilah icadı lüzumuna göstərdikləri səbəb də çox zəif, hətta qeyri-məquldur. Çünki bu gün türk əqvamının cümləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz olmuş bulunurlar. Məruz olmayanlar isə yox kimidir, olsa da, yakutlar kibi büt-pərəstlikdə qalan, ya xristiyanlıq qəbul edən kiçik şöbələrdən ibarətdir. Demək ki, zikr olunan fərq, təsirati-xariciyyənin azlığında, çoxluğunda olub, yoxsa keyfiyyətdə deyil. Bu isə ancaq təməddün və tərəqqi etibarilə türk əqvamının bulundurları dərəcəti-müxtəlifdən iləri gəliyor...

* * *

Türk lisanının əssənəyi-aləm beynində mövqəini təyin edəlim. zira mütaliə etdiyimiz bəhsə böyük dəxli vardır.

“Lisaniyon” bir sinfi-əssənənin əsvat, hürufat, lüğət, iştiaqi-sərf və nəhvində bezi mühüm övsafi-ümumiyyəyi-müştərəkə kəşf edib bu surətlə aralarında mövcud olan müşabihətə məbna bir züm-rəyi-əssənəyi “Altay”, ya “Ural və Altay dilləri”, yaxud “Əssənəyi-turaniyyə” namı vermişlərdir. Əssənəyi-məzkurənin künhi, cəddi-ələsi qayət qədim və vahid bir lisani-əslisi-turani olmaq möhtəmil isə də ancaq bu lisani-əslinin mahiyyəti hənz layiqilə anlaşılmamışdır.

Üləmayi-lisanın qövlünə görə əssənəyi-turaniyyə aralarındakı fərqlərə binaən bərvəchi-ati altı şöbəyə münqəsimdir:

1) “Fin və uqor” dilləri ki, Finlandiyanın müxtəlif ləhcələri ilə Macar (Venqriya unğar) lisanı bu şöbəyə daxildirlər.

2) Sibiriya və Bəhri-Müncəmidi-Şimali səvahlində söylənən müxtəlif “samoyed” ləhcələri, fin və uqor lisanları ilə bu ləhcələr beynində mövcud olan xüsusi bir müşabihətdən nəşi cümləsini (yəni hər iki şöbəyi) bir şöbə ədd edənlər də vardır.

3) Türk ləhcələri, bunlar aşağıda ayrıca tədad ediləcəkdir.

4) Moğol ləhcələri ki Çinin şimali-şərqisində və kəza Sibiriya və Rusiyanın bezi cənub cəhətlərində söylənməkdədir. Məvərayi-Baykal moğolları, buryat, kalmık və sairə bu zümərəyə daxildirlər. Çingiz ordusunda bulunmuş tatar komandalarının ləhcəsi dəxi bu ləhcələrdən biridir.

5) Mancuriyalıların lisanı ki, tunğuz deyilən qəbail də bu lisanla mütəköllimdir. “Fin və uqor” lisanları ilə samoyed lisanı beynində bir irtibatı-nəsli, nəşəbi mövcud olduğu kibi türk, moğol və mancuriya lisanlarının da ayrıca bir əsildən, bir kökdən mütəfərrə bulundurları zahirdir.

6) Yapon lisanı dəxi Eyveld, Şot, Venqlər və sair mötəbər linsanyonu-turaniyyənin rəy və qövlünə görə Ural və Altay lisanlarındandır.

Hələ qəvaidi-nəhviyyəsinin tamamilə turani olmasında üləmanın cümləsi müttəfiqül-rəydirlər. Əsasən yapon lisanının turaniliyini müsirrənə iddia edən zat ən ziyadə Venqlərdir. Əssənə və əqvami-turaniyyəyə dair mütəəddid asari-nafiesilə kəsbi-iştihar etmiş bulunan alim müşarileyh bu xüsudə Budapeşt şəhərində intişar edən “Revue Oient le pour us etudes Oural-alto altai gues” nam risaləyi-mövqutənin 1900 sənəyi-miladiyyəsində çıxan məcmuələrində “Die Ural altaischen Sprachen” sərlövhəsi təhtində məqaləti-mühimmə dəxi nəşr etmişdi.

Bəzi alimlərə görə əssənəyi-turaniyyə zümərəsinə tədad edilənlərdən başqa bir də xətti-mixi (xətti-mismari) ilə yazılmış akkadi, yaxud şumeri deyilən qədim bir lisanı dəxi daxil etmək lazım gəlir.

Əssənəyi-turaniyyəni yekdigərindən təfriq edən övsafi-xüsusiyyədən sərfi-nəzərlə (bu təfsilat sədədimizdən xaricdir) yalnız türkcənin ümum əssənəyi-turaniyyə ilə müştərək bulunan övsaf və məzayasını müxtəsərən zikr edərsək faydadan xali olmaz.

Əssənəyi-aləmin bir qismini Turani ya Ural və Altay namilə bir yerə cəm və tövhid edən övsaf və əlamət bunlardır:

a) Kəlmənin müəyyən mənaya, məfhuma dəlalət edən hecai-əslisi erab və təsrif əsnasında əslən təbəddülata uğramaz.

Məsələn, ərəbin “qövl” kəlməsi təsrif əsnasında qeyl, qal və ilx. şəkillərə girdiyi, yəni bir mənanı-müəyyənə dəlalət edən heca və məsdərinin “vav”ı gah “əlif”ə, gah yayı-münqəlib olaraq hərəkələr dəxi dəyişdiyi, yaxud ara yerə başqa bir hərflə daxil olduğu halda türkcənin “demək” felindəki “de” hecayı-əslisi təsrif əsnasında heç bir vəchlə təhəvvül etmədiyindən (da), yaxud (du) və ilx. kibi şəkillərə qətiyyənlə girəməz. Bu isə bir lisanın asanlıq, sadəliyi, müsbətliyi nöqtəyi-nəzərindən əlbəttə böyük bir məziyyətdir.

b) Kəlmələrin təbəddülati-sərfiyyə və iştiaqiyyəsi tələsüqi-ədəvat (agglutination) və daha doğrusu, tələhüqi-ədəvat qaydasına tabedir. Ədəvat hecayı-əslini daima təqib edər, ona təqəddüm etməz.

Məsələn, ərəbcə (məqal) kəlməsində (m) hərflə hecai-məsdərə təqəddüm etdiyi halda türkcə (deyilmiş) ibarəsində (yilmiş) ədəvati (de) hecai-əslisini təqib edər. Hecayı-əsliyə təqəddüm edən ədəvata əssənəyi-turaniyyədə ancaq macar dilində təsadüf olunur ki, o da müstəsna qəbilindən olaraq əndər nadirətdandır.

c) Kəlmələri tərkib edən hecalar və bunlara təbəddülati-sərfiyyə əsnasında ilhaq olunan ədəvat daima “qanuni-ahəng” deyilən və ancaq əssənəyi-turaniyyəyə (macar, fin, türk, moğol və yapon, sair turan dillərinə) məxsus bulunan bir qayidəyi-mühimməyə təbəiyyət edər ki, bu da bir kəlmədə bulunan hürufi-sövtiyyənin yekdigərə təvafüqündən ibarətdir. Yəni hərəkələrin xəfifi xəfif ilə və səqili səqil ilə imtizac edə bilər. Yoxsa hərəkəyi-xəfifə hərəkəyi-səqillə bir araya gələməz. Məsələn: “gəlmək”, “getmək”, “gələcək”, “gedəcəkdir” ibarətləri əslən və qədən: “gəlmaq”, “getmaq”, “gələcaq”, “gedəcaq” kimi tələffüz olunamayacaq-larından “gəlmək”, “getmək” şəklində yazılmalı da caiz olamaz.

Kəza qalməq (qalmaq), qaləcəq (qalacaq) ibarətləri də “qalmək”, “qaləcəkdir” surətində nə yazıla bilər və nə də tələffüz oluna bilər.

ç) Ədəvati-zəmiriyyə və ya zəmiriyyəyi-izafiyyə vasitəsilə əfalda süvəri-intəhaiyyəyi-təsrifiyyənin hüsula gəlməsi keyfiyyəti dəxi bir çox turan lisanlarının övsafi-müştərekəsindən məduddur.

d) Fəqət ən ziyadə əssənəyi-turaniyyəyi bir zümərəyi-vahidə şəklində birləşdirən cəhət qəvaidi-nəhviyyədir ki, hamı kəffəsində bir siyaq üzərdir. Fel və xəbərin daima cümlənin axırında bulunması məfulların, zərfi-zaman və məkanların felə tabe bulunduları felə,

sifətlərin mövsufə təqəddüm etmələri və ilx. əssənəyi-turaniyyədə ümumi bir keyfiyyətdir.

Nəhvi-turanidə kəlmələrin bir təəqübi-müəyyən ilə irtibat və ittihad etməsindən naşı, cümlə (Vəqlərin təbiri vəchlə bir “cümləyi-sibhi-kəlmə”)dir. Yəni cümlə içində təəqübi-kəlmə, kəlmə içindəki tələhüqi-ədəvata təşbih oluna bilər!..

Bütün bu zikr olunan məvaddi-mövzu bəhsimiz nöqtəyi-nəzərindən qayət mühümdür. İndi türk ləhcə və şivələrindən hansının ziyadə türkcə olduğunu anlamaq üçün əvvəla hər birinin məzkur övsafi-əsasiiyyəyi-turaniyyə ilə nə dərəcə və nə nisbətə müttəsis, yəni qəvaidi-əsliiyyəyi-turaniyyəyi nə nisbətə mühafizə etmiş və özlərilə qeyri-mütəcanis bulunan əssənəyi-samiyyə və ariyyənin təsiratına nə qədər məruz bulunmuş olduğunu təyin etməli, saniyyə vəsaiti-fənniiyyəyi-lisaniyyə və tarixiiyyəyi-coğrafiyyə və sairə ilə ən qədim və ən xalis türklər kimlər olduğunu kəşf ilə bunların lüğətini, qəvaidi-sərfiyyə və iştiaqiyyəsinə gözəlcə zəbt etdikdən sonra türkün şimdiki ləhcələrindən hər birinin bu qədim və xalis türkcədən təbəüd edib-etmədiyini və etdi isə nə dərəcə etdiyini mütləq etməlidir. Bundan başqa türkcə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsiratını unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əsliiyi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır.

Bu səbəblərin başlıcalarından olmaq üzrə mühitin şərati-iqlimiyyə və təbiyyəsinə vəziyyəti-coğrafiyyədən naşı münasibəti-milliiyyəyi-həmcivarini: ədvari-müxtəlifədə türklər tərəfindən qəbul olunan növ-növ məzahib və ədyanı və bunlarla bərabər gətirilən xətt və lisani-diniyi vəlhasil miləl və əqvanı yekdigərinə qarışdıran müxtəlif vəquati-tarixiiyyəyi zikr edəriz. Əsbabi-məzkurəyə dair təfsilatdan sərfi-nəzərlə türklərin müxtəlif ədvari-tarixiiyyədə qəbul etdikləri məzahibə dair bir məlumat edənlərim.

Orxon¹ səvahlili qütbündə əxirən kəşf edilən asari-ətiqədən müstəban olduğu vəchlə, türklərin ən qədim din və məzhəbləri bir növ şaman etiqaatından ibarət bulunmuşdur. Şaman məzhəbinə bu gün

¹ Orxon bir çaydır ki, Baykal gölüne mənşəb olan Selenma nəhrinə tökülür.

dəxi bəzi Çin və moğol əqvamı və Sibiriya cəhətlərində bir neçə türk əşair və qəbaili tabedir. Zamani-qədimdə binnisbə mənidar olub əsasən təbiətə, əsrari-təbiətə pərəstişdən ibarət bulunan bu məzhəb əlyövmlə qaba bir büt-pərəstlik dərəkəsinə enib şaman kahinlərinin şarlatanlığı sayəsində davam etməkdədir. Türklərdən ən əvvəl təməddün edən qədim tu-ku-ye təbiri-axorla oğuz türkləri ilə bunlardan sonra səhnəyi-tarixə çıxan uğyurların qismi-küllisi məzkur büt-pərəstlikdə çox müddət səbat etməyib müruri-zamanla fövc-fövc müxtəlif dinlərlə mütədəyyin olmağa başladılar. Şaman büt-pərəstliyini ilk sədəmətə uğradan din miladi-İsadan əqdəm Hindistanda zühur edib türk və moğollar içində, miladi İsadan, hətta hicrəti-nəboviyədən belə sonra intişara başlamış olan Budda¹, yaxud Şakyamuni nam bir zati-möhtərəmin dini olmuş idi. Bir qismi-özimi-bəşəriyyətin, haman ümum irqi-əsfərin mütədəyyin bulunmaqda olduğu dini-məzkur, bu gün Çin moğolları ilə Rusiyadakı kalmık və bur-yatların və köza moğollaşmış bir qisim türklərin arasında dəxi lama məzhəbi şəklini əxz edərək sair ədyan ilə rəqabət etməkdədir. “Dini-əsfər”, yaxud “sarı məzhəb” təbir olunan lamalığın banisi Zonqova nam rahibdir. Hər halda lama məzhəbi budda dininin bir şöbəsindən başqa bir şey deyildir. Bu məzhəbdə olan moğollarla, moğollaşmış bəxi türklərin mərkəz ruhaniləri Tibet qitəsindəki Lahasa şəhərindən sonra Şimali Moğulustanda qaim Orğa bələdəsidir. Əsas panteizmə, yəni vəhdəti-mütləqə, yaxud vəhdəti-vücut ilə metampsixoz, yəni ruhun cismdən-cismə intiqalı demək olan tənəsüx etiqadlarından ibarət bulunan məzkur məzhəblərin tövsif və tərifi mövzu bəhsimizə təəllüq etmədiyi cəhətlə bu xüsusda təfsilatdan sərfi-nəzər edəriz. Məqsədimiz ancaq bir zamanlar türklərin bu dinlərdə dəxi bulunmuş olduqlarını, binaənəleyh lisan, adət və əxlaqımızda o dövrlərdən dəxi bir əsər qalma möhtəmil bulundugunu göstərməkdir. Budda məzhəbini müteəqib, ya onunla eyni zamanda ortaya siryani xristianları çıxıb türklər və moğollar içində nəstur məzhəbini nəşrə başlamışlar idi. Nəstur məzhəbi xristian dinindən bir şöbədir.

Məlum olduğu üzrə, bugünkü etiqadi-İsəviyyəyə görə səlib əlaməti-nicat və şəfaət olub, xristianlarca-əqanımı-səlasə, yaxud

¹ Budda ilə büt kəlmələri arasında tələffüzçə bir müşabihətə məbna çox adam bu iki kəlməyi bir-birinə qarışdırıb buddapərəstliyi büt-pərəstlik zənn eləyir. Halbuki budda məzhəbi əsasən əslən büt-pərəstlik deyildir.

üluhiyyəti-müsəlləsəyi-vahidənin bir rüknü ədd olunan həzrət İsa səlib üzərində iztirabatı bəşəriyyətin naili-əfv və qüfran olması uğrunda qəbul eləmişdir ki, bizim etiqadımıza müxalifdir. Çünki Qurani-Kərimdə “Vəla yəsləbuhuva ləkin şəbbiha ləhu...” buyurulur. Yəni Allahın peyğəmbəri olan Həzrət Məsih səlb olunmayıb yerinə zahirən şəbbihi bulunan biri səlb olunmuşdur.

İştə türkcə bəzi əşari-qədimədə hətta bu gün dəxi türkün bəzi ləhcələrində cənab həqqə “çələb”, ya “çalap” namı verilməsi məzkur dövrün asarındandır... Zira çələbi farsı çəlipadan, yaxud ərəbi səlibdən qələt olub xaç deməkdir. Osmanlı türkcəsində “əfəndi”, “ağa” mənasına gələn və hətta birinci Sultan Məhəmmədə ləqəb və Konya şəhərindəki mövlana həzrətlərinin pustnişininə Çələbi Əfəndiyə əlyövm belə ünvan olan çələbi təbiri dəxi çələbdən müştəqqdir.

Siryanilər islamın şəşyei-zühurundan naşi türklər arasında böyük bir iş görəmədilər. Bu gün xristian bulunan türklər varsa da Anadoluda, Qazan¹ tərəflərində və Sibiryanın bəzi cəhətlərində qəlilül-əddəd olduqlarından sair əqvamı-nəsraniyyəyə qarışib məzhəb üzündən millətlərini qayıb etmək üzrədirlər. Balada zikr olunan məzahibdən başqa bir aralıq bozi türklərə Zərdüşt və Mani məzhəbləri dəxi sirayət etmişdi. Əlyövm Hindistanın bəzi cəhətlərində davam edən Zərdüşt məzhəbinin əsası sənəviyyətdir. Bu məzhəbə görə bütün kainat iki yekdigərə zidd qüvvətin təhti-hökmündə bulunur ki, biri zülmət və şər in mənbəi olan Əhrimən və digəri isə nur və xeyrin xalığı bulunan Hörmüz, yaxud İyzəddir. Nur İyzədin əlaməti-zahiresidir. Nura pərəstiş guya İyzədə pərəstiş demək olduğundan Zərdüşt məzhəbi təbeini tərəfindən bilaxirə qaba bir atəşpərəstliyə qəlb edildi. Atəşpərəstlik isə zətan yuxarıda zikr olunan şaman məzhəbində də var idi. Bir çox adətimiz bu dövrlərdən qalmadır. Məsələn, axır çərşənbələrdə atəş yandırıb üzərindən atılmamız və sairə.

Bu gün türklərin qismi-küllisi əlhəmdülillah xeyli zamandan bəri artıq dini-islam ilə müşərrəf bulunurlar.

Türklər arasında müxtəlif din və məzhəblər yekdigərini təqib etdikcə bunlarla bərabər təhrirəti-diniyyə və rəsmiyyədə müstəməl xətlərin, əlifbaların əşkalı dəxi təbəddül ediliyordu.

¹ Anadoluda bəzi kəlisələrdə türkcə icrayi ayin ediliyor. Böylə kəlisə Qazan şəhərində də vardır.

Bu gün anlaşıldığına görə türklərin ən qədim xətt və əlifbaları run deyilən bir növ xətdir ki, bizzat türklərin özləri tərəfindən ixtira olunduğu möznundur.

Bu xətdən iləridə ayrıca bəhs olunacaqdır. Beş-on sənə əvvəlində gəlincəyə qədər ən qədim türk yazısı etibar olunmuş olan uyğur xətti ancaq run xəttindən sonra ortaya çıxıb, onun yerinə qaim olmuşdur. Uyğur xəttinin isə siryanidən mübəddəl olduğu və türklər içində nəsturlər tərəfindən gətirildiyi zənn olunur. Dini-islamın türklər arasında inqisadından sonra artıq uyğur və moğol xətləri yerinə hər tərəfdə əlifbai-ərəbi, fars tərəfindən bir dərəcə islah edilmiş əlifbai-ərəbi qəbul olunmuşdur.

Burada qayət şayani-diqqət bir nöqtə var idi – xatir oluyor: Dini-islam ilə xətt və lisani-ərəbi türklərin lisani-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücudə gətirmiş olduğu halda, türklər, yenə milliyyət və qövmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilmişlərdir.

Türklərin külliyyət etibarilə sair dinlərə meyil və istedad göstərməmələri və nadirən göstərənlərin isə milliyyət və qövmiyyətlərini qayıb edərək gah çinli, moğol və hindulara, gah əqvami-nəsarayə qarışib qayıb olmaları və biləks türklərin ancaq müsəlmanlığa meyl və müştəq bulunmaları və islamı qəbul etdikdən sonra bir tərəfdən aləmi-islamın mühüm bir rükn və istinadgahi sırasına keçmələri, digər tərəfdən də ancaq bu dini-mübin sayəsində öz qövmiyyət və milliyyətlərini mühafizə edib təmini-bəqa edə bilmiş olmaları fəvqəladə şayani-diqqət və mütalibə bir maddədir ki, əsasən zikr olunduğu vəchlə iki mühüm məsələdən ibarətdir. Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyət etibarilə ancaq dini-islamı qəbula meyil və istedad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütədəyyin, ərəb elmilə mütəəllim, ərəb mədəniyyətilə mütəməddin olduqları halda türklərin əsla ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qalmalarıdır. Aya, bu hallara səbəb nədir?

Səbəb bir deyil, qayət mütəəddiddir. Əhvali-məzkurənin əsbabını zənn edirəm. Bir yandan dini-islamın öz mühəssənət və məzayasında, həqiqiyyətinin bədahət dərəcəsində sadə və əyan olmasında, isbat və dəlildən müstəğni bulunmasında, o biri yandan da türklərin fitrət və təbiətlərində, məzaclarında, fəzaili-əxlaq və xəsaili-mənəviyyətlərində aramalıdır!..

Abu hava, əhvali-iqlimə, şəraiti-təbiyyəyi-coğrafiyyə və sairə cəhətilə vase dəşt və biyabanlara, qum səhralarına malik bulunan Türkünstanla Ərəbistan beynində bir dərəcəyə qədər müşabihət bulun-

duğu kibi dövəni, atı, süvariliyi, mərdənəliyi, igitliyi, seyri-səfəri, köçbəliyi, füşətabad vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət mövcud olduğu inkar olunamaz. Bundan başqa hər iki qövmin qəbləislam olan etiqadati-batilə və əhvali-tarixiyyətləri arasında dəxi bir təvafuq var: Türklərin run xətti dövründəki şaman büt-pərəstlikləri ərəblərin zəmani-cəhiliyyətdəki etiqadati-sənəmpərəstanə və müşrikanələrində xeyli bənzəyir.

İştə bu tədad olunan və sair əsbabdan naşi türklər ərəb mədəniyyətinə bir meyli-əzim göstərib onu öz malları kibi sühulətlə qəbul etdilər. Yenə eyni səbəblərə məbnədir ki, ariya əqvamı dini-islamı qəbuldan sonra bir an rahat durmayıb daima o dində cüzi, ya külli təbdilat vücudə gətirmək həvəsinə düşmüşlərkən türklər öylə fikirlərdə bulunmadılar. Biləks islamı olduğu kibi qəbul və olduğu kibi də mühafizəyə qeyrət etməkdədirlər.

Bununla bərabər türklər əsla ərəbləşmədilər. Ərəblər bütün Şimali Afrika, Suriya və Mesopotamiya (Əlcəzirə) əqvamını və kəza bizim Dağıstan əqvamından bəzisini, məsələn, ləzgiləri və sairəyi tərib etdikləri halda, türkləri təmsilə müvəffəq olamadılar!

Əcəba, səbəbi nədir?

Bu xüsudə türklərin bir kiçik qövmin olmayıb ərəblər kibi müstəqillən bir milləti-müəzzimə olmaları və mərkəzi-ətrək bulunan Asiyayi-Vüsta və Türkünstanın Ərəbistandan bödi-məsafə etibarilə uzaq bulunması səbəb göstərilə bilərsə də, lakin bunlardan daha mühüm bir cəhət vardır ki, o da türkcənin əssənəyi-Turaniyyədən olmasına binaən əssənəyi-Samiyyədən bulunan ərəbiyə külliyyəni müğayir olması keyfiyyətdir. Ərəb, dini-islam vasitəsilə deyil, bəlkə lisani-ərəbi vasitəsilə əqvamı ərəbləşdirməyə müvəffəq olmuş idi. Əqvami-mütəərribə ya kiçik və Ərəbistana həmcivar bulunanlar, yaxud Afrikayi-şimali millətləri kibi zənn edirəm, bu fikri ilk əvvəl ifadə edən Osmanlı üdəbəyi-məşhürəsindən Əhməd Midhət əfəndi olmuş

idi), yəni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisanıdan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edir. Məsələn, (lər) ya (lar) türkcədən ədati-cəmdir. Türki yunancadan filosof, istoriya, ya latıncadan doktor, professor kəlmələrini alıb asanlıqla filsoflar, professorlar və ilx. deyə bildiyi halda ərəb filosofu fəlasifə, ya istoriya əsturə, ya əsturəni əsatir şəklinə cəbrən qəlb edə bilirsə də, mütəəddid əşkali-cəmi olduğu halda yenə doktor, ya professorun cəmində aciz qalır dəkatir professurə deyəcək deyil a.

Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərk eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul edəmiyəcəyi aşkar idi. İştə bu növ səbəblərdəndir ki, türklər dini-mübbini-islamı öz ruh və məənəviyyatlarından nəbən etmiş kibi bir şövqi-əzim ilə dərəğuş edib onun qəvi bir nigahbanı olmuş olduqları halda əsla ərəbləşmədilər və qövmiyyəti-nəcibəyi-əsləyyələrini mühafizə edə bilib, ancaq o yolda tərəqqiyyətə məzhər olmağa başladılar.

Bundan sonra türklərin əhvali-tarixiyyəsinə nəzər edib beş-on sənədən bəri bu xüsusda əldə edilmiş kəşfiyyət və həqayiqi-cədidəyi mütaliə edəlim.

* * *

Ən qədim türklərin əhvali-tarixiyyəsi xurafati-şairanə ilə qarışmışdır. Sultan Mazmud Qəznəvi kibi bədayepərvər bir türk dühasının təşviq və himayəsilə yetişən Firdovsinin, İran və bəlkə cahan şairi-əzəmi olan Firdovsi Tusinin vücudə gətirdiyi “Şahnamə” başdan-başə diqqətlə oxunursa görünür ki, bu əsəri-binəzir əsasən yegdigər ilə daimi bir mübarizədə bulunan iki bahadırın biri-birinə rəqib, iki dilavərin, iki böyük qəhrəmanın vəsf və tərifindən ibarətdir ki, birinin adı İran, digərinin adı Turandır. Avropanın hamən nisfi cəsamətində olan Turan, yaxud Türküstan Ceyhun, Amurdərya və Qüsus namlar ilə məşhur nəhri-əzimin mavərasında¹ bulunan vase bir ölkədir. Firdovsiyə nəzərən bu ölkənin əhalisi guya minəlkədim hamən xilqəti-ələmdən bəri türklərdən ibarət bulunurdu. Keykavus ilə həməsr olan bunların ən qədim padşahlarından biri Əfrasiyab idi².

¹ Bu məmləkətin bir qisminə Mavəəünnəhr və Transoksaniyə dəxi deyilir.

² Bu nam ilə Türküstanda bu gün bir şəhəri-əzim xərabəsi kəşf olunmaqdadır.

“Şahnamə”nin ən şairanə və cyni zamanda ən faciəni bir fəslini Səyavuş hayiləsi təşkil edir. Səyavuş türklərlə bir müharibədən sonra pədəri Keykavusa küsərək, onun rəqibi bulunan Əfrasiyabın nəzdinə iltica etdiyi bir tərzi-dilnişin ilə hekayə olunur. Əfrasiyab öz qızı Firəngizi Səyavuşa təzvic edib onu məmləkətin bir qisminə əmir təyin etdi. Şairin hekayəsinə nəzərən burada öylə bir asari-umran və təməddün vücudə gəldi ki, hətta Əfrasiyabın öz sarayında belə hissi-həsədin oyanmasına bəis oldu: İştə ən qədim zamanda hətta xurafat dövrü bulunan bir zamanda Türküstan tərəflərində Firdovsi tərəfindən fərz və qəbul olunan bu “umran” və “təməddün” keyfiyyəti qayət mühüm bir məsələdir. Bu gün bəzi asar və dolail ilə şairin sözləri sırf xəyalatdan ibarət olmadığı anlaşımaqdadır. Heç şübhə yoxdur ki, Firdovsi mövzuati-şairanəsi üçün özündən çox qədim, fəqət əksəri bu gün zayə edilən farsı, pəhləvi, zənd, ərəb, türk və sair dillərdə yazılmış məxəzlərə müraciət etmiş idi. Ancaq Firdovsi məxəzi-məzkurəyə bir müvərrixi-mütəfənnin nəzərilə degil, bəlkə bir şairi-büləndamal və bilxassə həmiyyəti-vətoniyyəyi-fürspərestanə ilə mütəəssif bir şairi-atəşməzaci-İrani nəzərilə baxmış, onları o cəhətdən nəzəri-etibara almışdır. Bununla bərabər fünuna aşina, müqtədir bir türk tarixnovisi, bəzi ülm və kəşfiyyəti-cədidə sayəsində teyfbini-intiqad və tədqiq ilə şairin mürəati-təxəyyülatında nüquşi-şairanənin əlvani-gunagunünə bürünən həqayiqi-tarixiyyəyi təmyizə müvəffəq ola bilir. Bu isə xüsusi bir tətəbbüyə möhtacdır¹. Bundan başqa qədim türklər və mədəniyyətləri haqqında qayət qiymətdar həqayiqə Çin kütübi-tarixiyyəsinə; ələlxüsus bu kitabların dördüncü əsri-miladiyyəyə aid olanlarında dəstrəs ola biləriz ki, bu da ayrıca bir mütaliə ilə bilxassə Çin dillərinə kəsbi-vüquf etməklə olur.

Qərb, öz cümlə Yunan² müvərrixini türkləri ancaq altıncı əsri-miladında tanımışlardır. Bu üləmayə görə sənəyi-miladiyyəsində ən əsil Altay cəhətlərindən gələn Türküstan türklərinin xaqanı Sincibo (yunanca Silzibol) Xosrov Nuşirəvan ilə bir müahidə əqd edərək, Ceyhun səvəhilini yədi-istelasına keçirmişdir. Bu tarixdən etibarən

¹ Hindi-qədim şahnaməsi olub başlıca Qoravalar ilə Poravaların müharibələrindən bəhis “Mahabharata” nam kitabının dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən mütaliəsi faydadan xali qalmayacaq, zənn edirəm. Lakin qəbləlmütaliə bir hökm verilməz.

² Yunan xurafatında ehtimal türklərə dair bəzi işarələr vardır: yarı insan, yarı at şəklində təsəvvür olunan məxluq mövhüm kentavrın türk süvarilərinə dolalot etdiyini bəzi osmanlı mühərrirləri iddia ediyorlar.

türklər artıq Monqolustan və Türküstan daxilinə münhəsir qalmayıb biladi-müxtəlifəyi istelaya başlamış və Volqa nəhri səvahlilə bugünkü Rusiyanın şərq-cənubisinə də o zamanlar gəlmişlərdir. Müruri-zaman ilə istela və mühacirətlər yekdigərini vəli eyləyirdi. Bunların ən mühümləri XI əsr-miladidə başlamış olduğundan türklərin bu əsrdən sonrakı əhvali-tarixiyyələri xeyli məzbut olub ondan əvvəlki tarixləri isə ehmal edilmiş idi. Fəqət VI əsr ilə XI əsr ilə XI əsr beynindəki zamana təvafiq edən bir dövr-tarixiyyəyə aid olmaq üzrə bu son sənələrdə fəvqəladə mühüm kəşfiyyat icra edilmiş olduğundan, bu xüsusda bir nəbzə məlumat edinməmiş olzəmdir.

Orxon nəhri cəhətlərində yeni Qaraqurum şəhəri xərabelərindən başqa əxirən yenə Qaraqurum namında daha əski digər bir şəhri-cəsimin xərabeləri kəşf edildi ki, uyğur türklərilə bunlardan da qədim çincə Tu-ku-ye denilən Oğuz türkləri tərəfindən bina edilmişdir. İştə ümumtürklər içində tarixi-mədəniyyətdə ən əvvəl isimlərini qeyd etdirənlər qırğızlarla bərabər məzkur iki qövmdir.

Tu-ku-ye, yaxud türk oğuz, uyğur. Qırğız – iştə türk qövmiyyətinin sepayı-əsaı!.. Ən qədim və Ən xalis türklər əsil bunlardır. Bunlardan başqalarının, məsələn, başqurdların¹ tarixi – mədəniyyətləri bu qədər qədim deyildir. Uyğurlar tu-ku-yelərin tarixən varisləri olduqları halda qırğızlar bunların rəqibləri olmuşlardır. Qırğızlardan ayrıca bəhs olacaqdır... Uyğurların əhvali-tarixiyyələri oğuz türklərindən, yəni tu-ku-yelərdən daha əvvəl məlum olmuş idi. Çünki uyğurların lisanı uyğur xətti denilən və bir növ qədim Suriya yazısının təbəddülündən hasil olma bir xətt və əlifbai-məxsus ilə məzbutdur ki, qədimdən bəri qabili-qiraət idi. Macar üləməsindən məşhur Vamberi tərəfindən kəşf olunan “Kutadqu bilik” ünvanlı kitab da işbu lisan və xətt ilə yazılmış olub, şu son on-on beş sənə içində icra olunan kəşfiyyati-cədidəyə qədər uyğur və ələlitlaq türk asari-ədəbiyyəsinin ən qədimi etibar olunmaqda idi². Uyğurlardan daha qədim olan tu-ku-yelərin əhvali-tarixiyyələri ancaq şu son on beş, -igirmi il zərfində məlum olmağa başladı. Çingiz vüquati-əziməsindən sonra səlatini-Osmaniyyənin cəddi-ələsi bulunan Ərtögrül qazinin

pədəri Süleyman xan komandası təhtində Xorasandan qərbə doğru hərəkət etmiş bulunan oğuz türklərinin namı ilə şu çinlilərin Tu-ku-ye deyə zikr etdikləri qayət əski oğuz türklərinin adı beynindəki müşabihət şayani-diqqət bir maddə olmaqla bərabər bunlara dair bu axır zamanlara qədər əsla məlumatımız yox idi. Bu gün kəşfiyyati-mühümməyi-cədidədən sonra daxi qədim oğuz türkləri ilə Süleyman xan oğuzları arasında tarixən bir neçə yüz sənəlik bir açıq, bir nöqsan qalıyor idi!

Baxalım oğuzlara dair kəşfiyyati-cədidəyi-tarixiyyə nədən ibarətdir? İki yüz sənədən bəri Yenisey nəhri cəhətlərinə run denilən qeyri-qabili-qiraət bir xətt ilə bir çox məhkukat bulunmuş, hətta bunlardan məcmuələr təşkil olunub, bəzi muzeylərdə vəz və təşhir edilmiş olduğu məlumdur. Lakin bu run yazılarının on-on iki sənə əqdəminə gəlincəyə qədər kimsə oxuyub anlamağa müvəffəq olmamış idi. Əxirən bu növ asari-ətiqə təhərrisinə həvəs artdı. Həvəs edənlər çoxaldı.

1889 sənəyi-miladiyyəsində “Şərqi Sibiriyə coğrafiya cəmiyyəti”, 1890 sənəsində Helsenkfors “Fin və uyğur” cəmiyyəti və 1891-də Peterburq ülum akademiyası tərəfindən Baykal gölünə mənsub Selenqa nəhri şöbələrindən Orxon nəhri vadisində kain hər iki qədim və yeni Qaraqurum xərabelərinə bir ay təhərriyati-müxtəlif heyəti-fənniyyə ezam olundu. Məzkur heyətlərdən birincisinə rus ədib və mühərriri Yadrintsev (Ядринцев), ikincisinə müəllim Hegel və üçüncüsünə akademiya əzasından alimi-şəhir Radlov riyasət etməkdə idi. Zəvat və heyəti-müşarileyhin kəşf etdikləri şəhri-ənqazi, əzim saray xərabeləri somaki mərmər növü daşlardan, sənayeci-nüqriyyənin fəvqəladə tərəqqisinə dəlalət edən qayət nəfis heykəllər, əjdəha, arslan və sair heyvanat şəkilləri üzərində run xətt ilə qiymətdar məhkukat bulunan gözəl dikili daşlar və sair bu misilli asari-ətiqə burada böyük parlaq bir mədəniyyəti-qədimənin mövcudiyyətinə dəlalət edirdi. Ancaq məzkur Run yazıları¹ oxunmadığından bu şəşəəli mədəniyyətin hansı qövme aid olduğu anlaşılmıyordu. Bu xüsusda məsələnin həllinə Yadrintsev və Hegel tərəfindən başlıca Ərdənizo nam lama manastırı qürbündə kəşf olunan uyğurca, çincə

¹ Bir nəzəriyyəyə görə (başqurd) təbiri (başqa yurt)dan qələtdir. Çünki vətəni-əsiləri Altay olmayıb Ural dağlarıdır. İleridə bəhs olunacaqdır.

² Beşinci əsr-hicridə Kaşkarda yazılmış olan şu kitab nəzmən hökmdar vəzir-komandan və sairənin ümuri-dövləti nə surətlə idarə etmələrin lazım gəldiyinə, insanların din və dövlət və ailə və vəzifələri nədən ibarət olduğuna dair məlumat verilir. Çox yerlərində fəlsəfəyə belə girilir.

¹ Qədim german (alman) dilində gizli sirr mənasındadır. German və Skandinaviya və run xəttinin latin əlifbasında mühərrəf bulunduğu zənn olunur. Fəqət Orxon (run)larının bunlarla bir münasibəti olmayıb, bəlkə olsa-olsa arami denilən əlifbaya müşabihətləri vardır.

və rumca olaraq üç lisan üzrə, bəzilərinə bir də moğolca məhkukat iradə edən bir neçə dikili daşların (obelisklərin) böyük yardımı oldu. Hegel adlı müəllim tərəfindən kəşf olunan və üzərində üç lisan üzrə məhkukat bulunan daş, dördguşəli bir sütun olub arslan heykəlinə ibarət özüm bir qaya üzərində paydar idi. İştə əsil bu üç lisanlı daşlardakı Çin və uyğur yazılarının dəlalatilə kopenhagenli müəllimi-fazil Vilhelm Tomsen 1893 sənəyi-miladiyyəsində şampolyonlara məxsus bir məharəti-kamilə ilə qədim türklərin əlifbalarını kəşf ilə run xətlərini həll edib qiraətə və məzmunları nə olduğunu anlamağa müvəffəq ola bilmişdir.

Bu tarixdən etibarən türk mədəniyyəti-qədiməsi üzərindən pərdə rəf olub gündən-günə mühüm kəşfiyyat ilə elmi-əhvali-ətrak yeni bir tərəqqiyə mözhər olmaqda və üləməyə şən və şöhrət qazandıracaq vase bir meydan açılmaqdadır.

Türklərə etdiyi xədəməti-əziməyi-nafiədən naşi mədyuni-şükranı bulduğumuz Tomsen kəndilərindən əqdəm əsrlərcə anlaşılmaz bir müəmma halında qalmış olan türki run yazılarını həll üçün uyğur və Çin xətilə olan məhkukatın dəlalatından başqa bir neçə keyfiyyətdən dəxi istifadə etmişdir. Məsələyə girişməzdən əqdəm Danyalı alim müşarileyh run mühərrirətinin türkcə olduğuna yəqinən hökm etmiş olduğundan run əlifbasının hürufi-sövtiyyəsini ümumi Turan dillərinə məxsus olan "ahəngi-sövti" qaydasına istinadən və hürufi-qeyri sövtiyyəsini (TRK)dən ibarət olan "Türk" ləfzi ilə adına heykəl dikilən xanın adını nəzəri-etibara alaraq təyin eyləyə bilmiş idi. Vilhelm Tomsen bu xüsusa dair qələmə almış olduğu əsəri-giran-mayəsini "Dechiffrement des inscriptions de Orkhont et de l'Jenissei" "Orxon və Yenisey məhkuatının həlli" ünvanilə 1894 tarixində Danya (Danimarka) paytaxtı olan Kopenhagendə nəşr etmişdir. Bundan sonra türk-oğuz Tu-ku-ye qövminin sair məhkukatı-tarixiyyəsi artıq müntəzəmə tərcümə edilərək Avropa və rus mətbuatı vasitəsilə nəşr olunmağa başlandı. Tomsenin öz tərcümələrindən bəzisi "Memoires de la societe Finno – ougrienne" nam Finlandda risaləyi-mövqutəsinin müxtəlif nüsxələrində mündəricdir. Tomsenin kəşfindən sonra bu vadidə ən çox çalışsan Peterburq əncüməni-dancş əzasından Radlov həzrətləridir... Məzkur akademiya tərəfindən Orxon sovahtilinə hey-əti-fənniyyənin məhsuli-məsaisi də bir çox xəritə və rəsmləri havi olaraq müsəvvər və mükəmməl bir məcmuə şəklində nəşr edilmişdir ki, başlıca dörd qismdən ibarətdir:

- 1) Orxon cəhəllərindəki asari-qəblət-tarix.
- 2) Tu-ku-ye sülaləsinin oğuz türkləri dövrü-asarı.
- 3) Uyğur sülaləsinin dövrü-asarı.
- 4) Moğol dövrünə aid asar.

Bütün şu təhəriyyatın nəticəsində Vamberinin kəşf etdiyi "Kutadqu-bilik"dən laəğəl üç yüz sənə daha əvvələ aid olmaq üzrə uyğur lisanının hər iki xətt ilə, yəni uyğur və run xətlərilə yazılmış asarı və bunlardan da qədim oğuz türklərinin tu-ku-yelərin yalnız run xətilə olan yazıları əldə edilmişdir. Run yazılarının bulunmaqda olduğu məhəl Yenisey nəhrindən Orxona qədər mümtədd olub min kilometrəndən ziyadə bir məsafə təşkil edər. Kəşfiyyatın ən mühümmü Qoşo-zaydam nam mövqədə və sənəyi-miladiyyəsində türk-oğuz hökmdarlarından Kültəkin və Bilgə xanların namlarına rəzk olmuş daşlardakı run yazılarıdır. Bu növ yazılarla türk qövminin vəqayei-tarixiyyəsi xanların fətuhatı və sairə dövrü-dastanı Lejandr denilən ən qədim zamanlardan bida ilə Bilgə xanın vəfatına qədər qayət milli və şairanə bir surətdə hekayə edilir. Bu yazılar miyanında bir də Bilgə xanın öz millətinə, yəni türklərə xitabən bəzi vəsaya və ixtaratını havi bir növ vəsiyyətnaməsi vardır ki, şayani-diqqətdir.

* * *

Keçən məqələmizdə rus və fin üləmasının Orxon və Yenisey cəhəllərində və bilxassə Qaraqurum şəhəri xərabələrində bulduqları asari-mühümməyi-tarixiyyədən və bu sayədə danyalı Vilhelm Tomsenin qədim tu-ku-yelərin run denilən yazılarını həll edib türk tarixini mütaliyəyə yeni yollar açmış olmasından bəhs etmiş idik. Run uyğur yazılarında və sair Orxon asari-ətiqəsində oğuz və uyğur türklərinin vəqayei-tarixiyyələrindən başqa etiqadi-diniyyəyi-qədimlərinə, sənayələrinə, sənayei-memariyyə və nəfisələrinə, ziraət və ticarətlərinə, adət və əxlaqlarına, əlbisə və qiyafətlərinə, tu-ku-ye mermər heykəlləri və sair əhvallarına dair pək çox məmulati-nafiyyə dəstres oluna bilir. Qədim türklərin dəmir və sair mədən emalatında məharəti-kamilə sahibi bulundurları aşikardır. Bu məharətləri zətin minəqədim çin vəqəonəvisani tərəfindən dəxi mədh və sənə edilməkdə idi. Bu gün belə bir çox türk əqvamının əsləhə emalı xüsusunda göstərdikləri hünər və ustalıq əcdadi-qədimələrindən irsən

intiqaletmiş bir keyfiyyətdir. Əlan Sibiriyada Yenisey səvahlı türkləri “dəmirçi” ləqəbilə müləqqəbdirlər. Orxon run yazılarında “Əkin”, “Əkinlik” kibi təbiratla ziraətə dair verilən məlumat, ovalardakı süni isqa cədvəlləri isə su yolu kəmərlərinin şayani-diqqət bəqayası və sair bu növ asarı-mühümmə türklərin bilxassə köçəbə və bədəvi olmayıb minəqlədim ziraət və hirasətlə məşğul mədəni bir qövmlə bulunduqlarını isbat eyləyir.

Tu-ku-yelərin ətqadati-diniyyələri keçənki məqalələrimizdə zikr olunduğu vəchlə şaman büt-pərəstliyindən ibarətdir. Lakin bu büt-pərəstlik məzkur dövrlərdə o qədər qaba olmayıb Misir, ya Yunan məzahibi-qədiməsi qədər xurafati-kəsirəyə boğulmamışdır. Run məhkukatında zikr olunan məbudların ədədi məhduddur. Başlıcaları “onqon” “Oğan?”¹ nam məbud “yer” (ərz) nami-allah, “Humay” nam ilahə və sairədir. Fəqət şu təəddüd ilahə ilə bərabər türk oğuzlarda vəhdaniyyəti-rəbbaniyyə fikrinə bir meyil bulunduğuna sahibüs-səma mənasına gələn və ilahüliləhə olması möhtəmil olan “tanrı” gög tanrı və yaxud sadə “gög” denilən allah dələlət ediyor. Qədim türklərin ruha ətqadları var idi. Orxon məhkukatına görə ruh bir quş şəklində təsəvvür olunuyordu. Movtayı dəfn etmək adəti dəxi talibi-diqqətdir.

Run xətti ilə yazılmış asar və məhkukat başlıca iki müxtəlif nəvəhidə kəşf olunduğundan əlifbasına “Yenisey və Orxon” əlifbası namı dəxi verilir. Bunlar haqqında əxirən mütəliati-məxsusədə bulunmuş müvərrixeyn və lisaniyondan bəzi zəvətin qövlərinə görə Yenisey-run lisani indiki Qara qırğız türklərinin əcdadı dili və Orxon runlarının lisani isə bugünkü türkcə ləhcələrin cəddi-ələsi ətibar edilmək lazım gəlir.

Çinlilərin Tu-ku-ye namilə zikr etdikləri oğuz türklərindən sonra ən qədim türklər, qırğızlarla uyğurlardır. Hər nə qədər qırğızların tarixi-mədəniyyətləri qədimlik cəhətilə ətəkilərdən, yəni həm oğuz, həm də uyğurlardan geri qalmazsa da, lakin tu-ku-yelərin bilavasitə əsil varisi-hökumət və mədəniyyətləri uyğur qövmünün bulunması, bizi əvvəl əmrədə uyğurların əhvali-tarixiyyəsindən bəhs etməyə

məcbur eyləyir. Uyğurların ləhcələrindən iki növ asar qalmışdır ki, birisi marrüzzikr run xəttilə və digəri isə qədim Suriya və nəsturi hürufatından mühərrəf zənn olunan və bilxassə “uyğur” denilən xəttilə yazılmış bulunur. Məlum olduđu üzrə uyğurların paytaxtı Orxon nəvəhisindəki qədim Karakorum olub, bu şəhər bilaxərə 13-cü əsrimiladidə cingizlər dövründə bina olunan yeni Karakorumdan daha vəsə, daha əzəmətli və daha gözəl idi. İştə uyğur qövmünün hər iki xətt ilə olan yazılarının tarixcə ən mühümləri Orxon civarında qədim Karakorum xərabələrində kəşf olunmuşdur. Bunlar miyanında “Kutadqu bilig”ə nisbətən daha qədim məhkukatdan başqa bir çox əl yazısı ilə asar belə bulunuyor!¹

Məməfəh uyğurların daha qədim vəqayei-tarixiyyələrinə vəqif olmaq üçün Çinin dördüncü əsrimiladidə yazılmış kütübi-tarixiyyəsinə müraciət etmək lazım gəlir. Çin tarixlərində uyğurların iki mühüm şöbəindən şimaldakılara hay-qoy, yaxud hoy-he namları verilir, Fin və macarlara verilən hunqar ya Venqer, yaxud Enqrus² namı dəxi “uyğur” ləfzindən mühərrəf bulunduđu iddia olunuyor. Zira uyğur türkləri qərbə doğru ilərilədikdə bəzi fin əqvamı ilə qarışib guya bunlara öz namlarını vermişlərdir. Tu-ku-yelərdən sonra hayqoyların hökuməti ancaq bir əsr qədər davam etdi. Çünki 840 sənəyi-miladiyyəsində bunlar yuxarı Yenisey cəhətlərindən gələn qırğız türklərinə məğlub olaraq Türküstani-şərqiyyə hicrətə məcbur oldular. Bu tarixdən sonra uyğurların əhvalı Çingiz dövrünə qədər məchul kibidir. Uyğurların “Edikut” ünvanlı haiz bulunan Türküstani-şərqidəki xanları Çingizə öz arzu və rizalərilə ərzi-inqiyad etdikləri və bədə Çingiz dövrü-mədəniyyətində uyğurların yenidən böyük bir rol oynamağa başladıqları vəqəonəvisən zamanı mütəliə edənlərin məlumudur. “Edikutlar”ın təhti-hökmündə bulunan son uyğur şəhəri Qara Xoca bələdəsi idi ki, əlan Turfan civarında xərabələri məşhud olmaqdadır. Türküstani-Şərqidə Qara Xocadan başqa dəxi bir neçə şəhər xərabələri vardır ki, uyğur asarıdır. Beşbalıq və sairə Çingizdən sonra uyğurlar tədricən budda və nəstur məzhəblərini və “uyğur” xəttini tərək edib haman cümləsi dini-islamı və əlifbayi-ərəbiyyə qəbul və həttə qonşuları arasında nəşr etdilər. Bir dərəcədə ki, uyğurlar

¹ Mərhum Şəmsəddin Sami bəyin “Qamusı-Türki”də əlyövmlə cığataycadə müstəməl: “Oğan” əski türk müşriklərinin ən böyük məbudi olub fəzavü kainatdan kinayə idi, diyor və yunan məbudi ovğun “mühiti-kül” ilə müşəbəhəti-ləfziyyə və mənəviyyəsinə təəccüb eliyor.

¹ Uyğurlar bir zaman budda məzhəb olduqlarından ortada uyğur xəttilə yazılmış sanskrit asarı dəxi vardır.

² Bir az rumcalaşmış bir istiləhdır.

xəttindən hasil olan moğol və mançu xətləri bu gün türklərin öz aralarında əsla müstəməl degildir. Əlyövmlər “uyğur” namilə bir çox türk qəbaili mövcud isə də böyüyəcək cəməat halında olaraq ancaq iki qövmlər bu namı mühafizə etmişdir ki, bunlar da Tibet hüddudunda sakin qara uyğurlarla sarı uyğurlardan ibarət bulunur. Qara uyğurlar bu gün türkcəyi unudub moğolca söyləyirlərmiş. Fəqət sarı uyğurların lisanı xalis türkcəliyi mühafizə etdikindən şayani-mütaliədir. Şübhə yoxdur ki, Çin hökuməti heyəti-fənniyyələrə və ələlümüm elmi-lisan və elmi-əhvali-əqvam maraqlılarına şü sarı uyğurların içinə səyahətə, Türküstan və Moğolustan cəhətlərində həfriyyat icrasına və təhqiqatı-sairəyə müsaidəyi drığ etmədikcə uyğurlara dair ittılaatımız artar və bu surətlə elmi əhvali-ətrak daha ziyadə tərəqqiyyata məzhər olur.

Bu gün oğuz Tu-ku-yelərlə uyğurların nami-qədimini mühafizə edən türklər bir qac kiçik qəbilə və əşirətlərdən ibarət olduğu halda türkün Altay dağları ilə Yenisey nəhri tərəflərində mədəniyyəti-qədimələrinin asari-mütəəddidəsi müşahidə olunan bir üçüncü böyük şöbəyi-tarixiyyəsi daha vardır ki, kəsreti-nüfus və hissiyyati-milliyə etibarilə əlan belə əhəmiyyəti-əziməyi haiz olub nami-qədimlərini əsla tərək etməmişdir. Bu şöbə qırğızlarla, qırğız qazaqlarından ibarətdir. Hətta denə bilir ki, ümum ətrak aləm içində bu gün türklüklərini lisanən, əxlaqən, fitrətən ən ziyadə mühafizə etmiş bir qövmlər varsa, o da qırğızlardır.

Qırğızları etnoqrafiya üləması iki şöbəyə ayırırlar. Birinə “Qırğız qazaqları”, yaxud sadəcə “qazaq”, digərinə də “qara qırğız”, yaxud “qırğız” deyirlər. Əsil xalis qırğız da bu qara qırğızlardır. Qara ləqəbi ancaq ötəkilərdən təfriq üçün sonradan verilmişdir. Əsil qırğızlar, yəni qara qırğızlar İşıq göl ətrafında, Türküstanı-Rusidə cərəyan edən Çu və Talas çaylarından Türküstanı-Çini daxilindəki Tarım nəhrilə, Tyan-şan və Altay dağlarına və Hind hüddudunda kain Pamir cibali-mürtəfəsində qədər olan əraziyi-vasiənin müxtəlif cəhətlərində təvəttün edən və milyonlarca nüfuza malik bulunan əşair və qəbailədən ibarət bulunurlar. Çinlilər bunlara Ki-li-Ki-zi təsmiyyə edirlər. Bu türklər çinlilərə ən qədim dövrlərdən bəri məlumdurlar. Bir neçə əsr miladi-İsadan əqdəm yazılmış Çin tarixnamələrində bunların Gen-

Qon namilə müstəqillən böyük bir hökumət təşkil etmiş olduqları müqəyyəddir. Gen-Qonlilər sair əqvam ilə qarışmış bir vəqt Xaqas¹ namını almışdı. Çinin əski müvərrixini şü xaqasları qayət mütəməddin bir qövmlər deyər tərif edirlər. Hökmdarlarına Ajo namı verilməkdə idi. Xaqasların məzhəbi şaman məzhəbinə və xətti-rəsmiləri uyğurların xəttinə müşabəh idi. Xaqas dövlətinin məmaliki altıncı əsr miladiyə doğru ziyadə təvəssö edib, Baykal gölündən Tibetə qədər imtidad etmiş və Asiya qitəsinin şimal şərqisində vüsətcə ikinciligi qazanmış idi. Roma imperatoru İkinci Yusten tərəfindən 569-cu sənəyi-miladiyyəsində Tu-ku-ye hökmdarı bulunan Dizabolun nəzdinə göndərilən Zemarx nam elçinin səyahətinə dair hekayətdə qırğız adı zikr edilib. Hətta Zemarxa türk padşahı tərəfindən “Xergiz” əsilli bir kölə əhda edilmiş olduğu belə nəql olunmaqdadır. Məzkur dövrlərdə qırğızlardan Çinə səkkiz dəfə elçi getmişdir. 758 sənəyi-miladisində Xaqas dövləti inqiraz bulub məmləkətlərini uyğurlar zəbt və istela etdilər. Artıq bu tarixdən sonra bunların əhvalı məchul kibidir. Ancaq məlum olan bir şey varsa, o da budur ki, Xaqaslar bir müddət Ərəbistanda münasibəti-tüccariyyədə bulunmuşlardır. Bu isə qırğızların bilaxərə islamiyyətə bir meyil göstərmiş olmalarından nəşi şayani-diqqət bir keyfiyyətdir. IX əsrdə hökumət bir aralıq təkrar Ajoların əlinə keçmişsə də, sonra yenə uyğurlara keçib axirüləmr cümləsi, yəni həm qırğızlar, həm də uyğurlar Çingizə ərzi-təbəiyyət etməyə məcbur olmuşlar². İştə görürüz ki, turklüğün ərkani-əsasiyyəyi-tarixiyyəsi başlıca Tukuyç (oğuz), uyğur və qırğız namlarilə üç şöbədən ibarət olub, digər adlarla müsəmmi türklərin səhnəyi-tarixdə sonradan zühur etdikləri və hətta müsəmmi bulundurları adların

¹ Qırğız ləfzinə müşabihəti aşikardır. Əxirən el yazısı ilə asarı Misirdə kəşf olunub IX əsri-miladi səyyahlarından bulunan Əbülqasım ibn Xurdadbeh xaqasları qırğız namilə zikr etməsinə məbna “xaqas” ləfzinin çinli lisanında “qırğız”dan mühərrefə bulunduğunu anlaşıdır. Ş.Sami bəy “Qamusu”nda bu ismi “qırğız” şəklində yazıyor. Daha doğrusu, “qırqız” yazmaq icab edərdi. Çünki qırqız səhranəvərd, yəni qırlarda gəzən deməkdir. Sair türk əqvamı hökmdarlarına, əmirlərinə nisbətə nam aldıkları halda qırğız isminin bu surətlə təşəkkül etməsi şayani-diqqətdir.

² Baladəkə məlumat Pozdneyevin məqaləsindən iqtibas edilmişdir. Avropa lisanlarında qırğızlara dair xeyli asar və tətəbbəti-fənniyyə və ədəbiyyə vardır. Əz cümlə, Klapproth “La langue des kirghises” (Mem: ree a J’Asie). Dingelstedt “Le regime patriarcal et le droit coutumier des kirghises” 1891. Dal nam ədəbin “Boki və Mayana” ünvanlı qırğızları təsvir edən romanı dəxi şayani-tizkardır.

əksəriyyəni bilaxarə bir zata mənsubiyyətdən naşı verildigi anlaşı-
lıyor. Bu qəbildən olaraq “qırğız qazaqlar” da sonradan təşəkkül etmiş
bir qövəm isələr də, lakin əsil qırğızlara qərabət və müşabihəti-kül-
liyyətlərindən naşı haqlarında bir nəbzə burada bəhs etməmiz münas-
ibdir, zənn edirəm. Qırğız qazaqları özlərinə sadəcə qazaq deyirlər.

Bu nam əvvəla Asiyayi-Vüsta ətrakının heyəti-müttəhidəsindən
ayrılan köçbə qəbilələrə verilir. Bilaxirə müxtəlif tərəflərdən ayrı-
lıb bir yərə toplananlar yeni bir heyəti-müttəhidə hüsulə gətirərək
“qazaq”, yaxud “qırğız qazaq” namını mühafizə etdilər. Bu yeni heyət
ancaq Çingiz dövründən sonra zühur edib bu cahangirin hökuməti ənqə-
zından və bilxassə Əbilkeyr xanın hökuməti-inqirazından sonra sər-
bəst qalan özbəklərdən təşəkkül etmişdir. Bunlar üç milyondan ziyadə
olaraq, böyük bir əksəriyyətlə (əhalinin yüzdə səksəndən ziyadəsi)
başlıca İşıq göl ilə Ural nəhri bəyindəki ərazidə təəyyüş edirlər.

Ağmolla şəhəri işbu diyarın biladi-məşhuresindəndir. Qazaqlar
Qasımخان və sonra Aqnəzər xan dövrlərində 300.000 nəfərlik orduya
malik bulunan böyük bir hökumət təşkil edə bilmişlərdir. Mərkəz
hökumətləri bir zaman Taşkənd olmuşdur. Bilaxirə Qazaq hökuməti
xanlarının yekdigərlə qovqaları və qabiliyyətsizlikləri yüzündən inqir-
aza yüz tutub BÖYÜK, ORTA və KİÇİK ordu namları ilə üç qismə
ayrıldı... Bu gün qazaqların bir qismi Çin torpağında yaşayırsa da
qismi-külliləri Rusiya imperatorunun təbəəsidirlər. Antropologiya
elmi nöqtəyi-nəzərindən bu türklər dəxi sairələr kibi həm moğol,
həm Qafqaz çəhrəli bulunuyorlar.

Biniçilik, silahşurlıq, igitlik, mərdlik, cəngavərlik, bunlarla bərabər
istiqlal, doğruluq, müsafirpərvərlik, cəddiyyət, şeir və ədəbiyyata
meyil və həvəs bilxassə bu qövmin övsəfi-guzidəsindəndir. Həmiy-
yəti-milliyələri nəhayət dərəcədədir. Qövmiyyət və cinsiyyətlə-
rinə fəvqəladə məzurdurlar. Qırğızlıqları ilə fəxr edirlər. Bu hal qara
qırğızlarda daha ziyadə nümayən oluyor. Bunların cümlə əşayiri
yekdigərlərinə bir ailəyi-vahidə əfradı kibi bir ittihadı-mənəvi ilə
bir məhəbbəti-qövmiyyəyi-müqəddəsə ilə bağlıdır. Bu məhəbbət
ruhlarının, qəlblərinin ən dərin nöqtəsindən nəban edir, öylə yaşarlar.
Hər əşirətin ayrıca bir əmiri vardır ki, Mənap deyilir. Lakin bunların
cümləsi Ağ Mənap namında daha böyük bir əmirə itaət etdiklə-
rindən bu vəsitə ilə yekdigərlərinə mərbut bulunurlar. Cəngavərlikləri
xariqələdə bəsalət və şücaətləri, isimlərinə də anlaşıldığı vəchlə

hərəkətə, gəzməgə, təbdili-məkanə nəhayət mərtəbə meyil və
həvəsləri sayəsində Asiyanın mərkəzində bulunan bu qövəm tarixi-
aləmdə inqilabati-əzimiyyəti-cahanda Vəmberinin dedigi kibi, böyük
rollar oynamışdır. Çingiz və Teymur kibi cahangirlər ən ziyadə bunlar
vasitəsilə məramlarına nail olmuşlardır... ...Asiyayi-Vüsta “insan
sellərinin nöqtəyi-təsədüv və təlahüqidir... O nöqtədə təlatümlər,
girdablar hüsulə gətirən qövəm də qara qırğızlar olmuşlardır...”

Fridrix Rodzel, “Əhvali-əqvami-aləm” ünvanlı kitabı-mötə-
bərində Pamirin, yəni bu “Bəmi-cəhanın” cəhəti-şimalisində sakin
qırğızları tərif edərkən haqlarında deyir ki, “Məlul və əqvamın həqiqi
mayəsi *vrai ferment des peuples* bunlardır!..”

Bu qövmin zəkai-təbiisinə, istedad və qabiliyyəti-fətriyyəsinə
heyran olmaq qabil deyildir. Hər hansı sənəti, elm və fənni təhsil
etsələr, onda dərəcə hünərlərini göstərirlər.

Hec şübhə yoxdur ki, bunlar rusun və Avropanın dairəyi-
mədəniyyətinə idxal edilib, maarifi-cədidədən, ulyumi-müsbətədən
bəhrədar və müstəfid olur, tənvi-əfkar edərlərsə, Rusiya impera-
torluğunun ən xeyirli ərkanından biri sırasına keçərlər. İşlərindən
Rusiya məkatibi-aliyəsində kəmalı-müvəffəqiyyətlə təhsil edib yeti-
şən ərbabi-elm və hünərləri sözü-müzə birər bürhani-mücəssəmdir-
lər... İstər İrtiş, istər Volqa nəhri kənarı əhlindən olsun, qırğızların
cümləsi türk şivəsi ilə qonuşurlar. Qara qırğızlarla qazaqların ləh-
cələrindəki fərq həmişə ancaq bəzi hürufi-türkiyyənin əsvati-tələ-
füziyyəsidədir. Lisanlarındakı fəhəti-təbiyyə məşhurdur. Əsla
məktəb görməyənlərin belə bələğətə, gözəl söyləməgə meyl və
həvəsləri nəhayət dərəcədədir. Şeir nəzərlərində sənəyi-nəfisənin
ən məqbuli, ən mötəbəridir. Asari-şairanələri əşari-süniyyədən
ziyadə əşari-təbiyyəyi-milliyədir. Bu növ təbiə əşar bunlarda pək
tərəqqi etmişdir. Lisanlarında ağızdan-ağıza söylənən şeirlərdə,
dastanlarda öylə xariqələr, bədiələr vardır ki, bunları mütaliə edən
öləmayi- “ətrakşünasani” böht və heyrət içində buraxmışdır. Hər iki
qırğız qövminin təbi-şairanələrində dəxi fərq vardır. Qazaq qırğız-
lar “lirik” deyilən əşari-hissiyəyə, qəzəliyyəyə rəğbət və inhimak
göstərdikləri¹ halda, daha parlaq, daha şəşəəli bir maziyyə-tarixiyə,

¹ Novruz bəy, Bəymurad və sairə qazaqların bu zəmində şöhrət qazanmış şairlə-
rindəndir. Radlovun “Şimali türk ədəbiyyatı müntəxəbatı” ünvanlı tələfatı şairi-mütə-
liədir. Radlovdan başqa qırğız əşarına dair xeyli əsər yazanlar olmuşdur.

tarixi-qəhrəmananəyə malik bulunan qaraqırğızlar “epik” denilən oşarı-təsviriyyəyi-hakiyədən, Firdovsiyanə dastanlardan zövq alır, öylə şeirlər vücudə gətirməyə meyil göstərirlər!.. Akademiya əzasından alimi-möhtərəm Radlov deyir ki: “Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünuhati-milliyənin dövrü-dastanısını bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür...” Qırğızların bu növ oşarı başlıca sarı noğay qəbiləsindən olan “Ərmanas” nam qəhrəmanın hünərlərini təsvir ediyor...

Ə.H.

“Həyat”, 1905, № 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82

ERMƏNİ VƏTƏNDAŞLARIMIZA TÖVSIYƏ VƏ İXTARATIMIZ

Əhli-nur əhli-nar amixte,
Dər miyanəşan kuhi-Qaf ənkixte¹

Zirdə qəzetəmizə, cümlə millət vəkillərindən mütəşəkkil, “Bakı sülh və vifaq komitəsi” tərəfindən irsal edilən bir vərəqəyi məəlməmnuniyyə təb” və nəşr ediyoruz. Bu vərəqədə ümum qəzetələr, daha doğrusu, qəzetə mühərrirləri sülh və müsəlimət dairəsində çalışıb müsəlmanlarla ermənilər beynində təlifi-beyn xüsusunda qeyrət etməyə dəvət olunuyorlar...

Biz zənn ediyoruz ki, bu dəvət “Həyat” qəzetəsinin özünə xitabən degildir, çünki “Həyat”ın məsləki əsasən sülhcuyanə və asayiş-pərvoranə olduğu aşkar olmaqla böylə bir dəvətnaməyə əsla ehtiyacı yoxdur. Biz məsləkimizin sülhpərvoranə olduğunu daha “Həyat”ın inkişarə başladığı ilk gün bəyan etmiş idik. Qəzetəmizin ilk nüsxəsi sülhpərvoranə əfkar, hətta o yolda sünuhat və ilhamat ilə başladı[3]. Erməni üdəbasından bəzisi ittihadı-islam qorxusu saiqəsilə rast gələn qəzetələrə kizb və böhtandan ibarət məqalələr yazdıqları bir zamanda biz:

Dövrü-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır,
Arkadaşlar, sülh edin, sülh etməyin həngamıdır –

¹ Tərcüməsi: Nur əhli cəhənnəm əhli qarışdı,
Aralarından Qaf dağı ucaldı.

beytini mənzuməmizə nəqərat ittixaz edib bila təfriqi-din və məzhəbi-ümum vətəndaşlarımıza xitabən təkrarlamaqda idik... Qəzetəmizin ilk nüsxəsində nəşr edilən bu növ xeyrxahanə sözlər təsirsiz qalmadı. Buna dəlil, təbi-şairanələri müsəllə olan sail din qardaşlarımızın qəlbləri bizim ilə həmahəng zərban olub yenə sülh və vifaqə dair şövqavər mənzumələr vücudə gətirmələridir. Üç-dörd gün müqəddəm qəzetəmizin sütunlarında deyilmi idi ki, növrəsidəkan şüəramızdan Əli Əkbər Sabir, bu büğz və ədavətin və bu nifaqın və bunlardan iləri gələn nəhb və qarətin, qətl və qitalın bir cəhl və qəflət, bir zəlalət nəticəsi olduğunu xalqa bildirmək üçün fəryad edib duruyordu[4]. Erməni qəzetələri və qəzetə mühərrirləri buna diqqət etdilərmi? Erməni süxəndanları Əli Əkbər Sabirin mənzuməsində nəqərat olub təkrar edən:

Ey süxəndanan, bu günlər, bir hidayət vəqətidir,
Ülfəti-ünsiyyəyə dair xitabət vəqətidir, –

beyti-mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılarımı? Bir şeir və ya bir məqalə yazdılarımı? Yazdılsa bildirsinlər. Biz onları tərcümə edib sülh və vifaq meylinin ikitərəfli olduğunu cəmaətimizə böyük bir məmnuniyyət və məsərrətlə bildirməyə hazırız... Yoxsa bu günədək erməni lisanında çıxan və yaxud erməni mürəvvici-əfkarı bulunan qəzetələrə dördgözlə diqqət etdiyimiz halda sədrə şəfa verəcək bir sözə rast gəlmədik. Şübhəsiz, ermənilər də hər millət kibi bir millətdirlər, onların da özlərinə məxsus qüsurları olduğu kibi məzayaları vardır. İçlərində hər millətdə olduğu kibi, fəna adamlar varsa da, yaxşılardan daha çoxdur, biz erməni millətini heyətiməcmuəsilə bəzi narəva işlərdən naşı əsla ittihad edəməyiz, onların dəxi ümumiyyət etibarilə nifaq və şıraq əleyhinə olub sülh və vifaqə şiddətlə meyyal buluqduqlarına əminiz!.. Ancaq ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifəyi, iki millət arasında təlifi-beyn etmək xüsusunda müqəddəs vəzifəyi əsla ifa edəmmədilər, bu xüsusta hətta bəzilərinə bir homaqət belə arız oldu.

Bunlar cahilanə bir nifaq, hər iki tərəfi müsəvat üzrə zərərdidə edib, eyni müsibət və fəlakətlərə düşər etdiyi halda, hər iki tərəfdən ölənlərin ədədi təxminən bir olduğu, təəssüb, cəhalət, vəhşət, hər iki tərəfdən eyni dərəcəyi-şiddətlə izhar edildiyi halda, erməniləri

haqlı, insaniyyətli, bigünah və əlhasıl məsum bir quzu kibi göstərməyə, bizi isə bütün bunun əksi-övsaf ilə tövsif etməyə qeyrət edirlər, qəzetələrlə, teleqraflarla, ajanslarla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerika və Avstraliyaya qədər o yolda fəryadlar edirlər. Daha doğrusu, bizim kibi aciz qalmayıb edə bilirdilər idi. Pişik öz pislisini torpaqla sitr etdiyi kibi, bunlar da öz qüsurlarını, öz qəbahətlərini, öz vəhşətlərini söz tufanı içində gizləyib, bizim isə ən kiçik qəbahətimizi birəni dəvə edərcəsinə mübaliğələndirirlər idi. Bu qədərlə də iktifa etməyib adətən qəsd-i iftiralarda bulundular. Əvvəla, Həsən bəy və Fərrux bəy kibi hər növ şairədən bərra bulunan vücudi-pakları ləkədar etmək istədilər, müvəffəq olunmayınca Əhməd bəyə müsəllət oldular. Zavallı Əhməd bəy, bir zəlaləti-ümumiyyə nəticəsi olan Bakı müqatiləsi əsnasında öz həyatını təhlükəyə qoyaraq, öz vücudunu bərpad edərcəsinə tərəfeyni bəşdirmək üçün ciddü cəhd etdiyi, gecəyi-gündüzünə qatıb o halda nitqlər iradı, məqalələr təhriri ilə məşğul bulunmuş olduğu halda, keçənlərdə guya fəsad çıxarmaq üçün Qarabağa getdiyini yazan qəzetə, erməni qəzetəsi degilmi idi?..

Əvvəla, Əhməd bəyin bir an Bakıdan bir tərəfə ayrılmadığına erməni və müsəlman bütün Bakı cəmaəti şahiddir. Saniyə, Əhməd bəy öz vətəni bulunan Qarabağa getmiş olsa dəxi, "Mşaq" qəzetəsinin iftira degil, hətta ən cüzi bir sui-zənnə belə, bulunmağa nə haqqı ola bilər?! Əhməd kibilərin bulunduları, daha doğrusu, hökm və nüfuzları cari olan yerlərdə sədayi-nifaq degil, ahəngi-sülh, vifaqi-təninəndəz olacağı gün kibi aşkar və mühəqqəqdır. Hər nə hal isə biz böylə şəxsə aid iftiralara zənn əhəmiyyət verənlərdən degiliz. Əsil məsələ ümumimizə, ümumtürk və müsəlmanlara aid iftiralardır ki, bəzi erməni mühərrirləri bu növ iftira və böhtandan dəxi çəkinmədilər. Guya ümum müsəlmanlar, yəni üç yüz milyon ibarət müsəlmanlar ittifaq və ittihad edib bu günlərdə cəgirtgə kibi qanadlanıb uçacaq və Rusiya ilə Avropanın üstünə töküləcək və Qərb mədəniyyətini bəlkə də bütün xristian aləmini baği ilə, bağçası ilə, əkinisiylə, əhalisiylə yeyib yetəcəklərmiş. Buna da guya indiyə qədər ermənilər mane olduğundan, ittihadı-məzkurun mərkəzi olan bir nöqtədən, İstanbuldan, Kabildən, ya Bombeydən ermənilərin qətlə-amminə dair bir barmaq işarəti çəkilmiş imiş!..

Bu sözlər iftira olsa dəxi qayət safi-dərunənə, sadədilənə, adətən tiffanə bir iftira olduğu aşkardır. Ay mühərrir, ay Nikoksof pan-

islamizmə ləfzini icad edənlər şərqililər degil, qərblilərdir, çünki, zənn müttəhid və müttəfiq bulunan, hər gün qütb-i şimalidən qütb-i cənubiyyə qədər, Amerikadan Avstraliyaya qədər dua və niyələrini dərgahi-əhədiyyəyə isal üçün gündə beş kərrə səlat əsnasında üzlərini eyni nöqtəyə çevirən, hər il hər tərəfdən axın-axın gedib bir əlaməti-ittihad olan həcəri-əsvədin, yəni Kəbədəki o binai-müqəddəs ittihadın ətrafında təvaf edən, orada və hər yerdə bir-birlərini eyni kəlmə ilə salamlayıb əleyküməssəlam ilə ənamül-möminun üxüvvəti-dini, aləmi-islam o qədər müttəhid, o qədər müttəfiqdır ki, "panislamizm" kibi bir əcnəbi kəlməsi icad edib yenidən ittihad və ittifaq etməyə əsla ehtiyacları yoxdur!..

Səni ittifaq və ittihadı qorxuduyor?.. Biz isə nifaq və şıçaqdan qorxuruq! Nifaq və şıçaq deyildir ki, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan tökülməyə səbəb oldu?! Bizim Qafqazda bu nifaq, bu ədavət və qital yetmiyormuş kibi bir də ümum aləmi-islamın içinə dəxi nifaq düşüb ittihadı-müsəlmin xatiriniz üçün müxtəlmə olsun, müsəlmin yekdigərinin qanını töksün? Siz bunumu istiyorsunuz?.. Xeyr, sizi qorxudan ittihad və ittifaq degildir!.. Bu zənn min üç yüz sənədən bəri mövcuddur. Qərbdə aranızdakı qitalın səbəbi cəhalət, qəflət və zəlalət olduğu mühəqqəq ikən, ermənilərin əksəriyyətinə dəxi mühəqqəq ikən, siz hər nədənsə aləmi-islamın ittihadından degil, xabi-qəflətdən oyanıb, tərqi-təməddün və mərifə sülukindən qorxursunuz! Sizi təlaşa salan zənn ediyoram bu cəhətdir. Sizə Tehranın "inci saçan fəvvarənin yanında xəbər", daha doğrusu xabi-qəflətdə qalmasını lazımdır! Əgər siz, Nikoksof, o qədər balalara pərvaz edə bildiniz, o qədər büləndi-amalə nail oldunuzsa, əlbəttə, yalnız ermənilərin degil, xristianların degil, bütün aləmi-insaniyyətin xeyrixahı, bütün cahani-bəşəriyyətin tələbkari-səadəti olmanız icab edərdi. O halda iki-üç yüz milyon əhaliyi-islamiyyənin xabi-qəflətdən bidar olub tərqi-elm və mərifətdə teyi-mənazil etməsi nə üçün sizi qorxuduyor və bu halı bir təhlükə, bir xəfər şəklində tərifi və tövsif etməyə sizi və sizin kibilərin nə haqq və səlahiyyətiniz var?.. Sizin qorxu və təlaşınızla qanuni-təbiətə sədəmi çəkiləcək zənn ediyorsunuz? Və ya siz bütün Avropayı təlaşa düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün, biz: – Xeyr, əstəğfərullah, qəflet eddik. Biz nə aləmi-islamın sülh və insaniyyət dairəsində ittihadı arzu edər və nə də bu aləmin xabi-qəflətdən oyanıb ənvəri-mədəniyyətlə münəvvər olmasını istəyir, – deyənlərdənmiyiz, zənn ediyorsunuz? Və bütün Şərq dəxi oyandıq!

halda, sizin qorxunuzdan: “Qorxma, qorxma hənuz oyanmadıq” mı deyəcək?.. Xeyr, xeyr, sizin və bizim və ümumi-insaniyyətin nicat və səlaməti-bidaridə həqqi bilməkdə, nuri-maarifdə, tərəqqi, təməddün və təkamülü-daimidədir. Etiqadımızca, ancaq bu vəsaitlə insanlar, millətlər, din və məzhəblər arasından nifaq və şıqqaq, cəng və cidal fəsx oluna biləcəkdir!.. Bundan sonra yekdigərimizin zəmm və mədhində bulunacağımıza, hər tərəfin söz bilənləri, söz anlayanları, əli qələm tutanları öz millətinin dəfi-cəhlinə, kəsbi-maarif etməsinə, tərəqqisinə çalışsın. Yoxsa bihudə bir ağız, ya qələm qovğası ilə vəqt keçirmiyəlim, nəfilə yerə yekdigərimizin qeybətini etməyəlim. İştə sözlərimizə dəlil olmaq üzrə bugünkü nüsxəmizdə dəxi şüəramızdan müəllim Mirzə Həsib Qüdsinin xalqımızı sülh və vifaqə dəvət edən bəliğ bir şerini nəşş edirik. Qeyrət, vətəndaşlar, qeyrət!.. Çalışalım ki, Bakı və İrəvan hadisələri kibi çirkin şeylər yaddan çıxsın, hətta səhayifi-tarixiyyəməzdən belə silinsin!..

Maarifə, təməddünə, təkamül və təaliyə çalışalım, vəqtimizi qaib etməyəlim, çünki yol uzundur, yoxuşdur, arizəlidir!..

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №21

XƏYALİ-XAM

İspaniyadan “Russkiye-vedomosti” qəzetəsinə yazılan sərsəriyanə bir məktubla Qafqaz hadisəti-müəssifəsi arasında bir münasibət, bir əlaqə var imiş!..

“Russkiye-vedomosti” qəzetəsinə (23 avqust tarixli 232 nömrə) İspaniyanın Seqovaya nam şəhərindən guya bir osmanlı müsəlmanı tərəfindən rus lisanilə axmaqca və imza yanlışları ilə dolu imzasız bir məktub göndərilmişdir. Məktubun başına bu fransızca ibarə vəz edilmişdir:

“Məğlub olub xar və zəlil düşən Rusiyanın Portsmutda müxəlli şərəf bir sülh müahidəsinə imzaladığı zaman ona xitabən Türkiyənin dediyi sözlərdir”. İmza yerinə də böylə yazılmışdır: “İntiqam alan müsəlman Türkiyənin sədasi”. Məktub Rusiyaya qarşı kin və ədavətin və müharibədəki ədəmi-müvəffəqiyyətlərdən naşi biməna bir sevincək təsirilə yazılmışdır.

Baladəki sərsəriyanə sözlərdən məzmunu nədən ibarət bulunduğunu anlaşılan bu uzun məktubun bir-iki fəqərəsini dərci-sütun etdikdən sonra “Russkiye vedomosti” qəzetəsi diyor ki: “Əgər bu məktubda ifadə və bəyan olunan hissiyyat həqiqətən osmanlı türklərinin hissiyyatına tərcüman isə, o halda bu günlərdə Qafqaz ölkəsində müsəlmanlar arasında nümayan olan hərəkəti hissiyyati-məzkurə ilə bir dərəcə izah etmək qabil olur. Bu hərəkət erməniləri qırmaqdan başlayıb indi ümum xristianları təhdidə keçir”.

Məzkur qəzetin baş mühərriri bulunan cənab Sobolevski bu sözlərin məntiqə müvafiq olmadığını özü də anlamış olmalıdır ki, qəti iddiada bulunmayıb fikrini “isə”, “əgər”, “bəlkə”, “bir dərəcə” kimi əlfaz ilə ifadə etmişdir. Lakin bir şübhə yeri buraxıyor, bir sui-zənnədə bulunuyor. Fəzlə olaraq öylə etiqaad ediyor ki, qitalı başlayan müsəlmanlar olub; bunlar ələlümum xristian aləmini dəxi təhdid etmək üzrədirlər. Nə qədər batıl, xam fikirlər!.. Biz “Russkiye vedomosti” qəzetəsinin yerinə olaydıq, böylə bir məktubu yırtar, lüzumsuz kağızlar səbətinə atar, onu qəzetimizin sütunlarında zikrə belə layiq görməz idik, nərdə qaldı ki, onunla Qafqaz vüquati arasında bir də bir irtibat aramağa qalxışmaq!.. Çünki İspaniyanın “Ucraber” şəhərindən rus lisanilə imzasız bir məktubun türk bir müsəlman tərəfindən yazılmış olması qayət şübhəlidir. Məktub müsəlman tərəfindən yazılmış olsa dəxi imzasızlığı həsəbilə nəzəri-etibara alınmağa şayəstə degildir. Çünki bir məktubun nə dərəcələrdə vase bir məmləkətin, qoca bir millətin əfkar və hissiyyatına tərcüman olmaq iddiasında haqlı bulunduğunu ancaq imza ilə anlaşıla bilər. Hər rast gələn sərsəri bir millət vəkili, tərcümanı, həyatı sayılmaz! Deyə bilərəm ki, elə bir məktuba adi bir adam deyil, hətta Əhməd Midhət, Əbu Ziya Tovfiq, Üşşaqizadə Xəlid Ziya, Əli Kamal kimi mötəbər türk mühərrirləri, yaxud Əbdülhəq Həmid, Əkrəm bəylər kimi böyük şairlər dəxi vəzi-imza etmiş olsa idilər, mən yenə onları ümum osmanlıların tərcümanı-əfkarı ədd etməkdən ictinab edərdim. Çünki bunlardan hər biri olsa-olsa osmanlılardan kiçik bir firqənin hissiyyatını ifadə edə bilirlər. Əgər “Russkiye vedomosti” qəzetəsi bu firqələrin əfkarı nə məkəzdə olduğunu bilməyə həvəs edirsə imzasız bir kağızda deyil, heç olmazsa meydanda osmanlı mətbuatı-yövmiyyəsinə müraciət etməli idi... Bir mətbuat ki, iki böyük firqəyə ayrılmışdır: Bunlardan birisi Türkiyə daxilində çıxaraq Osmanlı hökumətinin və bilxassə Sultan həzrətlərinin mürəvvici-əfkarı olan “İqdam”, “Tərcümanı-həqiqət”,

“Sabah”, “Qeyrət”, “Sərvət” və “Məlumat” kimi mühafizəkar və qeyri sərbəst qəzetələrdən və digəri isə hədud xaricində məmali-əcnəbiyyədə intişar edən “Türk”, “İctihad”, “Şurayi-ümmət” və sairə kimi “Yeni türklər” denilən hürrendiş tərəqqipərvərən zümresinin sərbəst qəzetələrindən ibarətdir. Birinci firqəyə mənsub qəzetələr rus və yapon müharibəsinin ibtidasından bəri əqsayi-Şərqdə vəqə rus hökumətinin ədəmi-müvəffəqiyyətlərindən naşi əsla bir əsəri-məmnuniyyət izhar etməyib məzkur müharibəyə dair Avropa mətbuatında görünən həvadisi ancaq qayət bitərəfanə surətdə tərcümə ilə iltifa elədilər. Özlərindən bu xüsusda müstəqillən kiçik bir məqalə, bir bənd belə yazmadılar.

Rusiyanın daxilində baş göstərən şuriş və ixtilal haqqında isə bir sükuti-əmiq ixtiyar etdilər... Bir dərəcədə ki, bu qəzetələri oxuyan öylə zənn edər ki, müharibənin ibtidasından bəri Rusiyada asayiş və intizam əsla xələdar olmayıb, guya bu məmləkət bir xabi-əmiqə, bir növmi-müstəğrəqə giriftar olub bir sükunəti-tammə içində dəmgüzar oluyor. Bu qəzetələrə etimad edənlərin fikir və xəyalında ancaq Qoqolun Malorusiyaya, məsələn, “Mir qorod”da aid hekayətindəki bəzi xəb və sükunət lövhələrindən başqa bir şey peyda olamaz!..

Xaricdə çıxan və osmanlı qövmünün amal və əfkarına binnisbə daha ziyadə tərcümanlıq iddiasına haqqı ola bilən cəraidə gəlincə bunlarda qayət müxtəlif surətlərdə yazılmış məqaləti-müstəqilləyə rast gəldikdə də, lakin ümumiyyət etibarilə bunlar rusun bəzi öz liberal qəzetələri kimi bütün ədəmi-müvəffəqiyyətləri bürokratiyaya isnad edib rus milləti-nəcibəsinin islah və təcəddüdü uğrunda olan mosai və qeyrətinə təhsinxan olurdular.

İspaniyadan gələn məhud məktubdakı kin və qərəzdən bunlarda bir əsər görünmədi. Əz cümlə İsveçrənin Cenevrə (Jeneva) şəhərində çıxmaqda ikən bu axır zamanda idarə və mətbəəsini Misirə köçürməkdə olan “İctihad” qəzetəsinin bir çox məqaləti ancaq bürokratiya əleyhinə olub. Yoxsa rus milliyyətinə qarşı tərəqqi, təcəddüd, sərbəstliyə meyil göstərən rus millətinə qarşı böyük bir “simpatiya” ilə mülhəmdir. Qəzetin sahibi və nəşiri türkcə və fransızca əşari-güzidə və asari-fənniyyəyi-mütəəddidəsi ilə müştəhir Abdulla Cövdətdir. Baxınız, “İctihad”ın axırıncı nüsxəsində nə yazıyor:

“Ötədən bəri Rusiya əhvalına dair yazdığımız hər bir məqalədə təkrar etdiyimiz vəchlə bu müharibədən bürokrati məğlubən, ruslar müzəffərən çıxacaqlar”, “...Ruslar xilasi-ümumi bayramının ərəfə-

sində bulunuyorlar, müstəhəqqdirlər...” Məqul və adil bir hökumətə layiq insanlar olduqlarını cahan mədəniyyəti önündə isbat etdilər... Bu gün əlahəzrət imperatorun lütfü ilə, hüsni-tədbirilə Rusiyada təəs-süs etməkdə olan dövlət duması şairin bu sözlərini təsdiq etmiyormu?

Binaənəleyh İspaniyadan gələn məktubun bir müsəlman tərəfindən yazılmış olmasına biz əsla ehtimal vermədik. Böylə bir məktubun həm rus, həm də müsəlman düşməni olan bir şəxs tərəfindən yazılmış olması kağızın ələmi-zahirəsindən aşkar olduğu kimi, məzmunu da osmanlı əhli-qələminin baladə şərh edildiyi vəchlə xaricdə və daxildə yazdıqlarına təmamilə ziddir. Ələlxüsus, bu axır zamanlarda osmanlı əhli-irfani tərəfindən bəzi nafe məqalələrlə isbat edildiyi vəchlə Türkiyəyi və bütün məmali-əosmaniyyəyi xəfi və aşkar surətdə bu gün təhdid edən bir dövlət, bir millət varsa, o da alman və Avstriya dövlətlərilə ümumi cerman ünsürüdür. Bu mühəqqəqdır. Rusiyanın zəif düşməsinə müsəlmanlar əsla sevinəmiyəcəkləri kimi, böylə bir halın özləri üçün qayət müzür nəticələr verəcəklərini də çox yaxşı bilirlər. Hal və keyfiyyətin bu mərkəzdə olduğunu ümumi düvəli-islamiyyə dərk etdikləri üçündür ki, cümləsi rus və yapon müharibəsi zamanında bitərəfliklərini təmamilə mühafizə edib hətta şəhamətli şahı-İran həzrətləri əxirən Rusiyanın müsəfirləri sırasında belə bulundu.

Bir də İspaniyadan gələn məhud məktubun sahibi bihudə və əbəs yerə seviniyor, çünki Rusiya yaponlarla müharibədən sonra nə xaru zəlil düşdü və nə də Portsmutda imzaladığı sülh müahidənaməsi müxəlli şərəfdir. Rus dövlətindən başqa heç bir Avropa dövlətinin, nə Germaniya, nə Fransa və nə də İngiltərənin bu qədər uzaqlarda on, on iki verst uzaqlarda, müharibə etmək həddi deyil idi. Bu isə bir milyondan ibarət burlar kimi balaca bir qövm ilə üç il düşə-qalxa müharibə edən Anqliyaya acı-acı təcrübələrlə sabitdir.

Vitte həzrətlərinin hikmət və tədbirilə Amerikanın Portsmut nam bələdəsində imzalanan sülh müahidəsinin əsla müxəlli şərəf olmadığına isə bu gün Yaponiyanın paytaxtında və sair böyük şəhərlərində baş göstərən şuriş və ixtilallar böyük bir dəlildir!.. Lakin bunların cümləsindən sərfi-nəzər, Rusiyanın öz daxilində müharibənin təsiri ilə vücudə gətirdiyi təcəddüd və islahat öylə nafe gələcəkdə nətayici-həsənəyi-məsudəsi mühəqqəq, öylə əzim bir hadisədir ki, müharibə meydanlarında qazanılan min zəfərlərə bədəldir, müadildir. O zəfərlərlə deyil, bu təcəddüd və islah sayəsindədir ki, Rusiya çox keçmə-

dən ümum cahanın düvəli-mütəməddinəsi arasında ən bala mərtəbələrə süud edəcəkdir. “Peterburqskiye vedomosti” və “Rassvet” nam paytaxt qəzetələrində axirən “Sursum corda” ünvan ilə bir məqalə nəşr edən, ingilis məşahiri-mühərrirlərindən Vilyam Sted cənabları dəxi bu fikirdə bulunub sözlərinə dəlil məqamında İngiltərənin tarixi-cədidini dərxatir etdirir. Diyor ki, XV əsri-miladda Jan d’Ark nam bir fransız qızının həmiyyəti-vətənpərvəranəsi sayəsində ingilislər məğlub edilib, Avropa yerindən bilxassə Fransa torpağından tərd olundular. Lakin bu gün ingilislər o fransız qızının namını böyük bir hörmət və şükran ilə yad edirlər. Çünki o məğlubiyyət səbəbinədir ki, bilaxirə ingilislər dənizlərə, bəhri-mühitlərə hökmfərma oldular.

XVIII əsrdə ingilislər yenə böyük məğlubiyyətə düşər olub Corc Vaşinqtonun himmətilə Amerika bərri-cədidindəki müstəmləkələrini qayıb etdilər. Fəqət ondan sonradır ki, ədalət və hürriyyətin qəvanini-əsasiyyəsi İngiltərə ölkəsində mətin bir surətdə yerləşib ingilis millətini bugünkü həyrətbəxşi-üqul olan tərəqqiyyəti-əzimələrinə məzhər etdi. Vilyam Sted məqaləsinə böylə xatimə çəkir: “Bir neçə ildən sonra rus millətinə yəqin olacaqdır ki, bir dövlət duması üçün bir Mancuriya deyil, igirmi Mancuriya fəda etmək mümkün idi və tərəfi-imperatoridən rus millətinə bəxş və cəhsan olunan böylə bir dövlət müəssisəsi padşah və imperator Nikolay Aleksandroviçin dövrü-səltənəsinə zəvali-napəzir, müəbbəd bir şani-şərəf verəcəkdir. Öylə bir şani-şərəf ki, onu heç bir əqsayı-Şərq ədəmi-müvəffəqiyyəti xələldar etməməz!”

Ə.H.

“Hayat”, 1905, №58

TÜRK DİLİNİ ÖYRƏNMƏYİN FƏVAİDİ

İslamın hikmətinə, qəvamizi-hikmətinə kəsbi-vüquf ilə hidayəti-rəbbaniyə məzhər olduqdan sonra bu qədərlə iktifa etməyib bir də o dini-mübinin ingilis məmalikində, vase müstəmləkələrdə və cəzayiri-kəbirədən ibarət nəfsi-İngiltərədə intişar və tərəqqisinə cəhdü qeyrət edən İngiltərə Şeyxülislamı Şeyx Abdulla Qovilyam bəy əfəndi həzrətlərinin təhti-idarə və nəzarətlərində ötədən bəri Liverpul bələdiyyəyi-əziməsində ingilis lisanı üzrə maarifi-islamiyyəyi nəşr məqsədi-xudapəsəndənəsilə “Zi qresent” – “Dhe Gresent”,

yaxud “Əlhilal” namında bir cərideyi-əsbuiyə çıxmaqda olduğu məlumdur. İştə, məzkur qəzetənin 30 avqust tarixli, axırncı nömrəsi qarşımda!.. Mutaliəsindən özümüz müstəfid olduğumuz kibi qareini-giramımızı dəxi hissəmənd etmək istiyoruz. Məzkur nüsxənin mündəricatı miyanında məqaləti-atıyəyə rast gəldik: “Türk lisanını öyrənmənin mənafehi” ki, Uelss nam mühərririn əsəridir.

“Əhadisi-şərifeyi-nəbəviyyə” ki, şeyx Abdulla Qovilyam həzrətlərinin özü tərəfindən qələmə alınmışdır və əxirən “Liverpula gələn əfğan mollaları” ki, Mustafa Leon tərəfindən yazılmışdır. Əvvəla, baxalım, “türk lisanını öyrənmənin” fəvaidi haqqında Uelss cənabları nə kibi mütaliatda bulunuyor, şübhəsiz, bu fəvaide ingilis müsəlmanlarının və ələlümum ingilislərin nöqtəyi-nəzərindən baxılıyır, çünki əgər türklərin mənafehi nəzəri-etibara alına idi, ayrı bir məzmunda məqalə yazılıb sərlövhəsi də böylə olmaq icab edərdi: “Türklər öz dillərini gözəl öyrənməkdən başqa ingilis dilini təhsildən, daha doğrusu, rus, ingilis, firəng və german dillərini təhsildən nə günə mənafehi-əziməyə dəstərs ola bilirlər?..”

Hər halda məzkur məqalənin bəzi fəqərələri bizcə dəxi şayani-diqqət olmaqla tərcümə edib buraya dərc ediyoruz:

“Türk məmaliki təxminən dörd kərrə Fransa ölkəsindən cəsimdir. Fəqət türk dili yalnız məmaliki-məzkurəyə münhəsir qalmayıb İranda və Misirdə hökmdar saraylarında söylənməkdən başqa dərəcəti-müxtəlifədə ta Dunay (Tunay) nəhrindən Nili-mübarəkə qədər və İstanbuldan Çini-Maçin hüdudunadək müntəşir bir lisandır. Türk lisanı ümum aləmin sövqülceyş nöqtəyi-nəzərindən bəzi ən mühüm məvaqinə hakim bulunan milyonlarca müsəlmanların söylədikləri bir dildir...”

“Bizim Türkiyədəki mənafehi-siyasiyyə və tüccariyyəməiz “Levan-tin” (Şərqli firəng) denilən tərcümanların lütf və insafına buraxılmışdır. Ümid ediləməz ki, bunların qəlblərində türklərin, ya ingilislərin xeyri üçün böyük bir meyil olsun, çünki, doğrusu aranılsa, bunlar nə ingilis və nə də türkdürlər və çox kərrə məlumatları ancaq naqis və səthi bir surətdə türkcə mükəlimə edə bilməkdən ibarətdir...”

Bu axır zamanlara qədər türkcəyə aşina bulunan ingilislərin ədədi fəvqələdə qəlil idi və ələlümum avropalılar arasında bu fikir və etiqaad ziyadə müntəşir idi ki, guya türk dili o qədər təhsilə şayəstə olmayıb, türklər bir ədəbiyyata, yaxud mütaliə və qiraətə şayan bir ədəbiyyata malik degildirler...

“Lisani-türkiyi təhsilə maneyi-əzime təşkil edən məvaddən birisi də bu anadək Avropada və bilxassə Anqliyada talibənin qovaidi-lisani öyrəndikdən sonra qiraət üçün bir şey bulmaqda rast gəldikləri müşkülətdir. Ehtimal türklərdə guya ədəbiyyat yoxdur, fikrinin Avropada bu qədər müntəşir olmasına bu hal az səbəbiyyat verməmişdir. Xeyr, türklər bir ədəbiyyata, hətta mütənəvvə” və şayani-diqqət, müfid bir ədəbiyyata malikdirlər.

Lakin bu ədəbiyyata dair asarın başlıca nümunələri nadir və bəhəlidir, çox kərrə ancaq əl yazısı halında olaraq bulunur və bu növ kitablardan bir məcmuə, bir kitabxana təşkili böyük bir pul məbləğinin sərfinə möhtacdır. Binaənəleyh türkcəyi öyrənmək üçün bilxassə əl-zəmə bir şey varsa, o da məcmueyi-müntəxəbat (xrestomatiya)dır, fəqət bütün Avropada bir dənəsinə rast gəlməzsiz¹. Avropa talibəsinə məxsus olmaq üzrə yeganə bir qiraət kitabı var idi ki, o da “Qırx vəzirlərin hekayələri” namında bir məcmueyi-hekayət olub bu məcmuə “Əssənəyi-zindeyi-Şərq məktəbi” talibəsi üçün Fransa hökuməti tərəfindən Parisdə təb və nəşr etdirilmiş idi.

Məcmueyi-məzkurə bəzi türkcə hekayələrdən ibarətdir ki, nə tərcüməsi var, nə də bir şərh və təfsiri. Mətn özü öylə qədim, əski-miş, qüsurlu bir imla ilə mətbudur ki, oxunması qayət müşküldür və talibə ondan pək yanlış bir imla öyrənir. Fəzlə olaraq bu kitabda, üslub və şivəcə heç bir tənəvvö, cürbəcürlük yoxdur, çünki hekayənin kəffəsi bir müəllifin əsəridir. Bu qədər nəvaqis olan bir qiraət kitabı dəxi nə xatirlə, nə də pul ilə əldə edilə bilər, zira kitab, Şərq dillərini öyrənmənin əhəmiyyətini tamamilə dərk etmiş bulunan Birinci Napoleonun dövrü-hökumətində, hamı yüz il qədər bundan əqdəm bir zamanda nəşr edilmiş idi. Bu kitabın nüsxələri bu gün fəvqəladə nadirdir. Binaənəleyh əminəm ki, türk müəlliflərinin bədaye asarından intixab olunan qitələrdən mürekkəb bir məcmuə türkcə təhsil edən tələbəni məmnun edəcəyi kibi böylə bir cild ələlümüm əhalimizin dəxi xeyli calibi-diqqəti olur. Zira cəmaətimiz görüb anlayacaqdır ki, türklərdə gözəl müvərrixlər, şairlər, hekayənəvislər, dram yazanlar (faciənəvislər), qəzet mühərrirləri vardır ki, əsərlərində tarix, ədəbiyyat və siyasət həvəskaranı üçün surəti-qətiyyədə bir cazibə vardır...

¹ “Həyat”: Türkiyə talibəsinin özlərinə məxsus Ziya Paşa, Əbu Ziya Tofiq, Əkrəm bəy və sairə tərəfindən olduqca gözəl müntəxəbat kitabları vücuda gətirilmişdir.

Mühərrir bütün məqaləsində ingilisləri türk dilini öyrənməyə təşviq edərək bunları əssənəyi-şərqiyyəyi tədris üçün Şərq Akademiyası təsis edən və türkcəyi böyük bir şövq ilə təhsil edən almanlardan ibrət alıb “Mütəliati-cədidəyi-şərqiyyə məktəbi”ni daha ziyadə ikmal və islahə dəvət ediyor və kral VII Eduardın bu xüsusa dair olan nitqindəki tövsiyələri ingilislərin bir daha xatirinə gətiriyor.

Ə.H.
“Həyat”, 1905-ci il, №67

GÖZÜAÇIQ TACİRLƏRİMİZƏ XİTAB

Məmləkətimizdə hürriyyəti-mədəniyyə elan olundu, hürriyyəti-mədəniyyənin şərait-i xəmsəsindən biri də hürriyyəti-mətbuatdır. Mətbuat isə yalnız qəzetlərlə nəşriyyəti-mövqufədən ibarət degildir. Risalə, kitab, qamus və sairə şəklində olan asar dəxi buraya daxildir. Türk dilində və ələlümüm müsəlman dillərində kitablara əşədd ehtiyacımız məlum olmaqla bərabər bu ehtiyac bundan böylə gündən-günə daha ziyadə artacaqdır. Buna heç şübhə yoxdur. Çünki, milli məktəblərimizdə türk dilinə və türk dilində ülumi-müxtəlifəyi-cədidə təhsilinə böyük bir meydan açıldı. Binaənəleyh əli qələm tutanlarımız bu məktəblər üçün türk, ərəb və fars dillərinin qəvaidinə, sərf və nəhvünə, elmi-əqaidə, tarixə, coğrafiyaya, hesaba, elmi cəbrə, həndəsəyə, nəbatat, heyvanat, mədəniyyət kimi ülumi-təbiəyə və sairəyə dair kitablara vücuda gətirməyə çalışacaqlardır. Bu kitablara əvvəl əmrə öz fikir və xəyallarından çıxarmıyacaqlar a!.. Onları ya rus və fərəng dillərindən tərcümə ilə, yaxud İranda, Osmanlıda, Misirdə, Hinddə basılmış kitablara cüzi, külli bir təbdil ilə məmləkətimizin şivəsinə, əfkarına, hürriyyətinə tətbiqən vücuda gətirəcəklərdir... Hal və keyfiyyət böylə ikən altmış, yetmiş min müsəlman süknası olan şəhərimizdə ciddi bir kitabfuruş dükanı yoxdur. Bəradərani Orucovlar, Ağa Dadaş Əlizadə, Abbasqulu Kazımzadələr kimi kağız, qələm, dəftər və sairə məktəb və şagirdlərə lazım şeylər satanlar zühur etdi... Lakin heç kitab satanlarımız yoxdur... vəqifən, ötədə-bəridə, məsələn, Bazarnaya küçədə bir-iki səhəf dükanlar var... Fəqət bunların satdıqları əksəriyyəndə dəş basması olan İran məhsulu köhnə kitablardır. Aləmi-islamın tərəqqiyyəti-mədəniyyəyi-

cədidəsinə dəlalət edən kitablardan əsər yoxdur. Ərəb, fars lisanlarının türkcə yazılmış qəvaidini, ya Şəmsəddin Sami bəyin Qamusi-türkisini, Qamusi-elamını, Qamusi-fransövi-türkisini, ya sair asarını bir adam edənmək istəsə mütəlqə İstanbula, İstanbul kitabçılarına müraciət etməsi lazım gəlir və çox adam kimə və nə surətlə müraciət edilməsini və nə vətənlə pul göndərilməsini bilmədiyindən bu növ müfid və nafi kitablardan məhrum qalır... Əhməd Midhətlərin, Əbdülhəq Hamidlərin, Kamal bəylərin, Əbu Ziya Tovfiqlərin adları belə bizim səhəflərə məchuldur! Halbuki şəhərimizin bir kitabfuruş taciri "İqdam" qəzetəsinə, yaxud İstanbulun Babi-ali caddəsindəki bir kitab mağazasına müraciət edib, məsələn, yüz dənə "Qamusi-türki" gətirtsə, əminəm ki, bir-iki ayın zərfində bunların yüzünü də yaxşı bir qazancla satmağa müvəffəq olacaqdır... və kitabçılara pul qazandıracaqdır. Osmanlıda, Misirdə və sair məmaliki-islamiyyədə nə qədər kitablar vardır ki, səhəflərimizin onlardan xəbərləri yoxdur. Bu gün hər şey tərəqqi ediyor. İgirmə-otuz il əvvəl üç-dörd balıq, ya bir-iki boçka neft ilə Bakıdan Tiflisə bir aya gedən bir atlı, iki təkərlikli arabamız bu gün bir maşına münqəlib oldu ki, dalına minlərcə adam dolu yüz vaqonluq bir qatar bağlayıb o qədər məsafeyi bir gündə teyy eyləyir. Bir neçə il əqdəm bir adam qövm və əqrəbasına bir-iki mənzillik yoldan bir məktub, bir kağız göndərməkdən aciz ikən bu gün telefon vasitəsilə Bakı Mərdəkan kəndilə, Peterburq, Moskva şəhərilə, Paris, Rim ilə söhbət eyləyir. Atababalarımız qulaqlarının dibindəki qonşuda vəqə olan əhvaldan bixəbər ikən, bu gün dünyanın ta o biri başındakı vəquati insan bir dəqiqənin içində teleqrafla xəbər alıyır. Gecə alınan bir xəbərə sabah yüz min kişi qəzetələr vasitəsilə əgah oluyor... daha nələr, nələr. Lakin səhəflərimiz nədən köhnə tasdan, köhnə hamamdan ayrılmıyorlar, ayrılmaq istəmiyorlar?... Gücləri, qüvvətləri yetmiyorsa, bir şirkət təşkil etsinlər, işə ictimaiyyətlə çalışsınlar... hüriyyətlər şənlikləri əsnasında qırmızı bayraqların çoxunda: "Yaşasın ictimaiyyət" – sözləri yazılmışdı. Əlbəttə, ictimaiyyətdə bəzi yaxşı cəhətlər vardır ki, bu adamlar "yaşasın ictimaiyyət" – deyər fəryad ediyorlar! Bu gün ictimaiyyətə belə hüriyyət verildi... Lakin şirkətlə, ittifaqla, ictimaiyyətə iş görmək üçün mütəlqə sosialist ictimaiyyətlə olmaq lazım gəlməz, ya hər nə surətlə olursa olsun şəhərimizdə təzə moda üzərinə bir-iki mədəni müsəlman kitab dükanlarının vücudu əlzemdir. Kitabçılar erməni və rus kitabfuruşlarından ibrət alıb Peterburq, Berlin, Leypsiq,

Lahə (Hollandda), Paris, İstanbul, Tehran, İsgəndəriyyə, Misrül-Qahirə, Bombay, Kəlküttə və sair kitabçılıq, kitabfuruşluq mərkəzlərinin kitab tacirlərilə münasibəti-tüccariyyəyə girişsinlər, oraldan Bakı və ümum Qafqaz müsəlmanlarının ehtiyacatı-cədidəyimaariflərinə müvafiq kitablar gətirsinlər... Mağazalarını şəhərimizin Nikolayevski küçə kimi nisbətən mədəni bir məhəllinə nəql etsinlər... guşədə, bucaqda itməsinlər! Yoxsa bu işi ehmal etsələr qorxuram ki, bu ticarət dəxi biganələr, əcnəbilər əlinə keçər.

İstanbulun "Babi-ali caddəsi" nam küçəsində, müsəlman, xristian, yəhudi bir çox kitabfuruşlar vardır ki, ancaq müsəlman kitabları ilə ticarət ediyorlar. Bunlar İstanbulda və ələlümüm məmaliki-osmaniyyədə mətbuatın ədəmi-hüriyyətdən, daha doğrusu əsarətdən, oraldakı senzurun, yəni kitab və mətbuat müfəttişinin birəhmligindən dadı fəqan ediyorlar... Bu kitab tacirləri məmləkətimizin sərbəstiyi-mətbuat kimi böyük bir nemətə nail olduğunu xəbər alsalar, buralara can atıb şəhərimizdə münasib bir müsəlman kitabçı dükanı açmaları möhtəmdir. Gözüaçıq yerli tacirlərimizə lazımdır ki, ticarətin bu şöbəsini onlara qapdırmayıb vətəni və zaman ilə özləri gözəl bir kitab mağazası vücudə gətirsinlər!..

Ə.H.

"Həyat", 1905, №93

HÜRRİYYƏT

Çərxi bərhəm zənəm öz qeyr müradəm gərdəd

"Mən nə anəm ke zəbuni kəşəm öz çərxi fələk"¹.

Hafiz Şirazi

Hüriyyət!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə inşirahi-dərünə, səfayi-qəlbə badi oluyor. Zəhinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülvəiyata sövq eliyor!.. Yalnız zikrin eşidən insanların qanadlanıb uçacaqları, balalara pərvaz edəcəkləri gəlir!.. O nə qüvvədir ki, onun yolunda neçə-neçə fikirlər, zəkalar, dühalar, dühayı-müəzzəmlər, Dostoyevskilər, Çernışevskilər məhbəslərdə,

¹ Tərcüməsi: Çərxi bir-birinə vuraram, istəyim başqasından hasil olar, "Mən çərxi-fələyə əsir olanlardan deyiləm".

qürbətlərdə, mənəfələrdə, Sibiriya çöllərində hər növ iztirabatı, hər növ əza və cəfayı qəbul etdilər. O nə qüvvədir ki, onun zühuru, bəşəriyyətin ona nailiyyəti bu həngamələrə, bu qiyamətlərə, bu zəlzələlərə, mənəvi-zəlzələlərə bais oldu. Məmləkəti sərəsər bir mübarizə meydanına çevirdi. Bütün əhaliyi, bütün millətləri firqə-firqə edib, yekdigərlərilə o meydanda müsariyəyə, mücadiləyə, məcnunənə bir mücadiləyə məcbur elədi?

Ey pəriyi-ilhamat! Anlat mənə o nə bələdir, o nə afəti-candır, o nə canandır?

Namiq Kamal, o sənə aşiq və dildadə olan ədibi-əzəm səni, ey hürriyyət, ey afəti-dövrən, gözəl, hüsna, mələkmisəl fəqət zəncirbənd bir qız şəklində təsəvvür etmiş idi... Zavallı ədib o qollar ki, ayaqlar ki, vurulan zəncirlərin qırılıb düşdüyünü ancaq aləmi-röyasında görə bilmiş idi!.. Biz nə məsuduz, nə bəxtiyarız ki, haləti-bidaridə olduğumuz halda o zəncirlərin həqiqətən qırıldığını, parça-parça olub töküldüyünü görməyə nail olduq!..

Xeyr! Bu xəb və rəya dəgildir! Billah bu məhz həqiqətdir! Ey illərdən, əsrlərdən bəri üzünə, hüsni-didarına müştəq olduğumuz, həsrət çəkdiyimiz hürriyyət! Bu gün sənin camalını, hüsni və anını bütün şəşəsilə, dəbdəbə və darayətlə, bütün şuriş və qiyamətlərlə seyr və tamaşaya başladıq!

Ey pəriyi-şurəngiz!

Benomay ruy ke, xəlqi valeh şevəndü heyran,

Beqoşay ləb ke, fəryad əz mərdu zən bər ayəd!¹

Ey dilbəri-cahan aşub! Ruy və didarını şu xalqa göstərməkdən, şirin göftarını hər kəsə eşitdirməkdən çəkinmə!

Bu vəlvələlərdən, bu rədi bərqdən qorxma!

Bəhr zəxxar deyil, əbr şərərbar degil²,

Həp yanar dağlar ilə dolsa cıvarın qorxma!

Daima sənin məhəlli-zühurun, mətləin bir "Fəcri-mühəbbi-rədivarin" al-qırmızı xunin ənvar ilə tənvir edilmişdir! Bu müqəddəs

¹ Tərcüməsi: Ey igtisəşi pəri! Üzünü cöstər ki, xalq valeh və heyran olsun!

Dodağını aç ki, kişidən və qadınlardan fəryad qopsun.

² Tərcüməsi: Dəniz coşqun degil, bulud qığılcım saçan degil.

ramazan günlərində belə mənə məst etdi. Sürxabin, şərabi-gülfamın ey hürriyyət! Bu sözlərim mənim bilirəm hüşiyyar sözünə bənzəmiyor!.. Bu xalqa sənin birər-birər nemətlərini tədəd edəcəyinə, qədrü qiymətini, əhəmiyyətini bildirib layiqi-vəchilə təfsir edəcəyinə bu nə laf və gözəfdir, bu nə hərzə və hədyandır ki, mən ediyoram? Nə deyəyim, mən ey canan!.. Dərdlərə dərman sənən, sən! Yaralara mərhəm sənən, sən. Atəşi, nari, ürəkdəki azəri söndürən, həm əfsürdələri, dilmürdələri dirildən sənən, sən! Həq və həqiqətin təcəllasına, məhkəməyi-müsavətdə ədalətin behəqq hökmranlığına yol göstərən sənən, sən! Hər növ ümuri-xeyr uğrunda çalışmaq üçün fikrini xəyalə etiqad və vicdana, hər lisan ilə mütəkkəllim xətiblərin, mühərrirlərin,ərbabi-qələmin nitq və kəlamına vətə" bir meydan açan sənən, sən! Bəşəriyyətin ən böyük ehtiyacı, mədəniyyətin tərəqqi və təkamülünün ən qəvi mühərriki olan ictimaiyətlərə, şirkətlərə, ittifaqlara, ittihadlara sərbəstiyi-tam verən sənən, sən! Vəlhasil insanlara bilafərq lisan və şivə, bilafərq din və məzhəb, bilafərq qövmlər və millət, əfkar və əmalın həvayi-nəsimində sərbəst nəfəs almağa müsaidə edən sənən, sən! Yaşa hürriyyət, yaşa! ("Zaisser moi chier!")¹. Buraxınız, mən avazım çıxdığı qədər bağırayım: "Yaşa hürriyyət, yaşa!"

Ə.H.

"Həyat", 1905, №94

RƏMAZANÜL-MÜBARƏK VƏ HÜRRİYYƏT

Bu gün eydi-soidi-fitrdir, ramazan bayramıdır!.. Hər kəs yekdigərinin oruc namazı, sövmü səlatı cənab həqqin qəbuluna məzhər olmasını təmənna ilə biri-birini təbrik edəcəkdir. Biz də ramazanda tutulan maddi və mənəvi oruc, əda edilən səlat, məscidlərdə, camələrdə qulaq asılan vəz və nəsihət vasitəsilə qəlblərin, qəlubi-müsliminin çirkədən, pasdan, bəğz və ədavət, kin və qərəz, hissi-intiqam pasından, nəfsaniyyət kirindən təmizlənilib pak və təhər qılındığını təbrik edər və ümid edər ki, qəlblərin bu paklığı, sifəti bundan sonra əsrlərcə davam edib bir daha ləkədar olmaz!.. Filhəqiqə deyilə bilər ki, bu il sinini-səbiqəyə nisbətə ramazana olan ehtiyacımız daha

¹ "Mənə rahat burax, dostum!" (frans.) Abdulla Cəvdətin bir mənzuməsinin adıdır.

ziyadə idi... Bu sənə zərfində baş göstərən mütəəddid vəqayei-müəssifə könüllərdə kəsif bir pas, bir torti, kimya istilahlə bir rüsub buraxmış idi. Bunların cümləsini rəmazanül-mübarək sildi, təmizlədi... Bu işdə bir hüsni-təsadüf olaraq hürriyyət denilən neməti-əzimi-əziyyəti-dəxi ramazani-şərifə kömək etdi... “Xeyrat” ilə üxüvvət və insaniyyət bayramı ilə xitam bulan rəmazan, hürriyyət və müsavət bayramı ilə başladı... Builki ramazan ilələbəd unudulmayacaqdır!.. Çünki, builki ramazan bəşəriyyətin bir qismi-özimi üçün, Asiya və Avropanın nisfini təşkil edən Rusiya məmaliki üçün, o məmalikdə sakin bircümlə miləl və əqvam üçün hürriyyət ədvarının birinci ayı oldu: 1323 ramazanı, hürriyyətin birinci ramazanı unutmayalım. Hürriyyət və ramazan!.. Nə qədər gözəl şeylər! Binaənəleyh ümid edirik ki, bu sənəki ramazan yalnız müsəlmanların deyil, bəlkə miləli-sairənin, müsəvi və isəvilərin, yəni ümum qonşularımızın dəxi qəlblərini, fikirlərini hürriyyət sayəsində təmizləməyə, tənvir etməyə müvəffəq oldu... zənn edərik, hürriyyət bayramı günlərində bilafərq qövmlər və millətlər, bilafərq din və məzhəb ümum vətəndaşlarımız miyanında görünən sülh və vifaq və hüsni-münasibət sözlərimizə dəlildir!.. Keçən il, yəni bu rəmazanın ibtidasına qədər olan müddət zərfində vüqaa gələn hadisə, bəlayi-nifaqə giriftar olan hər iki tərəfin günahlarının nəticəsi idi. Lakin o günə günahlar ancaq “köhnə” üsuli-idarədə törəyə bilərdi... İnşaallah hürriyyət sayəsində həqiqət və ədalətin təccolla cəvabı idarəyi-məşrutəyi-cədidə daxilində keçmiş hadisəyə heç bir vəchlə mənəvi qalmaqaldır! Bundan sonra meydan ancaq maarifin, tərəqqi və təkamülün, maddi və mənəvi bir təkamülüdür!..

Yaşasın vifaq! Yerə batsın nifaq və şıqə!..

Ə.H.

“Həyat”, 1905, №102

AVROPALILAR VƏ MAKEDONİYA

Bir-iki ildir ki, üzümümüzü şərqə, şəmsin, yapon şəmsinin tülü etdiyi cəhətə çevirib və üfqi-bəiddə tarixin qərbi-qərbi cəhətlərinə tamaşa elədik!.. İndi də nəzərimizi qərbə, hilalın, “hilali-islamın” tülü etdiyi səmtə təvəccüh edəlim, bakalım bizə mücavir və yaxın olan bir məmləkətdə nə kibi hadisə baş göstərmək üzrədir. Lakin heyhat,

bu əsnada piş-i-ənzarımıza hər tərəfdən kəsif bir pərdə çəkilmiş oldu. Öylə bir pərdə, nə şimal və cənubi və nə də Şərq və Qərbi görmək olmuyor!.. Rus inqilabcuyların firqəsinə iltihaf edən poçta və teleqraf məmurini-heyətinin ittifaq və qərarı ilə bütün Rusiyanın poçta və teleqrafları tətillə etdi... Binaənəleyh nə şimaldan və nə də Qərbdən bir xəbər gəlmiyor!.. Demək oluyor ki:

Əşya görünür niqabi-matəm,
Məstur durur liqayi-ələm,
Hər cəlvəsi ələmin xəfədə!..¹

Əcəba bu niqabın, bu pərdənin mavərəsinə fikir gözü ilə olsun etfi-nəzər etmək mümkün olmazmı?

Avropalılar və avropalılarla bərabər bəzi qonşularımız “panislamizm” deyər-deyər bizi, biz müsəlmanları bəzər etmişdilər!.. Fəqət bu gün pərdənin arxasında cərəyan edən vüqat bizə əyan bir surətdə göstərir ki, “Panislamizm”nin, yəni ittihad-i-islamın ən cüzi bir əsəri belə görünməyib, bəlkə mükəmməl bir Avropa panxristianizməsi mövcud imiş!.. Bir neçə gün əqdəm teleqrafın verdiyi xəbərə görə bir tək Türkiyə dövlətinin əleyhinə beş-altı Avropa düvəli-müəzziməsi birləşib hər bəş gəmilərini müttəhidən osmanlı sularına göndərdilər və osmanlı mülkü olan Midilli cəzirosini işğal etdilər... Bu “panxristianizm” deyil imiş!..

Bu ancaq bir kəlisə imiş!..

İran dərin bir uyqu içində durur bilahərəkət... Əfqanıstan əzim yüksək bir divar ilə əhatə edib, nə xaricdən içəriyə, nə içəridən xaricə görmək oluyor. Fas isə nifaq və şıqə giriftar olaraq o qədər zəif düşmüşdür ki, xaricdən də gələn düşmənlər onu bilapərva təqsimə qalxışmışlar... Ərəblər ingilisin işğal və işğal ilə böylə bir zamanda mərkəzi-xilafətə qarşı üsyan edirlər...

Cəzair, Tunis, Misir, Hindistan, Cava və ilx. tabe bulundurları Avropa dövlətlərinə kəmal-i-inqiyad ilə itaət edib yerlərində sakit və samit dururlar... Bu kibi əhval hər “panislamizm” əlamətləri imiş!.. Nə isə gələcək sədədə:

Avropa dövlətlərinin müttəhidən osmanlı əleyhinə hərəkət etmələrinin səbəbi Makedoniyada vəqə şuriş və ittiləldir. Bu şuriş və itti-

¹ Tərcüməsi: Şeylər matəm örtüsü kibi görünür,
Ələmin üzünü örtülüdür. Ələmin bütün cəlvəsi gizlindədir.

lal bəhanəsilə məzkur dövlətlər keçən sənədən bəri Makedoniya işlərinə müdaxiləyə qalxışdılar. Osmanlı hökuməti də, bu müdaxiləyə bir dərəcəyə qədər və bir zamani-müvəqqət üçün müsaidə etdi. Lakin bu müdaxilənin bu gün lüzumundan həddən ziyadə olduğunu görünəcəyəm...

“Makedoniya” nədir? Osmanlının öz türkcə dilində böylə bir məmləkət adı yoxdur. Osmanlı hökuməti bu adla bir məmləkət tanımır. Osmanlıların bildikləri Mərmərə və Ağ dənizin Avropa sahili olan Rum elinin cəhəti-qərbiyyəsində Səlanik, Skopye Manastr, Yaniya namilə ancaq bir neçə osmanlı vilayətləri, yəni quberniyaları vardır.

İştə, bu bir neçə osmanlı vilayətlərinin bir qisminə avropalılar “Makedoniya” diyorlar. Çünki, iki min il əqdəm İsgəndəri-Kəbirin xüruç etdiyi məmləkətin ismi-qədimi böylə idi... Bu gün zorla Makedoniya denilən bu məmləkətin əhvali-xüsusiyyətlərindən biri də şudur ki, bu məmləkətin özünə məxsus bir milləti yoxdur, yəni tarixən bir Makedoniya varsa da, lakin həqiqət halda “Makedoniyalı” adlı bir millət yoxdur. Ruminiyada rumın, Serbiyada serb, Bolqarıstanda bolqar, Yunanıstanda yunan vardır. Lakin Makedoniyada “makedoniyalı” yoxdur. Yəni burayı özlərinə xüsusi bir vətən bilib istiqlal qazanmağa həqq göstərəcək bir qəvm yoxdur.

Olса-olsа böylə bir davadа avropalıların alban dedikləri arnavudlar buluna bilərlər. Lakin arnavudların qismi-əzəmi müsəlmandır. Makedoniyanın əhalisi, əsasən müxtəlifülcins və müxtəlifülməzhəb olub türk, arnavud, qrek, bolqar, serb, rumın (ovlax) və yəhudilərdən ibarətdir. Yəhudilər başlıca şəhərlərdə, ələlxüsus, Səlanik şəhərində sakin bulunuyorlar. Məzkur şəhərin xəlqi yarı-yarıya yəhudidir – desəm caiz: Bu yəhudilər osmanlının ən sadıq təbəəsindəndir. Bunlar hər sənə ispaniyalıların zülmündən azad olub Qanuni Sultan Süleyman zamanından Türkiyəyə – Səlanikə qəbul olduqları günü böyük bayram edirlər... Osmane-yunan müharibəyi-əxirəsində bunlar özlərindən müttəddid könüllü əsgər dəstələri təşkil edib qanları ilə, canları ilə, malları ilə osmanlılara kömək elədilər!.. İçlərindən müharibədə bir çox yaralanan və ölənlər oldu... Aralarında mühəmmədli olanlar da çoxdur...

Anlamıyorum ki, Avropa dövlətlərinin birləşmiş olan hərbi donanması Səlanik şəhəri pişgahında, yəni bu yəhudilərin ənzarı önündə nə üzlə nümayiş-bəhri icra edəcəklərdir... Fəqət çi faidə, avropa-

lılarda utanacaq, qızaracaq üz yoxdur ki, ... Onlar yenə bildiklərini edəcəklər. Nə işə buralarını sükut ilə keçəlim, çünki qorxuram söz zülfü-yarə toxunar!..

Əvət, avropalılar bildiklərini edəcəklər, bəlkə də niyyətlərində, sui-qəsdlərində müvəffəq olacaqlar! Lakin günah kimdədir?! İştə burası nazik bir məsələdir. Bu xüsusda mütlətiyatımızı ayrıca gələcək nömrədə bəyan edəriz.

Günah kimdədir?! Şübhəsiz o adamlardadır ki, otuz ildən bəri Midhət paşa kibi bir dahiyənin məhsuli-zəkası olan osmanlı qanuni-əsasını ortadan götürüb yerinə bürokratiya, daha doğrusu, oliqarxiya idarəyi-keyfiyyətini qaim edib bir neçə cahil əşxasın keyfini, həvəs və arzusunu, rəyi-xudşəranəsini, qanun və şəriətin, hüquqi-müqəddəsinin məfəvvqünü vəz etdilər... Öylə bir surətdə ki, qoca bir məmləkətdə həqq və ədalətdən əsər qalmadı!.. Zavallı Turani iki il əqdəm İstunbulu tərk etdiyi zaman demiş idi ki:

Həqq və ədalətdən əsər yoxsa da,
Harisi-qanun bir ər yoxsa da,
Zülm edənə qarşı sipər yoxsa da,
Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər!

Heyhat! Türklər, osmanlılar səbr etmədə qüsurlanmışlar, hətta general Kuropatkini belə keçdilər, lakin bidad və istibdad üsulu hənzur keçmədi!..

Keçməmək şöylə dursun, bir də Türkiyə ölkəsinin başına bir qarğa, ya bayquş kibi yeni-yeni bəla və müsibətlər cəlb etməkdən geri durmuyor!..

İştə şu Makedoniya məsələsi, şu bəla və müsibətlərin biridir!..

Bizə bu gün kibi aşikar oldu ki, Rusiyanın Yaponiyaya məğlubiyyəti və bu məğlubiyyəti təqib edən ixtilalatı-daxiliyyə, bürokratiya namı verilmiş və 17 oktyabr manifesti ilə mövfinə hökm edilmiş olan köhnə üsuli-idarənin nəticəyi-təbiyyətlərindən başqa bir şey degil idi! Lakin osmanlıda hənzur davam edən üsuli-idarə Rusiyanın mütəvəffı köhnə üsuli-idarəsindən beş-on kərrə daha fənadır!.. Binaənəleyh nətəyici-məşuməsinin də o nisbətdə ziyadə olması təbiidir. Zətən osmanlı üsuli-idarəsinin nətəyici-məşuməsi meydandadır: Rəşid paşaların, Fuad paşaların, ələlxüsus, Midhət paşanın cəhd və qeyrətlərlə osmanlı mülki emar və əhya edilib ümran və mədəniyyətə üz

tutmuş ikən Midhəd paşanın facianə bir surətdə vəfatı ilə firqəsinin, tərəfgiran əfkarının dərbədər və pərişan olmasından sonra məmləkət parça-parça qopub əldən getməyə başladı: Rum elinin böyük bir qismi getdi. Bosna, Hersoq getdi, Tunis getdi, Kıprıs getdi, Misir getdi, Ərəbistanın bir çox yerləri getdi. Yunan müharibəsində biçarə əsakiri-osmaniyyə mükəmmələn qalib gəldikləri halda yenə Krid cəzirəyi-kəbirəsi getdi...

Bu gün növbət “Makedoniyaya” gəldi!..

Üsuli-idarəyi-mütləqə, istibdad davam etdikcə növbət Makedoniyadan sonra Anadolu vilayətlərinə də gəlməyə başlar... və yavaş-yavaş qoca bir səltənət, vasc bir məmləkət Xivə, ya Buxara dərəcəsinə endirilib axırüləmr istiqlalını da zayə edər və ortada tarixdən, tarixin hekayətindən başqa bir şey qalmaz!.. Qərribə şurasıdır ki, osmanlı məmalikindən parçalar qoparıldıqca osmanlının özündə mütləqiyyət üsuli-idarəyi-məşuməsi ibqə ediliyor, fəqət hər qoparılan parçaya məşrutə və qanuni-əsasi verilib, o parça məclisi-məbusan vasitəsilə, yeni millət və cəmaət vəkillərinin ümuri-idarəyə müdaxiləsi və idareyi-hökuməti təhti-müraqəbəyə alması surətilə canlanıyor, qüvvətləniyor. Bu surətlə ana məmləkət tədenniyyə, zəvala və ondan yeni bir parça qoparılmağa müstəid bir halda davam etdiyi halda, qoparılan parça tərəqqiyə, nəşvü nümayə, böyüməyə qabil olur. Rumıniya dövləti bir, ikinci Prusiya kəsilir, nizam və intizamına, rifah və səadətine aləmi heyran edər, Qresiya “xəlifəyi-ruyi-zəminə” meydan oxur, ortaya mükəmməl bir flot çıxardır, xəlifə isə Həsən paşa sayəsində özünün qədim bir vilayəti olan Qresiya ilə bəhrən müharibə etmək üçün iki cüt, bir tək gəmi tapmaz!..

Dünənki Sofiya, ya Felbə quberniyaları bu gün Bolqarıstan namilə mükəmmələn silahlanıb elani-hərb etməklə cürətyab olur!.. Bir deyən olmazmı ki, bütün Avropa və Amerikayı, Asiyanın Yaponiyanı, Balkan şibh cəzirəsinin şu balaca-balaca hökumətlərini mədəniyyətin bu dərəcələrinə vasil edən qüvvət üsuli-idarəyi-məşrutədir və osmanlıyı və Asiya və Afrikadakı bütün islam hökumətlərini gündən-günə geri salan üsuli-idarəyi-mütləqə, üsuli-istibdadır!.. Bu həqiqəti osmanlı hökumətinə deyənlər, anadanlar oldu, lakin bunlar, ya qütbətlərdə, mənfələrdə, məhbəslərdə sürünürlər, ya Mərmərə dənizinin dibində balıqlara yem olurlar!

Bu gün məmləkətin nə qədər elm və zəka, istedad və hünər sahibi adamları varsa, həm xaricə fərar etmişdir, İstanbulda isə adam

qahətliyi var. Makedoniya işi üçün altı Avropa dövlətinin siyasi-yonuna söz söylüyəcək, həqiqini bildirəcək nə lisan, nə də qələm sahibi bir adam yoxdur. Şübhəsiz sahibi-seyflər var, lakin bir mülahizə etməli ki, altı qəviyüşşəkimə dövlətin qarşısında qılınc faydə edərmi? Yunan müharibəsində faydə etdimi? Ədhəm paşalar, Seyfulla paşalar, Rza paşalar, Nəşot paşalar və Anadolunun kəndli soldatları müzəffər oldular, şən və şöhrət qazandılar. Lakin Krid yenə getdi. Qılınc degil, siyasət lazım, lisan lazım, əhli-maarif lazım, qələm lazım, ədalət lazım, adılanə və müdəbbiranə üsuli-idarə lazım! Bu gün bir kiçik saat pozulduqda bir saatsaz ustanın yanına qoşuyoruz, bir qoca məmləkətin məkinəsi nasıl oluyor da cahillər əlinə təslim olunuyor! Şübhə etməyirəm ki, Sultan Həmid həzrətləri Makedoniya işində yenə bir komediya oynayır. Əsasən İstanbulda payidar olan bir idareyi-müstəbidənin əks təsiri olaraq gah məmləkətin bu başında, gah o başında bir fəsad, bir şuriş baş göstəriyor... əhalinin isə zülm və bidadə təhəmmül nöqtəyi-nəzərindən istedadları bir degildir. Müsəlmanların səbr və təhəmmülləri daha ziyadədir. Ələlxüsus, türklər, müsəlmanlar Fasa, İrana, Əfqanıstana baxdıqca özlərinə bir təsəlli buluyorlar.

Lakin osmanlının xristian təbəəsi, ələlxüsus, Rumeli və Makedoniya xristianları öylə deyildirlər... Bunların xristian olmaq hesabına Avropa ilə əlaqələri ziyadədir... Bunlar Avropadakı və bilxassə Balkan şibh cəzirəsindəki qonşularının hallarını, səadət hallarını külli-yövm müşahidə ediyorlar. Binaənəleyh zülmə türklər qədər təhəmmül edəmiyorlər. Osmanlı siyasiyonu, liberal olan Midhət paşa tərəfdarları dərəcə çarə göstərdilər. Bunlar dedilər ki: “Balıq başdan qoxumuşdur...”

“Mahi əz sər gəndə gərdəd, ney zedom!..”¹

Ayrı-ayrı vilayətlərə xüsusi islahat verməkdən bir şey çıxmaz, bəlkə o vilayətlərin ayrılmasına, əldən getməsinə xidmət edər! İslahat mərkəzi və ümumi olmalıdır. İslahat yalnız Makedoniyaya degil, bütün məmaliki-osmaniyyəyə lazımdır!..” Lakin Sultan Həmid hökuməti bu fəryadlara qulaq asmayıb Makedoniyanın ayrıca islahatına razı olduğu halda məmalikin sair əqsamında köhnə və çürük üsuli-idarəyi ibqayə çalışıyordu və bu surətlə öz əlilə məmləkətdən yəni-dən bir parçanın qopmasına kömək etmiş oluyordu! Müşarileyhin

¹ Tərcüməsi: “Balıq başdan iyənər, quyruqdan yox”.

vükəlası məmləkətdə bürokratiya və istibdad üsulunu mühafizə etmək üçün Makedoniyayı verməyə çoxdan razı! Lakin görünür ki, artıq səbr təhəmmülü qalmayan millət və cəməət hər çə badabad buna mane olmaq istiyor. Baxınız, sultan dövlətlərə nə surətlə cavab veriyor. Diyəmiyor ki: “Makedoniyanın ümuru avropalıların müdaxiləsi, o vilayətlərin ümuri-maliyyəsinə Avropa məmurlarının nəzarət və müraqəbəsi bənim hüquqi-hökmranimə və osmanlı mülkinin təməmiyyətinə bir təcavüz olduğundan buna nə mən, nə hökumətim və nə də millətim razı olamayız!”

Sultan həzrətlərinin cavabından biləks bu mənə çıxıyor ki, guya sultan həzrətlərinin başına toplanan vüzəra və vükəla razı ola bilirmiş də, ancaq millət mane olurmuş! Təbiri-axırla bürokratiyanın sui-idarəsinin bir əsəri olan Makedoniya şuriş və iğtişasında bütün məsuliyyətləri millətin üzərinə atmaq istiyorlar... Sultanın burada nə fikir bəslədiyi və ələltindən nə kibi komediya oynadığı aşikardır... Yəni! “Bən biliyoram ki, siz cəbrən olsun Makedoniyaya daxil olacaqsınız! Lakin daxil olduğdan sonra cəzayi bürokratiyaya degil, osmanlı millətinə edərək bənim İstanbuldakı üsuli-idarəmə əl sürməyib üsuli-istibdad belasını millətim üçün kəməkan mühafizə ediniz!” Fəqət biz əminiz ki, cahanın hər tərəfində cəməət vəkaləti surətilə olan üsuli-idarə osmanlı məmləkətində dəxi qalib gəlib milləti-osmaniyyəyi erkəc tərəqqi və təkəmmül və səadət yollarına sövq edəcəkdir!..

Ə.H.-zadə

“Həyat”, 1905, №105-106

YENƏ DİL MÜŞKÜLATI

“Həyat” sütunlarında “Dil müşküləti” haqqında yazılan bir neçə söz, bu xüsusa dair iki daha gözəl məqaləyə səbəb oldu. Bunlardan birisi “Dil məsələsi” ünvanı ilə və Kəngərli Əsədulla imzası ilə “Həyat”ın 97-ci, digəri də S.M.Qənizadənin əsəri-xaməsi olub “Hansı dil ilə yazmalı” bir sənamə təhtində “Həyat”ın 99-cu nömrəsində mündəric idi. Bunlardan başqa “Həyat”ın müxtəlif nüsxələrində bəndə və sair zəvat, əz cümlə “Sur” tərəfindən dəxi bu növbəhlərə girişilmiş idi. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”

ünvanlı məqalələrdə də məsələyi-məzkurəyə dair ara-sıra məlumat veriliyor.

Gərək, Kəngərli Əsədulla bəy, gərək S.M.Qənizadə cənabları, hər ikisi də dil məsələsini ayrı-ayrı cəhətlərdən tənvir edib məsələnin həll olunmasına kömək etmiş oluyorlar. Əsədulla bəy, mütlətinin çoxunda, bəlkə əksərində haqlıdır. Ələlxüsus bir “lisanın avam anlayacaq vöchlə” yazıla bilməsindəki müşkülata dair əfkəri pək müsib və doğrudur. Kəza xalis türkcə kəlmələrin cəmi-ərəbi qaidəsilə cəmləndirilməsini Əsədulla bəylə bərabər biz də heç bir surətlə təciz edəməyiz.

Şübhəsiz, ərəblər türkcədən, ya yunan və firəngcədən aldıkları kəlmələri ərəb qaidəsilə cəmləndirə bilirlərsə də, lakin buna türklərin qətiyyəni haqları olamaz. Binaənəleyh “ciftlikati-humayun mabeyni-əqval”, yaxud fars qaidəsilə “didəkan” kibi İstanbulda işlənen təbirlər qələti-fahişdirlər. Fəqət “fars” kəlməsi kibi “ətrak” kəlməsini dəxi qəbul edəriz. Çünki türk ləfzi türkcənin malı olduğu kibi, ərəb lisanının da malı olduğundan cəmi-ərəbisi caizdir. Bir də “ciftlikat” ləfzi kibi yeni çıxma bir şey olmayıb “filosof” kəlməyi-yunanisinin cəmi olan fəlasifə kibi həm ədəbiyyatı-ərəbdə qədimdən bəri istemal olunur, həm türkcəyə çoxdan keçmişdir. Və türkcəyə də boşuna keçməmişdir: “Ətrak” bir istilahi-fənnidir ki, ifadə etdiyi mənə “türklər” cəminin qeyridir. Mütəfərriqə şəklində nəşr etməkdə olduğum məqaləyə mən “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” ünvanını verdim, fəqət bu qədər uzun bir ibarə yerinə sadə “Ətrak” deyə idim, bu mənayı ifadə etmiş olurdum. “Türklər” denildikdə xatirə beş-on nəfər türk gəliyor, lakin “ətrak” denildikdə zəhnimə türk qövmlərinin, yəni heyəti-qövmiyyələrinin cəmi xütur ediyor.

Gələlim, fars və ərəbi kəlmələrinin türkcədə istemal olunan cəmi-ərəbi və farsilərinə. Əsədulla bəy yazıyor ki:

“Sərmayədar ləfzi türk dilində belə bir söz olmadığı üçün farsidən götürməyə ixtiyarımız var. Lakin “sərmayədarlar” yerinə “sərmayədarən” qollanmağa heç ixtiyarımız yoxdur, habelə “müləhizələr” yerinə “müləhizat”... Bir az sonra:

“Biz kəndi dilimizi bəgənəmədigimiz kibi ərəb və fars kibi yazırdanışıriz. Məsələni, yer ya məhəl şurası yerinə şurayı-məhəlliyyə deyiriz. Bu sözlərimə irad tutub deyərler ki, osmanlı dilinin şivəsi dəxi böylədir. Cavabında deyərəm ki, osmanlılar da böyük xəta edi-

yorlar. Beş nəfər ədib yüz milyon taifənin¹ dilin dəyişə bilməz. Müasir ədiblərimiz və şairlərimiz bu işə islah verməlidirlər”.

Bundan başqa Əsədulla bəy alçaqlatmaq, əskiltmək kəlmələri dururkən “dun” kəlməsi istemalını caiz görmüyor.

Biz bu sözlərə birer-birer cavab verməkdən isə bu xüsusda surəti-ümumiyyətdə bəhs etməyi tərcih edərək deyirik ki:

– Əzizim, beş nəfər ədibdən muradınız kimlərdir? Əgər Şinasi, Naci, Kamal, Əbdülhəq Hamid, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami və ilx. isə o halda biz ancaq təəccüb və təəssüf edəriz ki, nədən o dahilərdə, Osmanlı türklərinin mədari-iftixarları olan o sahibizəkəllərdə “yüz milyon taifənin” dilini nəzəri-ctibara almaq üçün Kəngərli Əsədulla bəy qədər olsun bir əql və fərasət olmadı?.. İzafət qaidəsini və ərəbin və farsın cəmlərini türkcəyə qəbulda nə məcburiyyətləri var idi? Dostum, türki-cədid haqqında mütaliatınız yanlışdır. Bu gün nə türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır! Onların yerlərinə türk müsəlmanca, ərəb müsəlmanca, farsı müsəlmanca, hindistani, yaxud urdu müsəlmanca dillər qaim olmuşdur. Bu lisanların hər biri qəvaid xüsusunda bir qövmün, bir milləti-islamiyyənin qəvaidi-əsləyiyyəti-qədiməsini bəzi istisnaat ilə mühafizə edərsə də, lakin lüğət xüsusunda yekdigərlərindən hətta əqvami-əfrinciyyədən dəxi kəlmələr istiarə edirlər.

Firdovsi Tusinin qeyrətinə rəğmən bu gün İranda nümunə ittixaz olunan dil farsı olmayıb bəlkə Sədi Şirazinin farsı müsəlmanca olan dilidir.

İştə yeni türkcə də böylədir: Bu dil lüğət etibarilə türkiyi-qədim, farsı və ərəbidən mürəkkəbdir. Bu dillərdən hər bəgəndiyi kəlməyi, ələlxüsus məsdər olan kəlmələri almağa səlahiyyətdardır; bəzi Avropa dillərindən də, məsələ, yunancadan, latıncadan kolimat aldığı da var, lakin ruscadan və ümum slavcalardan alamaz, çünki türkcə kəlmələr də farsı, ərəbi, yunani və italiyan dillərində olduğu kibi, hər sədasız hərfin yanında bir də sədalı hərflər olur, təbiri-axirlə slav dillərində olduğu kibi hürufi-qeyri-sövtiyyə bir yerə tərakim etməz. Misal: “Dil müşkülət” ünvanlı məqalədə zikr olunan və nəzəriyyə-müləhizə mənasına gələn rusca “vzqlyad” ləfzində v, z, q, l, y kibi beş qeyri-sövti hərflər bir araya gəldiyindən əsla türkcəyə qəbul olunamaz.

Ruscadan türkcəyə kəlmələr keçər, lakin o kəlmələr keçər ki, onlar zəttən rus lisanına da, yunancadan və ya latıncadan keçmişdir. Bu da yenə o kəlmələrdən rusca intihalərin tərək edilməsi şərtilə olur: Məsələ, mikroskop, yəni xürdəbin, teleqraf, yəni durnəvis, konsul, yəni şəhbəndər, konsilüs türkcəyə istiarə və qəbul olunursa da fəqət heç bir vəchlə “teleqrafiçeski”, ya “konsulstvo” təbirlərini alamayız: bunların yerinə “konsulluq” və “teleqrafi” deməlidir... Ruscadan “drama”, “qəpik”, “samovar” kibi ümuməlsənəyə keçən kəlmələr bizim dilimizə dəxi keçmişsə də, bu növ kəlmələr nadirətdandır...

Ə.H.-zadə

“Həyat”, 1905-ci il, №112

RUSİYA İNQİLABININ ƏHƏMİYYƏTİ-ALƏMİYYƏSİ

Ta pərişan nəşəvəd kar be saman nərəşəd¹.

Qaranlığa, ya uzaqlara baxan gözlərin, ələlxüsus göz qapaqları ilə hədəqə denilən göz bəbəklərinin əxz etdiyi şəkil başqa dürlü olub fəaliyyəti-röyyəti-mötadından ziyadə olunur, təzayüd edər. Bunu hər kəs bilir!.. Hətta insan uzaqlara baxarkən gözlərinə əli ilə də kömək edər. Əlini alının hizasına götürüb bu surətlə gözlərini yaxından gələn işıqların təsirindən mühafizə edər ki, nəzər bütün qüvvətini uzağa həsr edə bilsin! İştə biz də nəzərimizi, nəzəri-mənəvimizi mazidən atıya, keçmişdən gələcəyə çevirmək üçün fikir gözüne də xüsusi, xilafı-mötad bir hal kəsb etdirib fəaliyyətini təzyid edəlim!.. Mazinin, hətta hal-hazırın təsirəti-mühitiyyəsinə onu təcrid eliyəlim! Ələlxüsus, bu günlərdə zülmət, qaranlıq, vüqufsuzluq ətrafı bürüdü. Nə yaxından, nə uzaqdan bir işıq, bir şüa gəlmir.

“Pişimdə duran, bütün dumandır
Deycürü leyli-bikərandır.
Bir şölə degil dəlili-rahim,
Məsduddurur vüqufa birdir!..”²

¹ Əsədulla bəy “yüz milyon nüfustən ibarət olan bir millətin” demək istəyir, zənn edirəm.

¹ Tərcüməsi: Dağıtmayınca, iş sahmana düşməz.

² Tərcüməsi: “Yol bağlıdır dayanacaq birdir”.

Binaənəleyh uzaqlara, qaranlıqlara nəzərimiz nüfuz edəmiyorsa, heç olmazsa gələcəgə, istiqbala bir ətfi-nəzər etməgə qeyrət edəlim!

“Sizlər, olunuz bana pədidar,
Ey tən gözüne görünməz əsrar!
Əsrari-istiqbal!...”

Fəqət heyhat! Bu bizim üçün öylə asan bir şeyə bənzəmiyor! Biz maziyə, əsari-salifəyə, vüquati-güzəştəyə doğru o qədər ifrat ilə ircai-nəzər etdik, gözlərimizi daima keçmişə doğru çevirə-çevirə bütün ümidlərimizi oraya bağlaya-bağlaya, o qədər buna etiyad və ülfət etdik ki, bu gün degil, gələcəgə, hətta ətrafımıza, hal-hazırda gözümüzün qarşısında cərəyan edən vüquata, vüquati-müəzziməyə baxmağa belə qadir degiliz!.. Hətta nə surətlə baxmaq, fikir gözüne şəkil kəsb etdirmək lazım gəldiyini belə bilməyiriz!.. Dörd-beş yüz ildən bəri avropalı qonşularımızın gözləri müstəqbələ, gələcəgə mətuf ikən, mətuf olmaqla, məluf ikən, biz gözümüzü hənuz mazi-dən ayramadıq. Biz hətta xatırımızdan çıxardıq ki, maziyi görmək, bilmək, ancaq istiqbalı, təriqeyi-atiyi təyin üçün bizə lazımdır!.. Bu surətlə, biz bir növ bütperəstliyə giriftar olduq ki, onun adına mazi-perəstlik deyirlər! Maziperəstliğin ənvai-əşkalı var: şəkli-mötədilinə mühafizəkarlıq (köhnəpərvərlik), şəkli-ifratinə də ricətpəsəndlik deyirlər!..

Bu maziperəstlik, bu ricətpəsəndlik üzündən bizlər, biz şərqililər, biz müsəlmanlar şu son dörd-beş yüz il zərfində cərəyan edən vüquati-əziməyi-cahandan bixəbər, binəsib qaldıq. Binəsib və bixəbər qaldığımız üçün külliyyətli zərər və ziyanlara düşər olduq. Öylə şiddətlə düşər olduq ki, bütün aləmi-islam, bütün məmaliki-vasiəyi-islamiyan Fasdan Cavayə qədər, Kazandan Zəngibarə qədər fələcə uğramış kibi özüm bir cismi-atilə oxşayır!..

Bu son dörd-beş yüz sənə zərfində aləmdə fəvqəladə böyük hadisat, hadisati-inqilabiyyə vüqua gəldi!..

Hər nə qədər bu hadisata hükəma və üləmayi-tarix tərəfindən əhəmiyyəti-külliyyəyəyi-aləmiyə isnad olunursa da, fəqət bunların heç biri cüzi olsun üzərimizdə bir təsir hasil etmədi!.. Hətta biz bu hadisatdan bixəbər qaldıq. Bəşəriyyətin bir qismi-əziməsində bu hadisatın bəxş etdiyi mənafe-i-əzimədən binəsib qaldıq.

Kolumb nam italiyalı mahir bir məllah İspaniyadan qalxıb Bəhri-Mühiti-Ətlasiyi keçib Yeni dünya, Amerika denilən bir nisfi-cahan, bir nisfi-küreyi-ərz kəşf etdi!..

Nə mühüm, nə özüm vəqəə!.. Oraya avropalılar axın-axın gəcib dövlətlər, məmləkətlər, bu gün qibtəbəxşi-aləm olan məsud-məsud cümhuriyyətlər vücuda gətirdilər. Eyni İspaniyadan İspaniyanın bir qismi olan Əndəlisdən nifaq üzündən qovulmaqla mütənəbbəh olmayan müsəlmanlar cyni Mühiti-Ətlasinin sahilində Fasda, Məqribi-əqsada dəxi xilafət və səltənət qovğaları ilə məşğul olub nə Kolumbdan, nə Kolumbun gəmilərindən, nə də kəşf olunan yekə bir aləmdən xəbərdar olmadılar. Olmadıqları üçün cəhanın bu qismi müsəlmanlara bu gün külliyyəni biganədir!..

Yengi dünyayı müsəlmanlara qayıb etdirən o fəsililər, o ərəblər bu gün dəxi hənuz xilafət və səltənət qovğasını bitirməmişlərdir!..

Bir neçə əsr sonra Avropanın göbəgi, qəlbi sayılan Fransada bir tufan qopdı. Bu bir tufani-hürriyyət idi? Avazeyi-hürriyyət mühib bir göy gurultusu kibi bütün avropalıların başı üzərində tənənəndəz oluyordu. Hökmün cəmaətdən, əfradi-cəmaətdən sadir olduğu, hüquqi-bəşərin müqəddəs bulunduğu elan olunuyordu. Cəmiyyəti-bəşəriyyənin ruhundan nəban edən bu sədalar bütün Avropayı alt-üst etdi. Fransa inqilabından əlli-altmış sənə sonra Avropa dövlətlərinin cümləsi inqilabata düşər olub hüquqi-bəşəriyyətlərinə nail oldular! Lakin Avropanın yanı başında duran aləmi-islam yenə mütəəssir olmadı... bu hürriyyət sədasını eşitmədi, bütün inqilablardan bixəbər qaldı... Bixəbər qaldığı üçün gündən-günə tənəzzüldə, tənənnidə davam edib durdu!..

İndi bu iki vüquati-aləmdən, yəni həm Amerika kəşfindən, həm Fransa inqilabi-kəbirindən daha mühüm, daha əzəmətli olaraq gözü-müzün qabağında bir üçüncü vəqəəyi-əzimə cərəyan etməkdədir... Əgər bu vəqədən də bixəbər qalıb hissəmənd olmazsaq, məhv və müzməhil olacağımız şübhəsizdir. İstə bu dəfə artıq gələcəgə, istiqbala bir əmani-nəzər edib Rusiya hərəkəti-inqilabiyyəsinin nəyə müncər olacağını kəşfə çalışalım: heç şübhə yoxdur ki, bu inqilab öz hədəfi-məqsudinə nail olacaq, hürriyyəti-mütləqəyi-kamiləyi cəmaətə bəxş etdirəcəkdir. Binaənəleyh bu hərəkəta qarşı laqcyd durmayalım! Cərəyani-ümumiyyəyə qapılmamız, iştirak etməmiş lazımdır!..

Çünki bu iştirakdan gələcəkdə bizim üçün fayidədən, mənfəətdən başqa bir nəticə yoxdur. Gələcəkdə zərər deyil, fayideyi-səadət görünür. Hürriyyət, inqilab bir pəhləvandır ki, hər yerdə ki, cəş və xuruşə gəlib ciddən öz amalı uğrunda çalışdı, orada:

“Qələyi viran gərdə əz kafir sitə,
Bəd əz an bərsəxtəş səd bərc o sədd”¹.

Ə.H.
“Həyat”, 1905, №120

KRİSTOFOR KOLUMBMU, YOXSA TÜRK LƏRMİ?!

Məlumdur ki, Amerikanın kəşfi şərəfi Kristofor Kolumba aiddir. Bir neçə millət vardır ki, bu şərəfə iştirak iddiasında bulunurlar. İtaliyalılar, bilxassə Ceneva şəhəri xəlqi diyorlar ki, Kolumb bizlərdən olduğu üçün, bizim şəhərimizdə təvəllüd etdiyi üçün şərəf bizimdir. İspaniyalılar diyorlar ki, xeyr. Kolumba gəmiləri verən biz olduğumuz üçün o şərəf kimsənin haqqı olamaz. Osmanlı türkləri də diyorlar ki, biz İstanbulu fəth etməsə idik, avropalılar Hindistana ayrı yollar arayıb Amerika kəşfinə müvəffəq olmaz idilər. Skandinaviya xalqı isə diyor ki, Kolumbdan çox əvvəllər biz İslandiya cəziresindən Amerikanın şimal cəhətlərinə getmiş idik. Ancaq bu hadisə bilaxirə yaddan çıxdı. Lakin əxirən fransızca “Fiqaro” qəzetəsinin verdiyi xəbəre baxılırsa, türklərin Kolumbdan çox əvvəl Amerikaya getmiş olduqları anlaşıyor.

Bu qəzetədə oxunduğuna görə: “Amerikayı cümhuriyyətlərindən olan Meksikanın üləmayi-lisaniyuni Meksikanın vəsətlərindən bəzi qəbilə və əsirətlərin türkcə danışib söylədiklərini kəşf edib fəvqəladə düşəri-heyret olmuşlardır. Bunun üzərinə üləmayi-mümaun-ileyhim, ticarət qəsdilə Meksika şəhərində iqamət etməkdə olan istanbullu bir ruma müraciət edib məsələyi həll etmək üçün özləri ilə bərabər türkcə danışan qəbilələrin nəzdinə gətməsini təklif etmişlər. Rum taciri dəxi təklifi qəbul edib oraları üləmanın rəfaqətində

¹ Bir qalanı viran etdi, kafirdən aldı,
Ondan sonra yüz bürc və sədd tikdi.

Ə.Həyatı

ixtiyari-səfər etmiş və qəbilə əfradı tərəfindən söylənən sözlərin tamamilə türkcəyə müşabəh olduğunu müşahidə etmiş və bir az qəbilənin şivəsilə kəsbi-ülfət etdikdən sonra Meksikanın bədəvi ilə türkcə təkəllümə başlayıb kəmalı-sühuletlə təatiyi-əfkar etmişdir.

Bu hadisəyə meksikalılar nəhayət, mərtəbə heyret ediyolar!..”

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” ünvanlı məqalatımızda zikr olunduğu vəchlə, Baykal civarında Orxan nəhri kənarlarında tukuyu, yaxud türk-oğuz türklərinə dair fəvqəladə kəşfiyyati-mühüm-mədə bulunan Peterburq və Helsingfors türkoqlarının heyəti-əlmiyyələrinin Meksikaya dəxi bərayi-təhəriyyati-ciddiyyə adamlar gön-dərəcəklərini ümid ediyolar.

İstanbulda hənuz böylə şeylərin qədrini biləcəkdir dərəcədə hazır-lıq yoxdur...

Ə.H.
“Həyat”, 1905, №129

ABDULLA CÖVDƏT “İCTİHAD”I İLƏ MİSİRDƏ İCTİHADDA BAŞLIYOR

Hec şübhə yoxdur ki, bu gün ümum aləmi-islamda ən ziyadə məzhəri-tərəqqi olan mətbuat türk və ələlxusus osmanlı mətbuatıdır. Fəqət bu mətbuatın üzünü ağardan əsasən yeni türk övraqı olub, bunlar miyanında da mətanət, vüsət və ciddiyyəti-əfkar, nəzakət, lətafət və mükəmməliyyəti-lisani nöqtəyi-nəzərindən birincilik ünvanına şayəstə bir cəridə varsa, o da şübhəsiz, “İctihad” məcmuəsidir ki, ayda bir dəfə Abdulla Cövdət bəyin təhti-idarə və nəzarətində nəşr olunur. Bu məcmuənin əvvəlcə səkkiz nüsxəsi Avropada İsveçrə cümhuriyyəti şəhərlərindən Cenevrədə çıxmaqda ikən bu dəfə mühərrirlər əsbabi-müxtəlifdən naşi Misrə köçüb 9-cu nömrəsini orada təbi nəşr etdilər. Bu nömrədəki Misirdə çıxanların birincisi deməkdir. “Rusiya müsəlmanları oyanıyor” ünvanı ilə bir məqalə mündəricidir. Məzkur məqalədə qəzetəmiz haqqında məlumat verilərək deniliyor ki: “Həyat” Qafqaziya müsəlmanlarının acı bir fəryadı-intibahıdır. Fəryad deyiriz, zira Kəbəyi-nicat ilə aralarında açılmış olan girdabın müşahidəsi onlara dəhşət və fəryaddan qeyri nə ilham edə bilər?” “Həyat” və “İrşad” Qafqaziya müsəlmanlarının acı bir

fəryadi-intibahı isə “İctihad” cəmi müsəlmanların bir fəryadi-intibahı olduğuna şübhə etməməlidir. Zira o nəsihətdir ki, “İctihad” bizə veriyor, bir fəryadi-ümumiyyəti-islamdan başqa nə ola bilir? Baxınız “İctihad” bizə nə yolda nəsihət ediyor”:

“Bir millətin milləti-hakimə olması, o millətdən bir fərdin təxti-səltənət üzərində bulunması ilə qaim deyildir. Milləti-hakimə o millətdir ki, ümumiyyəti etibarilə alim, sənətkar zəngindir. İş bir çox əsrlərdən bəri böylə olmuş və hər zaman böylə olacaqdır.

Bu gün milləti-İsrailiyyənin heç bir hökuməti, müəyyən bir vətəni yoxdur. Fəqət fəaliyyətləri, sərvətləri, sənətləri, elmləri ilə hakimi-ələmdirlər. Bu böylədir...

Binaənəleyh cahil və mütəkəbbir biz müsəlmanların dərhal yapacağımız bir şey varsa, o da kibr və qüruru artıq buraxıb, mazinin cəlaləti-şəni ilə öyünməyi tərk edib, kəndi-kəndimizi və övladlarımızı zamanın və zamani-atinin ehtiyacına görə təlim və ehzar etməkdir. Qəzetə, məktəb, kitabxana, qiraətxana, teatro, islahxana, bunlar kəbəyi-nicata doğru atılacaq ilk addımlardandır. “Qardaşlarımıza çox rica edirik ki, bir millətin mənbəi-rifah və sərvəti olan sənaye, ticarəti istisğar etməsinlər, övladlarını Avropaya göndərsinlər. Kimi mühəndis, kimi makinist, kimi memar, kimi çiftçi (aqronom) olsun. Kimi mətbəəçilik öyrənsin, bunlar Avropanın mədarisində ikmal-elm və hünər etdikdən sonra məmləkətlərinə övdət edər, fabrikalar, ticarətxanalar yapar, kəsb-i-qüdrət və nüfuz edərler.

Bir millətin həyat və bəqası da ancaq bu surətlə təmin olur”...

Bu sözlər, bütün ələmi-islama əksəndaz olan fəryadların ən büləndi, ən mənidarı, ən suznakidir. Baxalım, fəryad edən özü kimdir? Abdulla Cövdət əsasən təbib, həkimdir, İstanbulun darülfünun-tibbində yetişmişdir. Şüəbatı-tibbdən köhallığa ayrıca həvəs etmişdir. Lakin sadə cismani gözlərin deyil, mənəvi gözlərin dəxi təbibidir. Çünki ədib və şairdir, həm də osmanlının ən güzidə ədib və şairlərindən biridir. Təbi-şairənəsi türkcəyə münhəsir deyildir: Abdulla Cövdət cəyni məharətlə fərsi, ərəbi və firəng dillərində dəxi şeir deyə bilmişdir.

Fransız dilində bir neçə cild əşar nəşr etmişdir. Əz cümlə “Pafale de parfums (Fievre d’Ame)” ünvanları ilə Avropada təb və nəşr edilən firəngcə şeir məcmuələri onun öz təbi-əsarındandır. Lakin müxtəlif lisanlarda hünərini göstərməklə bərabər Abdulla Cövdətin ən ziyadə sevdiiyi lisan türkcədir. Bu lisana Avropa şüərasından Şiller,

Şekspir, Bayron kimi ən böyüklərinin əsarını tərcüməyə qeyrət etmişdir.

Bu gün “Vilhelm Tel”, “Hamlet” kimi əsəri-nəfisəyi onun himməti-şairənəsi sayəsində türkcə mütaliə edib zövqəyab olmaq mümkündür. İndi də məşhur Lord Bayronun “Şilyon məhbusu” nam mənzuməsini təb edib bir töhfəyi-giranbaha olaraq bir cild də bizə göndərmişdir. Nümunə üçün qəribən bu əsərdən bəzi parçalar iqtibas edib qəzetəmizə dərc ilə qələrimizə ərz edərik...

İştə, böylə insaniyyət yolunda yorulmaq, usanmaq bilməyərək, çalışan bu zati-aliqədrin, bu vücudi-nadirülemsəlin vətən və millət xeyrinə etdiyi dad və fəqəndən nəşi görmədiyi bəla, çəkmədiyi əziyyət, uğramadığı möhnət qalmamışdır. Hürriyyət, haqq və həqiqət üzündən məhbəslərdə, mənfələrdə, qütbətlərdə sürünməklə, vücud çürütməklə Dantələr, Tassolar kimi şərəfyab olanların da biri bu zətdir...

Buralarını layiqi-vəchlə anlatmaqdan bən də aciz qaldığım üçün meydani-süxəni zülmədidə olan müşarileyh şairin özünə tərk ediyoram.

Cövdət “İctihad”ın son nüsxəsində öz həyatından bu surətlə şikayət ediyor:

“Bana xumar məbid verən bu cəmi-təhi,
Pür oldu qanla, dəmu ilə ömri-fanimin.
Xəyal əlində həqiqi əzəblər çəkmək
Budur xülasəyi-məşuməsi mənimin...

Bu gün müəqqəbiyəm musiqi bükələrdən,
Daha büləndü səmimi və saf bir aməlin.
Düşər məşaili-idrakim üzrə biaram,
Xüruşi-zülməti-cavidi leyleyi-özəlin...

Şəbi-ədəmdə sükunpərvəri qünudə ikən,
Bəni sürüklədi bir məşərə kəməndi-həyat.
Hüdüdsuz olan işfaqimə mücazəten,
Hüdüdi-mövtdə oldum pərran ki, bəndə həyat”.

Ə.H.-zadə
“Hayat”, 1906, №59

İNGİLİS ƏŞARI TÜRK DİLİNDƏ VƏ “ŞİLYON MƏHBUSU”

Bu gün türkcədən başqa bir dil bilməyənlər dəxi Lord Bayron kimi müəzzəm bir ingilis şairinin əsari-hürriyyət-pərvəranəsindən müstəfid və zövqəyab ola bilərlər; çünki o əsari-nəfisəyi-ülviyyə birər-birər öz ana dilimizə nəql edilməyə başlamışdır. Bu saat qarşımda Abdulla Cövdət bəy tərəfindən tərcümə edilib bizə hədiyyədən göndərilən “Şilyon məhbusu” duruyor...

Bayronun əşarını əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütaliə etmiş idim. Lakin heç bir vaxt o əsari-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmiş idi. Mən bu andakı zövq və məmnuniyyətimi tərif edəməm!..

Bayronun əşarını türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət! Abdulla Cövdət Avropa şairlərini bəzən nəzmən, bəzən də nəsren tərcümə ediyər. Fəqət hər hansı surətlə olursa olsun, bu tərcümələr fəvqəladə gözəl düşüyor. Adətən, əslindən heç bir vəchlə geri qalmıyor!.. Mənzum tərcümələrdən şairi-əzəm Şekspirin “Hamlet” ünvanlı faciəsinin tərcüməsini zikr edə bilərim. Bu əsər avropalıların “ağ şeir” dedikləri nəzmi-qeyri-müqəffə üsulu ilə dilimizə nəql edilmişdir. Çünki, ingiliscə olan əslində dəxi külliyyəti etibarilə nəzmi-qeyri-müqəffadan ibarətdir. Britaniya şairinin fikrinə görə kəlam mövzuunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur. Surətən nəzmi-qeyri-müqəffə ilə şeir demək, müqəffə mənzumələrdən daha asan kimi görünürsə də həqiqət halda daha çətin dir, çünki mərhum İshaq Sükutinin dediyi kimi, kəlamı bəyəndirmək qayətlə müşküldür. İş də kəlamı bəyəndirməkdir, yoxsa qafiyələri yan-yana düzmək deyildir.

Nümunə üçün ingiliscə “Olum, ya ölüm” sözləri ilə başlayan monoloqdan bəzi əbyatı burada zikr ediyoram:

Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ,
İştə!
Zalım qədrin qədrinə etməmi təhəmmül,
Ya qarşı gəlib cəsinə bu seyli-fənanın,
Verməmi bu tufani-bəlayəyə nəhayət!
Bunlardan əcəb hankısı icabi-nəcəbət?
Ölmək uyumaqdır: Olamaz başqa bu bir şey!
Bəncə bitir ol uyqu ilə zəcrəti qəlbin,

Bin xəxm ki, mirasi-təbiisi bu cismim!..
Dövrani-sitəmpərvərə təhqiri-zəmanə,
Bidadların etdiyi bidadı və zülmə,
Təriz və təsəllütlərinə kibr və qürurun,
Sevdayi-mühəqqərlə gələn yəsü füturə
Laqeydiyi-qanunə, hökumətdəki cəbrə,
Alçaqların əhli-hünərə etdiyi ləvmə,
Kim eylər idi səbr, kim eylərdi təhəmmül,
Bir xəncər ilə mümkün ikən xatimə çəkmək!..
Bir aləmi-məchul ki, azimləri dönməz,
Etməkdə tərəddüdlə iradəti pərişan! və ilx.

Lakin sədəddən ayrılmayalım, mövzui-bəhsimiz Abdulla Cövdətin nəsren tərcümələrindən biri olan “Şilyon məhbusu”dur.

Bu kitabın başında Cövdət Bayronun şəxsi və tərcümeyi-halı haqqında bəzi məlumat verdikdən sonra onun hürriyyətpərəstliyinə və türkməci olduğuna nəqli-kəlam edib deyir ki:

“Bu gün Bayron sağ olsaydı, türklər dəxi əlan Türkiyədə icrayi-hökm edən bişüür məmurların idareyi-müstəbidəyi-mütləqəsindən qurtulmaq üzrə qiyam etsələr, əcəbə Bayron türk mücahidlərinin səfləri arasında bulunmazmı idi? Bu suala “əvət bulunurdu” – deyə cavab verməyə pək mütəmayiliz, bu təmayüldə haqlı olduğumuza Bayronun Çayld Harold (Chiold Harold) ünvanlı əsərindən müstəxrəc şu sözləri işhad edəriz: “Türklər nə aldaticıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər, etiqadsızları ehraqi-binnar etməzlər. Daima ingivizyonsuz olaraq öz bir olan allahlarına sadıqdirlər” və ilx.

Bir əsr əvvəl Bayron kimi haqperəst, bir böyük dahi tərəfindən söylənən bu sözlər, bu gün türkləri vəhşilikdə ittiham etmək istəyən qərəzkarənə bir mətbuata gözəl bir cavab olduğuna diqqət etməlidir!..

Bayronun nə yolda bir şair olduğunu anlatmaq üçün Cövdət fransız şairi Viktor Hüqonun Bayron haqqında yazmış olduğu sözləri tərcümə ediyər: Viktor Hüqo deyir ki:

“Zəka və dühasındakı hüzn, təbiət və səciyyəsidəki vüqar, həyatındakı fırtınalar ilə Bayron bir növ şerin ünmuşəcidir. Onun hər mənzuməsində qare adətən bir ridayi-matəm arxasından müzlüm və məğrur bir çöhrənin keçdiyini görər. Ümum dərin mütəfəkkirlər kibi, bəzən mübhəmiyyət və məzlumiyyətə uğramaqla bərabər Bayronun öylə sözləri vardır ki, bütün bir ruhu istemal edər. Öylə ahları vardır ki, bütün bir həyatı hekayə edər. Zənn olunur ki, onun qəlbi

hər fikrə açılır və yıldırımlar saçan bir vulkan, bir yanar dağ kimi dərindən atəşin fikirlər fışqırır. Zəkai-xariquladəsi, ələləksər heç bir nöqtəyi-məqsudəyə mütəvəccəh olmaqsızın yürüyən, yürür-kən düşünən bir rəhrovə bənzər ki, mülahizəti-dəruruna müstəqrəq bulunduğu üçün keçdiyi məhəllərdən xatirində ancaq məşuk və namüəyyən bu xəyal qalır. Lakin daima bir xəyal qanadsız vüsulu mümkün olmayan yüksəkliklərə vasil olur. Qartal nəzərin zəmin üzərinə rəzə etsə də axtarışçı olan nigahi-ülvisini qayıb etmər”.

Viktor Hüqonun bu sözlərini daha ziyadə şərh edərək Cövdət diyor ki:

“Bayron hər yazdığı əsərdə öz ruhuna tərcüman olmuşdur. Bayronun qəhrəmanları Bayronun heç qeyri deyildir...”

Saheyi-təcəssüs və təsviri öz ruhuna münhəsir bulunmaq cəhətilə Bayron, Şekspirə heç qiyas və təşbih qəbul etmər. Şekspirin təsvir etdiyi şəxslər ilə öz ruhu arasında münasibət yoxdur... Bayronun istinbat etdiyi yeganə mənbə öz ruhi-biüfüdür. Biüfqi deyiriz, zira Bayronun ruhi-tufanmədari hüdudi-nəzər olan üfiqləri çək edər bir ümmani-nur və nardır. Bu səbəblərdir ki, daima bir dairəyi-üfqiyyə ilə məhdud olmağa alışmış nəzəri-ərbabı Bayronu oxurkən başlarının döndüyünü və göz qapaqlarını endirmək və o namüənəhiliyə nəzərlərini tədricən alışdırmaq ehtiyacını hiss edirlər...

Bayronun özü haqqında bu qədər məlumat aldıqdan sonra bu şairin əsəri-ələməfzasından biri olan “Şilyon məhbusu” ünvanlı mənzuməyi Abdulla Cövdətin tərcüməsi sayəsində mütaliə edəlim: 16-cı əsri-miladidə Bonivar adlı alim, fəzil, qəyur bir zəat vətəninin hürriyyəti və bəlayi-istibdaddan mühafizəsi uğrunda canısaq olaraq İsveçrə ölkəsində bulunan Şilyon qalasında həbs edildi. İştə, “Şilyon məhbusu” da bu zəat olub, bunun müsibəti-məhbusiyyətini Bayron suzişli bir lisan ilə nəzmə çəkmişdir. Hürriyyət haqqında binəzir olan bu mənzumə böylə başlayır:

“Ey zəncirlərin zəbt və təqəyyüd etmədiyi dühayi-əbədi ruh, ey hürriyyət! Sənin rəvnəq və cəlalın zindanlarda daha müşəşədir. Könüldən yapılmış olan aramgahını orada bünyad edərsən... Sənin məhəbbətindən başqa heç bir şey o köülləri müqəyyəd qılamaz. Aşıqların zəncirbənd olduqları və bir məhbəsin rütubətli zülmətinə müstəqrəq bulundurları zaman, vətənləri onların fədakarlıqları sayəsində məzhəri-zəfər olur və tairi-istiqlal hər ruzgardan qanad istiarə edər.

Ey Şilyon! Sən bir cayi-müqəddəssən, məhbəsinin hüznəngiz daşları bir nişiməngahi-ibadətdir, zira bir soyuq daşlar yumşaq bir torpaq imiş kimi Bonivarın ayaqlarının izini mühafizə etmişdir. O izlər silinməsin, zira onlar, insanların zülm və istibdadını cənab həqqə ixtar edəcəkdir”.

Bu müqəddimədən sonra şair bütün vüquati Bonivarın öz dililə nəzmən hekayə ediyor. Hekayənin bəzi müəssir qitələrini qəzetəmizdə dərc edirik:

“...Yeddi kişi idik, familiyamdan bir fərd qaldı, o da mənəm, altı gənc, bir ixtiyardıq. Cümləsi zülm və təcavüzü təhqir etməklə mübahə olaraq, başladıkları mücahidə meydanında təkмили-ənfəs etdilər.

Birisi alovlar içində can verdi, ikisi qovğayı-həmiyyətə hüccəti-namuslarını qanları ilə imzalayaraq və pədərləri kimi düşmənlərinin inkar etdikləri haq yolunda öldülər. Digər üçü bir zindana soxuldu. O üç qardaşdan yalnız mən yaşayıram...

Üç qardaşdan hər birimizi bir dirəyə zəncirlədilər. Eyni zamanda üç kişi idik. Bununla bərabər hər birimiz münfərid və məhrumi-ixtilat idik... Zəncirlərimiz pək qısa idi. Bir tək addım atmağa müsaid deyildi. Bir-birimizi görə bilirdik. Lakin çöhrəmizi tənvir edən solğun və donuq ziya kəndi çöhrəmizə belə kəndimizi biganə kimi bulunduruyordu. Bu vəch ilə müctəmə məəhazə münfərid idik. Qollarımız üzərində zəncirin siqlətini hiss ediyor, qəlbən daha ziyadə müztərib bulunurduq. Bu hal ilə ənasiri-safzəmindən məhrum bulduğumuz bir zamanda biri-birimizin səsinə duymaq və kəlimati-təsliyyəti təati edə bilmək bizim üçün bir lütf, bir nəmət idi.

Bəzən içimizdən biri əski bir hekayə nəql edirdi. Digəri bir hərəkət şərqi söylərdi. Lakin çox sürmədi... Bu təatiyi-kələmat bizim üçün bir zövq olmaqdan qaldı, səslərimizə zindan sədasına müşabəh, səmifərsə bir təğyiri-əda ariz oldu. Artıq səslərimiz əvvəlki kimi sərbəst və gur deyildi. Ehtimal ki, bu hal bir qələti-hiss idi, bizi aldatıyordu... Fəqət bəncə hər halda səslərimizin pədərləri təbəddül etmişdi.

Mən, üç qardaşın ən böyüyü idim. Cəsarətlərini təqviyə edərək qardaşlarıma təsliyətsiz olmaq mənim vəzifəm idi. Əlimdən gələn qədər bu vəzifəni ifa etdim. Onlar da əllərindən gələn qədər mənim qüvvəti-qəlbimi mühafizə etdilər.

Lacivərliyi-səmayə müşabih olan mavi gözlərilə çöhrəsi validəmi andırıdığından, pədərimin ən ziyadə sevdidiyi və ən kiçiyimiz

ən ziyadə qəlbimi parçalayırdı. Bu qədər sevimli bir quşu böylə bir dami-zülmətdə görür də, nasıl dilxun olmam.

“Heyf başəd çu do morqi ke əsire-qəfəsi!”¹

misrası xatirə gəlir. Bu cocuq gündüz kimi gözəldi. Ənvar içində kəməli-hürriyyətlə uçan qartal yavrularının nişat və hürriyyətinə məzhər bulduğum zamandakı gündüzlər kimi gözəldi. Zadəyi-afitab olan və bərf ilə müzəyyən bulunub, gecəyi uzun bir yazın ziyasından sonra görən qütb gündüzlərindən bir gündüz kimi gözəldi... Sevimli olduğu qədər saf bir qəlbi vardı... Təbəon xəndə-nüma olan gözlərini ancaq əbnayi-nəvinin fəlakəti giryanak edirdi...

Digər qardaşımın qəlbi də saf idi. Lakin bu, insanlarla mücadilə və müsariədə bulunmaya müsaid bir surətdə yetişmişdi. Ahəntən və ümum cahana meydan oxuyacaq yolda şəci idi. Bir ordunun ilk səflərində kəməli-nişat ilə fədayi-can edə bilirdi. Zəncirlər içində zəbun olmaq üçün doğulmamışdı. Zəncirlərin yalnız səsi onun ruhunu istehqar edirdi. Şücaətinin kəməli-sükunətlə düçari-inhitat olduğunu gördüm. Heyhat, kəndi əzm və cəsərim də münxəsif olurdu. Bu qədər müəzziz bir familiyanın bu fərdi-baqisinə həyatı-tazə vermək üçün, olanca qeyrətini sərf etdim. Kəndisi bir dağ ovçusu idi. Dağlarda çox kərrə qurd və keyikin arxasını təqib etmişdi. Bu zindan onun üçün bir vətəyi-həlak, ayaqlarını zəncir içində görmək isə fəlakətlərin ən fənası, ən müdhişi idi...

Bizim məhbus olduğumuz müzlim zindan, külək səviyyəsindən aşağıdır. Gecə-gündüz başımızın üzərində, suların daşlara urmasından mütəhəssil gurultuları eşidirdik. Qışın, dalğaların, dəmir barmaqlıqlardan içəri girdiyini hiss etdim. Azadə və bəxtiyarinnüma olan səmadə bir ruzigari-qəzzub əsior iddi. Əmvac və ruzigarın altında qayalar sarsılıyordu... Fəqət, mən qayanın təzəlzülünü mədhuş və mütəhəyyic olmaqsızın istima ediyordum. Çünki məni azad etmək üçün, mövtün gəldiyini görə bilsəydim, məsrur və xəndan olurdum. Söyləmiş idim: Ən kiçik qardaşımız zəifləyirdi, qəlbi-ülviyyətpənahlı, yavaş-yavaş müntəfi olurdu. Hər növ yeməkdən nifrət və istikrah

ediyordu. Lakin həqiqəti söyləməkdə daha ziyadə təəxxür etməyə nə lüzum var? Qardaşım öldü! Can verərkən gördüm. Fəqət nə pəncəyi-nəz ilə bükülən başını tuta bildim, nə də əlinə təmas edə bildim. Hətta bürudəti-mövt əllərini dondurduqdan sonra belə zəncirləri qırmaq və ya gəmərmək üçün bilafayda təzifi-cəhd ediyordum. Öldü, zəncirlərini çıxardılar, zindanımızın rütubətli zəminində dərinçə bir həfrə yaptılar. Bir kərəmi-məxsus olmaq üzrə cəsədini günəş görən bir məhəldə dəfn etmələrini istirham etdim. Bu bir fikri-məcnunənə idi, lakin mən o zaman qiyas edirdim ki, öldükdən sonra belə o, mərdi-hürriyyətin qəlbi böylə bir zindanda asudə olmayacaq. Böylə bifayda bir təmənnada bulunmaqdan kəndimi mən edə bilirdim. İstirhamıma, bardanə görünməkdən başqa bir şeylə müqabilə olunmadı. Qardaşımı açıqları həfrəyə yatırdılar. Basıq və cəmənsiz bir topraq pərəstidəmiz olan o vücudi-müəzzizi sitr etdi... Böylə bir cinayətə layiq bir abidə (yadigar daşı), bir heykəli-müxəttər olmaq üzrə zəncirini məzarının üzərinə asılı buraxdılar.

Lakin ikinci qardaşım, o evimizin ən sevgili, ən rəngin çiçəyi... o vərđi-xəndan dəxi, budağı üzərində solan bir çiçək kimi soldu! Məhv oldu. Aman ya Rəbbi! Nə surətdə olursa olsun bir ruhun çıxdığını, ənfasi-vapəsinini görmək nə qədər müdhiş! Mən ruhun qan dalğaları arasında teyrən etdiyini gördüm. Ümmanın əmvaci-xüruşanı üzərində bir hərəkəti-təşənnüciyyə ilə müsariəsinə gördüm, fərrişəmatəmi üzərində son dəmi-əhtizarın sayıqlamaları içində cinayətin çırpındığını gördüm, lakin bu mənazir, birər mənzərəyi-dəhşət idilər. Qardaşımın ölümü, bu dəhşətlər ilə qarışmaqsızın pək və cəmi həzin oldu. Bu mövt bəti, fəqət və qəti bir mövt idi. Sükun və nərmiiyi-tam içində söndü. Kəməli-hüzur ilə və gözündə yaş olmaqsızın yalnız kəndisindən sonraya qalanların əndişəsilə dilxun olaraq daima rəhim, mülayim olduğu halda zəbuni-qəhriməmat və mütəəqibən tariki-həyat oldu. Bütün bu müddət əsnasında yanaqlarının rəngi xəndənüməyi-istehza oluyor, ocələ, mövtə meydan oxuyur, – zənn olunurdu. Təravəti-lövnü zavalda bulunan bir qövsi-qüzəhin son ləməatı kimi yavaş-yavaş soldu. Gözlərində bir nuri-bərraq var idi ki, zindanı noümən tənvir ediyordu. Erkən gələn əcəlinə qarşı lisanından heç bir kəlməyi-təzəllüm, sinəsindən heç bir ahi-təəllüm çıxmıdı. Soz sözləri məsud günlərə dair bir kaç kəlmə, ümidimi canlandıracaq bəzi kələmati-təsəlliyyət oldu. Çünki, mən səmti-sükutə

¹ Tərcüməsi: “Heyf olar sənə kimi quş qəfəsində əsir olsun”.

müstəğrəq idim. Ziyalarımın ən zalimanəsi olan bu ziyai-əxirin hiss və əzabilə həlak olmuşdum. O kələmati-təsliyyəti, bitabu təvan qalmış olan vücudun inhizamından mütəvəllid sinəsində boğmaya çalışdığı iniltilər toqib etdi. İniltilər tədricən daha imtidadlı, daha zəif, daha seyrək oldu, dinləyirdim. Fəqət eşidəmədim. Çağırıyordum, çünki təsiri-qəhr və fəlakətlə dəli idim. Artıq ümid olmadığını biliyordum. Lakin xəvf və dəhşətimin içində ağılının hökm və vəsayasını dinləməyir, rədd ediyordum, çağırıyordum. Bir səs eşitdim, sandım. Bir həmləyi-ənifə ilə zəncirimi qırdım. Kəndimi ona doğru fırlatdım, o artıq yox idi. Bu cayi-siyahda yalnız qalmışdım, mən bir həyat idim. Rütubətli zindanımın məlun havasını yalnız mən tənəffüs edirdim. Mənimlə girdabi-əbədi arasında mövcud olan və məni hələ nəsli-bədbəxtimə rəbt edən son yeganə və ən səmimi həlqəyi-rabitə bu məhəlli-məşumda yeni qırılmış idi. İki qardaşımdan biri torpağın üzərində, digəri altında yatıyordu. Hər ikisi də tənəffüz etməz olmuşlardı. Orada qeyri-mütəhərrik duran əlini əlimə aldım, heyhat! Mənim əlim də soyuq idi. Qımıldanacaq qüvvətim yox idi. Lakin hiss ediyordum ki, hala yaşayıram. Bu hiss ilə sevdiklərimizin əbədiyyon qayıb olduqlarını idrak etdiyimiz zaman kəsb-i-şiddət edərək, məhsus olur.

Nə üçün öləmədim, söyləməyəm, dünyaya təəllüq edər artıq bir ümidim yox idi. Lakin imanım var idi. Bu itqan vicdanı məni xudkamanə intihardan mən edirdi.

Bunu mütəəqib bu caygahi-fəlakətdə mənə nələr oldu iyi bilmioram, heç bir zaman bilmədim. Əvvəla, məni əhatə edən kəffəyi-əşyayı, ziyayı, hotta zülməti belə hiss etməz oldum, heç bir fikir, heç bir ehtirasım yox idi, daşlar miyanında bir daş kimi idim, kəndi-kəndimi xəyal-məyyəal müdrik sislər içində çəmənsiz tənəbbütanı yox bir qaya kimi idim. Çünki, çevrəmdəki əşya boş, müzlim, siyəhnüma idi. Mühitim gecə deyildi, gündüz deyildi. Zindanımın ağırlaşmış olan, basirəyə mənfur və müstəkirə görünən işığı da deyildi. Məsafəni bəl edən bir boşluq, aram və sükutsuz bərqərar idi. Mənim üçün artıq nə yıldız, nə ərz, nə zaman, nə qəvanin, nə təhəvvülat, nə fəzilət, nə də cinayət vardı. Mənim üçün mövcud olan ancaq bir xamuşi-əmiq ilə həyata da, məmata da qeyri mənsub bir nəfəxi-qeyri-mütəbəddilə ...rakid, işıqsız, kənərəsiz, səssiz-hərəkətsiz bir dərya idi.

Dimağıma birdən-birə bir ləmə daxil oldu, bu, bir quşun nəğməsi idi, quş susdu, sonra yenə başladı, bu nəğmə səmionin aləmdə

eşitmiş olduğu nəğmənin ən səmionəvazı idi. Qəlbim bu istima ilə ləbrizi-hissi-şükran oldu. Ənzarım lətif bir heyrət ilə, o yana – bu yana inıtaf edərək, səsin gəldiyi yeri aradı. Gözlərim o dəqiqədə səfalətimi görmədi, fəqət mütəəqibən həvasım kəməli-hüsn ilə və ələttədric cərəyani-mötədini aldı. Məhbəsimin kəmə fıs-sabiq, divarlarının qaldırılıb yavaş-yavaş üzərimə qapandığını gördüm. Əvvəlcə, olduğu kibi günəşin nuri-rəqsanının yerlərdə süründüyünü gördüm. Bu nur şəmsə rüxsəti-güzəran verən bir yarıqda bu quş əxzi-mövqe etmişdi. Bir nihali-tazə üzərinə qonmuş kimi şövqli, ülfətnüma idi. Ləcivərdli qanadlı, dilbər bir quş idi. Nəğməsilo minlərcə şey söyləyirdi və hər söylədiyini mənim üçün söyləyir, sanılıyordu, bunun mislini görmədim və heç bir zamanda görməyəcəyəm. Bir arqadaşa mənim kimi möhtac olduğu zənn olunurdu. Fəqət mənim qədər kədərək deyildi. Kəndisi kimi, məni sevmək üçün yaşayan heç bir fərdin qalmamış olduğu bir zamanımda məni sevmək üzrə gəlmiş idi. Zindanımın kənarına gələrək məni ehtisasat və təfəkkürata ilqa etmişdi. Az bir zamandan bərimi azad idi. Yoxsa mənim qəfəsimin üzərində aram etmək üzrə kəndi qəfəsindən qaçmışmı idi? Bilməm. Sevimli quş, mən əsarətin acısını pək iyi dadmış olduğum üçün, sənin əsir bulunmanı arzu edəmiyordum. Möhtəmil ki, bu bəhişt aləmindən gəlmiş qanadlı bir zair idi. Məni həm ağladan, həm mütəbəssim qılan bu zəhabımı Allah əfv etsin. Ola bilər ki, bu quş qardaşımın ruhudur da, nəzdimə nüzul etmişdir. Zəhabında da bir çox dəfələr bulundum, lakin əqibətüləmr uçdu, getdi. O zaman, bunun bir məxluqi-fani olduğunu anladım. Öylə olmasaydı bu vəchlə getməz və məni böylə yalnız buraxmazdı.

Aylar, illər, günlər keçdi, fəqət saymadım, hesabımı bilməm, nuri-şəmsi bir kərrə daha görəcəyəm, gözlərimi sıtr etməkdə olan zülmətin mündəfə olacağına heç ümidim yox idi. Nəhayət, məni məhbəsdən çıxarmaq üçün adamlar gəldi. Məni nə üçün çıxaracaqlarını sormayırdım, məni nəyəyə götürəcəklərini öyrənmək xatırıma gəlməyirdi. Zəncirlərə sarılmaq da, heç zəncirsiz olmaq da mənim üçün bəfərq olmuşdu. Ümidsizliyi sevməyə alışmışdım. Vəxtə ki, bu adamlar yanıma gəldilər, vəxtə ki, kəffəyi-qüyudumdan azad olundum mənim üçün bu səqil, cəsim hasarlar, yalnız mənə məxsus bir sümə, bir guşeyi-üzlet kimi olmuşdu.

Adətən pədən yurdundan ikinci dəfə cüda ediliyor kibi oldum. Ənkəbutlara rabitəyi-müvanisət və dostu ilə mərbut idim. Onların guşisi-sakitanələrini nəzərlərimlə təqib edirdim. Fərlərin ay işığında oynamalarını seyr etməyi sevərdim. Nə üçün bu heyvanlardan daha az mütəhəssis olayım. Biz, cümləmiz, bir məkanın məkinləri idik. Mən onların hökmdarı idim. Onları öldürmək iqtidarı yədimdə idi. Bununla bərabər qərib şey-kəməli-sülh ilə yaşamaya alışmışdıq. Zəncirlərim ilə mən biri-birimizə dost olmuşduq. Bu dostluğumuzun hüsuluna bu qədər uzun bir arqadaşlıq bəis olmuşdu. Hətta mən libasi-hürriyyətimi, içimi çəkərək geyindim.

Ə.H.

"Həyat", 1906, №68, 69

MİLLİYYƏT VƏ İNSANİYYƏT

Qəzetimizin 71-ci və 74-cü nömrələrində panislamizmə dair "Mşak" qəzetindən tərcümə olunmuş bir məqalə mündəric idi. Bu münasibətlə bir-iki söz söyləməyi vəd edib məqaləyi-məzkurədəki əfkarın qismən batil və qismən də həqiqət olduğunu bəyan etmiş idik. Həqiqətlər ələlümüm ələmi-islamın bir müddətdən bəri bu anə qədər tərəqqi etməyib, maarif, iqtisad və ictimaiyyət nöqteyi-nəzərlərindən geri qalmasına dairdir. Əfkari-batilə isə ümumiyyətlə istiqbalımıza aiddir. Bizim məqsədimiz nə bu həqiqətləri birər-birər tədad etməkdir, çünki millət rəhbərləri olan öz əhli-irfanımız dururkən onları "Mşak" mühərrirlərindən öyrənməyə möhtac deyiliz, nə də əfkari-batiləyi bir-bir rədd etməkdir. Zira erməni mühərrirlərindən oksərinin gözlərini təəssüb və ənaniyyətdən çox da fərqi olmayan "Dar bir milliyyət" fikri qapadıqca onları əfkari-batilə bələlərindən xilas etmək mümkün deyildir... Səhih, ya batil olsun. İş erməni mühərrirlərinin yazdığı sözlərdə deyildir. O sözləri yazdıran ürəkdə, qəlb-dədir. Onun dediyi haqq sözlərin kəffəsini, bəlkə ziyadəsini, qat-qat ziyadəsini Kamallar da, Kəmalilər də, Əlikəmalilər də, Süavilər də, Samilər də, Midhətlər də, Cövdətlər də, Əhmədlər də, Razilər də, Muradbəylər də, İsmayıl bəy Qaspirinski də, Əbdürrəşid İbrahimov da dedilər və deyirlər, lakin deməkdən deməyə, ələlxüsus dedirdən qəlbədən qəlbə fərqi-əzim vardır. Bizim məqsədimiz məqalə marru-

zikrin sözləri, haqq və nahaq sözləri mavərasında gizlənən bir qəlbə, bir ruhun insaniyyətpərvərliyini göstərməkdir. Bu qədər ali bir sifəti-qəlbəyyəyi göstərmək üçün məqaləyi təşkil edən cümlələrdən üç-dördünü yan-yana düzmək kafidir.

"Panislamizm bir məqsəddir ki, nəticəsi cəmi əqvam və məmāliki-islamıyyəyi bir-birinə rəbt edib qayət vasc və həddən ziyadə böyük bir məmləkət, bir hökumət təşkil etməkdir".

"Müsəlmanlar (osmanlı, iranlı, qafqazlı, hətta hindistanlılar) panislamizm məqsədinin ətrafına cəm olmağa hərəkət edirlər və deryada qərqlə olub boğulanlar kibi onun vasitəsilə nicat tapmağa səy və qeyrət edirlər... Məgər panislamizm məqsədinin gələcəkdə qüvvədən fələ çıxması mümkündürmü? Biz deyirik ki, xeyr!

Bu üç cümlədən nə anlaşıyor?..

Üç-dörd yüz milyon nüfusdan ibarət bir cəməət deryada qərqlə olub boğulmaqda ikən, guya yeganə çarə, nicat zənn olunan panislamizm də bir Nuh gəmisini kibi təcəssüm edib meydana çıxıyormuş!.. Demək ki, boğulacaqları mühəqqəqdır".

Görülüyor, ya erməni rəssamlarından deryayı, əmvaci-bəhri təsvirdə məharətilə şöhrət qazanmış olan Ayyvazovskinin "Tufan" adlı məşhur lövhəsi dəxi bu qədər fəci və əzəmətli bir mənzərə irayə edəməz. Afərin erməni məhərririnin bu qədər rəssamanə qələminə!.. Ancaq insanpərvər olan mühərrirlərə bu qədər əzim bir fəlakəti sahili-sələmətdə durub seyr və tamaşa etmək kafi deyildir: lazımdır ki, bir kəməndi-nicat gətirib, boğulanlara atsınlar, ya bunu bacarmıyorsa, ələ bir yaylıq alıb ağlaya-ağlaya mərsiyələr desinlər!.. Lakin erməni mühərriri bunların heç birini etmədiyi üçün istidlal edə biləriz ki, ələmi-islamın bu fəci olan mənzərəyi-həlakına sevinə-sevinə böyük bir ləzzətlə tamaşa eliyor, bəlkə də, kim bilir, sevincindən rəqs dəxi ediyor. Ancaq hal və kef böylə ikən anlamıyoram ki, sair "Panislamizm" mühərrirlərinin xof və təlaşları nərədən iləri gəliyor?!

Qüvvəyi-vahimə insanları nə qərib, nə gülünc hallara ilqa edərmiş!.. Nə qədər doğru sözdür. Deyirlər ki, yalançı bir yalanı deyə-deyə axırda özü də o yalana inanmağa başlar!..

Lakin məqalədə bir cümlə daha vardır ki, mühərririnin vicdan və qəlbindəki, niyyətdəki xülusi-səfvətin dərəcəsinə, daha doğrusu, dərəkəsini göstərmək üçün yeganə o cümlə kafidir.

O da budur:

"Müsəlmanlar (müxtəlif siniflərdən bəhs olunur) tərəqqi etməmişdilər və edənləri də bimeña oldu, onların da əksəri Qafqazdadır..."

Bu sözə diqqət ediniz! Tərəqqi etməsək, şikayət olunuyor, tərəqqi etsək, yenə şikayət olunuyor. Bu hal sadə bir erməni mühərririnə məxsus deyil, bütün avropalılar cüzi bir istisna ilə ələmi-islama qarşı bu məsləkdədirlər. Əgər biz tərəqqi yolunu tutsaq, sürətlə tərəqqi etsək, tərəqqimiz, sürəti-tərəqqimiz bunların təlaş və əndişələrinə, dadü fəryadlarına bais olur, “Maki xanından ziyadə teleqrafların, dəmir yolların çəkilməsinə, darülfünunların açılmasına, cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-xeyriyyətlərin təşəkkülünə mümaniət edərlər, mümaniət etmək üçün ənvə’ hiylələr, dəsisələr icad edərlər. Yox, biləks, əgər bətalət və ətalətə meyil edib, tədənniyə, geridə qalmağa qeyrət etsələr, geri qalmamızdan, vəhşiliyimizdən, cəhalətimizdən ələman deyib bütün ələmi vəsvəşəyə, vəlvələyə salırlar, vaveylalar qoparırlar!..”

Sərvət və saman qazansa, bizdəki “kapitalizm”dən, kapitalizm təhlükəsindən şikayət edərlər. Fəqrü zərurətə düşər olsaq, “proletariat” bəlasından zarü bizar olurlar, ya kəsbü kar üçün diyari-qürbətə gedən fəqərəyə Amerika kibi məmləkətin qapılarını bağlarlar. Bağlamaq üçün qanunlar ixtira edərlər, yaxud qürbət şəhərlərin küçələrində də bunları ova çıxarlar!..

İttihad və ittifaq istəsək də, şikayət edərlər, nifaq və şıqaqa düşər olsaq da, şikayət edərlər! İttifaqımız bunlar üçün bir təhlükə, nifaqımız yenə təhlükə. İttifaq etsək, “panislamizm” adı qoyarlar. Mitinqlərdə, məclislərdə və qəzet sütunlarında xatirü xəyala gəlməyən iftiraları, kizbü-böhtanları söyləməkdən çəkinməzlər. Xəyaldan ibarət bulunan, əsla vücudu olmayan bir qüvvətin əleyhinə mühib və həqiqi kəlisəyalar təşkil edərlər.

Öz aramıza təfriqə düşüb öz xanəməzin içində qardaş biri-birimizlə dava etsək yenə narabat və bizar olurlar. Fasda, Marokda olduğu kibi, müttəfiqən məmləkətə girib bütün ölkəyi təqsimə qalıxırlar!.. Vəlhasil tərəqqi və təəli edib göylərə çıxsaq, deyəcəklər ki: Ay haray, qoymayın!.. Müsəlmanlar göyə çıxıyolar. Olmuya ki, başımıza asimandan şərərbar olalar, ildırımlar, şəhəblər, atəşlər yağdıralar! Yox, tədənni və tənəzzül edib, yerin dibinə keçəcək dərəkələrə gəlsək bağıracaqlar ki, ay haray!.. Qoymayın ki, nari-cəhənnəmi iqaz edən bunlardır. Vezuvi yanar dağın ətrafı saçıdığı odları, külləri, kükürdləri, lavaları püskürən bunlardır! Yerdən də, göydən də əl çəkək, dəryalara, dənizlərə iltica etsək, yenə susmayacaqlar, fəryad edəcəklər ki, ay haray!.. Əqvami-islamiyyənin qüvvəyi-əskəriyyəyi-bəhriyyəsi artırıyor!.. Sahillərimizə barıtlar, güllələr, mermilər, bombalar yağdıracaqlar!..

Bu adamları nə ilə məmnun etməli? Bunların xoşuna getmək üçün nə etməlidir? Nə etməli? Ya boynumuza bir zənciri-əsərət salmalı! Zəncirin bir ucunu da əllərinə verməli, yaxud məhvü nabud olmalı, vəssalam!.. Üç-dörd yüz milyon xalq ya əsarətdə, ya məhviyyətdə!.. Başqa heç nə!.. Bu mümkün mü?.. Bizim halımız “Min bir gecə” hekayələrində böyük bir dəfinə aramağa gedən bəzi qəhrəmanların halına bənzəyir. Dəfinənin yolu təlsimlidir. Dəfinə niyyətilə gedənin arxasından və iki tərəfindən guya minlərcə divlər, cinnilər, ifritlər onun üzərinə hücum edirlərmiş kibi qərib-qərib qorxunc, məxuf, müdhiş səslər, nərələr eşidiləcək! Əgər dəfinə və xəzinə custucusunda olan qəhrəman bunlardan qorxub, dönüb gerisinə, ya sağınasoluna baxacaq olursa, dönüb bir daş heykəl olub yolun ortasında qalacağı mühəqqəq!.. Əzizim, erməni mühərriri! Biz nə boğulub qərq oluyuruq və nə də panislamizməyi, vase və böyük bir dövlət təşkil etməyi özümüzə bir vasitəyi-nicat biliriz. Səhvin var, xətan var!.. Biz bir sövqi-təbii ilə naqabili-təğyir bir hökmi-qədər, bütün ədyanın, əqvam və millətin getdiyi yollarla gediyoruz!.. O yolun ibtidası qaranlıq və tikanlı isə də, ilərisi işıq və cəmənlidir!.. Millətlərin bir qismi yolun ortasında getdikləri və ya nəhayətinə yetişdikləri halda, digərləri o yolu başlarlar!.. Bu bir qanuni-təbiətdir ki, adına “evolyusiya” – təkamül qanunu deyirlər... Biz də bu yol ilə gediyoruz. Məqsədimiz, əməlimiz, ittihad, ittifaq, ictimaiyyət, maarif, kəsbü kar, sənaye, ticarət və sairə qüvvətlərlə küreyi-ərz üzərində insanlara mövud olan səadətə nail olmaqdır. Mənsikov, Mağda Neyman, Çerevanski, “Mşak”, “Arşalyus” və sairə nam, divlər, ifritlər arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çıxır-bağır etsinlər, biz qorxub geri baxanlardan deyiliz!..

Biz “öylə bir şiddəti-təsmim ilə çıxdıq ki, yola qarşıya çıxsə əgər səngi-məzarımız” dönənlərdən deyiliz!..[5]

Əgər bu əsrin ortalarında baş göstərən “nəsiyonalizm”, yəni “milliyyət fikirləri serblərə, bolqarlara müsaid, onların əməlinə müvafiq ola bildi isə, ələ onların modası keçməyə başlamışdır. Bu gün Avropanın qismi-əzəmini təhdid etməyə başlayan “səsiyonalizm”, “internəsiyonalizm”ə (yəni ictiməiyunluq, beynəlmiləliyyə) və “Marselyoz” nəğməsi müqabilinə çıxan “İnternəsiyonal” mahnısı muxtəriyyəti-milliyələrə deyil, istiqlaləti-İnsaniyyəyə müsaidir!.. İslamiyyətin məqsədi isə istiqlaləti-İnsaniyyədir. Çünki İslamiyyət bir dindir ki, millət və milliyyət tanımaz, kəlmə-i-şəhadət gətirib onunla mütdəyyin olanlara rəsmisiz, şəkilisiz, yoldaşsız bir Allaha

iman gətirənlərə bir nəzərlə, bir ümmət nəzərilə baxar!.. Zəkat qanununu vəz edən “Əlkasibü həbibullah” “Küllü müslümün üxüvvətün” deyən və “vələdi-qeyri-məşru” namilə Avropa şəhərlərini dolduran hüquqi-mədəniyyədən, hüquqi-vərasətdən məhrum bir firqənin törəməsinə mane olan faizi, mürabihəçiliyi, hər növ monopolya və inhisarlığı haram bilən islamıyyətin nasionalizmə ilə deyil, sosializmə ilə əlaqəsi vardır!.. Ən mədəni saydığımız inglislər belə bu gün müsəlman olmağa başlamışlardır! Yüksəlin! Qonşular, yüksəlin! Dar bir milliyyət, bir nasionalizmə dairəsindən dışarı çıxınız!.. Əfradi-millətinizi zəlalətə düşür etməyiniz... Şekspirin, Getelərin, Heynelərin, Jan-Jak Russoların, Lasalların, Marksaların, Tolstoyların məziyyətləri, qədr-qiyətləri yüksəlib milliyyət xaricinə çıxdıqları üçün, bilafərq qövmlər və millət ümum bəşəriyyətin, insaniyyətin vəlinəmətləri olduqları üçündür... Bir işıq yüksəldikcə, yuxarılara çıxdıqca, o nisbətdə uzaqları tənvir edər. Odur ki, bütün aləmə işıq və hərarət verən şəmsi-taban ən uca, ən bülənd bir nöqtədədir. Bu gün bu qədər elm və maarifinizlə, sərvət və saməninizlə bərabər deyil, ümum insaniyyətə, hətta bir-iki qonşularımızı dəxi müstəfid edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi!.. İçinizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayi-Rumi, nə bir Ulug bəy göstərəməzsiz! İki minillik tarixinizi qarışdırarsanız yenə göstərəməzsiz! Əflatunlar, Ərəstunlar, Homerlər yetişdirən yunanilərə Musalar, İsalər, Spinozlar, Heynelər, Lasallar yetişdirən yəhudilərə heç bir vəchlə müşabihətiniz yoxdur! Yüksəlmədikcə, əxlaqınızı tətəhir etmədikcə milliyyət xəyalat vəhiyyəsinə beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümum bəşəriyyətə, insaniyyətə İsalər, Məhəmmədlər, Buddalar kibi bir nəzərlə baxmadıqca müşabihədə olamazsınız, bir vərtəyi-həlakət düşüb gedərsiniz!.. “Mşək” mühərriri deyir ki, mədəniyyət və kapitalizmə tərəqqisi cərəyanlarının əksinə müsadimə etmək eyni Don-Kixotun yel dəyirmanlarının əksinə çalışmağına bənzəyir. Heç bir mümaniyət onun qabağını saxlayıb dayandıramaz. O ən möhkəm Çin hasarlarını yıxıb viran edər... Qalib olmaq o cəmaətidir ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zəmanənin ruhunu, icabatını anlar, dərk edər...

Cavabən deyirik ki, zəmanəmizin cərəyani-mədəniləri kapitalizmə və nasionalizmənin ziddinədir. Kor qalib bunu görməyən, fəhm və idrak etməyən cəmaətlər bu cərəyanlara müqabilə etdikcə içindən çıxılmaz girdablara düşəcəkləri gün kimi aşikardır!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №77

“MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ “DƏBİSTAN”

Həqiqətin də dadı və ləzzəti var. Guya həvəsi-xəmsədən qüvvəyi-zaiqəyə təsir ediyor. Binaənəleyh həqiqi dad etibarilə acı və şirin iki qismə ayırmaq olur. Əksər adamların şirin, şəkərli şeylərdən xoşu gəlir. Mən bəharat və ədviyyəyi-mürəkkəbi kimi acı məvaddi sevənlərdənəm. İstiot, bibər və zəncəfil olmasa, xörəgin təmi, ləzzəti olmaz, qəne-qəne, kinə və acı otlar olmasa, vücud hummadan xilas olmaz, səlamət tapmaz!.. Bizim dərviş də ahü nalə edib bir acı həqiqət demiş, bəzi adamlar bundan dilgir olmuşlardır. Halbuki, dilgir olmağa heç haqları yoxdur. Çünki söylənən acı həqiqət nəc və şəfəbəxş acılardandır. Cənab dərviş deyir ki, “Biz müsəlman bənzərlik nahəmvar qoz kötüyünə...” Necə gözəl, əntiqə şeylər əmələ gəlir o kötükdən!..

Əvət, biz müsəlman bənzəyirik qoz kötüyünə, mərmər daşına, qranit qayasına... nə zərif şəkillər, nəqşlər, heykəllər oymaq olur mərmər daşından; nə gözəl mətin, əzəmətli binalar, imarətlər vücuda gəlir qranit qayalarından!.. Bunca bu həqiqətə acı dəyənlər səhv ediyorlar. Bu həqiqət o qədər acı degil, bunda bir şirinlik də var, dəyər bilərəm. Çünki bu təşbihə görə bizim hənzur elm və mərifətlə, tərbiyə və təlib ilə yontulmamış bulunan vücudi-millimizdə bir mətanət, bir sələbət var, deməkdir... Yontulmamış olmamızı hal-hazırda idrak və etiraf etməmiş də ayrıca təsəllibəxşdir!.. Peterburq darülfünununun ülumi-təbiyyə şöbəsinə elmi-həyvanatı tədris edən xacəyi-möhtrəməmiz məşhur Vaqner dəxi bir vaxtlar vətəndaşları bulunan insanları heyvanata degil, nəbatatdan palıd meşə ağacı qabıqlarına bənzətmiş idi... Bənzətdiyi üçün rusların tənzihi-əxlaqı uğrunda yazdığı silsiləyi-hekayata “Palıd qabıqları” (dubovaya kora) ünvanı vermişdir. Müəllimi-müşarileyh palıd qabıqlarını yontayontay igirmi, otuz ildən bəri ortaya bir xeyli xeyrli adamlar çıxartdı...

Qafqaziyamızda “qoz kötüklerini”, qaya daşlarını yonmağa, yonmaq üçün müxtəlif alətlər icad etməyə özüm bir meyil və həvəs müşahidə olunur. Bu növ alətlərdən biri də Tiflisdə həftədə bir dəfə çıxan “Molla Nəsrəddin” adlı türkcə cəridəyi-müsəvvəreyi-əzhukiyyənin baltalarıdır.

Qoz kötüklerini yonmaq üçün “Molla Nəsrəddin”in ələ aldığı baltayı-zəhk və xəndə, istehza və rixəndən, müstəhziyanə yazı və şəkillərdən ibarətdir...

Vəhləyi-oulada bu qədər qəmli bir zamanda böylə bir müzhik qəzetənin çıxması qərib görünürsə də, lakin yaxşı diqqət edilib dərin bir nəzərlə baxılırsa, görünür ki, bu zəhm və xəndə ancaq zahiri olub, onun təhtində bol-bol axan göz yaşları gizlidir.

Bu xəndənin üzündən pərdəyi rəf etsəniz, mavərasında ahü zar, giryə və bükə görərsiniz!.. Bu Qoqolun, Sviftin, Dikkensin xəndəsidir... Xeyr, bu ürəgi yəs və ələmlə dolu "Molla Nəsrəddin" in xəndəsidir.

Qarşımda "Molla Nəsrəddin" in üçüncü nömrəsi duruyor. Bu nömrə qırmızı və mavi rənglərlə müləvvən dörd ədəd gülünc rəsmlərlə müəvvər və müzəyyəndir. Rəsmlərin dördü də qayət məni-dardır. Biri dərəcəyi-maarifimizi, biri dərəcəyi-təməddünümüzü, biri əhvali-siyasiyyəyi-islamı, biri də nisvani-islamiyyənin vəziyyə-tini surəti-müstəhziyanədə irəə edər. Bunlardan əhvali-siyasiyyəyi göstərən lövhənin təhtində "sərhəd məsələsi" yerinə "panislamizm" yazılsa idi, daha münasib olurdu – zənn eləriz... Bu növ gülünc şəkil-lərə məxsus bir istilah bulmaq lazım isə, ya "xatir nigar" vəznində "xəndə-nigar", yaxud "zəhrxənd" və "rişxənd" tərkibində "nigariş-xənd" demək icab edər...

"Molla Nəsrəddin" in məzəhlı məqalələri, lətifələri, həcviyyə-ləri dəxi nigarişxəndələrindən geri qalmayı, böyük bir hünər və istedad ilə yazıldığı aşikardır... Hər halda "Molla Nəsrəddin" in müdiri və "Molla Nəsrəddin" in müridi Cəlil Məmmədquluzadə cənablarını müvəffəqiyyətdən naşi təbrik və qəzetəsinin qiraətini bütün qarelərimizə tövsiyə edəriz.

"Dəbistan" məcəlləsinə gəlincə bunun cəmaətimiz haqqında fikir və nəzəri və arzu və məqsədi həman "Molla Nəsrəddin" nəzər və məqsədinin eynidir. Bu məcəllə dəxi cəmaətimizə yontulmamış qaya və odun nəzərilə baxıyor və bu növ məvaddan zərif şeylər emal etmək məqsədin təqib ediyor... Ancaq "Dəbistan" in əlində "Molla Nəsrəddin" in baltası kimi qəvi və kəsgin bir alət olmadığından, bər-kişib sələbət peyda edən daş, ağacı yonmaq xüsusunda bəyani-əc-zedib mühərrirlərindən biri deyir ki, "Əl-əlmə fis-səğər kənnəqsi bilhəcər", yəni "uşaqlıqda kəsb olunmuş elm, daşa nəqş olunmuş kimidir": "Tüfəliyyə zamanı keçəndən sonra təlim və tərbiyə vaxtı əldən gedir, cəhalət və qəflətə heç bir vəchlə çarə etmək mümkün olmaz..." Hər kəsə ki, uşaqlıqda ədəb və tərbiyə verilməsə, böyük-lükdə onun üçün nicat olamaz. Yaş ağacı hər tövr istəsən əymək mümkündür. Lakin quru ağacı ancaq od ilə düzəltmək mümkün olur...

Bu sözlərdən sonra "Molla Nəsrəddin" ilə "Dəbistan" ı yekdigərinə qiyas etmək lazım gəlsə, demək olur ki, quru ağacı yontma bilən "Molla Nəsrəddin" daha hünərli isə, yaş ağacı əyib düzəldən "Dəbistan" daha tədbirlidir. "Dəbistan" ətfala məxsus iki həftədə bir Bakıda nəşr olunan müəvvər türkcə bir jurnaldır. "Dəbistan" ın ayda bir kərrə çıxan "Valideynə məxsus vərəqə" ünvanı ilə bir də əlavəsi vardır. Bu məcəllələrin naşir və mühərrirləri müqtədir mürrəbbi və müəllimlərimizdən Məhəmməd Həsən Əfəndizadə ilə Əli İskəndər Cəfərzadə cənablarıdır... Bunları dəxi müvəffəqiyyətlərindən naşi təbrik edəriz. Məcəllənin birinci nömrəsi Mirzə Həsib Qüdsinin bir münacatı ilə başlanıb Abdulla Qovilyam həzrətlərinin dəxi bir qitə nəzmlərilə təzyin edilmişdir. Məcəllənin dilinə gəlincə bu dil bəzi yerlərdə qayət sadə və asandır. "Nənə və onun balaca qız nəvəsi" ünvanlı Ə.Əfəndizadənin bir mənzuməsi yanımda bulunan üç-dörd yaşındakı bir tiflə oxunduğu zaman tiflin mütəəssir olduğunu müşa-hidə edim. İki-üç qitəsini nümunə üçün buraya dərc edirəm:

"Sən də, nənə, bağçada seyr etmişən?
Mənim kimi oynamağa getmişən?
Xırda-xuruşdan gəlinə ev tükib
Oynatmağa çəməndə meyl etmişən?"

Yoxsa həmişə başının tükləri,
Dümağ olub qaşları, kiprikləri,
Qabaqda taxırdınmı burnuna,
Şəfəq verən qorxulu gözlükləri?..

Hansı səbəbdən üzünün dərisi,
Qırıq-qırıqdır çölü, içərisi.
Mənim üzüm də saralarmı, nənə,
Qırıqarmı sənə kimi dərisi?.."

Ə.H.
"Həyat", 1906, №91

MÜXTƏLİF BƏHANƏLƏRLƏ ADAM ÖLDÜRMƏK

(Edam cəzası, qisas və qətl cinayəti)

Əgər düşmən nəsazəd ba to ey dust,
To mibayəd ke, ba düşmən besazi.
Və gər nə çənd ruzi səbr fərmay
Nə u manəd, nə to, nə Fəxrə Razi¹.

İnsanın əql və şüur, qüvveyi-müfəkkirə və müdərrikə kibi mələkati-ruhaniyyə və mənəviyyəsi dəxi tərəzi ilə çəkilib dartıla bilər, arşın ilə ölçülə bilər. Şu qədər ki, tərəzi ilə vəzn etmək ancaq insanın vəfatından sonra qabil olduğu halda arşın ilə məsahe etmək diriliyində doxi mümkün olur. Bu xüsusda "Fisiolociya", yəni "Elmi-münafiül-əza" mizana və "antropolociya", yəni "elmi-əhvali-bəşər" arşına müraciət etməyi tərcih edər... Bu fikri bir az şərh edəlim: Məlumdur ki, insanın qüvayi-əqliyyəsi, onun cümcümə denilən baş tasının içindəki beynin, dimağın miqdar və kəmiyyətilə² məbsutən mütənasibdir... Beyinləri böyük və çox olan insanların ağılları da böyük, çoxdur. Heyvanat da öylədir. Selm təkamülünün müxtəlif dərəcətində bulunan heyvanların şüurları beyinlərinin miqdarı nisbətindədir. Pişik dovşandan ağıllıdır, it pişikdən ağıllıdır və ilx. Çünki pişiyin beyni dovşaninkindən və itin beyni pişiyinkindən artıqdır. Bu həqiqətləri bir az təfəsilatı ilə mütalie etmək istəyənlər "İctihad" sahibi Abdulla Cəvdət Əfəndinin "Fiziologiyayi-dimağ" ünvanı ilə türkçə yazmış olduğu bir kitaba müraciət edə bilərlər... Fransız üləməsinin ən böyüyü bulunan Küvyenin, ingilis şüərasının ən məşhuru olan Lord Bayronun və Germaniya diplomatlarının ən mahiri, ən ağıllısı sayılan Prins Bismarkın beyinləri vəfatlarından sonra vəzn edilib görülmüşdür ki, bu beyinlər insan beyinlərinin ən ağırındır.

Bu beyinlər bir neçə girvənkə gəlmişdir... İndi iki, üç girvənkəlik deyil, yeddi-səkkiz yüz girvənkəlik bir beyin təsəvvür ediniz...

¹ Tərcüməsi: Ey dost, əgər düşmən səninlə yola getmirsə,
Sən gerek düşmənlə yola gedəsən.
Əgər belə olmasa, bir neçə gün səbr elə
Nə o qalar, nə sən, nə də Fəxr Razi.

² Burda kəmiyyətdən başqa keyfiyyətin dəxi dəxli vardır... Ancaq çox uzağa getməmək üçün keyfiyyət bəhsindən sərfi-nəzər edirik.

Böylə bir beyni möhtəvi bir baş tasının cəsaməti arşın ilə, daha doğrusu həndəsə üsulu ilə ölçülərsə, hər halda bunun bir hamam qübbəsindən ziyadə olması lazım gəlir!.. Böylə div qafalı bir zişüur təsəvvür edə bilirmisiniz?! İnsan bir heyvani-ictimai olub şu rəy ilə, məşvərətlə, üquli-müştərəkə ilə iş gördüyü üçün bən bunu təsəvvür edə bilioram...

Böylə bir zişüurun adı Dövlət Dumasıdır ki, 27 nisandan bəri Peterburqda əqdi-məclis etməyə başlamışdır!..

Dövlət Duması denilən bu böyük zişüur ictimai bu günlərdə dövlətdən mətalibi-mütəəddidə miyanında bir də edam cəzasının bilkülliyyə və ilələbəd ləğv və fəsx olunmasını tələb ediyor, etmək istiyor! Rusiya tarixinin müşəşə və müəzzəm olan bir dövr-i-cədidi hürriyyət və insaniyyət xətiyəsi üçün müttəhimlərin əfvi-ümumisi və edam cəzasının bilkülliyyə ləğvi ilə başlayor! Bu nöqtəyə diqqət edəlim, bu işin əzəmətinə, ülviyyətinə dərk edəlim!.. Dərk edəlim, çünki dərk etmək hər iki, üç gündə bir qətl-cinayətin şahidi bulunan bizlərə, Bakı müsəlmanlarına vacibdir!..

Edam, qisas, qətl!..

İştə üç mənfur kəlmə ki, əsasən yekdigərlərinə müşabəh olduqları halda aralarında fərqlər də vardır... Bunların üçü də adam öldürmək deməkdir...

Ancaq edam şəren və qanunun bilmühakimə bir adamı öldürmək və qisas qətl irtikab edən bir adamı şəren öz cinayətinin misilə cəzalandıraraq öldürmək olduğu halda, qətl cinayəti düşmənçilik, intiqam, oğurluq, quldurluq, ya bir mənəfəət niyyətilə adam öldürməkdir!..

Əqli, beyni bir neçə yüz girvənkə gələn böyük başlı dövlət duması diyor ki, insanı hətta qəbahət və cinayət sahibi olan insanı öldürməyə, hətta qanun və ədalət dairəsində və mühakimədən sonra dəxi öldürməyə heç bir kimsənin, hətta nə padşahın, nə dövlətin və nə də millətin haqqı olmasın!.. Bu haqq insana həyat bəxş edən cənab həyyilayəmutdan¹ başqa kimsənin deyildir!.. Ağır beyinli, böyük başlı dövlət duması böylə diyor... Bakalım, balaca başlı, yüngül beyinli, bizim bakılı qatillər nə diyorlar?.. Bunlar da diyorlar ki: "Biz nə şəritə, nə dövlətin qanununa baxarız!.. Biz öz balaca beynimiz ilə qayət adilənə bir mühakimədən sonra, yaxud sualsız, cavabsız və mühakiməsiz olaraq bir adamın qətlinə hökm edəriz, bədə hökmümüzü

¹ Ölmez bir diri

mövqei-icraya qoymaq üçün mədəni bir şəhərin küçələri ortasında cəmətin gözü qabağında o adamı tapancamızın güllələri ilə gözəlcə öldürürüz!..” və öldürərlər də!.. Bununla iş bitməz, sonra məqtulun qövm və əqrəbası əxzi-intiqam edib, qan almaq üçün qatilin, yaxud qatilin qövm və əqrəbasının peşində dolaşırlar... fürsəti bulduqda öldürərlər!.. Sonra bərikilər başlarlar, yenə ötəkiləri təqibə. Bu sürətlə, bir müqatilə illərcə, əsrlərcə, ilə nəhayət silsiləvari davam edər, durar!.. Qərribə burasıdır ki, qisas məsələsində şərən qətl cəzası ancaq qatilin özünə münhəsir ikən intiqamçılar qatilin qövm və əqrəbasını da əsirgəməzlər... Guya hər insan öz qövm və əqrəbasının cinayətindən məsuldur!.. Böylə əqlə, məntiqə, insaniyyətə müğayir olan bu qan güdmək adəti-mənhəsəsinə bura xəlqindən başqa, bir də Balkan şibh cəzirəsində arnavudlar arasında müşahidə etmiş idim. Lakin bu cəsur və nəcib millətin bu dərdə qarşı gözəl bir dərmanları da var ki, məəttəəssüf o dərmanı burada görmüyürəm!.. O dərman arnavudca bəsa denilən adətdir. Bəsa nədir? Bəsa cəmətin bir yerə cəm olub əhdi-peymanla müqatilədən əl çəkib qan güdən xəsmlərin bir-birini əfv etməsinə denilir... Silsiləvari müddəti-mədidə bir müqatilənin davamını görməkdən bizar olan arnavudlar beş-on ildə bir kərrə xeyrixah bir zatın, ya bir alimin təşviqilə şu bəsa adətinə müraciət edərlər...

İndi Peterburqdakı məclisi məbusanın Dövlət Dumasının yeni başlayan bir dövr səadət üçün edam cəzasının, yəni adam öldürmək üsulunun ləğvini padşahdan istida etdiyi bir zamanda bizim Bakının və Bakı ətrafındakı kəndlərin bu bəsa qaidəsinə müraciətlə böylə intiqam və qisas üzündən adam öldürmək əməllərinə xitam vermələri münasib olmazmı?.. Cəməti bu əmri-xeyrə təşviq etmək vəzifəsi cəməət arasında sahibnəfuz olan zatların, cəməət mücahidlərinin, ələlxüsus bizim ruhanilərimizin, alimlərimizin, mollalarımızın öhdələrinə tərəttüb edən bir vəzifədir, zənn edərim. Cəmətin hörmət və rəyətinə məzhər olmuş bu kimi zəvat yığılıb bu işə bir tədbir, bir çarə etməlidirlər. Bu müxasimələrə, bu müqatilələrə bir xatimə çəkməlidirlər!.. Xalq orqanizasiya ilə, yəni üzviyyəti-ictimaiyyə ilə “intizami-təşəkkül”¹ ilə, türkcəsi cəməti yekvücut bir halda qoyub əfradi-cəməti bir intizam daxilində o vücudun əzası qılmaq surətilə öz millətlərini qüvvətləndirmək, tərifi-nicat və səlamətə çıxarmaq

istiyorlar. Bizdə isə bu müxasimələr üzündən orqanizasiya yerinə dezorqanizasiya, “intizami-təşəkkül” yerinə “ixtilali-təşəkkül”, “üzviyyəti-ictimaiyyə,” yerinə “ənaniyyəti-şəxsiyyə”; əqrəzi-nəfsaniyyə hökm sürüyor!.. Vücudi-ictimaimizin əzası olan əfradi-milliyəmiz beynində ziddiyyət, xüsumət, ədavət rəf olunmadıqca, müxasimin arasında təlifi-beyn edilmədikcə, bədəni-milliyəmizi əlil və məriz hesab etmək və bu dərdə bir dərman almaq lazımdır!.. Qəzetələrdə, Yekaterinoslavdan çəkilmiş böylə bir teleqraf mündəricidir: Yekaterinoslav məbusi İsposobni dövlət dumasında edam cəzasına bir az tərəfdarlıq etdiyi üçün Yekaterinoslav əhli onun əleyhinə protesto etmişlər, təhtində 500 imza olan bu protesto “Yujnaya zarya” (Fəcri-cənub) qəzetəsində təb və nəşr edilmişdir. “Əgər paytaxtda ictimə edən dövlət duması, əgər dövlət dumasına məbuslar göndərən şəhərlər vəlou qanun dairəsində, edam cəzası şəklində olsun, adam öldürmənin əleyhinə protestolar edərlərsə, bu cəzanın insaniyyət namına ləğvini şiddətlə tələb edərlərsə, adam öldürmələrin ən ədna, ən mənfur, ən çirkin şəkli olan qətl cinayətinə qarşı bizim sürətlə hərəkət etməmiz lazımdır? Biz beş yüz, beş min imza ilə deyil, əlli min, yüz min fəryad ilə protesto etməliyiz!..”

Afrikanın vəhşi zuluslarına, niyam-niyamlarına oxşamaq yetər... Bir az da albaniyalılardan, arnavudlardan ibrət alalım. Bəsa qaydasını burada qəbul edəlim. Rusiya üçün tarixlərdə misli görülməmiş təzə bir dövr başlıyor. Bu dövr-cədidin ibtidası mövludi-nəbiyə müsədif olduğunu zikr etmiş idik!.. Dövr-cədidi nəzəri-diqqətə alalım, peyğəmbərimiz xatəmül-ənbiyə hörmətinə, insaniyyət və ittihad-i ümmət namına keçmiş hesablardan əl çəkəlim, olan oldu, keçən keçdi, deyib günahkarları əhv edəlim, bağışlıyalım... Bu günlərdə bizə nə lazım? Bəsa lazım!.. Bəsa, bəsa, bəsa!.. Yerə batsın keçmiş ədavətlər!.. Yaşasın bəsa!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №100

¹ Yeni türk qəzetələrindən bəziləri orqanizasiyayı böylə tərcümə edirlər.

AXUND ƏBU TURAB HƏZRƏTLƏRİ “ELMİ-ƏBDAN”

“Həyat”ın yuxarıdakı sütunlarında fazili-möhtərəm Axund Əbu Turab həzrətlərinin “Bizə hansı elmlər lazımdır” ünvanlı məqaləsini dərc edirik, lakin bu xüsusda əvvəl əmrə qareini-giramə bir neçə ixtaratda bulunmağı özümüzə vacib bildik. Axund həzrətlərinin məqaləsi qəzetəmizin tutduğu məsləkə, o məsləkə ki, “Həyat”ın təxminən bir sənə əvvəl çıxan birinci nömrəsində tövzih edilmiş idi, tamamilə müvafiq deyildir, daha doğrusu, qismən müvafiq olduğu halda, qismən də müvafiq deyildir!..

Bununla bərabər məqaləyi iki-üç səbəbə görə böyük bir məmnuniyyətlə dərci-sütun edirik: Səbəblərin birisi budur ki, məqalənin əl vurduğu məsələ fəvqəladə mühümdür.

Rusiya inqilabı-ictimaiyyə və siyasiyyəsilə açılan bu qədər əhəmiyyətli bir dövrü-cədidin ibtidasında, müsəlman cəməatlərinin rahi-tərəqqiləri üzərində bulunan maneə və hailələrin, əngəllərin bir-bir rəf və dəf edildiyi bir zamanda və müsəlmanların önlərində bir neçə yol açılıb bu yollardan hansı ilə gediləcəyi xüsusunda tərəddüdə düşdükleri bir anda, bizə “hansı elmlər lazımdır” məsələsindən daha əhəmiyyətli bir məsələ təsəvvür olunamaz, zənn edirik!

Bu qədər əhəmiyyətli bir məsələyi ortaya vəz etdiklərindən naşı axunda təşəkkür etməklə bərabər, digər tərəfdən dəxi məsələyi layiqilə həll etmədiklərini bəyana məcburuz!

...Axund həzrətlərinin ülumi-əqliyyəyə o qədər etibarlı olmayıb buyururlar ki, “Bizim oxucularımız Avropa əhalisini insaniyyət və mədəniyyətə dərəcəyi-kəmalə yetiribdirlər, amma mən deyirəm, Avropa əhalisi qanuni-siyasiyi-ilahiyyədən azad olduqlarına görə eyni vəhşətdədirlər...” “Hikməti-təbii bilməklə insan olmaq olmaz, hikməti-ilahi ilə kamil olmaq insanı insan edər”. Əgər insan... dəyanəti-islamiyyəyə alim və arif ola və ülmə cahil, əlbəttə insaniyyətə zərər yetirməyəcəkdir... Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülumi-riyazi və hikməti-təbii təhsilində sərf edər, müəllimi-əvvəl Aristotalis məqamını dərk edər, əlbəttə təriqi-übudiyyətə, həqqəaləyə, alim və arif olmayacaq və insaniyyət və mədəniyyət şəhrinə daxil olmayacaqdır”.

Bu sözlər sadə “klerikalizma” saiqəsilə yazılmayıb: Fransa alimi-ədibi-məşhəri Jan Jak Russo da böylə bir fikirdə bulunmadımı? Nə qərib təsadüf?! Biz bu saat Rusiya dövrü-inqilabının, inqilabi-kəbirinin ibtidasında bulunuruq... XVIII əsrin ortalarında, yeni Fransa

inqilabi-kəbirinə bir az təqəddüm edən bir zamanda axundun məqaləsi məzmununa qərib məzmununda Fransanın Dejon akademiyası mühərrirləri tərəfindən böyük bir mükafatı-nəqdiyyəyə müqabil, qələmə alınıb həll edilmək üçün bir məsələ dərmian etdi ki, böylə idi: “Ülum və fününun tərəqqisi və bəşəriyyətin kəsb-i-mədəniyyət etməsi əxlaqi-insaniyyəyə hüsn-i-təsirimi, yoxsa sui-təsirimi etdi? Təbiri-axərlə insanların əxlaqını təhzib edib düzəltdimi, yoxsa pozub fəsadımı uğratdı?” ... Bu suala cavab yazanlar içində mükafatı qazanan mühərrir ülum və fününun tərəqqi və təməddünün məzərrətinə hökm edən məşhur Jan Jak Russo oldu, lakin heyhat!!! Jan Jak Russo məsələyi dürüst həll etdiyi üçün deyil, məqaləsini böyük bir fəsatat və bəlağətlə, əzim bir qüdrəti-qələmiyyə ilə yazdığı üçün mükafatı qazandı!.. Onun əsasən fikri batil idi, akademiya özü onun fikrini təsdiq etmədiyi halda mükafatı verdi... Russonun hökmü qətiyyəni ülum və fününunun ziddinə, əleyhinə idi... Lakin Əbu Turab axund bu qədər iləri getmiyor!.. Müşarileyh ancaq buyurur ki, ülum və fünün, ülumi-müsbətəni, fənni-əqliyyəni təhsil etməkdə, onlardan məhrum olmaqda bir bəəs yoxdur, yetişir ki, ülumi-diniyyə və məzhəbiyyəyə, ülumi-nəqliyyəyə haqqı ilə vəqif olaq!..

Öyləmidir?

Bən bu anda qayət müşkül bir mövqədə bulunduğumu hiss edirəm, çünki məsələ öylə bir məsələdir ki, bu xüsusda yazılacaq məvəd üçün yəvmi bir qəzetə məqaləsinin vüsəti kafi və müsaid deyildir. Həqiqət aydın bir surətdə göstərilə bilmək üçün bir neçə ilin tətəbbüati-əmiqədən sonra üç-dörd yüz səhifəlik bir kitab vücudə gətirməlidir. Bir qəzetə məqaləsində isə böylə bir kitabın möhtəviyyatını müxtəsər və müfid surətdə bəyan etmək hər mühərririn həddi deyildir!.. Bu mübahisə qədimdir: Əflatun, Ərəstu və Lukretsi dövründən başlayıb zamanımıza qədər davam etmiş və etməkdədir. Bu mübahisəyə müsəlman üləmasından Əbu Əli Sina, Farabi, İbn Rüşd kibi dahilər girişmişlərdir... Zəmanəmizdə belə bilxassə bu məsələ ilə məşğul olanlar az deyildir. Rusiya, Avropa və Amerika üləmasından Tolstoy, Renan, Dreper kibi zəvati zikr edə bilərik. Hətta amerikalı Dreper bu növ mübahisəyə “Nizai-elmü din” adı verib bu ünvanla mühüm bir kitab belə vücudə gətirmişdir. Kitab məşhur osmanlı ədibi Əhməd Midhət tərəfindən türkcəyə dəxi nəql və tərcümə edilib İstanbulda çap edilmişdir... “Nizai-elmü din”!..ixtilafı-fənnü məzhəb!.. qorxulu sözlər deyilmi?! Lakin heç qorxmayın, çünki həqiqət halda niza və ixtilaf elm ilə din arasında deyildir!..

Çünki nə həqq və mübin olan din elmdən qorxar və nə də elmi-həqiqi din və məzhəbə düşməndir. İxtilaf bunlar arasında deyildir! İxtilaf özlərini həris və hamilə-din bilən mollalarla ülumi diniyyə-dən xəbərdar olmayanərbabi-elm və maarif arasındadır!..

Axund həzrətləri çox gözəl buyururlar ki: “Kişi bilmədiyi elmə düşmən olur, şəxs özgələrini öz düşməninə tərəf dəvət etmək qeyri-məquldur!”

Biz ülumi-diniyyə təhsilinə lüzum görməyən, əhəmiyyət verməyən “oxucularımızın” əslən və qədən tərəfini iltizam edəməyiz! Fikrimizi daha aydın və daha cəsarətlə söyləyəlim: Bunlar çox böyük “qələt eliyorlar”! Bunlara iqtida edənlər həqiqətən zəlalətdədirlər! ...Lakin digər tərəfdən ülumi-əqliyyədən ülumi-müsbətəyi-mütərəqqiyyədən, ülumi-cədidədən sərfi-nəzər etmək istəyən ruhanilərimizin dəxi heç bir vəchlə tərəfkiri ola mayız!.. Cəmətə pişvalıq, müqtədalıq, rəhbərlik iddiasında bulunan böylələri nə milləti qabağa apara bilərlər, nə də ümməti nicat və səlamətə, ictimai, siyasi, iqtisadi bir nicat və səlamətə isalə qadir olurlar. Biləks böylə üləmayi-diniyyə, sadə ülumi-qeyri-diniyyə ilə pərvərişyab olmuş şəbanımızı dinin haqlığı, həqqaniyyəti, ülviiyyəti haqqında daha ziyadə bir şəkk və şübhəyə salalar!..

Axund həzrətləri, biz öylə zənn edirik ki, bizə ülumun kaffəsi eyni dərəcədə lazımdır: həm ülumi-diniyyə, şəriyyə və ruhaniyyə, həm riyaziyyat və təbiyyat kibi ülumi-müccərrədə və cismaniyyə! Mədinəyi-elm olan Həzrəti-Peyğəmbərimizin (s) fikri də böylədir, bəbi-elm olan və riyaziyyat və təbiyyat və ədəbiyyat kibi ülumə vüqufi-təmməsi bulunan cənab Əli (kərrəm-məllahu vəchə) də bu yolda bir alimi-küllidir!..

Ayrı-ayrı yollarla bir məqsədə vasil edən tirqi-aliyyədən birinin banisi olan və övliya içində Hikməti-Quranı mükəmmələndərək edən Həzrəti-Mövlananın da

“Çənd çənd əz hikməti-yunanıyan
Hikməti-imaniyanra həm bəxan”¹ –

deməkdən muradı yenə bilatəxsis ülum və fününun kaffəsidir, kəf-fəyi-şüəbatıdır!.. Bu gün yunanilərin məqamını avropalılar tutur.

¹ Tərcüməsi: “Nəçə-neçə yunanların hikmətilə yanaşı;
İmanlıların da hikmətini oxu”.

Rəsuli-əkrəm buyurur: “Tələbül-elmi fərzen əla küll müsłimin və müsłimə, ütlübül-elmə minəlməhdi ilələhəd, Ütlübül-elmə vəlau bis-sini!..”¹ Bu kəlamı-şəriflərin cümləsində elm ələləümüm elmdir! Sadə elm şəriət olsa idi, Çinə qədər təhsilə gedək deyilməzdi. Buna bir dəlil də hər nədənsə Axund həzrətlərinin zikr etmədikləri: “Əl-elmü elməni elmül-əbdan, elmül-ədyan”² kəlamı-şərifidir.

Bu kəlamda iki nöqtəyə diqqət etməlidir: Nöqtələrdən biri elmül-əbdanın elmül-ədyana təqdim edildiyidir. Bu bir təqdimül-əhəmm ələlə-mühümdür!.. Digəri ədyan kəlməsinin cəm siğəsində istemal olunduğudur. Kəlmənin cəm siğəsində istemalından anlaşıyor ki, sadə dini-islami bilmək kafi deyildir. Sair dinlərə dəxi vüquf peyda etməlidir. O dinlərin nə olduğunu bilməlidir!.. Bu nədən böylə icab ediyor? O dinlərin ehkamına əməl etmək üçün mü? Xeyr!.. O dinlərin batil olduğunu anlayıb rədd və cərh etmək üçün, onlara süluk edənlərlə mübahisəyə girişib nəşri-dini-mübini-islam etmək üçün onları bilməlidir!.. Liverpollu Şeyx Abdulla Qovilyam həzrətləri bu axır zamanda ermənilərin Qriqoryan məzhəbini müta-liyəyə qonulmadımı? Peyğəmbərimiz və əshabəyi-kirami müşriklərin və bütperəstlərin dəxi etiqaclarına vaqif idilər!.. Biz isə Zərdüşt və Buddanın dini şöylə dursun, süluk etdiyimiz bir məzhəbdən başqa sair məzahibi-islamiyyəyi belə layiqilə bilmiyoriz!.. Bir darülfünuni-islamiyyəmisə olsa, onun ilahiyyat şöbəsinə mollalara tarixi-ədyanı oxutdurmaq lazım gəlməyəcəkmi?.. Nə isə sədəddən ayrılmıyalım.

Ülumi-diniyyəyi-ruhaniyyəyi, qanuni-ilahiyyəyi, şəriəti, elmi-əqaidi, elmi-təfsiri, elmi-hədisi, elmi-fiqhi bizə oxumaq vacibdir! Bu bir aşikar şeydir, bunu kimsə inkar edəməz! Lakin ülumi-riyaziyyə və təbiyyəyi, ülumi-iqtisadiyyə, ictimaiyyə və siyasiyyəyi də, fünuni-ziraiyyə, tüccariyyə və sənaiyyəyi də təhsil etmək eyni dərəcədə və bəlkə daha ziyadə və vacibdir!.. Bu isə isbata möhtacdır, şimdiki halda və bizim aramızda möhtacdır. Çünki mollalarımız və əz cümlə axund Əbu Turab həzrətləri bu xüsusda bir az şübhə ediyorlar. Məlumdur ki, həqayiqi iki növ olub əqliyyat və nəqliyyatdan ibarətdir. Həqayiqi-riyaziyyə və təbiə əqliyyati sinfindəndir... Bu o həqiqətlərdir ki, cəmi bəşəriyyət onu müttəhidən qəbul edir, heç bir insan

¹ Elm oxumaq bütün müsəlman kişi və qadınlara vacibdir. Bəşikdən qəbrə qədər elm öyrən, Çində olsa da, elmi ara.

² Bədən (tibb) elmi və dinlər elmi elmlərin ən yaxşısıdır.

hansı qövmə mənsub olursa-olsun, istər yaponlu, çinli, istər rus, firəng, istər türk, ərəb, fars hansı dində bulunursa-bulunsun, istər buddist, brəhmən, istər xristiyan, istər müsəlman onu inkar edəməz!..

Hamı oxursa anlar ki: elmi-hesabda iki dəfə iki dörd edir. Həndəsədə bir müsəlləsin üç zaviyəsi iki zaviyəyi-qaiməyə müsavidir. Elmi-heyvanatda balıqlar suda qəlsəmə ilə tənəffüs edirlər. Elmi təşrihdə insanın qəlbi qəfəsi-sədrdə sol tərəfdə və qara ciyəri coufibiətində sağ tərəfdədir və fələkiyyatda ərz bir kürə şəklindədir, öz məhvəri ətrafında dövr ediyor. Küsuf ya xüsuf filan səbəbdən, ya filan gün vaqə olaraq və ilx... Həqayiqi-nəqliyyə isə böylə deyildir. Bəşəriyyət, yəni müxtəlif miləl və əqvamdan ibarət bəşəriyyət-həqayiqi-nəqliyyə xüsusunda çox kərrə ittihad edəmiyorlar. Çox dəfə biri digərinkin qəbul etmiyor, şübhə ediyor. Həqayiqi-əqliyyə insanları bir növ ilə ittihadə dəvət etdiyi halda, həqayiqi-nəqliyyə araya ixtilaf salıyor, bir millət digərinin həqayiqi-nəqliyyəsinə qəbul etmək üçün lazımdır bunlar ümum bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunan əqliyyətə müstənid olsun... Bu sözlərdən əqliyyətin nəqliyyətdən əhəm olduğu anlaşılıyor! Əhəmmi buraxıb sadə mühüm ilə iktifa etmək isə caiz olamaz!..

Axund həzrətləri buyuruyorlar ki, “əgər bir şəxs ülumi-riyaziyyə və hikməti-təbiyyədə Aristotalis məqamını dərk edə, əlbəttə, həqq-təalaya alim və arif olmayacaq”. Cavabın deyirik ki, nə Sokrat və nə də Ərəstu peyğəmbər deyillər idi və peyğəmbərlərin ən böyüklərindən hənz xəbərləri yox idi. Lakin ülumi-məzkurə və əqliyyət sayəsində vəhdaniyyəti-rəbbaniyyəyə qail oldular və həmsəhəriləri olan yunan müşriklərinin etiqadlarına rəğmən vəhdaniyyəti isbat etdikləri üçün bu yolda əziyyət və cəfa çəkdiilər. Sokrata zəhər içirib öldürdülər, Ərəstuyu da qətl ilə təhdid edib vəfatından bir sənə əvvəl ixtiyari-qürbətə Xalkidə şəhərinə fərara məcbur eylədilər. Bu isə eşqi-həqiqiyə dölalət edər!.. Demək oluyor ki, həqq təalaya alim və arif olmaq üçün ülumi-əqliyyə dəxi kömək eyliyor... Zətən ülumun hankısı insanı vəhdaniyyətə, hikmət və qüdrəti-rəbbaniyyəyə arif etmiyor? Həndəsə və riyaziyyət gücü ilə dərk edilə bilən elmi-heyətmə? Əhvali-səməviyyəmi? Hikmət və təbiyyat vasitəsilə mütaliə oluna bilən əhvali-qəşri-ərzmi? Daşlar, ağaclar, heyvanlarımı?.. Təbabət və səhhət niyyətilə təşrih edilən bədəni-insanımı? Bu ülumun kaffəsini əsbabi-atiyyəyə məbna dəxi təhsil etmək zəruridir.

Lakin əsbabı müxtəsərən tədād etmədən əvvəl balaca bir hekayə nəql edəyim: Bir gün köhnə üsulda, ata-babadan qalma köhnə bir üsulda qayırılmış bir lodkanın dəniz ortasında durulub iki balaca tiflin dənizə düşüb qər q olmaq üzrə bulundularını müşahidə etdim. Sahildən bu halı gören uşaqların validəsi canxəraş bir surətdə fəryada başladı. Səri hərəkətli bir buxar lodkası (istimpot) bunların imdadına yetişdi, lakin uşaqların birisini bərhəyat və digərini meyit halında olaraq sudan çıxara bildi... İkinci tiflin bulunduğu hali-mövti-həqiqi olmayıb mövti-zahiri idi. Sahilə yığılan xalq arasında bir molla ilə bir də bir təbib var idi... Əgər uşaq həqiqətən vəfat etmiş ola idi, molla ancaq onu qüsl və təkfən edib ölü namazını qılacaq idi!.. Biz inkar etməyirik ki, yerində bu da lazımdır. Lakin bundan əlzm bir tədbir var idi ki, molla etmədi... O da təbibin müraciət etdiyi tənəffüsü-süni və sairə idi!.. İndi hikməti-təbiyyə gücü ilə qayrıla bilən səri hərəkətli istimpot olmasa idi, ülumi-tibbiyyəyə aşina bir təbib orada bulunmasaydı, uşaqların validəsini sevindirmək mümkün olacaqmı idi? Bu insaniyyət və mədəniyyət deyilmidir və dolayısıyla Allah yolunda bir əməli-xeyr deyilmidir?.. Franklin tərəfindən icad və emal olunan sipəri-saiqə, yer altındakı mədənlərdə işləyən fəqir fələlərin möhlükədən xilas etmək üçün hikmətsünasi-şəhir Devi tərəfindən ixtira edilən lampa, Devi lampası, qudurmaq bəlasından insanı azad etmək üçün Pastor tərəfindən kəşf olunan məsəl, hökuməti-mütləqeyi-müstəbidə zülmündən rəiyyəti xilas etmək üçün Monteskyö tərəfindən göstərilən tədbirlər, ruhül-qəvanin, sərmayədarların hirs və təməindən, ehtikarından fığərayi-kasibəyi azad etmək üçün Marks tərəfindən göstərilən çarələr və Avropanın bu qədər darül-əczaləri, darül-itamları, darül-məsakinləri, darül-təbəbiyələri və ilx. və ilx. həp insaniyyət və mədəniyyətə xidmət deyilmidir?..

Allahı bilmək üçün, onu düşünmək üçün, əvvəl əmrdə bədəni-insan salim olmalıdır və insanın məişət və güzəranı başqalara, ələlxüsüs başqa millətlərə möhtac olmamalıdır.

On ke şiranra konəd rubəhməzəc
Ehtiyac əst, ehtiyac əst, ehtiyac!..¹

Əqvam və məmaliki-islamiyyə qüvvətlənib dini-islami rövneqləndirmək üçün məmaliki-islamiyyə: Misir, Cəzair, fars və sairə kibi

¹ Tərcüəsi: Aslanları tülkü sifətinə salan
Ehtiyacdır, ehtiyacdır, ehtiyac!

bir-bir yədi-əğyarə keçməmək üçün bu əqvam arasında, bu məmalik içində hər şeydən əvvəl ülumi-əqliyyənin tərəqqisi və intişarı lazımdır! Cihad, quru yumruq ilə olmaz, silah lazımdır, elmi-hikməti-təbiyyə və kimya sayəsində qayıran barıt, tüstüsüz barıt və güllələri igirmi verstdən atan barıt lazımdır!..

Hərəməyni-şərifə dəmir yollar qayırılmaqla hüccacə və dini islamə xidmət edilməyormu? Bunları özümüz qayırmayıb firənglərəmi yapdıralım?.. Firənglərəmi yapdıralım ki, məmləkətin enini, uzununu, daşını, torpağını, dərəsini, təpəsini həndəsə üsulu ilə ölçüb-biçərkən sövqəlceyş və sühuləti-istila nöqteyi-nəzərindən bütün məlumatı əldə etsinlər?.. Xeyr! Müsəlmanlara əqvam ilə məqul bir surətdə rəqabət etmək üçün ülumi-əqliyyə lazımdır!.. Vəxti-səadətdə cihad əsnasında qazılan xəndəklər, tikilən qalalar, istehkamlar, həndəsəsiz ülumi-hərbiyyə və memariyyəsizmi yapıldı? Mücahidlərin əllərindəki qılınclar, şəmşirlər məlumatı-sənaiyyəsizmi qayırdı?! Ülumi-diniyyəyi sadə insaniyyətə, ixvani-diniyyəyə xidmət etmək üçün lazım deyildir!.. Bəlkə ülumi-diniyyəyi behəq fəhm və dərk üçün dəxi lazımdır! Ülumun kaffəsi yekdigərinə mürtebitdir, bağlıdır!.. Birini digərsiz anlamaq olmaz! ...Oxuduğu bir kitabdan hər kəs öz məlumatının dərəcəsinə bir mənə istixrac edə bilər. Kəlamullahi Musa, Musa kimi çoban, çoban kimi anlar. Alim ona alimənə, cahil cahilənə bir mənə verir!.. Cahil Quranı oxursa, deyər ki, ərz öküzün buynuzu üzərindədir. Alim oxursa, həqiqətin nədən ibarət olduğunu dərk edir!.. Qurani-kərimi şərh və təfsir edən zətin əqli cəmi ülumun, həm ülumi-əqliyyə, həm nəqliyyənin qüvvətilə tənvir edilmiş, pərvərişyab olmuş olmalıdır!..

Rusiya darülfünunlarında, universitetlərdə ilahiyyat şöbəsi məfquddur. Bu növ ülumi-diniyyə ayrıca xüsusi məktəblərdə, darülfünunlarla əlaqəsi olmayan məktəblərdə tədris ediliyor, kim bilir, bəlkə rus keşişlərinin ülumi-əqliyyədən qorxduqları üçün iş böylə olmuşdur!.. Germaniya darülfünunlarında isə ilahiyyat sair ülum ilə bir yerdə tədris edilir... Öz kölgəsindən qorxan osmanlı hökuməti diyanəti-islamiyyənin əsla və qədən ülumi-əqliyyəyi-mədəniyyədən qorxmadığını fəhm və idrak etmiş olmalıdır ki, beş-altı sənə əvvəl İstanbulda təsis və güşad etdiyi universitetdə (yəni darülfünunikülliyədə) Germaniya üsulunda olaraq sair şüəbati-ulum miyanına ilahiyyat şöbəsini dəxi daxil etdi.

İndi bir məsələ daha: Bu qədər ülumun kaffəsinə hər kəs, hər fərd vəqif ola bilərmi? Xeyr! Hətta tibb kimi bir elmin belə hər şöbəsinə hər həkim vəqif olamaz! Olmadığı üçün tibbin ələlümüm məbanisinə bir dərəcə kəsbi-vüquf etdikdən sonra şüəbati-tibbdən birində ixtisas peyda edir: Biri diş həkimi, biri göz təbibi, biri cərrah olur, biri ancaq məcanini tədavidə həziq olduğu halda, o biri bir məharətlə əmrəzi-daxiliyyəyi müalicə edir və ilx. Sənayedə “təqsimi-məsai” qaydası vardır. Bu qayda ələlümüm ülumunu təhsil xüsusunda dəxi caridir!..

Hər kəs ülumdan bir qisminin bir dərəcə məbanisinə aşına olduğu halda, məzacına, təbiətinə, istedad və qabiliyyətinə görə vəxt və zamanını, ömrünü ülumdan bir növünə vəqf və həsr edir. Ülumun kaffəsinə aşına ola bilən əqillər, zəkalar nadirətdədir. Bunun üçün Əflatun, İbn Sina, Farabi, Kont, Kant, Spenser olmaq, anadan öylə doğulmaq lazımdır...

Bir millət, bir cəməət isə ancaq təqsimi-məsai qayidesilə tərəqqi edə bilər!.. Rus malakanlarının istədikləri kibi hamımız molla olamayız!.. Malakanlar böylə olduqları üçün keşişləri aralarından qovub tərd etmişlərdir... Biz hamımız molla ola bilsək bizə də mollaları, axundları qovmaq lazım gəlir! Öylə etsək və hamımız ancaq molla olsaq, ümməti-islamiyyə tərəqqi edib təriqi-nicatamı çıxar?.. Xeyr! Çünki Rimdəki papalıq hökuməti Qarribaldiyə, Fars hökuməti Avropa siyasiyonuna yem olduqları kibi bizi də qonşularımız böyük bir sühulətlə bəl edib udarlar!..

Udulmaq üçün ülumun kaffəsinə, həm ülumi-diniyyəyə, həm ülumi-dünyəviyyəyə, həm elmül-əbdanə, həm elmül-ədyanə eyni nəzərlə baxıb eyni dərəcədə rəğbət göstərməliyiz. Kimimiz molla, kimimiz təbib, kimimiz mühəndis, kimimiz kimyagər olmalıyıq!.. Lakin behəq olmalıyıq!.. Yoldaşlarımızdan bir zat (Nər) Peterburqda vəqə nizai-millət və hökumətdə millətin qazanacağını anlayıb keçən nömrələrin birində dedilər ki, “Yol verin, millət gəlir!.. Millət və hökumət nizainın heç olmazsa böyük bir mənası var, bismənə olan “nizai-elm və dinə” qarşı nə deyəlim? Biz də mollalarımıza xitabən deyirik ki: Yol verin! Ülumi-diniyyə, ülumi-əqliyyəyə yoldaş olduğu halda gəlir!.. Biz öylə zənn edirik ki, həqiqi iman bunu icab ediyər, onun üçün İbn Sina Əbu Əli Hüseynin kəlamı ilə xətmikəlam edərik:

Kofre çə məni gəzəfu asan nəbuvəd,
Möhkəmtər əz imane mən iman nəbuvəd.
Dər dəhr çu mən yekiyo an həm kafər,
Pəs dər həmə dəhr yek müsəlman nəbuvəd¹.

Ə.H.

"Həyat", 1906, №106

ZİŞTBİN BİR FİLOSOFUN VƏFATI

Məmat həyatın şərtlərindən biridir: həyatı-kainat və məmatı-mühit və şamildir. Şəhəbi-saqiblər, axan yıldızlar, daha doğrusu, atəşparələr lövhi-asimanda nurani və atəşin bir xətti-mədid şəklində əsər buraxdığı kibi öylə də çox kərrə məmat lövhəyi-həyat üzərində uzun bir iz tərk ediyor. Bu növ izlər dəxi həyatın təzyinatındandır. Böylə iz buraxan məmatları həyatı-aləmin muradı olmaq istəyən "Həyat" qəzetəsi zikr etmədən keçəmiyor... Keçənlərdə İbsenin vəfatı münasibətilə qəzetimizdə bir neçə söz söyləndi... İndi də teleqraf bizə Qrossellixtifeld bələdəsində Germaniya filosoflarından məşhur Hartmanın vəfatı xəbərini verdi... Bu münasibətlə müşari-leyh hokimin məsləki-fəlsəfəsi haqqında bir nəbzə məlumat vermək istiyoruz... Lakin ey qare, sən bu nəbzə etiraz edəcəyini biliyoram, biliyoram deyə deyəcəksən ki, "Böylə bir zamanda nə fəlsəfəbazlıqdır!.. Şəhərimizdə xalq Dumaya məbus seçmək üçün bir hay-huy intixab içində bulunurkən Hartmanın fəlsəfəsi kimə lazımdır!..

Sən bizə anlat ki, Dumaya, dövlət dumasına seçilməyə layiq içimizdə filosof kimdir? Kimdir Bakıda o filosof, o həkim ki, gedib Peterburqda məclisi-məbusanda sair əzalar kibi bağırırsın ki, bizə də, biz Qafqaziya müsəlmanlarına da, yersiz, yurdsuz qalan, əsarət beləsinə düşər olan biz müsəlmanlara da "yer və azadlıq" lazımdır. "Yer" – yeni əkin və ziraət yeri lazımdır. "Azadlıq" – yeni müsəlman və türk cəmətinin külliyyat etibarilə öz tərəqqi və səadəti üçün hər növ vəsaitə hür və sorbəst müraciət edə bilmək üçün azadlıq lazımdır!.. Son bizə "yer və azadlıq" fəlsəfəsini anlat!.. Cahanı bir qiyli qalı-

¹ Tərcüməsi: Mənim kimisini kafir adlandırmaq asan deyil, Mənim imanımdan möhkəm inam ola bilməz Dünayada mənim kimisi bir dənədir, o da kafir, Dünyanın hər yerində bir müsəlman yox imiş.

inqilab və təcəddüd tutmuş, sən Hartmanın "pessimizmə"sindən bəhs etmək istiyorsan?! Peterburqda Rüstəm pəhləvan ilə Dev-Səfid güləşiyor, dövlət Dumasının əzası vəzirləri, nazirləri qovurlar, qovmaq istiyorlar, gah hiddətlənib "rədd olun" diyorlar, gah nəzakət xatirəsi üçün sadəcə "çıxın gedin" diyorlar... Bəri yanda isə şeyxül-islamı, müftiləri, qaziləri də qovmaq istiyorlar... Peterburqda vəzirlərin qovulacaq bir halda bulunduqlarını görə Əhməd bəy və tərəfdarları diyorlar ki, canım, rəvamıdır ki, vəzirlər özləri qovulmaqda ikən onların qulluqçularının qulluqçuları bizə şeyxülislam, müfti, ya qazi təyin etsinlər... Vəzirlər görək camaatın əksəriyyətindən seçilsin. Binaənəleyh şeyxülislamı, müftiləri, qaziləri də görək camaat tərəfindən, müsəlman cəməti tərəfindən seçilsin... Bütün Rusiya cəməti başdan-başə iki böyük fırqə olub, yekdigərinin müqabilinə çıxmış, bu gün, sabah böyük bir görüş və mübarizə tamaşası hazırlanırkən Hartman vəfat etmiş, etməmiş kimə vəzifədir?! Bir neçə yüz ildən bəri Əflatunun, Ərəstunun, İbn Sinanın, Farabinin quru adları ilə iktifa etdik, onların asar və təlifatlarını bilmək istəmədik və nə də türklərə bildirmək üçün tərcümə etdik. İndi də Hartmanın quru adını teleqraf xəbərləri sırasında görsek, kafi degilmidir?.. Heç o adı eşitməsək nə lazım gəlir!..

Ələlxüsus, içimizdən bəzi zəvatin eşitdiyinə görə Şopenhauer məsləkində olan bu filosofun kitablarını oxuyanlar, mütaliə edənlər intihar ediyorlar!.. Yəni etilafi-nəfs edib öz-özlərini öldürüyorlar. Çünki bu filosof öz qarelərinə intiharı tövsiyə ediyormuş!.. "Gedin, özünüzü öldürün", deyirmiş. Qareləri də əmrinə itaətdə qüsür etmiyormuş!.. İndi böylə müzür, fəqət nafil bir tövsiyədə bulunan bir həkimin kitablarını bizə tanıtdırmaq nədən icab ediyor?.. Böylə deyəcəksiniz, deyilmi?.. Mən də cavabən deyərəm ki, zətən onsuz da bizim cəmət heç bu filosofun məsləkinə aqah olmamış öz-özünü öldürmək yolunu tutmuşdur!.. O halda böylə bir həkimin tanımaqdan onlara heç bir zərər gəlməz... Bir də mütəvəffi həkimin hamı asarı müzür olmayıb içində nafil olanlar da var, biz də müzürərdən sərfi-nəzər edib, faydalı sözlərindən bəhs edə biləriz! Əcəba, bəhs edə bilirmiyiz, bu da bir məsələdir. Çünki qarelərimiz böylə bir bəhsə izn və müsaidə versələr də, lisanımız istiləhati-fəlsəfiyyə cəhətindən naqis və fəqir olduğu üçün müsaidə etməyəcəkdir. Yəni Osmanlı şivəsi ilə böylə bir bəhsə girişmək olur və İstanbul üləmasından filosof Rza Tofiq əfəndi böylə bəhslərdə lisan cəhətdən əsla zəhmət

çəkməyir. Lakin bizim Azərbaycan şivəsilə fəlsəfədən dəm vurmaq çox çətindir! Farabinin, İbn Sinanın asarına müraciət etsək onların bol-bol yunan istilahatını və yaxud bu istilahatın hərfiyyən tərcüməsini istemal etdiklərini görürüz! Kateqoriya, metafizika, məbəddə-təbiyyə və sairə kibi!.. İndi biz də şivəmizin dərəcəyi-vüsətini, daha doğrusu, məhdudiyyətini nəzərə alıb müşarileyh həkimlər kimi hərəkət etsək olmazmı?.. Bir də məsələyə çox da dərin girişməyib özümüzü bu qədər müşkülata salmasaq daha yaxşı deyilmi?..

Binaənəleyh Hartmanın fəlsəfəsini müxtəsər və səthi bir surətdə bəyan etməyi münasib gördük. Hartman, Şopenhauer kimi “pessimizm”, yəni “ziştəbini” fəlsəfəsini bina edənlərdən biridir. “Ziştəbini” nədir?..

Bu fəlsəfəyə görə həyat daimi bir səhnəyi-ələm və iztirabə rəğmli bir rəhgüzardır. Bu “qəmli rəhgüzarda” “zövq və ləzzət” bir quru xəyaldır. Həqiqi və müsbət olan ancaq ələmdir. Bu ələm, iztirabatın pəncəsindən xilas olmaq üçün bir çarəyi-nicat varsa, o da yoxluqdur, yox olmaqdır.

İştə böylə fikirdə bulunan Eduard Hartman 1842-ci sənəyi-miladiyyəsində Germaniya paytaxtı olan Berlin şəhərində təvəllüd etmişdir. İbtida ülumi-hərbiyyə təhsil edib əsgər olmuş isə də lakin bilaxərə hikmət və fəlsəfəyə böyük bir meyil və istedad göstərdiyindən əsgərliyi tərk edib bütün ömrünü hikəmiyyata həsr ilə və o gündən bəri bu yolda mütəəddid asar nəşr elədi...

Bu əsərlərə bütün Avropada böyük rəğbət göstərildi. Bunlar hər tərəfdə moda hökmünə keçdi... Bunlardan ən məşhurları “Məşiiyyəti-kainatın əsası” ilə “Ziştəbirligin tarix və əsası” ünvanlı əsərlərdir... Hartman öz fəlsəfəsinə “mafövqəl-idrak fəlsəfəsi” namını veriyor. Məlumdur ki, Şopenhaurin nəzəriyyəsinə görə iradə hər növ mövcudiyyətin, yəni bütün kainatın üssül-əsidir. Ərəstuya bir az tərəfdar olan Hartman isə bunu qəbul etməyir və deyir ki, iradə təsəvvürsüz, idraksız, yəni duyğusuz ola bilməz. Binaənəleyh hər varlığın əsası iradə və təsəvvürdür. Təbiri-axərlə “iradəyi-müdrəkə”dir. Ayrı-ayrı hər fərdə, hər heyvanda, hal və keyfiyyət böylədir. Əcəba, bütün mövcudiyyəti-kainatın dəxi məbdəi-əsl-i-ümumisi iradə və təsəvvürmüdür? Buna dəxi Hartman bəli, iradə və təsəvvürdür və başqa cür ola bilməz deyir. Çünki bizim bu ələmi-zahirdə öylə şüun və təəliyyat vardır ki, sadə cismaniyyət, təbiyyat və hikəmiyyat ilə heç bir vəchlə şərh və izah olunamaz. Bir məbdəi-əsl-i-mənəvinin

(ruhaninin) vücudu labüddür. İştə vücudi-kainata bəis olan da bu məbdəi-mənəvidir ki, “iradə və təsəvvür”dən, yəni iradəyi-müdrəkədən ibarətdir. Hartmanın “mafövqəl-idrak” dediyi də bu “məbdəi-əsl-i-küll” olub cismaniyyət və şəxsiyyət ilə təcəllə edən iradəyi-cüziyyənin mafövqündə, məvərəsindədir. Cismaniyyət, şəxsiyyət və bütün şüuni-kainat ancaq onun əsəridir, zillidir.

Bu məbdəi-mənəvinin asarını və mövcudiyyətinin dəlailini oyan surətdə müşahidə etdiyimiz məqamlar Hartmana görə şunlardır:

1. Bu “mafövqəl-idrak”dır ki, hər bir üzviyyətin nəşv və nüması, təəvvürü əsnasında onu müqavimi-səlimi-müntəzəm və məqul bir şəkllə qoyub iradəyi-müdrəkəyi-cüziyyəyə münasib və müvafiq bir alət qılıyor.

2. Bu “mafövqəl-idrak”dır ki, qüvvəyi-əqliyyənin, qüvvəyi-müfəkkirənin kəfi bulunmadığı məqamlarda “sövqi-təbii” dediyimiz bir qüvvət sayəsində ümum zihəyatı, məsələn, insanı hifzünnefsə qabil qılıyor... Kəlam və ictimaiyyət buradan nəşət ediyor.

3. “Mafövqəl-idrak”dır ki, eşq və məhəbbət və şəfqəti-mədrənə vasitəsilə gələcək bətnləri, nəsilləri mühafizə ediyor və fəli-müaşiqdə daima “istəfayi-təbii” ilə, yəni daha gözəl və daha qüvvətli olanları intixab edə-edə nəsilbənəsil bəşəriyyəti tədricən tərəqqi və təkamülün ən uca, ən bəla mərtəbələrinə sövq eliyor.

4. “Mafövqəl-idrak”dır ki, çox dəfə ağıl və vicdanın iş görmədiyi, aciz qaldığı məqamlarda “hissi-qəbləlvüqu” denilən bir növ duyğu vasitəsilə insana kömək ediyor.

5. “Mafövqəl-idrak”dır ki, qüvvəyi-təfəkküriyyəyə kömək edib mistika, yəni təsəvvüf təriqlərilə (vəchi-hal, vəhdəti-fəna və ilx.) mafövqəl-təbiə olan vəhdaniyyəti-ələnin varlığını bir hissi-batini ilə dərk etməyə insanı qabil qılıyor.

6. Hüsən və cəmalı dərk etmək, gözəllikdən zövq almaq xasiyyəti dəxi bizə o məbdə və mənbədən gəliyor.

Hartman kainatın müəkkəb bulunduğı zərrəta, daha doğrusu, cəvhəri-fərd denilən icrayi-fərdiyyəyə dəxi bu nəzərlə baxıyor. Onun fikrinə görə hər bir cüzi-fərd bir “ünsüri-iradə və təsəvvürdür”, başqa bir şey, ya maddə deyildir və bunların mənbəi “vücudi-küll olan vahiddir” (vəhdəti-vücut – ?). Diyor: O vahidi-küll isə özü naqabili-təqsimdir.

Burada Hartmanın fikrini Feyziyi-Hindinin şu beytilə ifadə etmək olur:

"Hüsn yekist, ciltvə bərun öz şomar,
Bəhr yekist mövci-həzaran həzar!..."¹

İştə Hartman fəlsəfəsinin əsası!.. Bu fəlsəfədə böyük səhv və xətalər var idisə də, lakin digər tərəfdən müşarileyhin balada zikr olunan fikirlərlə böyük xidmət etdiyi dəxi inkar olunmamalıdır... Çünki bu filosof hər halda ilhadın böyük düşməni olduğu aşikardır. Ülumi-təbiiyyəyi səthi surətdə təhsil edib ilhad (dinsizlik) yolunu tutmuş və heç bir şeyə etiqadları qalmamış bizim bəzi mülhid cavanlarımız Hartmanın balada zikr olunan sözlərini bir az nəzəri-diqqətə alsalar bəlkə düşar olduqları zəlalətlərdən bir dərəcə azad ola bilərdi. Bu kimi mülhid cavanlara qarşı fazili-möhtərəmimiz Əbu Turab Axund və mühərriri-ədibimiz Həsən Səbri Ayvazov hözrətləri nə qədər fəryad etsələr haqları vardır!..

Məktəblərdən yarım-yamalaq çıxmış mülhidləri gördükcə bənim dəxi: "Bizə ancaq elmi-ilahiyyat lazımdır" deyəcəyim gəlir!.. Fəqət hər halda deyirəm ki, bizə ülumi-sairə sırasında elmi-ilahiyyat dəxi lazımdır... Müsəlmanlar üçün bundan sonra təsis olunacaq məktəblərin proqramında nəzəri-diqqətə alınacaq məvaddi-mühimmədən birisi də bu cəhətdir!

Ə.H.

"Həyat", 1906, №118

BAKI VİLAYƏTİ MƏBUSLARI

Axirüləmr biz də imtahanımızı verdik. Qovğa meydanından müzəfforən çıxıb bildik! Bir müddətdən bəri halımız tamamilə, məktəblərdə imtahana müntəzir olan şagirdlərin, yaxud müharibə zamanı cəngə hazırlanan əsgərlərin halına bənzliyirdi. Tələbəlik etmiş, ya əsgərlik görmüş hər adam şagirdlərin imtahandan və əsgərlərin cəngdən əvvəlki hissiyyatlarını bilir. Bunların qəlblərində bir çırpıntı, bir həyəcan, ruhlarında bir intibah peyda olur, rahatları qalmaz... fikirlərinə daima hüsur və aramlarını cəlb edən böylə bir sual varid olur:

¹ Tərcüməsi: Gözəllik birdir, ciltvəsi saysızdır,
Dərya birdir, dalğa minlərcədir.

Əcəbə, imtahanımda müvəffəq olub sinifi keçə biləcəkmiyəm? Əcəbə, fərda düşməne qalib gələcəkmiyiz?! İştə cəmətimiz də bir-iki həftədən bəri intixab məsələsindən naşı böylə bihüsur, biaram idi... Min dürlü qorxular, vahimələr!.. Şayəd dövlət Dumasına heç ləyaqəti olmayan acizin biri seçilsə, halımız nə olacaq, hüququmuzu kim müdafiə edəcək, dərdlərimizi, ehtiyaclarımızı kim bildirəcək?! Bu gün lahülhəmd bu qorxulara, bu vahimələrə meydan qalmadı. Cəmətimiz bu intixabat imtahanından kəməli-müvəffəqiyyətlə keçdi... Dövlət Dumasına üzv seçilən zəvati-möhtərəminin üçü də bu ünvana behəqqi layiq adamlar çıxdılar...

Bu zəvatdan hər biri ayrı-ayrı ərəbi-elm və kamaldan bulunmaqqla bərabər, birlikdə də mükəmməl bir müsəlləs təşkil edərək, yekdigərlərinin müini, mütəmmimi bulunurlar. Bunlardan biri rəfiqim və mühibbi-əzizim Əlimərdən bəydir ki, Peterburq darülfünunda ikməli-təhsil edən hüquqsünas və qəvanin aşına kamil bir mühərrir olub illərdən bəri cəmətimizin mənəfi yolunda mücahidliyi ilə kəsbi-şöhrət etmiş bir zati-alıqədrdir. Digəri Qori məktəbindən yetişən əziz dostum və həmsəhərim Əsədulla bəy Muradxanov olub ötədən bəri ömrünü övladi-vətənin tərbiyəsində həsr edən və Səlyan və Cavad cəmətin və ələlümüm əkinçi cəmətin əhval və ehtiyaclarına öz hər cəhət mükəmməlen vaqif və əgah bulunanların biridir... Üçüncüsü isə, əqrəbamdan Məhəmməd Tağı Əliyev olub, bu zat Moskva məkatibi-alıyyəsinə ülumi-iqtisadiyyə və ziraiyyə akademiyasında ikməli-təhsil edib bəde axır zamana qədər ömrünü ülumi-ictimaiyyə, maliyyə və tüccariyyəyə həsr etdiyi üçün ülumun bu şüəbatında böyük bir mümarisə və ixtisas sahibidir. ... Binaənəleyh böylə qabil və kamil vəkil məbuslara malik olduğu üçün cəmətimizi və digər tərəfdən də böylə qərdşünas və müstəid bir cəmətin vəkilə bulunmaq şərəfinə nail olduqları üçün məbuslarımızı ən səmimül-qəlb təbrik ilə yeni girdikləri meydani-mücahidədə müvəffəqiyyəti-təmmə qazanmalarını təmənna edəriz. Deyirik ki: Ey məbuslar! Millətimiz bütün ümidlərini indi sizə bağlamışdır.

Biz İnsaniz: Binaənəleyh hər şeydən əqdəm bütün Duma ilə bərabər bilafərq məzhəb və qövmiyyət insanlığı, insanlıq hüququnu müdafiə ediniz. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərin təcavüzatından azad etməyə çalışınız, müsavati-təmmə istəyiniz. Yersiz, yurdsuz əkinçilərimize, kəndlilərimizə yer-torpaq tələb edin, fəqərayi-kasibəmizin şəraitə-təəyyüşünü təşhihə çalışınız.

Biz Qafqazlıyıq: Qafqaz əhlinin öz ümuri-idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz.

Biz Müsəlmanız: Binaələyhi-öz əqayidi-diniyyəməizdə hürriyyəti-viddanımıza hər nə lazımsa onu istəyiniz, onu tələb ediniz.

Biz Türküz: Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ səddlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz!..

İştə bu dörd nöqtəyi əsla yadınızdan çıxarmayınız!

Ə.H.

"Həyat", 1906, №119

SOLA, SOLA, SOL TƏRƏFƏ!..

Sola! Çünki bu dəfə uçurum, girdab, girdabi-hail sağ tərəfdədir. Əlhəzər, mühafizəkar boylərin, köhnə fikirli, ya fikirsiz ağaların, kəpəpəst, dünyapəpəst sərmayədarların, korporəst, axirətpəpəst, lakin yenə sərmayəpəpəst mollaların, keşislərin, kiçik əqilli, böyük hiyləli, mürüvvətsiz, insafsız, viddansız, münafiq, fitnəçi, provokator "bürokratların", "divanışinlərin", ümum əsarət və istibdad qullarının çəkdiqləri, sürüklədiqləri sağ tərəfdən! Əlhəzər sağ tərəfdən!.. Əlhəzər sağ tərəfdən!.. Uçurum oradadır!.. Əlhəzər Komissarovların, Pavlovların və əmsalının gizləndiqləri sağ tərəfdən! Sola! Sola! Ramişvilələrin, Kovalevskilərin, Şepkinlərin, Aladinlərin, Anikinlərin, Radiçevlərin, Vinavorların dolalet və rəhbərlik etdiqləri sola!.. Fərasət, zəka, ağıl, huş, elm, tədbir, insaf, mürüvvət, nicat, səlamət həp sol tərəfdədir!.. Hətta bu sol tərəfdən professor Şepkin kürsüyixitabətə çıxıb çığırsa ki: "Ağıl və huş yeri deyil, tələsməli, cürət və əcələ ilə iş görməli, dəlilik, divanəlik lazımdır!.. "Yenə sol tərəfə gət-məli. Çünki bu dəlilik, bu divanəlik elmin, ağılın çoxluğundan, zəkə-nin fərtindən iləri gəlir!.. Kim dedi ki, bitərəf olmalı?.. Xeyr, əsla bitərəf olmamalı! Bitərəflik ayaq altında qalmaqdan, əzilməkdən başqa nəyə bağı olacaq? Su belə bir yerdə sakit və rakid durmaqdan qorxuyor, qorxuyor, çünki pozular, qoxar, kiflənər, yosun bağlar!.. Təmiz və salim olmaq üçün su bir tərəfə axmalı, cərəyan etməli, ya heç olmazsa dorya kimi ləpələnməli, cuş və xuruşa gələ bilməli!.. Ya sağa, ya sola!.. Xeyr, ancaq sola!..

Sağ tərəfdə bir uçurum hazırlanmışdır ki, əjdaha kimi ağzını açıb bütün cəmətləri, bütün qövmlətləri, dinləri ilə, dillərilə, elm və məarifləri ilə, sənətləri və kəsbü karları ilə bəl və nabud etməyə amadədir!..

Sol tərəf isə Rusiya üçün, Rusiya imperatorluğu üçün, xeyr, bütün ələmi-bəşəriyyət üçün bir dövr-cədid, bir səadət-ümumiyyə dövr-cədidi ehzar eyliyor. Bu səadət – ümumiyyə, bu dövr-cədid həqiqi bir dövr-cədid olacaqdır. Bəşəriyyət üçün səadət-ümumiyyə dövrünün fəcri, sübh-i-sadiqi başlayor, bunun əlamətləri bir-bir nümayan oluyor... Bəncə edam cəzasının ləğvi və dövlət duması əzasından bir qisminin beynəlmiləl hökm məhkəməsi təşkili üçün beynəl-məcə-lisi-məbusan bir heyəti-ittifaqiyyəyə daxil olmaları bu əlamətlər-dəndir!

Edam cəzasının ləğvi ilə məmləkət daxilində "qanun" pərdəsi altında icra edilən qətl cinayətlərinə və beynəlmiləl hökm məhkə-məsi vasitəsilə məmləkət xaricində müharibə nami təhtində yapılan müqatilə vəhşətlərinə xatimə verilmək istəniliyor!

İştə bəşəriyyət üçün ən həqiqi bir dövr, səadətə ən müəzzəm, ən həqiqi bir dövr-cədidi!.. Əvət, ən həqiqi bir dövr-cədidi! Qüruni-əvvəl, qüruni-vüsta inda xitam buluyor, qüruni-cədidə, qüruni-əxirə indi başlayor!

Xeyr, səhv etməyirəm, qüruni-cədidə indi başlayor. Mən də, ey qare, sənə kimi vaxtilə məktəblərdə tarix dərsi oxumuşdum, həm də rus və Osmanlı məktəblərində bu elmi təhsil etmiş idim. Bizə öyrətməşdilər ki, tarixi-bəşəriyyət dörd dövrə təqsim olunur:

Qüruni-əvvəli ki, Roma (Rim) imperatorluğunun ikiyə inqisami-lə İstanbulun binasınadək, qüruni-vüsta ki, İstanbulun Fateh Sultan Məhəmməd tərəfindən fəthinə və Amerikanın Xristov Kolumb tərəfindən kəşfinədək, qüruni-cədidə ki, Fransa inqilabına və qüruni-əxirə ki, bu inqilabdan sonra bugünədək imtidad edən əzminədən ibarətdirlər. Bən indi anlayoram ki, müvərrixlərin bu təqsimi-keyfi əsassızdır? Ərz edəyim nə üçün əsassızdır.

Tarixi dövrlərə təqsim üçün vəhşət və heyvaniyyət ilə mədə-niyyət və insaniyyətdən daha mətin əsas olamaz! İnsaniyyəti-heyvaniyyətdən, mədəniyyəti vəhşətdən (bədəviyyətdən demiyor-ram, çünki insaniyyət olduqca bədəvi də mədəni sayılmalıdır) təfriq edəcək bir əlamət varsa o da, qətl və qitalın, xunxarlığın, xunrizliğin ortadan rəf olunmasıdır. Roma imperatorluğu ikiyə təqsim olundu,

Konstantinoyə bina olundu, qətl və qital xitam buldumu? Xeyr, bundan sonra qətl cinayətləri, müqatilə vəhşətləri daha ziyadə artdı: keşişlərin, rahiblərin hökmü ilə icra edilən inkvizisiya cinayətlərinin, səlib namına, cihad namına edilən müharibələrin həddi-hesabı yoxdur!.. Demək ki, bəşəriyyət əsla heyvaniyyətdən, vəhşətdən xilas olmadı!..

İstanbul fəth edildi, Amerika kəşf olundu, müqatilə, səfəkdəmə xitam buldumu, bəşəriyyət heyvanlıqdan xilas oldumu? Əsla! Avropalıların kəşf olunan Amerikada etdikləri vəhşilikləri, xunaşamlığı tarix kitablarında oxuduqca insanın tükləri biz-biz duruyor! Fransa inqilabı ilə edam və qətl cəzası ortadan götürülmədi, ancaq ənvai və əşkalı ləğv edilib cümləsi gilyotin denilən baltaya həsr edildi. Lakin bu baltanın altında kraldan, padşahdan başlamış axırncı fəhləyə qədər (Andre Şeniyə, Lavuaziye kibi şairlərdən, alimlərdən başlamış axırncı avama qədər ən məsum, ən günahsız adamların başları yuvarlandı!.. Xeyr, xeyr! Müvərrixlər nə deyirlərsə desinlər, bəşəriyyət heç bir vaxt qüruni-vüsta, hətta qüruni-ouladan xilas olmamışdır. Vəhşətində, heyvaniyyətində bu günə qədər israr edib durmuşdur!.. Lakin indi qətlü qital tərəfdarlarının axır nəfəsidir. Bu da sol tərəfdən nərəzən olan xətiblərin, fəryad edən natiqpərdazların nəfəslərinin, mühruc, atəşin nəfəslərinin kərəmətindən, səvəiqbar, rəndənz nitqlərinin təsirindən, bərəkətindəndir!..

Əvət, qətlü qital tərəfdarlarının son nəfəsidir. Onlarla bərabər bütün bir güruhun son nəfəsidir ki, cümləsinin yeri məşhur Dantenin tərif etdiyi cəhənnəmdə əsfələssafilindəndir...

Kimdir onlar! Onlar o adamlardır ki, Allahın əkinçi insanlara ehsan etdiyi, fəqət bir xətai-ictimai-tarixi nəticəsi olaraq igirmi, otuz tənəpərvər müftəxorların əlinə keçmiş, ya ənvə bəhanələrlə zəbt olunmuş yerdən, torpaqdan əkinçilərin, cüftçülərin, fəllahların məhrum buraxılmalarını, bunların əsrlərcə ilanəhayə baronlara, xanlara və bəylərə qul və əsir qalmalarını tələb edirlər. Yaxud bunları dərbəder salıb övlad və əyalları ilə çıl-çıplaq qərbi diyarlara, ülfət edilməyən iqlimlərə hicrətə və hicrət edilən yerlərin əhalisi ilə niza və qovğayə məxbur qılırlar!.. Onlar o adamlardır ki, fəhləyi, əmələyi, alın tərilə çalışanları, həlal kəsbi-kar dalınca gedənləri öz əllərinin əməklərindən, öz məhsul məsailərindən məhrum edib, bunların əlilə hasil olan sərvəti-milliyəyi bir neçə səfəhpərvər sərmayədarların əlində tərakim etdirmək üçün şərtlər, qanunlar ixtira edirlər!..

Onlar o adamlardır ki, müsavəti-qətiyyə yerinə milləti baron, xan, bəy və daha bilməm nə namlarla siniflərə, mümtaz-mümtaz siniflərə ayıraraq, imtiyazdan, hüquqdan məhrum olanları anarxiya yollarına sövq edirlər...

Onlar o adamlardır ki, sərbəst, hürri və bitərəf bir məhkəməyi-ədliyyə yerinə keyfə, mayəşə bir hökm divanxanası təsis etmək, cəməti, külliyyət cəməti nuri-maarifdən məhrum edib, özləri isə zülmət, cəhalət içində hökmfərma olmaq istəyirlər... Lakin nə böyük səhv, nə əzim xəta! Bunlar mütləq kordurlar, kardırlar, beyinsizdirlər. Bütün bu heyət “Ya kur əst, ya most əst, ya divaneyi!”¹. Bunlar görməyirlər, anlamayırlar ki, Rusiyanın bir başından o başına qədər bütün cəmətin gözü açıq haqqını istəyir. Zalımların, cəməət qatillərinin məhkəməyi-ədələtə təslim olunmasını tələb edirlər.

Qafqazımızın ən kuzidə vəkillərindən gürcüstanlı Ramişvili ki, əmək və məsəi firqəsinin pişvalarındandır, atəşli bir nitqində baxınız nə deyir: “Bizim ümuri-daxiliyyə nəzarəti ədliyyə nəzarətini külliyyə bəl edib yutmuşdur. Bizdə qanun yoxdur, bizdə mühakimati-ədliyyə yoxdur. Bizdə ancaq polis nizamnaməsi vardır. Zənn etməyin ki, bu polis nizamnaməsinin hökmü sadə polis dovairində car edir, xeyr, onun hökmü məhkəmələrimizdə və kəlisələrimizdə dəxi caridir. Buralarda o nizamnamə incili-şərifin mafövqünə vəz edilmişdir. Bizim keşişlər rəhbən libasını labis polis məmurlarından başqa bir şey deyildir. Özlərinə vərəşəyi-İsa deyən bu cənablar xəfiyyəliyi və provakatorluğu (münafiqliyi) dəröhdə edərək kəlisə mənbələrindən edam cəzasına və qətl və qarətlərə tərəfkarlıq edib, o yolda vəz edirlər. Əvət, bizim daxiliyyə nəzarəti kəlisayı dəxi bəl edib yutmuşdur!” Ramişvili böylə deyir! Lakin bizim mollalarımız, xacələrimiz, Rusiyada, Türkiyədə və İrandakı mollalarımız sevinməsinlər. Ramişvilinin tən və sərzənişindən onlar dəxi azad deyildirlər!.. Hər nə hal isə, əsarətin, siyasi və iqtisadi bir əsarətin yavaş-yavaş ortadan rəf olunması və edam cəzası qanununun ləvğ və fəsx edilməsi bəşəriyyət üçün yeni və müşəşə bir dövr başlayır. Bəşəriyyət üçün deyirik. Çünki Rusiyadan başlayıb Asiyanın hər tərəfini istela edəcək bu əfkəri-aliyyəyi-hürriyyətpərvəranə seli müqabilində heç bir şey dura bilməyəcək, hətta nə Tehrandakı və nə də İstanbuldakı Dara və Konstantininin təhti-büləndləri, küreyi-ərz üzərində

¹ Tərcüməsi: “Ya kordur, ya məstdir, ya divanə!”

bidad və istibdadların o son və axırıncı istinadgahları!.. Dövri-cədid nə İstanbulun binası ilə, nə də onun fəthilə başlayır. Dövri-cədid ikinci və “üçüncü” Romanın, yəni İstanbul və Moskvanın hüriyyət sayəsində təzədən “Gülüstani-İrəm” olması ilə başlayır!.. Hüriyyət isə soldan təvəllüd ediyor, binaənəleyh sola, sola, sol tərəfə!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №142

KUHİ-QAF VƏ SİMURĞ

Əsatir və xurafatda çox kərrə dərin və nəhan mənalara vardır. Ancaq o mənalara zahir və əyan olması zamanı möhtacdır. Keçən nömrədə bir nöqtəyi-nəzərdən tarixi-bəşəriyyətin ədvari-ərbəyə təqsimini qəbul etməyib qarelərimizin əfvinə məğrurən ikiye təqsimini münasib gördük ki, o da ancaq bu günlərdə xitam bulmaq üzrə olan qüruni-vəhşiyəyi qədimə ilə ancaq indi başlamaq üzrə bulunan, yaxud bundan sonra başlayacaq olan qüruni-mədəniyyəyi cədidədən ibarətdir. O halda zamanımız pak mühüm bir zamandır. İki dövr arasında bir nöqtəyi-fasilədir, bu nöqtəyə diqqət etməlidir. Lakin sadə zamanımız mühüm deyildir. Məkanımız da pak mühüm bir məkandır. Bu nöqtəyi də anlamalıdır, həm də gözəlcə anlamalıdır! Daim zamanca ən mühüm olan hadisat məkancə dəxi ən mühüm bir mövqedə baş göstərmişdir.

Rusiyada bu günlərdə vaxt olan hərəkəti-qəyuranəyi-hüriyyətkaranənin əhəmiyyəti-əzimi-ələmiyyəsi inkar olunmaz. Lakin burası da inkar olunmaz ki, ümum Rusiya və bilxassə bizim Qafqaziya cahanın ən əhəmiyyətli bir nöqtəsidir. Bunu ən əski zamanlarda belə bütün əqvami-müəzziməyi-tarixiyyə anlamışlardı: yunanilərin, turanilərin, iranilərin ən mənidar xurafat və əsatirləri, ən zərif, ən müdhiş əfsanələri Qaf dağına aiddir. Qaf dağı isə Elbrus olub Qafqaziya adlanır. Qafqaziya nədir? Qafqaziya Asiya ilə Avropa arasında əzim bir bərzəx, cəsim bir körpüdür. Qədimdən bütün cahanın qapısı bu körpü üzərində idi, o qapının adı ərəblərcə babül-əbvab, yəni “qapılar qapısı” idi ki, bugünkü Dərbənddən ibarətdir. Bu gün Qafqazın bu qapılar qapısından belə mühüm daha iki qapısı vardır ki, birinin adı Bakı, digərinin adı Batumdur. Qədim atəşpərəstlərin qib-

ləgahı, cədid petrolçu zərpərəstlərin səcdəgahı olan şu Bakı bütün Avropanın Asiyaya olan qapılarından biridir. Batum, o sürəti-sahirənə ilə tərəqqi edən Batum isə bütün Asiyanın Avropaya qapısıdır... Cahanın körpüsü olan, cahanın qapıları bulunan bu məmləkətdə vücud və bədencə dəxi cahanın ən gözəl, ən yaraşlıq, ən məlih xalqı sakin bulunuyor. Bəşəriyyətin hüsn və cəmal etibarilə, ən güzidə qismi “irqi-Qafqaziyyə” mənsubiyyətlə fəxr etmirlərmə?

Ərəblərin “Huristan” dedikləri cənnət bu ölkədə deyilmi?.. Şair nərənin haqqında deyir: “Yığılıbdır ora cəmiyyəti-huri pərinin?” Əvət cismən və bədənen hur və mələk qədər gözəl xəlcə?.. Lakin gözəl cismə də gözəl də ruh və fikir olmaq lazım gəlir!.. Öyləmidir? Əlbəttə, öylədir!.. Ruh və fikir gözəlliyinin əlaməti nədir? Şübhəsiz, hüriyyət və azadlıqdır, azadlığa meylidir!.. Başqalarını bilmə, bəncə böylədir!..

Şən, namus və tar, heysiyyət, istiqamət, şücaət, həmiyyət, qeyrət, rüfət, nəcabət kimi sifətlərin cümləsi hüriyyətdən, azadlıqdan törər. Bu sifətlər ruhda, fikirdə, qəlbə olduqca insanın nasiyəsində, simasına inikas edib onu gözəl və nəcib qılar, qəddü qamətinə təsir edər, onu mövzun, rast və bülənd eylər!.. Qafqaz xalqı gözəldir, cəmilədir. Çünki, zikr olunan mühəssənətin mənəbi olan hüriyyət hissi heç bir vaxt onda sönməmişdir!

Qafqaz xalqını qulluğa, əsarətə məluf etmək olmaz! Qafqazın üç-dörd min sənəlik tarixini qarışdırsaq onu daima öz hüriyyəti və azadlığı üçün müharibə edən görürüz! Onlar ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar, onlar əsir düşərlər, lakin əsirliklərində belə qul olmayıb ağalıq edərlər!.. Çərkəzlərin, ləzgilərin, gürcülərin tarixlərini mütaliə ediniz! Çərkəslər Türkiyəyə, İstanbula hicrət edərlər, əsir gedərlər, fəqət orada bir sülaleyi-hökmdarının ərkanını təşkil edərlər... Misirə hicrət edərlər, orada hökmdar olurlar. Çərkəz hökuməti təşkil edərlər... Cahanın mümərrə olan bu məmləkət vəqayə-tarixiyyəyi-ələmin ən böyük sədəmatına uğradığı halda hüriyyətini, hüriyyətə olan meyl və məhəbbətini heç bir zaman qayıb etməz! Kiçik bir gürcü milləti əsrlərcə, qərinələrcə eşqi-hüriyyət sayəsində cahanın ən quvə-şəkimə dövlətlərinə müqavimət edər, durar!.. Bir ovuc ləzgi qövmi hüriyyəti üçün igirmi beş sənə mütəmadiyən şimalın ən müəzzəm dövlətinə meydan oxur, durar!.. Bu məmləkətin abi-havasında hüriyyət rayihəsi vardır, bu xalqın açıq nasiyəsində hüriyyət nuru bərk urur, bu cəmətin xilqət və təbiətində bir

bariqəyi-hürriyyət məknuzdur! Alp və Altay dağları insanın qəlbinə nələr ilham edərsə, Qafqaz da onu ilham edir! Qafqazda kim təvəttün edərsə, bu ilhamatın təsirindən xilas olamaz, onunla pərvərişyab olur. Bəncə Qafqaz türkləri ətrakın ən hürriyyət-pərəstidir. Köçəbəliyi ona qəbahət bulunyordular. Ah!

O köçəbəlik!.. O köçəbəlik mədəniyyətə kiçik bir maneəyə də, lakin hürriyyət şövqinin, hürriyyət saiqəyi-təbiyyəsinin böyük bir əlamətidir!

Bu məmləkətdə heç bir qüvvət hürriyyət şövqünü məhv edəməz! Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürəməz.

Ey qarc, Tiflisdəki “Qafqaziya muzesinə” getmişmisiniz? Getməmiş isəniz gediniz. O muzexananın divarında özəmətli bir rəsm lövhəsi vardır, ona tamaşa ediniz. O rəsmdə ərz və səma oğlu Prometeyin hürriyyət və nuri-maarif uğrunda düşar olduğu ələm və izzirabat təsvir olunur. Prometey asimandan gətirdiyi o nemətlə bəşəri, bəşəriyyəti məsud etmək istədiyi üçün müdhiş, böylə bir əzayə məhkum edilmişdir. Onun vücudu zəncirlərlə “Kuhi-Qaf”a bənd edilib, cigəri müəbbədən yırtıcı bir qaraquş tərəfindən əkl edilməkdədir. Müəbbədən çünki cigər yeyildikcə yenidən təşəkkül edib böylüməkdədir, lakin böylə bir əzab-ələm içində dəxi o nasiyədə yenə bir vüqar, bir qürur nümayandır ki, o da heç bir əza və cəfa ilə izzaləsi qabil olmayan bir hissi-hürriyyətin səmayə əks edən asarından başqa bir şey degildir. Bu halı miladi-İsadan bir neçə yüz il əvvəl yaşamış olan yunan şairi Esxilos bu yolda təsvir etmiş idi: Qafqaz qayalarına zəncirbənd olan, cigəri üqab tərəfindən parçalanan Prometeyin nəzdinə bir elçi gəlib ona deyir ki, əgər müştəriyə ərzi-inqiyad etsə, şu əzabdan xilas olur. Prometey isə cavabən diyər ki:

Sirlər kimi ələmdə bir qul olmadan,
Bu izzirabı çəkmək ovladır bəna.
Bəncə sitəmkarani-dəhrə bəndəlik,
Bu daşlara bənd olmadan bin qat fəna¹.

Hürriyyət namına bundan müəlla, bundan qəti, bundan şiddətli səhih olmaz ki, bir neçə min illərdən bəri Qaf dağlarına əks edib

¹ Yunan lisan və ədəbiyyatına həvəs etdiyim zamanlar, yunancadan tərcümə etmiş idim.

oradan bütün ələmə vəlvələ salmışdır. Prometeyin cigərini parçalamaq ilə onun qəlbindən hürriyyət hissini silmək olursa, Qafqaz xəlqini də əsarətə məluf etmək olur!.. Hürriyyət yolunda böylə eşidilməmiş izzirabata qatlanan qəhrəmanı nəhayət hürriyyət mühəbbi olan yunan Rüstəmi Herakl azad edə bildi!..

Təəssüf olunur ki, Tiflis muzesi Prometey lövhəsi ilə iktifa edib digər bir hürriyyət mübarizi olan və şairi-əzəm Firdovsiyə ilhamat verən Zal oğlu Rüstəmlə Simurğ vəqəəsini təsvir etməmişdir¹.

Qafın bir tərəfində bir üqabi-müdhiş hürriyyət fədaisi olan Prometeyin cigərini parçaladığı halda, yenə o kühi-sərbüləndin üzərində sakin ünqaya Simurğ adlı bir teyri-mövhum daha var idi ki, o bil əks hürriyyətpərvəranənin ürəginə, qəlbinə qüvvət verirdi! ...Zalzeri azad və tərbiyə edən Simurğdur, oğlu Rüstəm fəlakətə düşar olduqca ona çareyi-nicat göstərən Simurğdur.

İran azadlığının, İran hürriyyətinin ən böyük mübarizi olan bu qəhrəman düşari-yəs olduqca, zəiflədikcə, paralandıqca, ona təsəlli verən, onu qüvvətləndirən, onun yaralarını qanadları ilə yaxşı eyləyən Simurğdur.

Kimdir Prometeyin pəncəyi-üqabda düşar olduğu izzirabata inanmayan?! Kimdir onun işıq və hürriyyət yolunda çəkdiyi əza və cəfayı əfsanə sayan?! O izzirabat bu gün dəxi gözümüzün önündə bütün Qafqaziyada davam edib durmuyormu?.. Fəqət, o izzirabat içində dəxi Qafqaz hürriyyətdən əl çəkiyormu?.. Kimdir, Simurğun qanadındakı təsirəti-şəfəbəxşayə inanmayan?! O quş bu gün dəxi balgüşayi-etila olub kuhi-Qafın bülənd zirvələri, şahiqələri üzərində pərvaz edib durmuyormu? Pərvərdələrini, tərbiyə etdiyi Zalzerlərini hürriyyət yolunda mücahidə və mübarizə üçün ta qütb-i-şimaliyyə qədər göndərmiyormu?!

Bütün bu əsatir biməna deyildir: yəqindir o zaman ki, Qafqaz ölkəsi ələmin istibdad və bidad altında inləyən qismini əsarətdən xilas etmək xüsusunda ən böyük bir rol oynayacaqdır!.. Ey Türkiyənin, İranın vətəndən dur və cüda düşən hürriyyət yetimləri! İsveçrənin

¹ Tətebbüati-cədidəyi-lisaniyyə və ədəbiyyəyə görə Zal və Rüstəm hekayəsi sadə İran əsatirinə məxsus deyildir. Rusun milli masallarında məşhur qəhrəmanlardan birinin adı Yaroslav Lazareviçdir. Bu ad “Ruslan Zalzareviçdən mühərərəf olub bu da müşabihəti-ləfziyyədən dəxi anlaşıldığına görə “Rüstəm Zalzer”dən qələtdir. Hər iki tərəfin hekayələrində bu yolda pək çox əlfaz və vəqayə müşabihətləri var.

sizə biganə olan soyuq alplarından, Misrin lal və samit olan ehramlarından, hətta bütün Avropanın mərakizi-qeyli qalından imdad gözləməyərək, oralardan səsinizi, fəryad və fəqanınızı vətənə eşitdirəməzsiz. Oralarda sizi kimse himayə edəməz! Gəliniz, gəliniz Qafqaza, Simurğun qanadları altına!.. İran və Türkiyə istibdadını bir Arximed kimi yerindən qaldıra bilmək, tamamilə kökündən qopara bilmək üçün nöqtəyi-istinadınız, istinadgahınız ancaq kuhi-Qaf ola bilər!.. Sihhə və nəvələrinizi ancaq buradan xabi-qəflətdə olan vətəndaşlarınıza eşitdirə biləcəksiniz. Uca tutduğumuz məşəli-irfanınızla vətənzdəki şəbi-tari buradan tar-mar edəcəksiniz. Zülm və bidadın binasını buradan yıxa biləcəksiniz!.. Sizin yazılarınız, mətbuatınız, ədəbiyyatı-hürriyyətpərvəranəniz asanlıqla buradan o məmləkətlərə daxil ola biləcəkdir. Heç bir senzür onu mən edə bilməyəcəkdir. Heç bir “bürokratiya” onun önünə səd və divar çəkmə bilməyəcəkdir!.. İstanbuldakı yanğınların, həriqlərin çoxu Qafqaz petrolundan iləri gəlmiyormu?.. Bundan sonra oranın həriqi-mənəviyyələrinə dəxi Qafqazın atəşi-fikrisi, Prometeyin buraya asimandan gətirdiyi atəşi-fikrisi bais olacaqdır!

Nə ingilis məmalikində və nə də Fransada, Avstriya və Germaniyada İran və Türkiyəyi oyandıracaq bir hürriyyət ədəbiyyatı hüsula gəlmədi və gələməz də. Çünki, o əqvamın dili Türkiyə və İranda söylənən dillərdən başqadır. Lakin ümum Rusiya ölkəsində hürriyyət sayəsində bir millət tərəqqiyə başlayır ki, onun dili Türkiyə və İran xalqına biganə deyildir. Bu millət Kazandan, Ufadan Səmərqəndə, Məvərayı-Baykaldan Krıma qədər müntəşir olan türk və tatar əqvamıdır. Bunların oyanıb hüsula gətirəcəkləri hürriyyət ədəbiyyatı bir sel kimi İran və Türkiyəyi istela edəcəkdir. Bu selin də məcrası bila şəkk və şübhə bu iki məmləkətə Qafqaz bərzəxi olacaqdır!.. İştə, görünür ki, Qafqaz hürriyyəti-ələmin tarixində mühüm rollar oynayacaqdır. Bu rolların da ən böyüğü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir. Buralarını anlamalıyıq da, ona görə hazırlanmalıyıq!

Fəqət nə sürətlə hazırlanmalıyıq? Bu xüsusda bir ayrı dəfə bəhs edəriz...

Ə.H.

“Hayat”, 1906, №143

Yeni fransız şairlərindən bulunan Fransua Kopenin külliyyatı-şəriyyəsi miyanında gözəl bir mənzumə vardır ki, ünvanı “Müstəbid və mərqədi-şair”dir. Bu mənzumədə Fransua Kope hekayə ediyər ki, istibdadı ilə məşhur türk və tatar cahangiri Teymurləng Tus şəhərini zəbt etdiyi zaman Firdovsinin adına hörmətən oraya duxuli-əsakirinə mən edib özü də cahan şairi-əzəmin qəbrini ziyarətə getdi. Teymur sadə qəbri ziyarətlə iktifa edəməyib, bir də qəbrin daxili və şairin üzəmi-pakı nə halda bulunduğunu rəyül-eyn müşahidə etmək istədiyindən qəbrin açılmasını əmr etdi. Hökmdarın bu əmri üzərinə qəbrinin üzərindən məzar daşını rəf etdilər. Qəbir açıldı və Teymurun gördüyü orada dılara bir mənzərəyi-behişt oldu. Çünki qəbrin dəruni rəngin və nurəfşə olan güllərlə, lələlərlə, nəsrinlərlə ləbələb olub, bunlar dərhal ətrafa yayılmağa, dağılmağa başladı və bütün civarı rövşən və müzəyyən qıldı!..

İran şairinin dəruni-məzarı böylədir. Türk hökmdarının müşahidə etmiş olduğu budur, firəng hekayənəvisinin tərifi bu yoldadır... Siz bu hekayəni bir əfsanəmi ədd ediyorsunuz?.. Xeyr, xeyr, bu əfsanə deyildir! Və əfsanə olmadığını siz də görəcəksiniz, təsdiq edəcəksiniz, qərribən beş-on ilin içində görüb təsdiq edəcəksiniz!.. Bu günə qədər bütün İran nə idi, əzim, vase bir qəbir deyilmi idi? Əvət, cahani-mədəniyyətin ortasında əzim bir şüəra və üləma qəbri idi, o qəbrin üzərinə mütləqiyyətdən, idareyi-keyfiyyədən, istibdad və bidaddan ibarət ağır bir səngi-məzar vəz edilmiş idi. Bir-iki əsrdən ziyadədir ki, oradan ələmi-mədəniyyətin guşinə bir səs, bir səda gəlmirdi, bəşəriyyəti müstəfid edəcək bir şey görünmüyordu, nə şair və ədəbiyyatdan, nə kəşfiyyəti-elmiyyədən, nə ixtiraati-sənaiyyədən bir əsər müşahidə olunmuyordu! Guya ələmi-islamın mədari-fəxri olan bunca şairlər, alimlər bu yerdə gəlməmiş idi. Guya Firdovsilər, Sədilər, Əllamələr, Xacə Nəsir Tusilər burada zühur etməmişlərdi.

Demək olar ki, İranda Şah Abbas Səfəvi, daha doğrusu, Nadir şah dövründən sonra həyatın hay-küy vəlvələsi sükut və sükunətə, mədəniyyətin cünbiş və hərəkəti ətalətə, bətalətə münqəlib oldu. Mədəniyyətdən bir əsər, bir nişanə qalmadı, hər şey öldü. Bütün məmləkət təcridən bir məzar halını aldı. Lakin bir məzar ki, Pişdadiyan, Kəyaniyan, Sasaniyan məzarıdır, orada “həme morde əz

ruzigare-deraz”¹ – Cəmsidlər, Firidunlar, Kavuslar, Kiruslar, Rüstəmlər, Daralar, Bəhramlar, Nuşirəvanlar mədfundur, orada Sultan Mahmudlar, Məlikşahlar, Şah Abbaslar, Firdovsilər, Ənvərilər, Xəy-yamlar, Hafizlər yatır... Əvət, İrani-əzim bir ölü qəbir olmuş idi. Bir qəbir ki, vəhşətəngiz idi. Onun vəhşəti dirilərə, daha doğrusu, nımzindələrə xəvf və dəhşət ilqə ediyordur, qorxuduyordu, vətəndən fərərə məcbur ediyordu, insanlar başlarını götürüb diyari-qürbətə can atıyorlar idi. Dərbəder düşüyorlar, pərişan oluyorlar idi!.. Bu surətlə, əlli-altmış milyon nüfusu mürəffəhən iasəyə qabil olan bir ölkədə haqsızlıq, nizamsızlıq, ədalətsizlik, cəhlü cəhalət üzündən yeddi-səkkiz milyon adam yaşayor, ya yaşamıyor!.. Yaşayanlar da min zillətlə yaşayorlar, zülmət içində, zülm altında kimi ac, kimi çılpaq, kimi xəstə, kimi sərəsimə və sərgərdan, kimi məğdur, məzlum, kimi zalım və qəddar!..

İndi bu özəmətli qəbrin üzərindən gülləri, çiçəkləri əzən, işıqlara, nurlara hail olan məzar daşı qaldırılır. Rövizəyi-münəvvərəyi-İran, adı istibdad və mütləqiyyət olan o daşın zülmətindən, təzyiqindən, əza və cəfasından xilas ediliyor!.. Türk nəslindən olan yeni bir hökmdarın, Teymurun bütün zəfərlərinə bədəl böyük bir müzəffəriyyətə nail oluyor!.. Yaşa, Müzəffərəddin, yaşa! Şaha, şahənşaha, Xosrova, Keyxosrova! Çox yaşa!.. İndi sən tacında parlayan yaqutları, zümrüdləri, almasları qopar at!.. O daşlar nəyə lazımdır!.. Həq və ədalət, insaniyyət, müsəvat və hürriyyət qədər parlaq, rəvnəqdar, pərtovəfza, şəşəpəş cəvahirimi olur!.. Qoy bu cəvahir sən tacında bərq vursun!..

Padşah, şahənşah! Tutduğun bu tərqi-nicat və səlamətdə sabit-qədəm ol... zinhar, zinhar Sultan Əbdülhəmidlərə uyma! Zinhar qanuni-əsasının xadimlərini, Midhət paşalarını tayiflərdə məhv və nabud etdirmə, zinhar Fransua Kopenin tərifi etdiyi Teymur kibi biləxərə gedib Çingizin qəbri üzərindən daşı rəf etmə. Çünki o qəbirdən ətrafı sel kimi istela edən qandan başqa bir şey nəban etməz!

Əşidiyoruz, biliyoruz, sən ilə Sultan Həmid arasında bu anda bir sərhəd münaziəsi var! ...Biz bu xüsüsda bitərəf bulunuyorduk, sükut ediyorduk, bir şey demiyor idik.

Lakin bundan sonra üzümüzü Sultani-müşarünleyhə, istibdad və mütləqiyyətin o timsali-mücəssəminə çevirib deyəcəyiz ki: “Ey

məmləkətini təhti-əsarətdə tutan hökmdar, İran torpağına təərrüz etmə, əlini oradan çək!.. Orası indi hürriyyət torpağı oldu! Hürriyyət livası rəzk olunan ölkəyə istibdad bayrağı girməməz!” Bir mütəəssib demişdir ki, “Səlibin aldığı yerlərə hilal girməməz”. Bu sözlər cahilanə, təəssübkarənədir. Qladistonun ağzından çıxmış olsa da, təəssübkarənədir. Qladiston sözü yanlış demişdir, çünki böylə demək icab edərdi: “Hürriyyətin aldığı yerlərə istibdad girməməz!.. İranın ən böyük adamı Əbülqasim Həsən Firdovsidir. Firdovsinin ən böyük əsəri “Şahname”dir. “Şahname”nin ən böyük qəhrəmanı Səyavuşdur, bəncə Səyavuşdur. Çünki insaniyyətin, həqqaniyyətin, ədalətin, nəcabətin, ismətin, mərdliyin, elm və kamalın, ulviyyətin, ulviyyəti-əfkarın ən parlaq, ən şəşəli bir timsalıdır. Zülmün hökmü ilə Səyavuşun başı kəsildi, qanlarını təsti-zərrinə alıb apardılar, xakə tökdülər, lakin o qanlar boşə getmədi, zira Firdovsinin rəvayətinə görə o qandan “xuna səyavuşan” namində bir çiçək bitdi ki, indi də o çiçək İranın dağlarını, səhralarını təzyin ediyordur... Ey Tusda yatan həkim! Ey məkanı Firdovs olan şair, qalx, qalx ayağa, vətəninə bir nəzər elə, sevin, şadü xürrəm ol, gör tazədən nə qədər şəhnamələr yazmaq lazımdır. Gör Tehran küçələrində şəhid olan yeni Səyavuşların qanlarından nə qədər gözəl lətif güllər, çiçəklər bitməkdədir!.. Gavələrin əlində dirəfşi-hürriyyət etilə və təməvvüc ediyordur, bidad və istibdadın mar və əjdəhaları sərnigun oluyordur, təxti-pişdadyandan yeni Firudunun ədlü dad avazələri asimanə bülənd oluyordur!..

Ə.H.

“Həyat”, 1906, №173

VİDANAMƏ

Bir gün Faust nam həkim dərin-dərin təfəkkürata dalmış ikən onun fəzayi-biintəhadə dolaşan nəzərləri önündə siyah bir qüvvəyi-əhrimənənə insan şəklində təcəssüm edib ərzi-vücut elədi. Həkim sual etdi ki, kimsən? Nəsen? O da cavab verdi ki:

Mən cüziyəm ol cüzün, o külli-əzəlinin,
Mən cüzi siyəhrəng olan ol zülməti-leylin.
Ki eylədi tovlid bu ənvari-ziyayi,
Məğruri-ziya validəsi zülmətə asi...

¹ Tərcüməsi: Uzun ruzigardan hamısı ölmüşdü.

Amali şəbi tərd qılıb cövvi-fəzadan,
 Qəsb etmək onun cayi-qədimin əbədiyyən,
 Heyhat! Ziya olmayacaq qəsbə müvəffəq!..
 Zira nə qədər eyləsə cəhd, olsa hünərmənd,
 Əcsamdan ayrılmıyor, əcsam ona pabənd:
 Ancaq işıq əcsama verir ziynətü-rövnəq
 Əcsamdan eylər scylan seyli-ləvame,
 Əcsam çəker sədd, olur seyrinə mane.
 Əcsam ona naqil olur, əcsam ona hail,
 Çox keçməz əminəm, yenə əcsam ilə ənvar
 Birlikdə olurlar ədəmin qərinə nazil!..

Bu sözləri deyən qüvvəyi-müzlüməyi-əhrimənənə sadə insan şəklində deyil, bəlkə cəməət şəklində, ələlxüsus bizim Şərq cəməəti şəklində dəxi təcəssüm edə bilir və cdiyor da!.. “Qara məxluq” adı ona boşuna verilmiyor!.. O məxluq zülmət içində qalmaq ilə iktifa və qənaət etmiyor, hətta yuxarıdakı əbyatdan anlaşıldığı vəchlə öz zülməti ilə icabında fəxr dəxi edə biliyor! Diyor ki, zülmət və cəhə-lət həddi-zatında qayət asanlıqla mövcud və qayim ola bilib onun heç bir növ cismaniyyət və maddiyyətə chtiyyətə yox ikən o biçərə işıq, o mənəvi və ruhani olan biçərə işıq hər halda cisim və maddəyə möhtacdır! Bunlarsız bir an vücudu davam etməiyor! Nə qədər acı bir həqiqət, nə qədər böyük və həqiqi bir acılıq!..

İndi zülmət və cəhələtin yoldaşları olan ətalət və bətaəti nur və ziyanın lazım qeyri məfariqi bulunan tərəqqi və hərəkətlə qiyas edərsək, yenə eyni həqiqət mərə təbyin edir!.. Ətalət və bətaət bir şeyə möhtac deyil ikən; tərəqqi və hərəkət cisim və maddəsiz olamıyor!.. Bugünkü gün bizim Şərq cəməəti, bu cəməətin külliyyəti, adlarının əhli-nur və müsəlman olmasına, məmləkətlərinin məşriq, şəmsi-taban bulunmasına rəğmən qəri nayab, dərin bir çahi-ətalətdən vasc bir sahəyi-zülmət və cəhələtdən ibarətdir! O ətalətin, o zülmətin müdhış və mühib girdabları, təlatümləri vardır. Cismaniyyət və maddiyyətə möhtac olmayan girdab və təlatümləri vardır!..

Şübhə yoxdur ki, Zərdüştin etiqad ctdiyi vəchlə axirüləmr Hür-müz Əhrimənə, nur zülmətə qalib gələcəkdir. Ancaq indiki halda bu qalibiyyət məəttəəssüf ancaq maddiyyət və cismaniyyət gücü ilə təmin edilə bilər. Bu maddiyyət və cismaniyyətin fiqdanı üzündən-dir ki, bir-iki ildən bəri zülam ilə mübarizəyə cürətyab olmuş olan

“Həyat” cəridəsi müvəqqədən tətillə məcbur olur. Bir qəzetə lazım olan maddiyyət isə onun məsarifi-nəqdiyyəsini qapayacaq qədər olan bir məbləğdir ki, cəməətin, daha doğrusu, qara cəməət arasında nur və ziya tərəfdarı olanların kisəyi-qeyrət və himmətindən çıxmalı idi. Hər bir münəvvərüləfkar olan zat sənədə bir kərə altı manatlıq bir abunə ücretini verməkdən çəkinməməli idi. Bir Hacı Zeynalabdin, ya bir İsabəy illər uzununu bir qəzetin məxaric və məsarifi qədər olan böyük bir ziyanı təkbəşinə özlərinə alamazlar!.. Bunu cəməət idrak etməlidir. Binaənəleyh cəməətimizə tövsiyə ediyoruz ki, “Həyat”ın tətili müddətincə meydani-mücahidə və mübarizədə bundan sonra tək və tənha qalacaq olan “İrşad” qəzetəsinə əllərindən gələn kömək və müavinəti driğ etməsinlər. Yoxsa, rəbbim göstərməsin o qəzetədən də məhrum olacaq olurlar isə, məmləkətimizin təzədən inqilabdan əvvəlki zülmətə qerq olacağı şübhəsizdir!..

Ədədi-nüfusları bir milyona belə varmayan erməni cəməəti yeddi-səkkiz qəzetə və məcmuənin mövcudiyyətini təmin edə bildikləri halda, altı-yeddi milyon Qafqaz müsəlmanlarının bir-iki qəzetə dəxi abunə qeyd olunmaq surətilə müavinət etməmələri həmiyyətsizliyə, qeyrətsizliyə həml olunamazmı? Eybdır, eyb! Hər nə hal isə “Həyat” tətillə məcbur bulunur, ancaq bu tətillə məmat ədd edilməsin, ətalət də ədd edilməsin. Çünki “Həyat”ın zində bulunan və həyatı-mühərrirədən ibarət olan ruh və camı istihalə və tənəsüx qaydasilə “Füyuzat” adlı yeni bir məcmuəyi-ədəbiyyənin cisminə hülul edib bu şəklində mösai və fəaliyyətini təzyid ilə millət və tərəqqi uğrunda olan mücahidəti-maarifpərvəranəsində kəməli-mətanətlə davam və səbat edəcəkdir. Binaənəleyh şimdilik “Həyat” namına qarelərimizə əlvida deyib eyni zamanda onlara “Füyuzat”ın salamını təbliğ edəriz. “Füyuzat” ədəbi, elmi, ictimai və siyasi həftəlik bir məcmuə şəklində olaraq bu ayın xitamından əvvəl intişara başlayacaq və səhifələri qüdrəti-qələmiyyəyi-ədəbiyyə sahibi olan cəmi mühərririni hürriyyətpərvəranə açıq bulunacaqdır.

“Füyuzat” istər ki, onun səhifələrinə dərc olunan məvad zəval-napəzir asardan ibarət olub bunlardan böyük və mühüm olanlar icab etdikcə bilaxərə müfid və nafe kitablar şəklində dəxi qonula bilsin. Rus və Avropa kütübi-elmiyyə və ədiblərindən edilən tərcümələr məəlməmnuniyyə qəbul olunacaqdır. Bu surətlə yavaş-yavaş bir neçə sənənin ərzində zəmanəmizə münasib cəməətimizin, ələlxü-

sus bundan sonra yetişəcək şəbanımızın chtiyyatına müvafiq ana dilimizdə milli bir kitabxana vücuda gətirmiş oluru ki, bunun millətimizə nə dərəcədə mənafe-i-əzime təmin edəcəyi aşkar və dərkardır. “Həyat” qəzetinə abunə qeyd etdirmiş olan qarelərimizə gəlincə bunlar üç şeydən birini intixabda muxtardılar. Arzuları vəchlə, ya bu abunə ücretləri özlərinə iadə olunur, yaxud “İrşad” idarəsinə verilir ki, “Həyat” yerinə onlara bu qəzetə göndərilsin. Böylə tələblərdə bulunmayanlara isə “Həyat” əvəzinə qəribən intişara başlayacaq olan “Füyuzat” məcmuəsi irsal ediləcəkdir.

Hər halda qarelərimizin və ələlümüm ənvəri-maarif və mədəniyyətdən feyzyab olmaq istəyən zəvatin “Həyat”dan ziyadə “Füyuzat”a rəğbət göstərəcəklərini və bu ana qədər “Həyat” sütunlarında bizlərdən şayəd bir günah, ya qüsurlar sadır olmuş olsa, bunları əfv buyuracaqlarını ümid edərək, “Həyat” tərəfindən cümləsinə xeyir-xahanə əlvida eyləriz!..

Ə.Hüseynzadə
“Həyat”, 1906, №194

HƏYAT VƏ MEYLİ-FÜYUZAT

Məcmuəmizə “Füyuzat” adı ələttəsədüf verilməyər, bu nam həyatdan təbii olaraq təvəllüd ediyər. “Həyat”ın mənası mənai-i-həqiqisi nədir?.. “Həyat” qəzetəsinin birinci nömrəsində “Qəzetəmizin məsləki” ünvanilə bir məqalə vardır. O məqalədə bər vəchi-ati mütaliədə bulunmuş idik: “Məsləkimiz qəzetəmizin adından da istidlal oluna biləcəyi vəchlə həyatın mənai-i-həqiqisinə xidmətdir. Həyat isə mənen, fikrən və maddədən daimi bir hərəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və ruhani bir nəşvü nümadən, bizi bir dövri-kəmalə yaxınlaşdırən mütəmadi bir nəşvü nümadən ibarətdir”. “...Digər tərəfdən məlumdur ki, dünya və həyat bir meydani-cəngdir. Bütün zihəyat daima yekdigərləri ilə rəqəbət və mühiti-təbiyyələrilə mübarizədə bulunuyor. İştə qəzetəmizin əsil vəzifəsi bu cəhətdədir”.

Bu sözlərə gözəl diqqət edilirsə, görölür ki, burada həyat bir dərəcəyə qədər tərif edilmiş isə də, lakin “həyatın mənai-i-həqiqisi nədir?” – sualı cavabsız qalmışdır. Hərəkət, fəaliyyət, rəqəbət, mübarizə nə üçündür? Nəşvü nüma, dövri-kəmal nəyə lazımdır? Həyatın

mənayi-həqiqisi nədir?.. Pək çox hükəma və üdəba bu xüsusda zəhinlərini yormuşlardı. Bizə qalırsa, həyatın mənai-i-həqiqisi meyl-i-füyuzatdır!..

“Füyuzat” ləfzən “feyz”in cəməlcəmi olub rəfah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğuna, tərəqqiyyət və kəmalatın şəşəyi-təcəllisinə dəlalət edərsə də fəqət əsil məfhumu səadət və ələlxüsus səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalərdən ibarət bir səadəti-mənəviyyədir. Həyat isə mənai-i-batinisilə daimi bir meyl-i-səadət, bir meyl-i-füyuzatdır!..

Sözümüdə diqqət buyurulsun: “Həyat-füyuzat”dır demiyoruz, “həyat meyl-i-füyuzatdır” diyoruz!.. Təbiri-axərlə həyat, füyuzatı-vidaniyyəyə meyl arzusudur. Həyatın övsafindan olan, bütün mücahidat və mübarizətimiz bu şövqi-mənəvinin şövqi ilə vüqaa gəlməkdədir. Bir fərddə, bir cəmətdə, bir millətdə, bütün bəşəriyyətdə şövqi-füyuzat yox isə, o fərdi, o cəməti, o milləti, bütün bəşəriyyəti ölü saymalıdır. Hərəkət və fəaliyyət göstərsə dəxi ölü saymalıdır. Çünki bir meyitin, ölü bir bədənə çürüyüb abu xak və həvayə mübəddəl olması dəxi bir növ hərəkət və fəaliyyətdir. Həyatın dərəcəyi-əkməliyyəti, şövq və arzusun şiddətilə və nailiyyəti arzu olunan füyuzatı-vidaniyyənin ülvyyəti və səfvət və imtidadı ilə ölçülə bilir... Şübhə yoxdur ki, hər bir fərdi – zihəyat füyuzatı bir növlə anlar: ola bilir ki, şikəmpərvərin biri füyuzatı gözəl-gözəl və bol-bol yeyib içməkdə görər. Ya dünyapərəstin biri xənəndə və sazəndələr arasında, bağ və bağça içində kəmal-i-söhbət və afət ilə müddəti-mədidə yaşamaqda bulur. Lakin o bağçanın, o səfaxanənin qapısı önündə yığılan bir sürü ac və çıpaq, məsələn, Zəngəzur fəlakət-zadələrinin, dərbədərlərinin ahü fəğanlarından vidanınız müəzzəb olmazmı? ...Müəzzəb bir vidanla bağ və bağçanın nə səfası ola bilir?.. Yeyilən təam sühulətlə həzmə gedərmı? Həyatın əkməliyyəti üçün arzu olunan füyuzatı-vidaniyyənin imtidadı şərtədir, dedik. Bunu izah edəlim: Bir fəqir mömin vidanın paklığı və saflığı sayəsində bədülməmat füyuzatı-əbədiyyəyə dəxi nail olacağından əminədir. Bir zəngin mülhid, ya bədülməmat füyuzata məzhər olacağından əmin deyildir. Yaxud, öylə bir həyatı-sərmədiyyeyi – səadətin varlığına əsla mötəqid deyildir. Bu iki həyatdan hansı mükəmməldir? Şübhə yoxdur ki, birinci həyat, çünki vidanları bu aləmdə saf və pak olanlar füyuzatı-müvəqqəti ilə deyil, füyuzatı-sərmədiyyə şövqi ilə yaşayırlar... İştə əsil ülvyyəti və səfvət də bu füyuzatı-sərmə-

diyyədədir. Budur, vəlvələngiz inqilabatda kəsərlə görüb heyran olduğumuz bütün o özəmətli qəhrəmanlıqlar, bütün o ülvi fədakarlıqlar ancaq böylə füyuzati-sərmədiyyə şövqünün saiqəsilə təcəllinüma olmaqdadır...

Bərxast ze səhrayə ədəm gənce-məani
Çun bəhrə-vücudi-əzəli mövc fəşan şod...¹

O vücudi-əzəli ke, ona xitabən Feyziyi-Hindi:

Ey həmə dər pərdə nəhan raze to,
Bixəbər ağaz ze ağaze to.
Ey hədə-hüsnü to be didar nə,
Vey be təcəlliyi to, təkrar nə,
Hüsn yekist, cəlvə berun əz şomar,
Bəhr yekist, mövci həzaran həzar!² –

deyə münacat ediyor.

Onun haqqında kəməli-heyrotindən zəlaləti-əzimdə bulunan digər bir şair hərzəkuluqda bulunaraq diyor ki:

“Ya kur əst, ya məst əst, ya divanə”

Xeyr, xeyr bina ancaq odur, huşyar ancaq odur, hakimi mütləq ancaq odur!

Aləm cüz və küll, vəqifi elmü-əməl
Hakimi-rəddü qəbul, sahib mənü əta ancaq odur.³

Mən istərdim ki, öylə bir sehr, ya əfsun bulunsun ki, onun qüvvətilə bütün millətimizi birdən-birə cəmi füyuzati-vidaniyyəyə

¹ Yoxluq səhrasından mənalar gənci qalxdı
Əzəli vücudu dəniz kimi dalğalandı.

² Ey bütün pərdədə sirri gizli olan
Başlanğıc sənəin başlanğıcından xəbərsizdir.
Ey hüsnünün həddi görünməz olan,
Ey təcəllası təkrarsız olan,
Hüsnün birdir, cəlvən hesabsızdır.
Dəniz birdir, dalğa minlərcədir.

³ Hissənin və bütövün alimi, elm və əməlin bilicisi, rədd və qəbulun hakimi, qadağan və bəxşişin sahibi.

məzhər etmək mümkün olsun! Heyhat nə öylə bir sehr və əfsun vardır, nə də füyuzat birdən-birə məzhəriyyəti-bəşərin vəs və iqtidarı daxilindədir. Lakin insanların tədricən dünya və ünbada naili-füyuzat ola bilmələri üçün əllərimizdə vəsait vardır.

Bu vəsaitin başlıcalarından biri söyləyib bildirməkdən, kəlam ilə vüquf hasil etdirməkdən və bu surətlə fikir və zəhni tənvir, ruh və qəlbi təhəyyüc etməkdən ibarətdir. Zəhn və əql məntiq qüvvətilə tənəvvür, qəlb isə xəyal, təsvir və ahəng ilə təhəyyüc edər. Birinci təriqi tutan və zəka ilə hasil olan kəlamların məcmuuna ülum və fənn, ikinci təriq ilə gedən və zəkadan ziyadə ilhamat ilə vücuda gələn bədaye süxənə əşar və ədəbiyyat deyilir... Bəşəriyyət başlıca tənəvvürati-zehniyyə və təhəyyücati-qəlbiyyə ilə tərəqqi və təkəmmül edib iləriləməkdə və ancaq bu iki təriq ilə naili-füyuzat olmadır.

Kəlamların ən mükəmməlləri vəhy ilə nazil olan məzamiri-Davud, Tövrati-şərif, İncili-şərif və ələlxüsus Qurani-əzimuşşən kimi kütubi-ərbəəyi-səməviyyə ilə Zərdüştün, Konfuceonun və Budda Şakiamunun¹ ilhamat və zəkayi-xariqüladə sayəsində vücuda gətirib əxlafa tərk etdikləri asardan ibarətdir. Ancaq bu əsərlər ibrani, ərəbi, zənd, sanskri və Çin dillərində olub bunlardan behəqq istifadəmiz cəmiyyəti-müctəhidin ilə bir öncüməni-maarifin cəhd və qeyrətinə vabəstədir... İngilis şüərasının səərəfrazlarından bulunan məşhur Milton ələmi-lahutda şəşəəpaş olan bir nuri-mənəvi mənbəini vəsf edərkən diyor ki, firiştələr o məqama təqərrüb etdikləri zaman gözləri qamaşdığından qanadlarını gözlərinin önünə sipər edərlər... Bizim də Hənuş gözlərimiz zəif, ağıllarımız qəsir, qəlb-lərimiz seyqəlsiz olduğu üçün baladə zikr olunan o “bineşgüdaz” mənbələrdən birdən-birə feyziyə olamayacağız. O qədər bülənd-pərvaz olmağa cürət edəmiyəcəyiz... O müəllalara süud üçün özümüzün dəlilə ehtiyacımız vardır. Heyfa ki, bu gün dəxi ancaq:

Payə dəlili məra illəti ərəqünnisə!² –

deyə biliriz. Binaənəleyh özümüzün əczimizə və cəməətimizin dərrakeyi-idrakına görə, əksəriyə həvayə-nəsimiyi-mənəviyyənin

¹ Şakiamuni qətiyyə Şapur dövründə gələn Mani-nəqqaş deyildir. Şəmsəddin Samibəy “Qamus-i-əlam”da bu iki adı qarışdırıyor.

² Ayağımın ağrısı belimin ağrısındadır.

aşağı təbəqatında pərvaz edəcəyiz, daha doğrusu hoplayıb duracağız. Bu aşağı təbəqat isə mədəniyyəti-hazirənin bədayeindən, ülm və fəun və sənayenin tərəqqiyyəti-hazirəsi ilə miləli-müxtəliflərin əşar və ədəbiyyat və sənaye-nəfisəsindən ibarətdir. “Füyuzat” məcmuəsinin əsil meydana-mücahidəsi bu təbəqələrdə olacaqdır. Bu vasitələrlə məlumatı-fənniyyətimizi tovsı, adət və əxlaqımızı təhzi, əsar və ədəbiyyatımızı təsfiyə, lisanımızı, türkə lisanımızı islah edə biləcəyiz!

Bu surətlə küreyi-ərzi öküzün buynuzundan¹, bəşəriyyəti əjdahə-hərbin dəhani-atəşfəşanından, milləti divi-mütləqiyyətin pənceyi-istibdadından, hər bir fərdi ifrit ənaniyyət və cəhəlin kəməndi-əsəritindən xilas etmək olur...

Osmanlı türklərinin ədəbiyyatı-cədidələri müstəsna olduğu halda İranla bərabər sair türklərin əşar və ədəbiyyatları tilsimə giriftar olmuş kibi bir nöqtədə donub qalmışdır. Təbi-şairənə güldən, bül-büldən, mey və məhəbbətdən ayrılamıyordu. Bəzi rəhbərlərimiz buna çarəsiz olmaq istədilər, lakin şairlərimizi daha fəna yollara sövq etdilər. Bunlara dedilər ki: “Canım, bül-büldən, məhəbbətdən əl çək-niz, bir az da elm və maarifə, sənayə, məktəbə mədhiyələr yazınız, cəməti elmə, sənətə təşviq ediniz”. “Bicarə şairlər də məktəbin, elm və sənətin xidmətçisi olmağa başlayıb, şəri bütün-bütün tədəniyyəyə uğratdılar. ...Bilmiyəm ki, rəhbərlərimiz nədən rəssamlara, heykəltəraşlara, musiqi bəstəkarlarına bu tövsiyədə bulunmuyurlar! Görünür ki, aramızda bu zümreyi-nəfəsətpərvəranə rast gəlmədilər, çünki rast gəlsəydilər, bunların da hünərlərini inqiraza uğradacaqları şübhəsiz idi!.. Canım! Nəqqaşa, ya rəssama demək olurmu ki, “nə üçün bir kuhsarın, bir məşçərənin, ya üfüqdür, ya da deryada vəqə bir qürubün lövhəyi-mənzərəsilə məşğul oluyorsan? Bizə bol-bol məktəb rəsmləri ver, cəmətimizi elm və maarifə təşviq et!..” Şairliyin, rəssamlığın meydana-hünəri ayrıdır... ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkcəmizi fəşahət və bəlağətlə, ahəngi-üslub ilə islah və təzyin, digər tərəfdən ruhumuzu təsvirati-nəfisə və xəya-

lati-mühəyyicə ilə müaliyyətdə sövq etməkdir. Həqiqi şair, həqiqi rəssam ancaq bizim rəhbərlərimizə bu sözlərlə cavab verməlidirlər:

“Do aləm ba foruğə hosne-yar əst
Məra ba mömin o kafer çe kar est!..”¹

Həyatı

“Füyuzat”, 1906, №1

İCMAL

“Həyat” qəzetəsi tətil ediləndən bəri iki ay qədər bir müddət keçdi. Əcəba, bu müddət zərfində həyatı-aləmin vüquati nədən ibarətdir? Rusiyanın xaricində və daxilində vəqə olan əhvala bir nəzəri-diqqətlə baxılırsa, görünür ki, bunların əksəri, bəlkə kəffəsi rus-yapon müharibəsilə, Rusiya hərəkəti-inqilabiyyəsi kimi iki vəqə-eyi-üzmanın olan davam edən asarından, əksi-sədasından başqa bir şey deyildir. Şərqi-əqsadə yaponlar Koreya və Mancuriya əndişəsindən xilas olub nəzəri-cahangiranələrini başqa məmalikə öz cümlə Filippin cəzairinə çeviriyorlar, bir az amerikalılar ilə pozuşuyorlar. Bu kimi səbəblərlə bir an boş durmayıb qüvayi-bərriyyə və bəhriyələrini bir qat daha təzyidə çalışıyorlar. Lakin sadə maddiyyat ilə iktifa etmiyorlar, mədəniyyətlərini dəxi islahə quyluyorlar, tədqiqi-ədyan ilə məşğul oluyorlar. Bəzi rus və Avropa qəzetələrinin, hətta bizzat yapon mühərrirlərindən bir neçə zəvatin rəvayətlərinə baxılırsa, yapon cəməti arasında dini-islamı qəbula xeyli meyil edənlər bulunuyormuş. Bu sayədə yaponlar daha ziyadə bir qüvvət və şövkət qazanıb bütün Asiya cəmətinə pişvalıq edəcəklərini ümid ediyorlar...

Şərqi-islama gəlinə, Türkiyə bolqarların hərəkətindən əndişənək olub hər növ ehtimalata qarşı hazırlanıyor, əsgərini bir qat daha təslih edərək Rumeliyə cəm eyliyor. Bu keşməkeşin arasında Sultan Həmid hözrətlərinin ara-sıra xəstələnməsi münasibətilə ortaya bir vərasəti-səltənət məsələsi sürülüyor. Məsailə mətbuat aləmində, ələlxüsus yeni türk mətbuatında bir xeyli qiylü qalı mövcib oluyor. Çünki ortada Mehmed Rəşad əfəndi kimi ümum milləti-osmaniyyənin tərəfdar bulunduğu münasib və məşru bir vəliəhd dururkən, Bühranədinlərdən, filanlardan bəhs əbəs görülüyor.

¹ Tərcüməsi: “İki aləm yar hüsnünün işığı ilədir.

Mənim mömin və kaferlə nə işim var”.

¹ Misir qədim dilində əlif Allah deməkdir, Misir əhalisi üluhiyyətin bir öküzə hüluluna qail olduqlarından heroqlif xəttində (məbud) fikrini bir öküz başı şəklində ifadə edərdi. Avropalıların (a) hərfi bu şəkildən mühərreftir. Müruri-zəman ilə bu şəkildən bir buynuz qalıb bizim (əlif) olmuşdur. Yer öküzün buynuzu, yaxud özü üzərində duruyor deməkdən murad küreyi-ərzin hikməti-rəbbaniyyə ilə müəlləqdə bulunduğunu ifham etmək idi.

Digər tərəfdən osmanlı maarifpərvərləri, türk hürriyyət mücahidləri sayeyi-Həmididə mərhum Midhət paşa qanuni-əsasının həsrətini çəkib durmaqda ikən, İran məmalikində Müzəffərəddin şah kimi nəcib və vətənpərvər bir hökmdarın hümməti-ələmpəsəndənəsilə mühüm-mühüm islahat icra olunaraq qanuni-əəsi qüsurlu, qüsursuz yavaş-yavaş meydana çıxıyor. Biz “Həyat” sütunlarında dərc olunan “Vətəni-Firdovsi və hürriyyət” sərlövhəli məqələmizlə bu islahatı alqışladıq, yenə də alqışlarız. Axır zamanda Tehrandə heyəti-vüzərə təbəddül etdi. İndi cəmaət vəkillərindən mürekkəb bir məclis islahat layihələri ilə məşğuldur. İran paytaxtında “Məclis” namilə intişara başlayan yövmi yeni bir qəzetə vasitəsilə bu xüsusda məlumatı-müfəssələ almaq mümkün olacaqdır... İranın, Osmanlının başı bu sürətlə qarışmaqda ikən Avropa dövlətləri Şərqi əhvalını nəzəridiqqətlə tərəssüddən bir an geri durmayıb müşahidəatlarından yeni bir tərzdə istifadə yollarını arıyor. Rusiyanın əhvali-hazirəsindən naşı Avropa müvazinəyi-siyasiyyəsi rəxnədar olduğu üçün dövlətlər yeni-yeni ittifaqlar təşkilinə qalxışıyorlar.

Təşəbbüs olunan bu yeni ittifaqlarda əsas maddə çox kərrə islam məmləkətlərinin ümuri-daxiliyyəsinə ticarət və iqtisad ya nüfuzi-siyasiyyə bəhanələrilə müdaxilə, İranda, Osmanlıda, Fasda, ya Əfqanıstanda sərzədəyi-zühur olan, ya olacaq bulunan əhvali-cədidəyə qarşı nə sürətlə hərəkət etmək məsələlərindən ibarətdir. Məhafili-siyasiyyədə Avstriya və Germaniya ittifaqı müqabilində bir ingilis, fransız, rus ittifaqı məsələsi dövrən ediyor. Guya rus ministrlərindən bir-iki zatın da Avropada cövlanları istiqraz arzusundan ziyadə bu məqsədə məbni imiş, şaiyata görə bu ittifaq hənuz tamamilə qüvvədən fəlc çıxmamışdır. Çünki ingilislərlə fransızlar üç hökumətin deyil, üç millətin ittifaqına lüzum göstəriyorlar. Bu səbəbdən əvvəlcə Rusiya hökumətinin öz cəmaətilə uyuşmasını, bir sürətlə barışmasını tələb ediyorlar. Rusiya cəmaətinə miləli-mütəməddinə içində ən ziyadə meyil və möhəbbət göstərənələr ingilislər oldular. Hətta bunlar öz hissiyyəti-möhəbbət karanələrini ruslara bildirmək üçün ümum ingilis cəmaəti arasından seçilmə mürexxəslərdən mürekkəb bir heyəti Peterburqa və Moskvaya göndərib sabiq dövlət duması rəisinə bir məhzəri-möhəbbət təqdimi ilə şənlikli nümayişlər ibraz etmək istədilər. Ancaq bunun xilafında olan rus köhnəpərəstlərinin qiylü qalları buna mane oldu. Əcəba, Rusiya hökumətinin millətlə uyuşmaq niyyəti varmıdır? Bəzi əlamətlərə baxılırsa vardır, deyə biliriz.

Çünki hökumət yeni dövlət dumasına intixabatın zamanını bildirib bu xüsusda böyük hazırlıqlarda bulunuyor. Bu hazırlıqlar əsasən dumada özünə əvvəlkindən ziyadə tərəfdar qazanmaq təşəbbüslərindən ibarətdir. Digər tərəfdən müxtəlif firqələrdə cəhdü qeyrətdə bulunuyorlar. Hökumətin öz meyli bu firqələrdən ancaq üçünədir ki, bunlar da “Həqq və nizam”, “17 oktyabr” və əxirən Qraf Geyden sayəsində xeyli qüvvətlənən “Təcəddüdi-asayişpərvəranə” partiyalarından ibarətdir...

Hökumət yeni dumada bir müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məzkur firqələri himayə ilə iktifa etmiyor, digər tərəfdən xiləfgiran firqələrini, hətta ən qüvvətli firqələrdən biri olan kadetləri də təzyiq və təqib ediyor. Vıborq xitabnaməsini imza etmiş bulunan sabiq дума məbuslarını təhti-mühakimədə bulundurur kibi davranmaq da bu növ icraatdandır. Bu haldan bizim müsəlman məbusları da azad deyildirlər. Məlumdur ki, Rusiya məclisi-məbusanında müsəlmanlardan igirmi dördü qərrib əza olub on nəfəri Vıborq xitabnaməsinə imza qoymuş idilər. Bunlardan dəva vəkili Axmatov, Ufalı Canturin, Sırtlanov və dəva vəkili Kazanlı Alkin cənabları mühakimə altına alınıb istintaq olundular... Ancaq Vıborq xitabnaməsinə vəzi-imza edənlərin çoxu dəva vəkili, tarixi-hüquq müəllimi, hikməti-hüquq üləması kimi ən mötəbər hüquqşünasandan bulunub Finlandiya torpağında gördükləri işin önünü, arxasını nəzəri-diqqətə almış olduqlarından bunları böyük bir cürm ilə ittiham etmək çox çətin oluyor...

Hər nə hal isə bir tərəfdən hürriyyət naminə islahat icra olunuyor, digər tərəfdən hürriyyəti-kəlamə, hürriyyəti-ittifaqə müğayir hərəkətlər göstərilib bir çox cəmiyyətlər dağıdılıyor, qəzetələr bağlanıyor, bəzi darülfünun qapanıyor, hökumətlə cəmaətin arasında üstüörtülü bir mübarizə olan davam edib duruyor. Bu sənə oktyabr ayının 17-sinin binnisbə sakitliklə keçməsi mübarizənin açıqda olmasından iləri gəldi...

İnqilabçılar qüvvətlərini, hökumət isə niyyətlərini gizlətməyə qeyrət ediyorlar... Gizli, fəqət şiddətli bir mübarizənin ələimi meydana dandadır: hökumət məmləkətin hər tərəfində “divani-hərbi-ürfi” qurub terroristləri, yəni tədhişçiləri bol-bol edama məhkum eyliyor, gün, həftə keçmiyor ki, bir neçə adam dar ağacına asılsın, ya qurşuna düzülüb güllələnəsin... digər tərəfdən gün keçmiyor ki, anarxistlər, tədhişçilər şəhərlərin birisində bombalar partlatmasınlar, qarətlər etməsinlər. Bu qarətlərə çox dəfə hökumət pulları, dövlət xəzinəsi

məruz oluyor... Bu son üç-dörd günün içində vəqə olan hadisələr bu qəbildəndir. Anarxistlər gündüz günortaçağı Peterburqun ən qələbəlik bir mərkəzində Yekaterina kanalı qütbündə jandarmalar ilə mühafizə olunan xəzinə pullarının üstünə bombalar ilə hücum edib yarım milyon qərib bir məbləği zəbt etməyə müvəffəq olurlar. Yəni bu günlərdəki teleqrafların bildirdiklərinə görə bu növ bir hadisə Varşava qütbündə Roqov mövqeyində vəqə oldu. Anarxistlər mühafizə qoşununu bombalarla partladib dəmir yol qatırı ilə gedən dövlət pullarını zəbt etdilər... Bizim Qafqaz da bu əhvali-şərişəngizdən azad deyildir: Tiflisdə də bomba partladı, Bakıda isə altmışa qədər bomba partlamadan zəbtiyyə tərəfindən tutulub müsadirə oluna bildi... Demək ki, bizim Bakı cəmaəti dəxi bombalar üzərində oturuyormuş... Əcəba bizim Bakı müsəlmanları nə ilə məşğuldurlar?.. Bunlar da bir-birlərini qətl etməklə, mollalardan, pişvalardan mürekkəb məclislərin vəzü nəsayəhinə rəməzan günlərinin qüdsiyyətinə rəğməyən yekdigərlərini öldürməklə məşğuldurlar.

Əcəba bizim “Füyuzat” nə ilə məşğuldur. “Füyuzat” da bir şairin bu sözlərini virdi-zəban etməklə məşğuldur:

“Dərheyrətəm konun ke cəhan por ze koştənist
Bikar dər niyam çəra zülfüqar mand?..”¹

Nə üçün o qüvvəyi-mənəviyyədən ibarət olan Zülfüqar işsiz qaldı?

Ə.H.

“Füyuzat”, 1906, № 1

VƏQAYEYİ-ALƏMƏ BİR NƏZƏR

Bu nömrəmiz İranda vəqə hərəkatı-inqilabiyyənin silsileyi-vüquatından bir vəqəyi-mühümməni irayə edən bir lövhə ilə müzəyyən və müsəvvərdir. Tehran üləması ilə əhalidən böyük bir firqə ingilis səfərtxanasına müraciət ediyor. Bu vəqəyə nə nəzərlə baxmalıyıq? Burada həm bəyənələcək, təhsin ediləcəkdir, həm bəyənəl-

¹ Tərcüməsi: “Heyrətdəyəm ki, dünya ölümle doludur,
Qılıcı nə üçün qında işsiz qalsın”.

məyib təqbih olunacaq cəhətlər vardır. Surəti-zahirədə bir əhalinin biganələrin, əğyarın təhti-himayəsinə iltica etməsi vətənpərvərliyə müğayir görülür və görülməlidir də. Ancaq bu məqamda xeyr! Məmləkətdə hürriyyət, ədalət nizam hökmfərma ola idi, biz də bu hərəkatı təqdir edər idik. Lakin məmləkəti-hürriyyət və ədalət kibi nemətlərə nail edib anı ehya və təcəddüd uğrunda həqiqi vətənpərvərlər heç bir vasitədən çəkinməməlidirlər. Əldə qan tökülməyəcək çarələr var ikən xunrizanə vəsaitə müraciət əbəsdir. Tarixə rücu edərsək görüyoruz ki, dövrü-inqilab başlayan məmləkətlərin əksərində zümrəyi-əhrarə əcanibin imdadına müraciəti heç bir zaman məyub ədd etməmişlərdir. Fransanın Volterləri, Jan Jak Russoları dara düşdükcə İsveçrəyə fərar ediyorlar. Macarıstan, yəni Venqriyanın Koşutları hürriyyət naminə osmanlıların ziri-cinah himayələrinə qoşuyorlar: Türkiyənin Midhət paşaları, Səid paşaları səlaməti-vətən naminə ingilislərə, fransızlara iltica ediyorlar. Əxirən rus məbusları dəxi Finlandiyaya getmədilərmi, İsveçə getmək niyyətində bulunmadılar? Tehran əhlinin dəxi dünyanın nərəsində olursa olsun hürriyyəti alqışlayan ingilislərin himayəsinə sığınmaları bu növ hərəkatlardan olub, inqilab əsnasında mümkün mərtəbə az qan tökülmək üçün hüsni-tədbirdən başqa bir şey degildir.

Bu da ingilislərin təşviqi-əsəri olmayıb iranlıların öz mücahidəti-hürriyyətkəranələrinin nəticəsidir. Misirdə çıxan “Türk” qəzetəsi bu xüsusda bəzi mütəliatda bulunuyor. Lakin mütəliat yanlışdır. Bu yanlışlıqlar nərədən iləri gəliyor? Köhnə türklərin yanlışlıqlarının mənbəyi mütəəddiddir. Bizim bunlarla işimiz yoxdur. Bizim üçün yeni türklərdən bəzi firqələrin mənbə-i-zəlaləti daha mühümdür, bunların zəlalətləri, səhv və xətalari nərədən nəşət ediyor? Bunları hər vəqt yanıldan üç məsələdir: məsələlərin birisi sünniliyi, şiəliyi ayırı-ayrı bir şey hesab edib islamiyyəti həqqilə anlamamalarıdır, ikincisi xilafət bəhsini islamiyyətlə qarışdırıb aləmi-islama mənafe-i-xilafət nöqtəyi-nəzərindən baxmalarıdır, üçüncü məsələ isə sülalə bəhsi olub türklüyü osmanlılıqdan, yəni xanədani-ali-Osmansa mərbut bil-məkdən ibarətdir.

Onlar aləmi-islamın nicatını bu üç nöqtənin dairəsində arıyorlar... Hər bir əhvalı bu üç şişeyi-büllurun mavərasində görülən əlvana boyanmış görmək istiyorlar... Bizim isə aləmi-islamda, ya aləmi-ətrakdə əhəmiyyət verdigimiz, rəbti-qəlb etdiyimiz, meylü məhəbbət bağladığımız şey nə məzhəbdir, nə xilafətdir və nə də filan, ya filan

sülaleyi-hökmdaridir. Bunların heç biri degildir, bunu bir kərrə anlamalıdır. Bizim sevdiyimiz, rəbti-qəlbi-məhəbbət etdiyimiz şey nərdə olursa olsun ancaq dindaşlarımız və həmcinslərimiz olan millət və cəmətdir. Əfradi-nasdən ibarət millət və cəmətdir. Qurani-məciddən, əhadisi-nəbəviyyədən ayrılmayan hansı hökuməti-islamiyyə, hansı sülaleyi-hökmdari olursa olsun, ədalət, hüriyyət və qanuni-əsasi sayəsində müsəlmanlardan və müsəlmanlar miyanında türklərdən ibarət cəməti, milləti təriqi-tərəqqi və mədəniyyətə sövq edərsə, bizim də meylü məhəbbətimiz o tərəfə olur. Quru xilafət ünvanlarının, sülalə şöhrətlərinin təfriqeyi-məzhəb mübahisələrinin vəqti keçmişdir. Bizim üçün xilafət Mütəvəkkil Əlallahınmı, Sultan Səliminmi əlində olacaq, yoxsa ləyaqət kəsb edər, həqq qazanırsa Mikadonunmu yədinə keçəcək, əsla əhəmiyyəti yoxdur. Kəza bizim üçün filan hökuməti-islamiyyənin təxtində kim oturur, oturan hansı sülalədən, yenə əhəmiyyəti yoxdur. İş o təxtin mətin və möhkəm olmasında və o sayədə müsəlman cəmətinin kəsbi-qüvvət edib hüriyyət və məarif nemətlərinə nail olmasında, rifah və səadətlə yaşamasındadır... “İctihad” məcmuəsinin məsləkini bəyənəməyən “Türk” qəzetəsi bu nöqtələrə əhəmiyyət vermədiyi üçün İran hüriyyəti haqqında yanlış mütaliatda bulunmağa məcbur oluyor:

“Türk” zənn ediyor ki, İranda vəqə hərəkəti-inqilabiyyə ingilis təşviqatının əsəridir. Bir fərdin sinni-bülüğə yetişməsi ətrafında olan insanlardan kimsənin əsəri-təşviqi olmayacağı kibi, iranlıların da dəvayi-hüriyyət edərək, bu yolda asari-bülüğ göstərmələri ingilis əsəri olamaz. İngilislərin ələmi-siyasətdə ən böyük hünərləri hadisələr törətməkdə olmayıb bəlkə binəfsə hüsulə gələn hadisələrdən istifadə etmələridir. İran hadisatından ingilislər nə yolda istifadə ediyorlar və edəcəklər, o bəhsi axər, lakin hər halda hadisəti-məzkurə ingilislərin keyfi ilə hasil olmamışdır. Bizim etiqadımızca bu vüqatda daha ziyadə Rusiyanın, Rusiya əhvalının təsiri vardır. Bu xüsusda mütaliatımızı sərd etmədən baxalım “Türk” nə diyor.

“Rusiya hərbin verdiyi zəf nəticəsi olaraq atəşi-ixtilal içində yanıyır, ingilislər yangından kəndi hissəsinə əsəbət edən malı qaçırmada təəxxür etmiyor, İrana tövcih nəzər ediyor. İranı rusların həm istilasından qurtarmaq, həm də Hindistan yolunu bu cəhətdən qapamaq təriqini düşünüyor. Əcəmlər zülm və istibdadi hiss etmiyor. Fəqət aqlıqdan müztərib, şikayət ediyorlar. On sənə əvvəl Şiraz əhalisinin aqlıq üzündən valini qovmaları buna bir dəlili-mətin təşkil

ediyor. İngiltərənin əlində əcəmləri təhrik üçün bir vasitə var. İştə bu vasitəyi-qanuni-əsasi almağa alət ittixaz ediyor. Əcəm hökumətinin başqa yolda nicat bulmasının imkanı yox, əcəmlərin səfaləti artıyor, əskilmiyor, müctəhidlər zəngin, zövq səfa içində yaşıyorlar. İngilislər bunların nəzər-diqqətlərini cəlb ediyor. Əhalinin fəqir və səfaləti nəhayəti-dərəcəyi bulmuş. Əgər xalq ixtilal edərsə, bittəb bu üsyandan kəndilər yenə də böyük bir hissə zərər isabət edəcəyinə müctəhidləri iqna ediyor”. Müctəhidlər kəndilərini zərərdən qurtarmaq və milləti hökumət əleyhinə təşviq etmək üzrə rəyasətə keçiyorlar. İngiltərə səfərətinin tərtibi üzrə ixtilal pək bəsit surətdə vüqaa gəliyor. Bazarları qapayıb İngiltərə səfərətxanasına iltica ediyorlar. Əhali ac, əkmək parəsini tədarük etməyə vasitə yox. İngiltərə səfərətxanasında yeyəcək, içəcək bə-bəb mövcud, səfərətxanaya gedib qarnını doyurmaq əlbəttə rədd olunur nemətlərdən deyil, əhali fəvce-fəvce səfərətxanaya qoşuyor, səfərətxananın məbna bulunduğu böyük bağçada çadırlar quruluyor, səfil müsəfirlərin qəbuluna təxsis ediliyor. İştə bu surətlə İngiltərə səfərətxanasına tam on altı min müsəfir toplanıyor. Həftələrə orada iasə və istirahətləri təmin olunuyor. Yövmiyyə nəfər başına ləəqəl beş quruş sərf edilsə, hər gün üçün əcəm tüccarlarının əlilə sərf olunmaq üzrə İngiltərə xəzinəsindən 800 lirə çıxıyor. Bu 16000 ixtilalçı səfərətxanada oturduqları əsnada ya məddahlar tərəfindən söylənilən misalı dinliyor və ya Kərbəla vəqayə dilsuzinin matəmi ilə ağlıyor. Həç birinin istehsalı uğrunda üsyan etdikləri qanuni-əsasının tərzi-idarə və mühafizəsindən bəhs etmək xatirinə gəlmiyor. İxtilalın tərzi cərəyanından da anlaşıyır ki, bu hüriyyətçilər istədiklərini bilmiyorlar. Hüriyyəti hiss edərək, istehsalına qiyam edən 16000 kişinin qoyun sürüsü kimi bəla vüquat səfərətxanaya iltica etməsi inanılır qərabətlərdən olması gərək. Bu qədər etidal və sükunət demə doğrusu təəccüb etməmək mümkün deyildir. Məbusanların ədədindən və üsuli-intixabından da anlaşıyır ki, bu təşkilat sırf təqliddən ibarətdir. Məməfiyyə bunun da fəidəsi münkər deyildir. Zaman hər şeyi vasili-əqsayi kəmal eylər. Fəqət icab edən zaman zərfində bu təşkilat davam edə biləcəkmə? Bu sırf rəiskarda bulunacaq şahların hiss və fikrinə tabe bir keyfiyyətəyər”.

Burada bir ctiraz dərməyan oluna bilir. İngiltərə hökuməti Türkiyənin İrandan daha qəvi hökumətə bənzər təşkilatı da olduğı və ruslara qarşı daha mətin bir sipər ola biləcəyi halda Türkiyəyə müavinət etməsində nəçün əcəmlərin hüriyyət almasına, qanuni-əsasi

ilə idarə olunmasına çalışsın? Xüsusilə, Türkiyəyi müdafiə üçün vəqtilə bu qədər də uğraşmışdı. İlk nəzərdə İngiltərəyə ən nafe Türkiyəni diriltmək siyasətini təqib etmək olduğu görülür. Fəqət bir az təmiq edərsək, İngiltərə nöqtəyi-nəzərindən əhvalın dəyişdiyi anlaşılır.

İngiltərə ilə bərabər Rusiya və Fransanı düşündürən Türkiyə hökuməti hazirosinin ittihadı-islam siyasətini təqib etdiyinə olan qənaətləridir. Türk padşahları cəmi zamanda aləmi-islamıyyətin rəisi bulunduqlarından bu qüvvəyi-mənəviyyəyə isnad edəcək olan qüvvəyi-əsgəriyyə İngiltərə mənəfətinin ən möhlük zərbəsi olur. Yuxarıdan bəri sərd mütaliatdan təzahür edə biliyor ki, Yaxın Şərqdə ruslara bir sipər olacaq hökumət arayan İngiltərə xilafət kimi qorxulacaq bir qüvvəyi-mənəviyyəsi olmayan Əcəm hökumətini, məşrutıyyəti idarə ilə diriltməyə çalışıyor. Fəqət, türk mühərriri yanıyır. Çünki, İran əhlinin mücahidəti-hürriyyətpərvəranəsində ingilis barmağı görmək və bu xüsusi ingilislərin xilafət və ittihadı-islam qorxusu ilə Hindistanı müdafiə etmək tədbirlərinin məhsulu kimi tələqqi etmək xətdir. Bizim etiqadımızca İrandakı əhval bir tərəfdən iranlıların həddi-bülüği ictimaiyyəyə yetişmələri ilə, digər tərəfdən Rusiya inqilabının əksi-sədasının nəticəsidir. İran əhlinin ixtilatı ingilislərdən ziyadə ruslardır. Bu ixtilat ötədən bəri iki vasitə ilə vüqu bulmaqdadır. Bunlardan biri ticarət və digəri də qövmiyyətdir. İranlıların çoxu tüccar olub, qütbətlə məlufdurlar. Bunların meyilləri ticarəti-bəhriyyədən ziyadə ticarəti-bəriyyəyədir. Onları Ummani-Hind qorxudub, Hind səfərinə o qədər rəğbət etmədikləri halda kəsbi-kar əməli ilə axın-axın həmhüdud olan Rusiya torpağına gəlməkdədirlər.

İranlılara bütün Qafqazda, bütün Mavərayi-Xəzərdə, hətta Volqa nəhri boyunca Rusiyanın ta qəlbəhində kəsərlə rast gəlmək olur. Nijni-Novqorodda hər sənə vəqə olan yarmarkaya “panayir” deyilən ticarət sərgisinə əcnəbi müsəlmanlardan ən ziyadə iştirak edənlər iranlılardır. Mümkün deyildir ki, Rusiyanın hər tərəfinə yayılmış olan iranlılar bu ölkədəki hürriyyət vəlvələlərinə qarşı bihiss qalmış olsunlar. Bakıda və sair şəhərlərdə iranlıların bina etdikləri məktəblər, təşkil etdikləri cəmiyyətlər bu təsiratın əlamətlərindəndir. Qövmiyyət bəhsinə gəlincə məlumdur ki, Rusiya əhalisinin bir qismi türklərdən ibarət olduğu kimi, İranın da bütün cəhəti-şimaliyyəsi, bilxassə Azərbaycan qitəsi türkdür.

İranın əyaləti-cənubiyyəsinə gəlincə burada sakin olan farsların adət, əxlaq və hətta lisanca türklərdən o qədər fərqləri yoxdur, hətta

lisanca deyirik, çünki hər iki dil müsəlmanlaşdığı üçün bir-birlərinə o qədər təqərrüb etmişdir ki, cüzi bir himmətlə fars türkün, türk farsın lisanını anlaya bilir, çünki fərq lüğətlərdə olmayıb ancaq qəvaiddir. Məsəl üçün bir cümlə irad edəyim:

Fars deyir: İn cəridə ke əhle-Qafqas qəraət mikonod,
be lesane-torki mühərrir əst.

Türk deyir: Bu cəridə ki, əhli-Qafqas qiraət ediyor,
lisani-türki üzrə mühərrirdir.

İran farslarının qanı türk və fars qanlarından ibarət olduğu kibi, İran türklərinin də qanı cəmi-ənasirdən mürəkkəbdir.

Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən İrandakı hərəkəti-hürriyyət-kəranənin səbəbini ingilis hökuməti barmağının ucunda degil, Rusiya cəmətinin qəlbindən fəvran edən atəşi-hürriyyətin İrana düşmüş şərərələrində aramalıdır.

Suzişe-əşq əst ke əndər ney fotad¹.

Bizim buradakı axundlarımızdan Axund Əbu Turab həzrətləri məsələyə “Türk” cəridəsindən daha dərin, daha kəsgin bir nəzərlə baxıyor. Müşarileyh bir gün məsciddə buyurdular ki, İranı vəlvələyə verən qəzetəçilərdir. Axundun bu sözlərindən dilgiri olanlar oldu. Lakin söz əsasən min-cəhətüh pək doğru idi.

Ancaq ortada neyistan kibi qabili-chraq məvadd olmayınca heç bir şərərənin əhəmiyyəti olamaz, İran isə əvvəlcə Ziya paşanın dedigi kibi “İranda gələn hünərvəranın arayışi hər biri cahanın” Bəyzavilərin, Zəməxşərilərin, Fəxri Razilərin, Cəvhərilərin, Firdovsilərin, Sədilərin, Əmər Xəyyamların “izhari-ülum” ilə hazırladığı bir neyistandır. Hər bir iranlı ac da olsa, maarifdən məhrum da olsa yenə fitrədən hər bir sair qövmdən ziyadə bir istedad və qabiliyyətə malik olub o sayədə mühit müsaid olduqca hər zaman təfəyyüz edə bilir.

“Türk” deyir ki, iranlıları hürriyyət yoluna sövq edən qüvvət aqlaqla mollaların, müctəhidlərin nüfuzudur. Fəqət hansı qövmin inqilabatında aqlıq, pulsuzluq kibi əhvali-iqtisadiyyə ilə heyəti-ruha-

¹ Eşqin yangısıdır ki, tütəyə düşdü.

niyyənin nüfuzu böyük bir rol oynamamışdır. İstər keçmişdə Fransa ya Germaniya inqilabında, istər bugünkü Rusiya inqilabında bu iki qüvvətin hökmü aşkar deyildir?

Lüterlər, Qaponlar, Xacə Təhsinlər, Əli Süavilər zümreyi-ruhaniyyədən degillərmi?..

İranın eyni yollar ilə getməkdə olduğuna əsla təəccüb etməməlidir. Qaldı ki, iranlıların ingilis səfərinə yığılıb hüriyyət və qanuni-əsasidən dəm vuracaqlarına, vəqeyi-dilsuz Kərbəla üçün mərsiyələr oxuyub ağlamaları bu xüsusda hərçənd ağlamaq insani bəs və rəxavətə düşər edən əhvaldan isə də ancaq “Türk” şurasını düşünmür ki, hərəkəti-inqilabiyyəni bir müvəffəqiyyətlə əncamə yetirmək üçün, cəmaət üçün “orqonizasiya” deyilən bir intizami-təşəkkül lazımdır.

İranda isə qədimdən bəri bu məsələlər münasibətilə verilən xeyrat sayəsində bir növ “orqonizasiya”lar mövcud olduğundan firqeyi-əhrarın da o orqonizasiyalara müraciət etmələri təbii idi. On beş, on altı min bir cəmaətin iki həftə zərfində müntəzəməni yeyib-içmələri ingilis pulundan ziyadə bu orqonizasiyaların məharəti ilə olmuşdur... Əlhasil işin nə sürətlə cərəyan etdiyinə əhəmiyyət verməyib nəticəyə baxmalıdır: Nəticə isə osmanlı türkləri tərəqqiyi-məariflərinə rəğmən olan istibdad əlindən dadı fəryad edib durmaqda ikən iranlılar yavaş-yavaş hər nə sürətlə olursa olsun hüriyyət nemətlərinə nail olmaqdadırlar. Lazım olan da budur, vössalam...

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №2

TOLSTOYLUQ NƏDİR

Bir ailə əfradı o ailənin əzası bulunduğu kibi millətlər də bəşəriyyətin üzvləridirlər. Bir ailənin əzası kimi millətlər də heç bir vaxt bir sınıfa, bir yaşda bulunmazlar. Bəziləri hələ sinni-tüfəliyyət, ya şəbaba bulunduları halda, digərləri dövrü-kəmalə yetişmiş, ya dövrü-zəvalə üz tutmuş olurlar.

Bir fərdin gah-gah mübtəla olduğu ilə və əmrəz əlayimi – zəvaldan sayılmayacağı kibi, millətlərin də vaxt-vaxt düşər olduqları mərezi-siyasilər, böhrani-ictimailər zəval əlamətindən ədd olunmamalıdır. Vəqion möhlük mərezlər, şəfanapəzir illətlər vardır. Fəqət

əqəbində daha gözəl bir afiyyət hasil olan xəstəliklər də vardır. Zəval və şeyxuxətin əlaimi ayrı, mərezin əlaimi ayrıdır. Bəzi fərdlərin zəval və məmatları ilə bərabər nəsiləri də müntəqə olur, bəzilərinin də biləks vəfatlarından sonra öz nəsilərindən övlad və əhfadları qalır ki, bunlar tüfəliyyətdən başlayıb yenidən səfəhati-həyatı bir-bir keçməyə başlarlar.

Millətlər də elədirlər. Bəziləri finikiyalılar, ya assorilər kibi bil-külliyə məhv və münqəriz olurlar, bəziləri də zəval bulduqca yerlərində yenə öz nəsilərindən bir qövə təzə bir həyata başlar. Turanın (tukuyə) oğuzları ilə İranın zəndləri belədirlər: tukuyələrdən sonra uyğurlar, uyğurlardan sonra bugünkü türk və tatarlar; zəndlərdən sonra pəhləvilər, pəhləvilərdən sonra bugünkü farslar bir həyata başlayırlar.

Rusiyada bu gün müşahidə etdiyimiz əhval isə zəval olmayıb bir mərezi sayılmalıdır. Mancuriya əlamı, inqilab böhranı mərezi əlayimidir. Bu mərezi hər nədənsə təməmilə rusların sinni-kəmalə yetişdikləri bir zamana rast gəldi. Əvət əsri-hazır bəşəriyyətin bir üzvi-mühüməmi olan rus millətinin dövrü-kəmalədir. Çünki meyvələrinin bolluğu və yaxşılığı bir ağacın kəmalda bulunduğuna dəlalət edər kibi, bu gün də bədayeyi-əlmiyyə və ədəbiyyənin kəsərat və nəfəsəti rusların sinni-kəmalə yetişdiklərinə dəlil və bürhandır. Şəcəri-milliyətin meyvələri əsəri-əlm və mərifətdir. Bu gün Rusiyada yetişmiş olan bir zümreyi-kəsəreyi-hükəmə və üdəbəyə bütün Avropa və Amerika qibtə ediyor. Lakin bu zümərənin sərəfrazı heç şübhə yoxdur ki, qraf Lev Tolstoydur. Tolstoy sadə Rusiyanın deyil, bəlkə bütün cahanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunuyor, sürətlə və milyonlarca nüsxələrlə intişar ediyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihəti əzim bir rəğbətlə tələqqi edilyor. Onun əfkarından bütün ələmi-mədəniyyət feyziyab oluyor. Bu əfkar vəqion səhv və xətalardan ari deyildir. Tolstoy çox dəfələr zəlalətdə bulunur. Lakin bu səhv və xətalər, bu zəlalətlər dəxi bədayepərvəranə olub ruhi-bəşəri məaliyyəyə sövq eliyor, ərbabi-ictihadın mənəviyyatını təhəyyic ilə məsaili-mühərrəqeyi-həyatıyyə və ictimaiyyənin həllinə kömək ediyor. Tolstoy bəlkə dərin bir mütəfəkkir degildir. Lakin hər halda vəse bir bəhri-bədayedir.

Keçmiş əsrlərdə və sair məmləkətlərdə Şekspirin, Getenin, Jan Jak Russonun, Viktor Hüqonun ədəbiyyatda qədr və əhəmiyyətləri nə

isə, Tolstoyun da zəmanəmizdə, Rusiya ölkəsində əhəmiyyəti o qədərdir. Zətan rus və Avropa müntəqidi də onu zikr olunan məşahir ilə qiyas etməyi sevirilər. Ancaq bu növ qiyaslər Tolstoy haqqında bizə bir fikir verəmməz. Çünki Qərbin o məşahiri üdəbası dəxi Tolstoyun özü kimi bizim Şərq cəməətinə hənuz məchuldur. Tolstoyun bulunduğı mövqeyi-bülənd, tutduğı məslək bədaye haqqında bir fikri-səhih etmək üçün anın nəzirlərini müsəlman aləmində arayalım: Yeni türklərdən Namiq Kamal bəy xatiərə gəliirsə də, fəqət Kamal bəy Tolstoya qiyas olunmaz. Çünki Kamalın ömrü vəfa etmədi.

Kamal bəy dövrü-kamalına hənuz yetişdiyi sıralarda və ancaq əlli, əlli beş yaşlarında bulunduğı halda, Osmanlı istibdədi-hazırının səyyiatı qarşısında qəhrindən çürüyüb Saqqız cəzirəsi mənfəsində fəvət oldu. Kamal Rusiyada və ruslar arasında dünyaya gələ idi, bəlkə bəhəqq bir Kamal olurdu. Tolstoy da Türkiyədə buluna idi, əsla Tolstoy olamazdı. Daha doğrusu, Rusiya idareyi-hökuməti Osmanlının qədər səqim, Osmanlı idarəsi Rusiyanın qədər binnisbə məqul ola idi, Kamal Tolstoy olmasa da, Tolstoy mərtəbəsinə irtiqə, Tolstoy isə Kamal bəy olmasa dəxi Kamal dərdinə mübtəla olurdu. Bir də bu iki təb arasında heç bir vəchlə müşabihət yoxdur. Kamal atəşzəban bir ədib şairdir, onun kəlamı məhruqdur, od kibi yakar.

“Sərd tənən atəş əz u yaftənd...”¹

Tolstoy isə şirinzəban bir həkimdir”. Sözləri çox dəfə məhruqül-fuadlər üçün zülal yerinə keçər... “Məxzənül-əsrar” lisanilə burada

“Gərməvan ab zə u yaftənd”² –

deyər bilirik.

Hər nə hal isə mühihlərin, dərəcəyi-mədəniyyətlərin müxtəlif olmasındanmıdır, nədənmidir, türklər arasında Tolstoyun eşini bula-mıyoram. İrana keçəlim: Burada üç böyük şair vardır ki, onların üçünü bir araya gətirib Tolstoy ilə qiyas edərsək, bəlkə bu ədib haqqında daha dürüst bir fikir hasil etmiş oluruz. Üç şairdən muradımız Firdovsi, Sədi və həkim Sənaidir. Asarın mənzum və mənsur olmaq kimi fərqi-zahirisinə əhəmiyyət verməyelim, mənayə baxalım. Tols-

toy ayrı-ayrı bu üç şairin heç biri degildir. Fəqət hər birindən guya bir hissə alıb təbində cəm etmişdir.

Tolstoyun həyatı-ədəbiyyəti üç dövrə təqsim oluna bilir. Birinci dövr Firdovsiyə, ikinci dövr Sənəipəsəndənə, üçüncü dövr isə Sədi rəftərəndir. Birinci dövrdə Tolstoy Firdovsi kimi bir “Şahname” vücudə gətiriyor. “Hərb və sülh” ünvanlı əsəri-cəsim bir rus şahnaməsidir. Firdovsi Keykavus və Əfrasiyab dövründə vəqə iranilər ilə turanilərin mübarizə və müharibələrini vəsf və tərif edir. Tolstoy birinci Aleksandr və birinci Napolyon zamanındakı ruslarla firənglərin cəng və cidalını təsvir eləyir. Hər iki əsər bir silsileyi-hekayətdən ibarətdir. Hər iki əsərdə insan gah cəməət və el şəklində, gah şəxs və fərd halında təsvir olunuyor. Hər iki ədib ara-sıra bəşərin əmaqiruhiyyəsini təmiq və təşrihə girişiyorlar. Hər iki ədib xeyir və şərin nədən ibarət bulunduğunu araşdırmaqda böyük bir cəhd və qeyrət göstəriyorlar. Hər ikisinin nəzəri-həkimanələri bir dərəcədə kəsgindir. Hər ikisi də əsərlərini öz millətlərinin vəsaiqi-tarixiyyələrini dərin və ətraflı bir mütaliədən sonra yazmışlardır. Hər ikisi də vətənpərvərdir. “Hərb və sülh”də yerlər vardır ki, Tolstoy Firdovsiyə təfəvvüq edər, “Şahname”də qitələr var ki, Firdovsi Tolstoya qalibdir.

Ancaq zənnimizcə “Şahname” daha şairanə və büləndpərvazanə olub, dövrü-islamə qədər olan bütün İran tarixini itmam və təkmil etmişdir. “Hərb və sülh” isə daha təbii olduğu halda natəmamdır. Çünki Rusiya tarixinin bir qismi ilə iktifa edilmişdir. Firdovsi ömrünün axırına qədər tutduğu məsləkdən ayrılmadığı halda Tolstoyun həyatında mühüm bir böhran vəqə oldu. Bu böhrandan sonra başlayan ikinci dövrdə Tolstoy artıq nə Homerdir, nə də Firdovsi. Burada Tolstoyun halı həkim Sənainin halını andırıyır. Məlumdur ki, Sənainin həyatı-ədəbiyyəsində mühüm bir təbəddül, özüm bir böhran vüqə gəldi. Sənai əvvəla dünyapərəst ikon və ömrünü paytaxtlarda, padşah və kübar məclislərində keçirməkdə ikən günün birində bu yolda bada gedən ömründən və o günə qədər yazmış olduğu əsərlərdən nifrət edib, illərcə cəm etmiş olduğu divanı-əşarını ehraq elədi. Özü də guşeyi-inzivayə çəkilib dünyadan əl çəkdi. Bundan sonra Sənainin mücahidatı fəsəbilullah olub, yazdığı şeylər fəzaili-əxlaqə, ehkami-diniyyə və əhvali-mənəviyyəyə dairdir. Sənainin fikri çox kərrə cavabsız qalan dərin-dərin məsələlərlə müztəribdir. Bununla bərabər biçərə Sənai özlərini din və məzhəb harisləri bilən

¹ Soyuq bədənliyə onda atəş tapdılar.

² İsti bədənərdən su aldılar.

üləmayi-əsrinin sərzenişinə düşər oldu. Onun “Hədiqə”si əqaidi-islamiyyəyə müğayir ədd olundu. Bütün bu hallar zəmanəmizdə, Rusiyada Tolstoyun başına gəldi. Tolstoy ibtida ömrünü Peterburqun aləmi-hay-huyu içində keçirən əhli-dünya bir zat ikən bilaxərə bütün mazisinə lənətxan olub, o vaxta qədər yazmış olduğu “Hərb və sülh”, “Anna Karenina” kibi asari-mötəbərəsindən özü nifrət etdi. Şübhə yoxdur ki, bu əsərlər mətbuat vasitəsilə ziyadəsilə intişar etmiş olmaya idi. Sənai kibi Tolstoy da onları cəm edib ehraq binnar edər, yaqar idi. Fəqət hər halda ehraqə məhkum etmişdir. Bu təbəddüldən sonra Tolstoy ribyandan olan filosoflar kibi vaxtını bir müddət şübhələr, tərəddüdlər içində keçirir, dünyanın faniliyi ona əzim bir yəs verir. Tolstoy bir an əvvəl həyatın əlindən xilas olub ölmək istiyor. Fəqət hər nədənsə öləmiyor. Yavaş-yavaş bir tərqi-nicat sezməgə, o nicatı da dində görməyə başlayır. Miləl və əqvamın kütübi-diniyyəsini qarışdırmağa quyuluyor. Bu məqamə yetişdikdən sonra Tolstoyun bütün yazdığı risalələr dindaranə və fəzaili-əxlaqa dair oluyor. Bu risalələrin çoxunda Tolstoy İseviiyyəti-hazirədə batili haqdan ayırmağa cəhd etdiyi üçün bu üzədən keşşlərin tən və sərzenişinə giriftar olub, nəhayət rus kəlisəsindən tərd olunuyor.

Buraya qədər həkim Sənai ilə Tolstoy arasında müşabəhət tamdır, zənn edirəm. Ancaq müşabihətlər burada bitir. Bundan sonra Tolstoy artıq Sənai də degildir. Sənai ömrünün sonuna qədər səbat edib, guşeyi-inzivasından çıxmadı. Tolstoy isə hissiyyati-kübarənədən nifrət elədi. Lakin guşeyi-inzivayə də qənaət edəmədi. Onun fikrincə kübar aləmində dəmgüzar olub xassə məxsus “Şahnamə”lər, hərəbnamələr, məhəbbətnamələr yazmaq şüari-insaniyyəte yaraşır, mücahidatdan sayılmayacağı kibi zaviyənişin olub minacatlar, tövhidnamələr yazmaq da fəsilillah çalışmaq degildir. Ədibi-aqıl, insani-kamil xalqa, elə qoşulmalıdır. Bədənin bütün əzalatilə, qolla, bacaqla, barmaqla, beyinlə, alın tərilo işləyib çalışmalıdır. Əkinçi kibi, fəhlə və həmmal kibi, dərzi ya başmaqçı kibi iş görə bilməlidir. Və əlhasil çalışa-çalışa elə xidmət etməlidir. Yazıb-pozmanın o qədər əhəmiyyəti yoxdur, hər nə yazılsa, dəxi elə, əksəriyyəti avamünasdan ibarət olan elə məxsus yazılmalıdır. Bu fikrə gəldikdən sonra Tolstoy məsləkini təqib edənlərə ibrət olmaq üçün elə qarışıyor. Bir kəndli kibi yaşamağa, yatıb qalxmağa, geyinməyə, işləməyə başlayır. Avamın məişətini islah, əxlaqını təhzib, fikrini tənvir üçün hər

kəsin anlayacağı bir dildə bol-bol kiçik hekayələr, risalələr vücudə gətiriyor. Külliyyəti əhli-qəryə olan cəməət də onlardan müstəfiz oluyor.

Bu gün rus köylülərinin əlində olan kitabçalar başlıca Tolstoyun əsərlərindən ibarətdir. Bu hal ilə Tolstoy rusların Sədisi olmuş olur. Zənnimcə İranda, hətta bütün müsəlman aləmində heç bir ədib, heç bir şair avamünnası, yəni külliyyəti-əhalini Sədi qədər ədəbiyyatdan müstəfid etmədi. Kimsə lisanı ümumin anlayacağı vəchlə onun qədər gözəl bir surətdə sadələşdirmədi. Kimsə onun qədər xalqa hüsnə-əxlaq dərsi verəmmədi. Kimsə onun qədər hikməti-məişəti cəməatə öyrədəmmədi.

Sədi özü hənuz bər həyat ikən təlifatı müsəlman aləminin hər tərəfinə, hər guşəsinə intişar etdi. Bu gün İranda, bəlkə müsəlman məmləkətlərinin çoxunda Qurani-Kərimdən sonra ən muntəşir kitab “Gülüstan”dır. Savadlı-savadsız, az-çox rəfah ilə yaşayan hər bir müsəlmanın xanəsində “Gülüstan” tapılır. Pir və bürna, mərdu zən, böyük, kiçik, fəqir-zəngin hər kəs az-çox “Gülüstan”ın hekayələrini bilir. Onun əbyatı ciftçidən, rəncbərdən başlayıb şah saraylarına qədər hər kəsin ağzında dolayır.

Sədi də bugünkü Tolstoy kimi tuli-müddət yaşamış, uzun səyahətlərdə bulunmuş, əsgərlik etmiş, dünyanın hər gərm və sərdini görmüşdür. Asarı təcərubi-həyatıyyə ilə doludur. Sədi həyatın özü kibi gah xəndan və məsrur, gah qəmgin və məyus, gah lətifəgu, gah faciənavisdir. Məsudlara nəsihət edər, fəlakətzedələre təsəlli verər. Tolstoy da bu anda belədir. Tolstoy məsləkini əsası dindarlıq və elpərəstlikdir.

Bu “elpərəstlik” haqqında bir nəbzə izahat verəlim. Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdəbasının ağzında, qələmində bir “narod” kəlməsi dolayır. Bu “narod” nədir? Bunu türkcəmizə nasıl tərcümə edəlim? Tolstoyun narod ləfzindən muradı nə ümmət, nə millət, nə cəməətdir. Bunu bir xalq, nas, ammə, əvamün-nas, əhli-qəryə, əkinçi, ya fəhlə cəməəti kimi kəlmələrlə də tərcümə edəməyiz, daima naqis qalır. Mənə qalırsa bizim xalis türkcə olan “El”dən başqa heç bir kəlmə haqqı ilə bu “narod” mənasını ifadə edəməz, o halda “narodniçestvo” sözünü də tərkibi bir az səqim olsa da, ancaq elpərvərlik, ya elpərəstlik kimi mürəkkəb kəlmələrlə tərcümə edə bilərik. İştə bu elpərvərlik ilə həqiqi və fəli, fəqət geniş

bir dindarlıq tolstoyluğun əsasıdır. Gələcək nömrədə Tolstoyun bir az da tərcümeyi-halından bəhs edib, bədə vəqt və fürsət bulduqca asarından tərcümə edib, "Füyuzat"da dərc edəcəyiz. Mühərrirlərdən kim olursa olsun Tolstoyun asarından cəmaətimizin əhvalına müvafiq olanları intixab edib açıq, sadə, fəqət ədibənə bir surətdə tərcümə edərsə, məəlməmnuniyyə qəbula hazırız.

* * *

"Tolstoy məsləkinin əsası dindarlıq və elpərvərlikdir" dedik. Əcəba, bu dindarlıq nədən ibarətdir? Tolstoy xristian məzahibə-hazirəsindən birinin yolu ilə getməyə qeyrətmi göstərir? Xeyr, çünki Tolstoyun kəlisadan mətrud bulduğunu biliyoruz. Tolstoyun özünə-məxsus bir məzhəbi vardır ki, bu da ortodoks məzhəbi-hazirini guya təsfiyə edib isəviyyəti ayrı bir tərzdə anlamaqdan ibarətdir.

Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunurmu? Xeyr, bulunmuyor! Mövlana Cəlaləddin Rumi haqqında deyirlər ki, "nist peyğəmbər, vəli darəd kitab"¹. Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunmıyorsa, heç olmazsa ortaya Molla kibi bir kitab çıxarırmı? Tolstoyun elə bir kitabı da yoxdur. Vəqien Tolstoyun "Məzhəbim nədən ibarətdir" ünvanlı bir risaləsi vardır. Lakin Tolstoyun istər bu risaləsini, istər sair əsərlərini Şeyx Bəhai görmüş olsaydı, heç bir vaxt "Tolstoy darəd kitab" deməyəcək idi. Tolstoy nə peyğəmbərlik, nə də sahibi-kitab olmaq iddiasındadır. Fəqət bununla bərabər yeni bir məzhəb çıxarmaqda olduğu aşkardır. Bu məzhəbi təşkil edə biləcək əfkarı isə əsarında pərakəndədir. Biz keçən nüsxədə Tolstoyun çox kərrə zəlalətdə bulunduğunu, əfkarının səhv və xətdən ari olmadığını bəyan etdik. Bizim bu sözüümüz həm ülum və fənni hazirəyə, həm də islamıyyəti-əsasıyyəyə müstənnəddir. Tolstoyun zəlalətdə bulunduğunu öz əfkarının yekdigərə mübayin olması dəxi sabitdir. Mübayinət iki sözün yekdigərə xilaf və zidd olmasına deyirlər. Bəzi xristian üləması deyirlər ki, Qurani-Kərimdə mütəəddid mübayinətlər var. Lakin böylə iddiada Quranın naqis və qələt tərcümələrini səthi bir surətdə mütaliə ilə iktifa edib ayatı-kərimədən bəzinin nasix və bəzinin mənsux bulunduğuna vəqif olmayanlar buluna bilirlər...

¹ Peyğəmbər yoxdur, lakin kitabı vardır.

Tolstoyun əfkarı-məzhəbiyyəti-cədidəsi isə nasixlik, ya mənsuxluq keyfiyyətlərindən uzaq olub, çox kərrə apaçıq mübayinətlərdən ibarətdir. Bu xüsusda rus mütəqidininə Yevgeni Solovyovun zikr etdiyi misallardan biri ilə iktifa edəlim: bir yerdə Tolstoy diyor ki, ən yaxşı arvad o arvadıdır ki, öz zəmanəsinin həkəmiyyəti-aliyyəsinə aşına olub nisvanın fitrətində məknuz olan vəzifeyi-müqəddəseyi-madəranəyi behəqq ifayə qeyrət etsin. Bu vəzifə isə o arvadın öz məsləki-həkimanəsi dairəsində çalışıb bəşəriyyətə xidmətə qadir ola biləcək, mümkün mərtəbə çoxca övlad tövlid edib, bunları təgziyə və tərbiyədən ibarətdir. Lakin Tolstoyun "Qara yesir nəğməsi" ünvanlı əsəri mütaliə olunursa, görülür ki, Tolstoy bu sözün əksini iddia eliyor. Bu əsərə görə ən yaxşı arvad özündə validəlik xasiyyəti məhv edəndir. Məsləhət qətiyyəni zövcüyyətdən ictinab edib əsla tövlid etməməkdir. Ruslar bu iki fikirdən hansının nasix və hansının mənsux olduğunu çox araşdırdılar. Lakin Tolstoydan bir cavabı-safi alamadılar. Çünki Tolstoy özü şübhə və tərəddüd içindədir. Tolstoy bir adama bənziyor ki, səfərə çıxıb mütəsil yol gediyor. Yolu təftiş edə-edə, araşdır-aşaşdır gediyor, lakin yolu bir tərəfə çıxaramıyor... nöqtəyi-məqsudə iriyəmiyor, hər vaxt yarı yoldadır... Əgər Tolstoy dindarlıq, ya elpərvərlik deyərək elə, əvəmənnasə qarışıyor, xalq kimi alın təri ilə işləməyə qeyrət cdiyorsa, özünü aldadır. Məsaili-məzəcədən xilas olmaq və bu surətlə bir təsəlli bulmaq istiyor. Hər halda yarı yolda bulunduğunu özü də hiss eliyor, anlıyor. Əgər Tolstoy məzhəbinin əssül-əsasına müraciət edərsək, burada bütün-bütün şaşırıb qaldığını da görürüz. Ədyanın əksəri kimi "Bəni nəvinə məhəbbət və müavinət et" – deyə vəz edən bu məzhəbin əssüləsası nədir? Tolstoy məzhəbinin əssüləsasını şu qısa cümlə ilə ifadə oluna bilir:

"Fənalığa müqabilə etmə!"

Yəni zülm və sitəmdən, cövr və cəfadan, bəla və müsibətdən ibarət olan fənalığa qarşı səbr və təhəmmül elə!..

"Fənalığa müqabilə etmə" sözü tolstoyluqda bir qəziyyəti-əsa-siyyədir. Həman bütün sair qəziyyətlər bundan nəticələnir. Lakin nəticələrdə o qədər qərabət, o qədər təzad və mübayinətlər, o qədər məhallar vardır ki, bunlara istinadən qəziyyəti-əsa-siyyənin qeyri-məqul olduğuna hökm etmək olur. Yuxarıda zikr etdiyimiz Solovyov

da zəfən belə hökm ediyor. Tolstoy: “Fənalığa müqabilə etmə” yerinə “Fənalığa fənalıqla, cəbr ilə müqabilə etmə”, yəni “fənalıqdan ari bir surətdə müqabilə et” deyər idi yənə bəlkə qəziyyənin bir məzhəbə əsas olacaq dərəcədə bir ləyaqəti olurdu. Lakin Tolstoyun sözündə heç bir qeyd və şərt yoxdur, söz qətidir. “Fənalığa müqabilə etmə”, yəni “heç bir vəchlə müqabilə etmə! Vəssalam!” Lakin həyatın bütün zövqi fənalıqla mübarizədədir. Fənalıqla mübarizə caiz deyilsə, o halda “bəni-növinə məhəbbət və müavinət et” vəzifəsini nə surətlə ifa etməlidir? Bəni növinin alam və izzirabatını rəfə, yaxud tənqisə cəhd etmək, bu yolda mübarizə etmək, yəni fənalığa müqabilə etmək, “Bəni növinə müavinət et” sözünün şərtlərindən bir qismini təşkil etmiyormi? Hər halda anlaşılıyor ki, Tolstoy burada bir gərivəyə düşmüşdür. O gərivədə çapalayıb duruyor, oradan çıxacaq bir qapı bulamıyor. Əgər bu gün bizim Bakıda Əhməd bəy Ağayevlər, Qazi Ağ Mir Məhəmməd Kərim Ağalar və sair pişvalar Tolstoyun qöv-lünə ittiba etsələr, onların şəhərimizdə müsəlmanlar arasından yek-digəri qətli-fənalığını rəf üçün əsla ciddü cəhd etməmələri lazım gəlir. Çünki Tolstoyca bu ciddü cəhd, ələlxüsus “Difai” cəmiyyəti-nin təhdidatı fənalığa müqabilədən ibarətdir. Əcəba, Tolstoy özü burada bulunsay idi, sözündə səbat edərdimi? Tolstoyun bəzi sözlərinə baxılırsa, səbat edərdi kimi gəlir. Tolstoy Engelqard nam bir zəfə yaz-dığı bir məktubda deyir ki, əgər xanəmə afrikalı bir zulus vəhşisi hücum edib mənim gözümün önündə ciyərparam olan övladımı xəncərlə doğrasa, mən əsla müqabilə etməm!” Tolstoy həqiqətən müqabilə edərdimi, etməzdimi bəhsi axər. Lakin bu sözdə bir həma-qət olduğu aşkardır. Ey qarə, bu xüsusda o qədər böyük bir zəfə həma-qət isnad etdiyimdən naşi dilgir olma. Çünki Tolstoyun ara-sıra axmaqlıq xoşuna gediyor. Baxınız şair Fətə yazdığı bir məktubda nə deyir: “Təlifatımın altıncı cildini tamam edib verdim təbə. Noyabr ayının birində ehtimal intişar edəcəkdir. İndi mənim ön avara və məəttəl bir zamanımdır, nə düşünürəm, nə bir şey yazıram. Özümde xoşuma gedən bir axmaqlıq hiss ediyoram. Axmaqlara böyüklük əsla yaraşmıyorsa da, lakin böyük adamlara ara-sıra axmaqlıq hər halda yaraşıyor. Hansı böyük adamı zikr edə bilərsiniz ki, onun ağzından bəzi kərrə axmaqca sözlər çıxmış olmasın”.

Keçəlim. Tolstoyun böyük bir ədib və şair, böyük bir kəlam rəs-samı Sədi kibi əxlaqiyyundan böyük bir həkim olduğunu gördük. Fəqət baniyi-məzhəb olmaq xüsusuna gəlincə, burada zəlalətdə

bulunduğu və məsləkinin əsassız olduğu təbyin ediyor. Bu zəlalətlər nərədən nəşət ediyor, rus üləması burasını çox araşdırıyorlar... Bizə qalırsa bu zəlalətin əsil səbəbini Tolstoyun ehkəmi-islamiyyəni bihəqq mütalieyə rəğbət etməməsində aramalıdır. Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Gete ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscanı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu.

Tolstoy etirafının bir yerində deyir ki, “Bən anlayordum ki, bizim bütün təfəkkürat və müləhizətimiz öz məhvəri üzərində dönən bir təkərlik kibi, tilsimli bir dairədə dönüb durur, oradan ayrılamıyor”. Nə qədər gözəl düşünsək yənə sualımiza bir cavab alamıyoruz, daima sıfır müsaviyi-sıfır oluyor. Bundan istidlal edirdim ki, ehtimal tut-duğumuz yolun özü yanlış bir yoldur. Seziyordum ki, dinin verdiyi cavablarda ön dərən hikməti-bəşəriyyə məhfuz olub, o cavabları əqlə istinadən rədd və inkara haqqım yoxdur. Çünki məsaili-həya-tiyyənin başlıca cavabları onlardır.

Bən bunu anliyordum. Lakin müşkül bununla asanlaşmıyordu. Bən hər bir məzhəbi qəbula hazır idim. Ancaq bu şərt ilə ki, o məzhəb əsla əqli inkar etməsin. Çünki belə bir inkar xəfayə dəlalət edər. Bu səbəbdən Budda məzhəbini və islamiyyəti kitablar və xristianlığı həm kitablar, həm məni əhatə edən insanlar vasitəsilə mütalie edir-dim”. Bu axırıncı cümlədən anlaşılıyor ki, Tolstoy şübhə və tərəd-düdlər içində gəzərkən islamiyyəti dəxi kitablar vasitəsilə mütalieyə quyulmuş, lakin o kitablar hansı kitablardır, zikr etmiyor. Zənnimizə görə o kitablar çox da mühüm kitablar olmasa gərəkdir. Çünki rast gəldiyim asarda Tolstoyun islamiyyətdən bir nəbzə bəhs etdiyini görmədim. Bir yerdə Tolstoy deyir ki, əxlaq nöqtəyi-nəzərindən etiqaatı-islamiyyənin dünya və üqbada vəd etdiyi feyzi-nəim şəx-siyyəyə məxsus və qabadır (kobuddur).

Xatirimə müsəlman şüərasından Feyzinin bargahi-kibriayə xita-bən bu niyazları gəliyor:

Taəti ma tabeçənd bəhre-nəime-behişt,
Bənde nəbə xocə kərd in hame beyşəra.
Həst amidəm qəvi əz to ke yabəm be fəzli
Dər dəmc-xabə-əcəl xaki dərt motəkka
Ta məgər əz nuri-to, bədr şəvəm bər sipəhr

Mitoləbəm əz cahan, həm çox helal inziva
Zaviyyə-təngna ba to mərə laməkan
Badiyyə-lakəman bito mərə təngna¹.

Əfəndim, buna da deyəcək varmı?! Zənn edərsəm Tolstoya bundan bəliğ cavab olamaz. Lakin görünür ki, müşarileyhin bunlardan xəbəri yoxdur. Ortodoksluq Tolstoya yolunu qayıtdı. Tazədən dürüst bir yolu bulmaq üçün onun İslamiyyətə aşına olması lazım gəlirdi. Böyük müfəssirlərimizdən, əllamələrimizdən, Fəxri Razi-lərdən, imam Qəzalilərdən, Zəmoxsərilərdən, Siyutilərdən xəbəri yoxsa, heç olmazsa, ədəbiyyatı-İslamiyyətə vüquf peyda etməli idi.

Üdəbəyi-həqiqiyyəyi-İslamiyyənin sorəfrazları isə Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə onun:

“Əttar ruh bud, Sənai do çeşmə-u
Ma əz piye-Sənai və Əttar amədim”² –

deyə zikr etdiyi zəvatdan ibarətdir.

Şərq-İslamda, şəhərlərdə və kübar arasında müsikirata meyil və işrət kimi bir fənalıq görünürsə də, lakin məəlməmnuniyyəti-İslamiyyət sayəsində Şərqin əvəmnənası arasında o fənalıqdan bir əsər görünmür. Halbuki Rusiyada bu bəlayə düşən olanlar başlıca əvəmnənasdır. O əvəmnənas ki, Tolstoy onun uğrunda bu qədər cəhd ediyor.

Biz Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, onun məsləki-ədəbiyi-ictimaisində görənlərdəniz. Tolstoy böyükdür, çünki

¹ Tərcüməsi:

İtaətimiz nə vaxtdək behiştin nemətləri xatirinə olacaq
Bəndə tacir ilə bu cür alver etmədi
Çox böyük ümidim var ki, səndən fəzlə tapım
Əcəl yuxusu zamanı qapının torpağına söykənim
Bəlkə sənin nurundan fəlakə doğru gedim.
Dünyadan hilal kimi güşəninin istəyim
Səninlə dərissə qüşədə olmağımız mənə laməkandır
Ucsuz-bucaqsız səhra səsiz mənə dərissə qaldır.

² Tərcüməsi:

“Əttar ruh idi, Sənai onun iki gözü
Biz Sənai və Əttarın ardınca gəldik”.

xəssin deyil, külliyyəti-əhali olan əvəmin fikrini tənviyə, əxlaqını təhziyə çalışıyor. Tolstoy böyükdür, çünki dahiyyəyi-hərbin ortadan götürülüb ümumi-cahanın miləl və əqvamı arasında sülhi-əbədinin təqirrinə qeyrət ediyor. Tolstoy böyükdür, çünki məzahib arasında bir tərifi-ittihad və məvəddət arayor. İttihad və məvəddəti ayrı-ayrı hər məzhəbin göstərdiyi səvabların cümləsindən əla biliyor. Tolstoy böyükdür, çünki üluhiyyəti və iradətüllahın növü-bəşərə tövdi etdiyi vəzaifidir ki, əlindən gəldiyi qədər cəhd eliyor.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1906, №1, 2

ŞÜUNAT

Zəmanımız əcaib bir zamandır, hər kəs əndişə içindədir, hər kəs gələcəyin müqabilində, pərdəyi-əsrarə bürünən məchul gələcəyin müqabilində titrəyib duruyor, cəmaət titrəyor, cəmaəti təşkil edən firqələr, siniflər, heyətlər titrəyor, hökumət titrəyor, rəsi-hökumətdə duran ministrlər, məmurlar, bütün bürokratiya titrəyor. Səbəb nədir? Səbəb yeni dövlət dumasına intixabat zamanının təqərrüb etməsidir. Yeni dövlət dumasının nə şəkli-və heyət alacağı, solamı, yoxsa sağamı meyil bulunacağı, cəmaətəmi, yoxsa hökumətəmi, inqilabamı, yoxsa tərzi-qədim idareyi-mühafizəyəmi tərəfdar olacağı önümüzdəki intixabata vabəstədir. Digər tərəfdən şuriş və ixtilalın, yaxud nizamsızlığın, idareyi-keyfiyyətin davam edib-edəməyəcəyi yenə bu intixabatın nəticəsinə tabe bir keyfiyyətdir.

İntixabat nədir? İntixabat müxtəlif firqələrin mübarizəsi, daha doğrusu, müxtəlif fərdlərə, firqələrə, siniflərə təqib olunan fikirlərin, məsləklərin, ictimai, siyasi və iqtisadi fikir və məsləklərin mübarizəsi deməkdir. Hər halda surəti-zahirədə böylədir. Həqiqət halda isə bülənd amallara, mücərrəd fikirlərə, müqəddəs həqiqətlərə aşıq olanlar qayət az bulunub mübarizəyi-əfkar pərdəsi altında mənafe mübarizəsi məxfidir. Mənafe isə müxtəlif fərdlərin, firqələrin, siniflərin heyəti-milliyə və qövmiyyətlərin mənfəətlərindən ibarətdir.

Hər kəs anlayor ki, qanuni-əsasının təqərrür etməsi və qanuni-əəsi ilə bərabər heyəti-məbusan qarşısında heyəti-vüzəranın məsul

tutulması lüzumunun zamanı gəlmişdir. Bundan qurtuluş yoxdur, lakin hər kəs vaxt qazanmaq və qazanacağı vaxtdan bilaistifadə ortadan az bir zərər və ziyan ilə qurtulmaq istiyor: böyük məvaciblərə alışmış bürokratlar, hüquqi-mümtazə ilə yaşamış əsilzadələr, vase-vase ərazinin mədaxili ilə keçinməyə öyrənmiş mülkədarlar, əmələ və fəhlənin üsarəsini istədikləri qədər əmib sormuş sərmayədarlar, lisan və məzhəblərindən bir boyunduruq qayırub hər kəsin boynuna taxıb öküz kibi o yan-bu yana çəkməkdən zövq almış rus ortodoks misyonerləri əsrlərdən bəri nail olmuş olduqları maddi və nəfsani nemətlərdən asanlıqla əl çəkmək və çəkilmək istəmiyorlar, çəkilsələr də heç olmasa özlərinə bəzi mənafe təmin edib öylə çəkilmək istiyorlar. Mübarizənin bu qədər davam edib sürməsi həp bu üzündür. Bütün məmləkətin hürriyyət, ədalət, müsavət deyə-deyə, fəryad edə-edə qanuni-əsasiyə doğru dərəcə-dərəcə etilə və tərəqqi etməsi, hər növ ləkə və şaibədən ari, pak və müəbbəd qarlarla məstur bir dağ zirvəsinə çıxmaq həvəsində bulunan səyyahların yol getməsinə bənzir. Yol gah yoxşudur, baş yuxarıdır, gah enişdir, baş aşağıdır. Lakin burasını unutmamalıdır ki, hər ikinci eniş əvvəlkindən daha az olub müəqibən çıxılan hər bir təpə əvvəlkindən daha ucadır. Bu aralıq ümumiyyətlə, bir eniş etməkdəyiz, fəqət iləridəki, önümüzdəki dağ təpəsi keçmiş olduqlarımızın cümləsindən daha bülənddir.

Yolun ən məxuf, ən dəhşətəngiz yerləri dəreə dibləri olan çuxurlardır. Ən kəsif qaranlıqlar, ən qorxunc yırtıcı heyvanlar orada bulunur: Əvvəlcə keçdiyimiz dərələrdə nələr gördük: əzəmətli-əzəmətli tətillər, dəmir yol, posta və teleqraf tətilləri, əmələ və fələ tətilləri, açıq küçə və meydan üsyanları, millətlər nizai, erməni-müsəlman, yəhudi-rus müqatilələri, qara dəstələr nəhb və qarətləri, yanğınları, əsbabi-həqiqiyyəsi, dumada knyaz Urusov və əxirən Peterburq polis departamenti sabiq rəisi Lopuxin tərəfindən bir dərəcəyə qədər izah edilmiş olan müqatilələr, nəhb və qarətlər... Çıxdığımız təpə isə bir kadet duması oldu... Bu təpədən sonra yenə bir eniş enib, indi yenə bir çuxurdayız. Bu çuxurun dəhşət və vəhşiləri əcəba nədən ibarətdir?

Bomba patırtıları, "terrorizm" nümayişləri, maksimalist sui-qəsdləri, məkatibi-aliyyə həyəcanları, divani-ürfiyi-əsgəri as-kəsləri, aqlıqlar, qəhtü-ğələlər, ənvə-oğurluqlar, quldurluqlar... gün keçmiyor ki, şəhərlərdə revolver, bomba, cəhənnəm makinası, növbənöv barıt və dinamit aləti patlamasın. Dövlət məmurlarından adam vurul-

masın, yaralanmasın, qətl edilməsin... Biz ancaq son bir-iki həftə zərfində mühümlərini saymaqla iktifa edəlim. Moskvada qradonaçalnik, yəni Moskva şəhər hakimi olan Raynbota bomba atıldı. Fəqət müşarileyh bir zərər görmədən qurtula bildi. Poltava şəhərində general Polkovnikov qətl edildi. Feodosiya şəhərində general Davidovun həyatına sui-qəsd edilib bomba atıldı. Tiflisdə injener Brendet qətl edildi. Yenə bu şəhərdə un meydanında sabiq Qarabağ general-qubernator Qoloşçapov təhlükəli surətdə yaralandı. Ryazan şəhərində polismeyster Qurutov qətl edildi... Bu qəbildən daha bir çox sui-qəsdlər, cərh və tətillər hər gün vüqə gəlməkdədir... Bunların səbəbi bir dərəcəyə qədər məlumdur. Bunlar "terror" qurbanı olmaqdadırlar. Lakin Şuşada Süleyman ağa Şəkinski nə üçün vuruldu, hənuz səbəbi anlaşılmamaqdadır?.. Anlaşılan bir şey varsa, o da budur ki, barıt ilə dinamit bəşəriyyətin başına bir bəla olmuş: əvvəldən heç olmazsa bunlar sərhəd boyunda iş görürdü. İndi bu məvadi-müxərribə təsirini şəhərlərin ortasında asayış içində yaşayan xalqın arasında icra ediliyor. Görünür ki, bunun öhdəsindən divani-ürfiyi-əsgəri mühakimələri də gələmiyorlar. Bu iki-üç həftə içində divani-məzkurun fəaliyyəti bir qat daha təşəddüd etmişdir. Hər gün yeddi-səkkiz adam qurşuna düzülüb, ya dara çəkilib edam olunmaqda, hətta çox kərrə edam olunanlar arasında bigünahlar da bulunmaqda... Nəinki rus divani-ürfiyi-əsgəri, hətta İstanbulun məşhur xəfiyyələri də bombaçıların öhdəsindən gəlməməyə başladılar. Yenə bu həftə içində İstanbulun ən qələbəlik bir yerində müdhiş bir bomba patlayıb bir neçə adamı yaralayıb tələf etdi. Yaralananlar miyanında Osman paşa adlı xəfiyyə naziri dəxi bulunuyor. Barıtı kim icad etdi? Almaniya Şvarc. Allah ona lənət etsinmi deyəlim? Şair Milton "Cənnəti-qəibə" ünvanlı "Lahutnamə"sində diyor ki: Barıtı iblis icad etdi... hər nə hal isə bu yüzdən cahana bir partapartdır düşmüşdür. Üç-dörd gün əqdəm Almaniyada Dortmund şəhərində məşhur Qrupun top fabrikanı qülbündə böyük bir roborit¹ fabrikanı patlayıb yüzlərcə canlar tələf oldu.

Almaniya filosoflarından üç-dörd ay əqdəm vəfat edən Şopenhauer diyirdi ki, "rəhgüzari-qəm olan həyatın mənası meyli-ədəmdir. Bəşəriyyət tərəqqi edə-edə nəhayət bir məharəti-kamilə ilə birdən-birə özünü məhv edə biləcək və yer üzündə vücudundan bir əsər

¹ Roborit – dinamitdən daha şiddətlə partlayan bir maddədir.

buraxmayacaqdır...” Bundan gözəl də feyz olamaz diyordu. Əgər həkimi-müşarileyh, “bəşəriyyət” ləfzi yerinə “əsri-hazır” kəlməsini istemal etmiş ola idi, olduqca bir kəramət göstərmiş olurdu. Hər halda əsri-hazırda bəşəriyyətin öz-özünü tələf etməyə böyük bir meyli vardır. Bir sənədən ziyadədir ki, rus-yapon müharibəsi xitam buldu. Lakin o müharibədə istemal edilmiş olan minalar olan təsirati-müxərribolərini göstərməkdədirlər. Əxirən teleqrafların verdikləri həvadisə görə bəhri-Əsfərdə tərk edilmiş olan minalar ara-sıra dəlilik edib, gah bir ticarət gəmisini, gah sahillərdə yaşayan fəqir kənd xalqını partlayıb tələf etməkdə davam eyliyor...

Bu hallardan bəşəriyyət ibrət almış olmamalıdır ki, indi də dinamitlə, şimuzə ilə müsəlləh hər bəşəriyyətini Marok səltənətinin pişgahındakı donizlərə göndərməkdədirlər... Bu cinayəti-irtikaba hazır olan dövlətlər Fransa ilə Anqliya və İspaniyadan ibarətdir.

Buna qarşı da tək qalmış Mərakeş sultanı Mövla Əbdüləziz həzrətləri paytaxtı olan Fas şəhərini tərk edib fərar etməkdən başqa bir çarə görəmmiyor...

Axmaq bəşəriyyət!.. Deyirlər ki, guya o bir nuri-asimaniyə mözhər olmuşdur... Xeyr!

Əql, ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığa lakin gözəl alətdir əlində...

Bəşəriyyət əqlini top, tüfəng, barıt, dinamit, roborit kimi heyvanlıq asarı icad edəcəyinə əqlini ziraət və sənətin, iqtisadın tərəqqisinə həsr edə idi, bu gün ac və biəlac qalmaz idi.

Yuxarıda zikr etdiyimiz bəlalər yetmiyormuş kimi qədid və skelet şəklində olan div qəhtü-qələdə tərəfdən pəncələrini bəşəriyyətin üzərinə atmağa qeyrət eyliyor. İranda aclıq, Çində aclıq, Rusiyada aclıq, Qafqazın bir çox yerlərində aclıq. Rusiyadakı aclığın başlıca mehraqı və Volqa nəhri kənarlarında olub Samara, Saratov, Ufa quberniyalarını qəhətlik istila etməkdədir. Məlumdur ki, Ufa vilayətindəki əhalinin bir qismi-əzimi müsəlman qardaşlarımızdır. Bunlar bizlərdən imdad gözləyirlər...

Sui-istemalatı haqqında padşah imperatorun əmrilə təhqiqatı icra olunan Lidval nam bir tacir peşin dövlətdən 800 min manat aldığı halda zikr olunan acların vaxtilə imdadına yetişmədi... Heç olmazsa

biz öz Ufadakı dindaşlarımızın imdadına şitab eyləyəlim... Lakin digər tərəfdən Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrail uyeztlərindəki öz aclarımızı da unutmamalıyıq. Bunlara imdad üçün “İrşad”da Əhməd bəy Ağayevin, “Kaspi” sütunlarında Qarabəy Qarabəyovun fəryadları kainatı titrədir... Lakin insanlar sadəcə maddi aclıqlar üçün fəryad etmirlər. Bir tərəfdən də mənəvi aclıqlar başlayır. Rusiyada mütəəddid məktəblər, darülfünunlar bağlanıyor, ülm və fəunundan məhrum olan tələbə həyəcana gəlir, fəryad edəmirlər, etsələr də Odessa şəhərində olduğu kimi mükəmməl bir kətek yeyirlər... Biçərə bizim “Nər”imiz Nəriman burada fəryad elədi, elədi lakin heç olmazsa döyülmədi. Amma Odessa tələbəsi arasında fəryadları kətek yemədən keçmirlər. Görünür ki, Odessanın ağbayaqlı qara dəstələri Bakı qoçuları qədər fəryadlara mütəhəmmil deyillərmiş... Hər nə isə səddəddən xeyli ayrıldıq, məqsədimizə rücu edəlim: bu keşməkeşlərin, bu ixtilalların içindən nə ilə çıxmaq olacaq? Etidali-dəmlə hərəkət edən qabil və müstəid məbuslardan mürəkkəb bir dövlət duması vasitəsilə, dumanın yaxşılığı isə intixabata vabəstədir. Yuxarıda intixabat bir əfkar və mənafe mübarizəsidir, dedik.

Əfkari-aliyyəyi-müccərrədə nöqtəyi-nəzərindən bitərəfanə bir mütaliə yürüdülsə, bu mübarizədə o mənfəətlərin qalib gəlməsi arzu olunur ki, o mənfəətlər külliyyətin, ya heç olmazsa əksəriyyətin, ərabi-məsai və əhli-kəsbükər olan əksəriyyətin mənafei olsun!..

Şübhə yoxdur ki, avam olan külliyyət, ya əksəriyyət öz mənfəətini anlamış olsaydı, mübarizə qayət asanlıqla hüsn-i əncama irib onun mənafei intixabatın nəticəsində gözəlcə təmin edilmiş olurdu. Lakin ya əvəmin-nasa yol verilmir, yaxud verilsə də onlar qoyun sürüsü kimi onun-bunun arxasından gedir. Kim xalqı gözəl vədlərlə aldatmağa müvəffəq olursa, xalq da onun lehinə rəy verir. Bu əsnada nə qədər pişvalar, firqə rəisləri varsa, cümləsi cəməti müxtəlif vədlərlə öz tərəfinə, ya öz firqəsi tərəfinə çəkməyə çalışır. Sosial-revolusionerlərdən, sosial-demokratlardan başlayıb kadetlərdən təcəddüdi-asayişpərvəranə firqəsindən keçib 17 oktyabr və monarxist firqələrinə qədər cümləsinin rüəsaı cəhd və qeyrətlərini bu cəhətə sərf edirlər.

Bunlardan başqa bir sürü ərabi-nüfuz və kamal vardır ki, onlardan da hər biri bir sürətlə cəməti öz tərəfinə çəkməyə, daha dürüstü aldatmağa qeyrət edirlər. O halda intixabata həqqi olacaq, seçkidə

iştirak edəcək cəmətin borcu nədir? Bunların ən birinci borcu aldan-mamağa çalışmaqdır. Aldanmamaq üçün nə etməli? Aldanmamaq üçün etiqadımızca əvvəli-əmrə adlarını bitərəf qoyanlardan xəlvət və ictimab etməlidir. Çünki “bitərəflik” müəyyən bir məslək sahibi olmamağa, məzbut bir proqram, bir məramnamə təqib olunmadığına dəlalət edir. Bir adam çox da əhli-clm və kamal olsun, lakin mövcud olan firqə proqramlarından birini mənə göstərmədikdən sonra, mən nərdən anlaya bilirəm ki, onun məclisi-məbusanda müdafiə edəcəyi əfkar və mənafe nədən ibarət olacaq, əfkar və mənafeyimə təvəfüt edəcəkdir? Mən burada özümə vəkil seçərkən indidən bil-məliyəm ki, o vəkil məclisi-məbusanda, yəni dövlət dumasında sağdımı, ortadımı, yoxsa soldımı oturacaq. Demək olar ki, aldanma-maq üçün əvvəla “bitərəflərdən” sərfi-nəzər edib müəyyən firqələrdən birinə mənsub olanları və əvvəlcə firqə proqramını bildirənləri aramalıdır və bu kimilərin içində əhli-clm və kamal olanlardan da qanun və nizam dairəsində mənafe-milliyə və ictimaiyyəni qəvlə və kəlam ilə ələlxusus rəyi-müsəyyib ilə müdafiəyə qabil və müstəid olanlara rəğbət etməlidir. Aldanmamaq üçün ikinci çarə nədir? İkinci çarə də mövcud olan firqələrin proqramlarını bitərəfənə mütaliə edib bunların mündərəcatına kəsbi-vüquf etməlidir. Biz iləridə bu proqramlar haqqında qarelərimizə məlumat verməyə qeyrət edəriz. Ancaq biz arzu edərdik ki, müsəlmanların özlərinə məxsus bir proqram və firqəsi olsun və o firqədə müsəlmanların və bilxassə türk və tatarların hər növ müsəvat və hürriyyətləri ilə bərabər hüquqi-qövmiyyə, lisaniyyə və diniyyələrini təmin edən sair firqələrə iltihəq etsin. Bizim üçün nicat, hər növ hürriyyət və hüquqi-müsəvat tələb edən firqələrlə birləşməkdir. İstə bizim deyəcəyimiz bu qəddir... Artıq intixabat başlayır. İntixabatın surəti-məqulədə cərəyan edib hüsni-nəticə verməsi cəmətimizin bəsirət və hümmətinə vabəstədir, vəssalam!..

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №3

QIRMIZI QARANLIQLAR İÇİNDƏ YAŞIL İŞIQLAR

(12 dekabr)

Dekadent olmadığımız və olamadığımız halda məqaləmizin sərlövhəsi dekadentizmə qaydasında oldu. Dekadentizmə zamanəmizin, yəni bu son on beş, iyirmi sənənin məhsulu olduğu kimi, zamanəmizdəki novusul bir növ sənayenin, sənaye-nəfisənin, əşar və ədəbiyyatın vücuda gətirdiyi bir çox asar da dekadentizmə məhsuludur. Bir şey almaq üçün bir mağazaya gedərsiniz, orada sizə qərrib-qərrib rənglərlə, nəqşlərlə müəyyən mənsucat, məfruşat, əsas və əvani-beytiyyə göstərib deyirlər ki, bunlar “dekadent şeyləri”dir. “Füyuzat”ın dördüncü nömrəsində, Zəhid bəy Şamilin qeyrətli Moskva şəhərində çıxacaq “Tərbiyyə-i-ətfal” məcmuəsinə dair bir elanın başında kiçik bir şəkil görürsünüz. Sizə deyirlər ki, bu şəkilin xütut və nüquşu dekadent üsulundadır. “Füyuzat”ın ikinci nömrəsində Tofiq Fikrət bəyin nəsrə təhvil edilmiş əşari-cədidəsini oxursunuz, tərzi-əciə ifadəsinə, üslubi-qərrib bəyanına təəccüb edərsiniz. Ehtimal heç bəyənmemək istərsiniz. Sizə bildirirlər ki, “Rübəbi-şikəstə”dən məxuz olan bu şeirlər dekadent üsulunda şeirlərdən olub Tofiq Fikrət bəy də osmanlı dekadentlərinin sərfəzələrindəndir. Nəhayət, bu nömrəmizdə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” sözlərindən ibarət qərrib və nəşənədə bir sərlövhəyə rast gəlinirsiniz. Sizə ta ibtidadən ixtar edərək ki, bu da dekadentizmə qaydasında bir sərlövhədir. Şübhə yoxdur ki, bu surətlə qulağınız “dekadentizmə” sözləri ilə dolmuşdan sonra, siz də məqaləmizin məzmunundan əqdəm ehtimal bu dekadentizmənin nədən ibarət olduğunu bilmək istərsiniz. Lakin biz də bunu əriz və əmiq izaha başlayacaq olursaq sədədimizdən, yəni “Yaşıl işıqlardan” ibarət olan mətləbimizdən bilməliyə ayrılıb pək uzaqlara düşmüş oluruq. Müxtəsərən də, hətta müfəssələn də dekadentizməyi anlatmaq qayət çətinidir. Bəlkə də məhəldir. Bir də bunu anlayanın nə lüzumu var. Onu bir vəhm və xəyal kimi sezmək də kafidir. Dekadentlər deyirlər ki, biz “ləb” demədən siz “ləbləbiyi” anlamalısınız, biz gözlə görülməyəcək, qulaq ilə eşidilməyəcək şeyləri sizə bir-iki qısa söz ilə göstərməyə, eşitdirməyə çalışacağıq, siz də öz qüvvəyi-müdərrikənizlə, surəti-intiqalınızla görüb eşitməyə çalışınız. Şayə buna müvəffəq olamaz

isəniz gözünüzü qulağa, qulağınızı da gözə çevirməyə və ölölümüm həvəsi-xəmsənizi yekdigörinə qəlb etməyə çalışınız, bununla da bir şeyi dərkə müvəffəq olmasanız, nəfsinizdə həvəsi-xəmsədən başqa bir hiss, bir hissi-sadis peyda etməyə qeyrət ediniz. Şayəd bu surətlə də bir şeyə vaqif olamazsınız, o halda bizi anlamaqdan fərağət edib nafilə özünüzü yormayınız. Dekadentizm təriqində olan şairlər şeirlərində rəssam və nəqqaş, nəqqaş və rəssamlar isə lövhə və rəsmlərində sazəndə və musiqişünas, sazəndə və musiqişünaslar isə ahəngi-nəğəmatlarında xətib, şair, rəssam olmaq istiyorlar. Hətta bəzi memarlar da bu xüsudə bunlardan geri qalmıyorlar.

Təbiblər isə... təbiblər də öz elmi-əmrəzlarında, öz məhbəsi-əhvali-ruhiyyələrində bunların cümləsinə, hissiyati-təbiyyələri istihaleyi-məreziyyəyə düşər olmuş dəli, divanə və məcnun diyorlar, demək istiyorlar... lakin təbiblərin böylə demələri ilə məsələ həll olunmıyor. Çünki dekadentlər də bu iddiada bulunan doktorlara dərkə-bədayədən, hissi-nəfisdən hissi-sadisdən məhrum bəqarələr ünvanını veriyorlar... haqq hansı tərəfdədir? Orası hənuz məchul... Ancaq şurası aşkardır ki, bunlar, bir dairəyi-məhdudə içində dönüb dolaşan və binaənəleyh o dairə içində mafəvqi, mavərası təsəvvür olunmayan bədayei-mükəmməleyi-sənətə lüzumsuz təqlidlərdən və köhnə sözləri təkrarlardan ibarət qalan yolları tərək ilə oşar və ədəbiyyat və sənaye-nəfisədə külliyyətli bir təcəddüd vücudə gətirmək üçün özlərinə, əsla bu günə qədər eşidilməmiş, xətir və xəyalə gəlməmiş, bəsbütün yeni bir təriq, daha dürüstü təriqlər arıyorlar.

Dekadentizmə "simvolizm" dəxi diyorlar. Bu kölmələri ərəbidən alınma istiləhat vasitəsilə türkçə ifadə etmək istəsək, bunlara "məsləki-inhitatiyun" və yaxud "məsləki-rəmziyun" demək lazım gəlir. "Dekadentizm", yəni "inhitat və zəvalə üz tutmaqlıq", "simvolizm", yəni "rümuz və rümuzat ilə ifadəyi-məram üsulu" demək oluyor ki, dekadentizm məsləkinin əsasi-batiniyyəsində guya inhitat əmarələri, üslub ifadəyi-zahiriyyəsində isə rümuzat ibarələri mühüm bir rol oynuyor. Bunlara inhitatiyon adı ibtida düşmənləri tərəfindən istehza təriqilə verilmiş idi, çünki simvolistlərin vücudə gətirdikləri əsar onların nəzərində şeir və sənətin zəval və inhitatına, tədəniyyə düşər olmasına dəlalət ediyordı. Lakin simvolistlər özləri bu yeni adı ayrı bir nöqtəyi-nəzərdən bir məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Bunlar dedilər ki, zəval və inhitat bizim əsarıımızda olmayıb bəlkə zəmanəmizdədir. Əsarıımız isə zəmanəmizin mükəmməl bir

ayinəsi olduğundan məsləkimizə verilən bu ad dəxi məqbulumuzdur... "Məsləki-rəmziyun" adına gəlincə, dekadentlər diyorlar ki, lisan və lüğətlərdə vaqə təreqqiyyati-ləfziyyə bizim, yəni dekadentlərin təreqqiyyati-mənəviyyəimizlə mütənasib deyildir. Təreqqiyyati-lisaniyyə cüzi olduğu halda təreqqiyyati-mənəviyyəimiz küllidir. Binaənəleyh hazırda lisanlar bizim əfkarımızı ifadədən acizdir. Bu səbəbdən biz əhvali-mənəviyyəimizi, əfkar və hissiyyatımızı ancaq bir növ dudişəhabə bürünən əmsali-mücəssəmə ilə və yaxud rümuzat ilə təsvir və ifadə edə bilirik. Onun üçün ifadətimiz mübhəmat və kinayətdən ibarət olmalı. Zədən şeir və sənətin məqbuliyyət və lətafəti də musiqi kimi qeyri-müəyyən və mübhəm olmaqdadır. Qarələr isə mübhəm olan bu rümuzat və kinayətdən özləri mənə çıxarmalıdır. Şair, ya rəssam heç bir vaxt fikrini açıq deməyəcək, ancaq zəhin və qəlbində müzmər olan bir fikri təlqinə çalışacaq: nə sövtdə, nə rəngdə, nə də bir xətdə o fikir görünməyəcək, zikr olunmayacaq, şairin, ya rəssamın xəyal və vicdanında peyda olan bir hiss, bir fikir ancaq bir təsiri-mənəvi ilə gizli, üstüörtülü bir surətdə qarəcinin, tamaşagiranın qəlb və vicdanına intiqal edib orada yenidən müqabili olan hissiyyat və əfkarı oyandıracaq, çünki:

Dər miyane-raze-müştoqan qələm nəməhrəm əst!¹

Türk dekadentlərinin fikrincə avam olan türkün zədən qədimdən bəri dekadentizməyə bir meyli var idi. Çünki onun əlamətləri dilində məşhuddur. Ancaq keçmiş üdəbamız tərəfindən bu əlamətlər nəzəri-ctibara alınmayıb təreqqi etdirilməmiş idi. Türk dilindəki "qara günlər", "qara xəbərlər", "qırmızı yalanlar", "üz ağlığı" bu növ əlamətlərdən məduddur. Şübhə yoxdur ki, günün qarası olmaz. "Qaragün" ibarəsini ilk dəfə ixtira etmiş olan əcdadımızdan biri bununla bir hali-mənəviyi müxtəsər surətdə ifadə edərək "qəsvətəngiz olan qara rəngli bir qaranlığın insanda hasil etdiyi təsir nə isə, bu müsibətli, bəlalı günlərin də təsiri odur" demək istəmiş idi. Maddədən siyah olan bir zənci, ya həbəşin istiqamətdən naşi mənən üzü ağ olduğu kimi bəyaz dərilili bir qafqazlı da doğruluqdan, namusdan ayrılırsa, mənən qara üzlü olacağı təbiidir ilx.

Dekadentlər iddia ediyorlar ki, zəmanəmizdə hər tərəfdə kəşif-kəşif inhitat və zəval qaranlıqları peyda olmaqda ikən onların da

¹ Tərcüməsi: Dostların sirri arasında qələm nəməhrəmdir.

rümuzat və kinayətdən ibarət və bir növ buye-təsəvvüf nəşr edən əsərləri bu qaranlıqlar içində mübhəm-mübhəm işıqlardır. Yenidən təcəddüd və kəmalı-feyzləri guya bir növ işıqlardan nəşət edə biləcəkdir. Ancaq feyz almaq həvəsində bulunan insanlar öz həvaslarına ayrı bir seyqəl verməyə qeyrət etməlidirlər...

Əşar və ədəbiyyat dekadentizməsi ilk əvvəl Fransa ölkəsində zühur etdi.

Verlen, Malarne və "Flor demal", yəni "Əzhari-fəna" ünvanlı divanı ilə məşhur Bodler bu məsləkdəki şüəradandılar. Fransız dekadentizmə əfkarının vasitəyi-intişarı da ibtida "Lajon Frans", yəni "Cavan Fransa" adlı bir məcmuə idi. Çox sürmədən bunların əfkarı-məsləki dünyanın hər tərəfinə, hətta Yapon və Amerikaya qədər sirayət edib Rusiyaya və Türkiyəyə dəxi keçdi. Ən ziyadə müsaid olan bir zəmini də dedakentizmə bu iki ölkədə, yəni Rusiya ilə Türkiyədə buldu. Çünki bunların əhvali-siyasiyyə və ictimaiyyətlərində əvvəlki dövrlərə (Rusiyada altmışıncı, Türkiyədə isə 70-ci sənələrə) nisbətən bir irtica zəvalpəsəndənə ələimi hökm etməyə başlamış idi. Rusiyada və ələlxüsus Türkiyədə hüriyyəti-əfkar və kəlam bilkülliyə məfqud olmuş idi. Ancaq cəbr və təzyiq ilə vücuda gətirilən bu inhitat və zəval əsasən bir dövrü-inqilabın müqəddəməsi idi. O inqilabın ki, Rusiyada başlamış, Türkiyədə isə qərribən başlayacaq, yaxud başlamaq üzrədir, çünki əxirən teleqrafların bizə gətirdiyi xəbərlərə görə Trabzon vilayətində Kerason qaimmoqamı İbrahim paşanın həyəcana gələn əhali tərəfindən cəbrən təbid edilməsi, Ərzurum cəməətinin qeyz və qəliyan edib siyasi məhbusları azad etmələri, bir neçə məmur qətl edib valiyi döymələri, əsgərin isə asilərə qarşı silah qaldırmaq istəməmələri qərribən Türkiyədə möhtəməl olan bir inqilabın müqəddəməsidir.

İştə hüriyyəti-kəlamın məfqud olduğu bu dövrlərdə və bu yerlərdə dekadentizmə sayəsində bir sinif üdəbə və şüəra mübhəm-mübhəm rümuzat ilə əhalinin əfkarını tənvirə bir çarə kəşf etmişlərdi. Osmanlı dekadentizmə nəzminin ən mahir şairi "Rübabi-şikəstə"yi yazan Tofiq Fikrət bəy olduğu kibi, nəsrinin də ən böliğ ədibi "Mavi və siyah" mühərriri olan hekayənəvisi-şəhir Üşşaqizadə Xəlid Ziya bəydir. Hər ikisi də türkün şivəsini naqabili-təqlid, hətta bəzi Avropa lisanlarına faiq bir surətdə dərəcəyi-qəsvayə-təkəmmülə isal edib üslubi ifadələri qayət səlis, qayət ahəngdar, qayət parlaq, fikir və xəyalları kimi qayət ruhlu və müəssirdir...

İştə zənn edərsəm, dekadentizmənin nə olduğunu bir az anlada bildim, lakin sədəddən bir xeyli uzağa düşdüm. Sədədimiz isə "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl ziyalar" idi. Gərçi osmanlının Tofiq Fikrətləri, Xəlid Ziyaları və bunların məsləki dəxi "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" isə də, lakin bizim məqsədimiz bunlar deyil idi. Əsil öz sədədimizə rücu edəlim.

Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır. Bəşəriyyətləliyə doğru bir addım atmaq istiyor. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklində mühib bir qüvvət çıxıb onu geri atmağa çapalıyor. İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor, bu mübarizə nəticəsində ortalıq al-qanlara boyanıyor. O qanlardan süüd edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qərş ediyor. İştə qırmızı qaranlıq!.. İki qüvvətin müsadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular şirin və ləzzətli bir uyqu içində yatan biz müsəlmanlara rahat vermiyor, istər-istəməz iyqaz ediyor. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz. İbtida sərsəm bir halda bulunuyoruz. Sərsəmliyimiz ilə nə tərəfə gedəcəyimizi şaşırıp müsadimənin içinə düşüyoruz. Ötəmiş-bərimiz əzilip yaralanıyoruz. Bir zülmətin içində biz də al-qanlara boyanıyoruz, derkən ağılınız başımıza gəliyor, özümüzə ayrı bir yol arıyoruz. Bulur kimi oluruz da!.. Doktor Qarabəy Qarabəyovun daşnaksütunçulara və bilxəssə Q.X. cənablarına "Kaspi" sütunlarında verdiyi cavabda olduğu kimi, "Biz özümüz bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bizim başqalar ilə bğz və ədavətimiz yoxdur. Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifə-i-mücahidəmiş vardır ki, o vəzifə də zülməti-qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-məarifə ökməkdir" diyoruz. İştə bu nuri-məarif də, Qarabəy Qarabəyov özü də və bütün onun kimi münəvvərül-əfkar olan mücahidini-şübbanımız da yaşıl işıqlardır. Qırmızı qaranlıqlar içində peyda olan yaşıl işıqlardır. Yaşıl deyiriz, çünki öz müsəlmanlarımızdır. Ənvari-zümrüdün islamiyyə qəndillərini iqad qeyrətində bulunanlarımızdır... Ancaq bana öylə gəliyor ki, qonşularımızın özləri kibi ibtida sərsəm bir halda ayılıb bir yol görməyib tövən və kərhən qanlı müsadimələrə uğradığımız, daha doğrusu, uğradıldığımız kibi indi də alaca qaranlıqlar arasında sezib kəşf etdiyimiz doğru yolların da biganəsi, öz təbirimizlə "nəbələdi" bulunuyoruz. Zənnimcə, bütün hüzn və kədərlərimiz, bütün məyu-

siyyətlərimiz bu üzdən təvəllüd ediyor: “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan” və sairə kibi qəzetələr çıxıyor, müştəri tapılmıyor, tapılmadığı üçün ya bağlanıyor, ya “İrşad” kibi Əhməd bəyləri şəhər-şəhər, kənd-kənd, qapı-qapı gəzdirib əhaliyi vəzi-nəsihətlərlə iyyaz etməyə, bu surətlə müştəri qeyd etdirməyə məcbur oluyor. Məktəblər açmağa qeyrət ediyoruz, lakin nə miqdar kafi pul, nə milli proqram mucibincə kitablar və nə də öz din və lisanına haqqı ilə çalışma, lazım qədəri müəllimlər buluyoruz. Həmiyyətli, qeyrətli cavanlar yığılıb müxtəlif namlarla cəmiyyətlər təşkil ediyor, fəqət orqanizasiyaları qeyri-müntəzəm, irtibati-üzvləri zəif olduğu üçün çox sürmədən dağılıyorlar. Teatrın faydasını anlayıb həmiyyətməndani-şübbanımız darülbəstələr, darülbədayələr¹ meydana çıxarmaq üçün dram kompaniyaları təşkil ediyorlar, “Həmiyyət”, “Birinci şirkət”, “İkinci şirkət” filan oluyorlar. Lakin nə sədrə şofa verəcək bir repertuar buluyorlar, nə də cəmaət tərəfindən bir rəğbət görüyorlar.

Hər işlərimiz bu qəbildəndir. Bu əhvalın səbəbi nədir? Burda xatırıma bir hekayə gəlir: hənuz məktəbi-ibtidaidə ikən mənim dərs yoldaşlarının içində iki şagird var idi ki, ikisinin də nəqqaşlığa, rəssamlığa fəvqəladə istedad və həvəsləri var idi. Bunların çəkdikləri şəkillərə sair rəfiqlər hər zaman qibtə edərdilər. Bir gün bu nəhəvəs nəqqaşların birini atası məktəbdən çıxarıb özünə köməkçi etmək üçün baqqal elədi. Digər yoldaşımız isə məktəbə davam edərək bir neçə ildən sonra ikmali-təhsil eyləyib öz istedadının səiqəsilə rəssamlıqda tərəqqi etmək üçün Peterburqa getdi. Orada sənaye-nəfisə akademiyasına daxil oldu. Bu məktəbdə də üç-dörd il təhsil gördükdən sonra gözəl bir şəhadətnamə almaqla iktifa etməyərək, Almanyanın Drezden və Münxen şəhərlərinə gedib bu şəhərlərdəki əsatiz-sənətdən dərs aldı və ən nəhayət bədaye-sənətə təmamilə kəsbi-vüquf etmək üçün bir az Hollanda, Belçika və Paris muzeylərində gəzdikdən sonra İtaliya paytaxtı olan Rimə getdi, burada da bir-iki il qalıb Rafaellərin, Korreciolərin, Mikel Anceloların, Leonardo da Vinçilərin, Tissianların, Botičellilərin əsərini tədqiq və müəlisə etdi. Bizim nəqqaş yoldaşımız ancaq bu qədər zəhmətdən sonra öz vətəninə övdət edib rəssamlığa başladı. Baqqal olan yoldaşımızla bu rəssamın biri-birindən ayrılıqlarının üzərindən tam igirmi

sənə keçmişdi. Bir gün bizim baqqalın yolu Moskva şəhərinə düşdü, orada bir rəsm sərgisi açılmış idi. Baqqal da oraya tamaşaya getdi. Bir neçə lövhənin üzərində öz qədim yoldaşının imzasını görüb tanıdı.

Lövhələrin altında isə bir vərəqparədə qiymətlərinə dəlalət edən bu sözlər yazılmış idi: üç min manat, beş min manat, yeddi min manat...

Bizim baqqal xəyala getdi. Vaxtilə yoldaşından ziyadə istedad və qabiliyyət göstərmiş olduğu bir sənəti tərk edib baqqallıq ediyordı. Baqqallıqda isə ayda yüz əlli, iki yüz manatdan, yəni ildə iki min manatdan ziyadə qazanamıyordu. Rəssam olan yoldaşı isə, şübhəsiz, sonədə qırx-əlli min manat qazanıyordu. Atası o zamanlar vəfat etmiş olan bizim baqqal şəhərinə övdət edər-etməz dükənə bağladı. Rəssamlıqdan otuz-qırx min manat qazanmaq mümkün ikən dükənə nə lüzumu var idi. Baqqal bir mağazaya gedib rəssamlığa dair bir çox alətlər və rənglər alıb yenidən rəssamlığa başladı. Bir neçə böyük lövhə vücuda gətirib sərgiyə göndərdi... Lakin, heyhat! Bu lövhələrə otuz, ya qırx manatdan ziyadə verən müştəri tapılmıyordu!.. Çünki baqqal bir şeyi xatirinə gətirmiyordı, bilmiyordı ki, lövhələr üç, dörd min manata getmək üçün əvvəlcə peterburqlarda, berlinlərdə, drezdenlərdə, münxenlərdə, romalarda igirmi sənə qədər çalışmaq lazımdır...

Baqqal öylə zənn ediyordı ki, yaşıl çəmənlərin, ağacların rəsmi yaşıl ilə boz rəngli daşların, qayaların rəsmi də ağ və qaradan məxlut rənglərlə çəkiliyor...

İştə bizim halımız da bu baqqalın halına bənziyor: Biz sədəməti-inqilabiyyə rədd və bərqin təsirilə ayılıb gördük ki, “Karvan rəfte-voma bər sərə rahim hənuz!..”¹

Biz gördük ki, qonşularımızın iləri getməsinin səbəbi qəzetələr, mətbəələr, kitablar, məktəblər, mədrəsələr, sənətlər, cəmiyyətlər, şirkətlər, orqanizasiyalar, teatrlar imiş!.. Biz də əl-əcələ bunları yarım yamalaq düzəltməyə başladığımız. Bilmiyoruz ki, qonşularımız qırx, əlli ildən bəridir çalışıyorlar. Bilmiyoruz ki, on min manatlıq rəsmlər etmək üçün Ayvazovskilər əvvəlcə otuz il qədər əmək sərf etmişlər...

Bərəkət versin ki, millotimizdə təbii bir istedad, keçmiş mədəniyyətlərimizdən bizə irsən intiqal edən bir istedadı-əzəm var imiş.

¹ Tərcüməsi: “Karvan gedib, hələ biz yolun yarısındayız”.

¹ Teatro, yaxud “tamaşaxana” adları Avropada hər növ teatrlara verildiyindən, bu istilahlər cəmaətin nəzərində bir az ləkəli olduğu üçün şübbani-qeyrətməndanımızın məqsudu olan Şillərlərin, Şekspirlərin, Molyerlərin, Mirzə Fətəli Axundovların teatrına darülbədaye namı verilərsə, daha münasib olur zənn edərək.

Yoxsa rəsmlərimiz, lövhələrimiz heç qırx, əlli manata da satılmayacaq idi!.. Lakin hor halda napaydar qəzetələrdən, məktəblərdən, məscidlərdən, cəmiyyətlərdən, darülbədayələrdən ibarət qırx, əlli manatlıq bu ictimai lövhələrimiz də “qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlardır...” Əksəriyyəni paydar olmasalar da gündən-günə ödədləri təzayid ediyor. Işıqın biri söndükcə, yerinə digər ikisi qaim oluyor. Davam etməsə də sürətlə təkrər ediyor: Bakıda “Həyat” söniyor, Daşkənddə “Xurşid”, Bağçasarayda “Millət” zühur ediyor. Daşkənddə “Xurşid” söniyor, Bakıda “Təkamül”, Moskvada “Tərbiyəyi-ətfal” nəşri-ənvar etməyə başlayor... Cəmiyyətlərimiz də böylədir. Ötədə bir neçə zükur cəmiyyəti paydar olmayıb dağıldığı halda bəri də xeyirli-xeyirli nisvan cəmiyyətləri təşəkkül ediyor. “Şəfqət məclisi” bina olunuyor. Yaponlar ətfalə iki əl ilə də, həm sağ, həm sol əlilə yazmaq öyrədirləmiş! Heyəti-milliyəmiz nədən iki qanad ilə pərvaz etməyə çalışmasın? Rical bəşəriyyətin bir qanadı isə, nisvan da digər qanadıdır. Axır bu həqiqəti anlamış olmalıyıq ki, qızlarımız mərifə həvəs, xanımlarımız cəmiyyət, komitet təşkilinə qeyrət etməyə başlayorlar. Bakıda, Vladıqafqazda xanımlar tərəfindən ianə komitələri açılıb hər kəs həzrət Süleymanın qarıncası qədərincə bir hədiyyə gətirərək Qarabağ qəhəzadələrinə iki min manatdan ziyadə pul cəm etmələri və o yolda müsəmirəyi-xeyriyyələri vermələri şayani-diqqət və təhsindir.

İştə bunlar həp yaşıl işıqlardır. Əxirən peyda olan bu növ işıqların ən parlağı Bakıda irfanpərvər cavanlarımızın qeyrətilə təşəkkül edən “Nəşri-maarif cəmiyyəti” ilə Peterburqda bina olunan camei-kəbirdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təhti-rəyasətində olan məzkur cəmiyyətin daha birinci ictimai cəmaətimizin həmiyyəti sayəsində on səkkiz min manata qədər bir məbləğ yığıldığını zikr edərsək, bu cəmiyyətin qüdrət və əhəmiyyəti özlüyündən təzahür edər.

Zikr olunan məbləğ təzayid etmək üzrədir: yövmi-güşadından çox keçmədən bu cəmiyyətə Məşqətə əhlindən bir zati-möhtərəmlə əşrafi-bəldəmizdən Murtuza Muxtarov həzrətləri gözəl mülklər vəqf etdilər. Murtuza Muxtarovun vəqf etdiyi mülkünün qiyməti 18 min manat təxmin olunuyor. İştə bu cəmiyyətlər, bu nəqdlər, bu vəqflər həp yaşıl nur nəşr edəcək qəndillər, məşəllərdir. Ancaq bu günlərə qədər Rusiya müsəlmanları içində ötədə-bəridə mütəfərriqən iqad edilən bu növ qəndillərin arasında bir irtibat, həblülmətin vasitəsilə olan bir irtibat yox idi. Asari-ittihad məfqud idi, halbuki igirmi beş, otuz milyonluq bir cəmaəti birləşdirmək üçün bir üqdeyi-

mərkəziyyə lazım idi. Çox şükür ki, axirülmür bu üqdeyi-mərkəziyyənin də nəradə və nə vasitə ilə olacağını anladıq. Peterburq Rusiya imperatorluğunun və binaənəleyh Ümumrusiya müsəlmanlarının dəxi mərkəzidir. Ən əvvəl yazılmış, həttə həzrəti-Osman (rəziəllahu ənhu)-nun öz dəstxətilə yazılıb bir rəvayətə görə xuni-şəhadətinə boyanmış bulunan Qurani-Kərimin müşəflərindən biri olan bu şəhərdə bulunmaqda olub, vaxtilə türk cahangirlərindən Teymurlong tərəfindən Bağdaddan Səmərqəndə nəql edilmiş idi. İştə otuz milyon Rusiya müsəlmanları üçün böylə on üç əsrlik məshəfi-şərifdən daha gözəl, daha mətin maddi bir həbl, onun üzərində bina olunan camei kəbirdən daha mükəmməl, daha paydar bir üqdeyi-mərkəziyyə təsəvvür olunamaz. Ancaq lazımdır ki, o məbədi-müsəlimin, hifz edəcəyi bir gövhərin şərəfəti, otuz milyonluq bir cəmaət ittihadının cəlaləti, Böyük Petro paytaxtının həşəmət və əzəməti nisbətində olsun...

Məlumdur ki, sənaye-nəfisedən müsəlmanlar beynində qədimdən bəri ən ziyadə tərəqqi edən sənət fənni-memari idi. Səbəbi bu idi ki, memarlığa haqqı ilə vəqif olan müsəlman ustadları cənabi-Həqqin hüsn və cəlal kibi iki sifəti-mənəviyyəsinə xütuti-həndəsciyi-memariyyənin ahəng və əzəmətindən ibarət bir növ rümuzati-cismaniyyə ilə mömininə ixtar etmək istəyirlərdi. Müsəlman aləminin məşhur məbədlərində, ələlxüsus Hinddə, Misirdə, Əndəlisdə, İstanbulda, Şamda, İsfahanda bina olunanlarda bu hal nümayandır.

İndi bu sənətimizi Peterburqda aləmə qarşı müşəşə bir surətdə göstərməyə qeyrət etməliyiz... Bu günlərdə Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkov həzrətləri ilə Gürcüstan ekzarxının hüzurunda kəmal-i-dəbdəbə ilə Batum şəhərində müəzzəm bir kəlisənin rəsmi-güşadi icra olundu.

Ruslar bu kəlisayı vücuda gətirmək üçün milyonlar sərf etdilər. Çünki niyyətləri öz həmməzhəblərini Həzrəti-İsa (ə.s.)-nin mavi nurlarından müstəfid etməkdir... Otuz milyon qədər bir cəmaəti Həzrəti-Məhəmmədin yaşıl nurlarından feyziyab etmək üçün Peterburq məscidinin binasına hər birimiz bir manat, bir abbası, həttə bir qəpik versək, yenə milyonlar tərəkküm edər. Əsasən bu əmri-xeyrə də milyonlar lazımdır.

“Qotbə-cənubi-yo-şəmalist del
Dər do tərəf hakim-o-valist del”¹.

¹ Tərcüməsi: “Cənubun, şimalın qütbüdür ürək,
İki tərəfdə hakim, validir ürək”.

Ey Rusiya ölkəsində olan ümməti-Mohəmməd, ey Qafqaz qitəsində bulunan əhli-islam, ey Bakı şəhərinə yığılan müsəlmanlar! Qəlblərimizin qütbü-şimaliyə qədər təvəssö edə bildiyini, orada dəxi hakim olduğunu göstərməliyiz. İsbət etməliyiz! Hər birimiz öz qüdrətimizə görə bu binaya bir daş, bir korpic, bir sütun, bir qübbə ehda etməliyiz. Qəflətimiz nəticəsi olaraq bu təşəbbüs bir müddətdən bəri geri qalmış idi. Əxirən işin xeyri-əncamə yetməsi üçün ana yeni bir gərmə verildi. Hətta bizləri dəxi keyfiyyətə agah etmək üçün bir-iki həftə əqdəm generalı-əliddövlət Şeyx Əli ixtiyar zəhmət edib Peterburqdan şəhərimizə qədər gəlib burada bir neçə gün müsafirətdə bulundu. İndi də müşarileyh Peterburqdan teleqrafla bizlərə gözəl bir müjdə veriyor. Müşarileyhin və Peterburq teleqraf agentasının verdikləri teleqrafların məzmunu budur:

Bu aralıq Peterburqda müsafir bulunan Buxara əmiri həzrətləri, Rusiya xətti-səltənətinin varisi bulunan vəliəhd ilə ilk yövüm müləqatlarını təyid niyyətilə, Peterburqun mərkəz qismində olan bir ərəseyi-məzkur günün yadigarı olmaq üzrə müsəlman məscidinə vəqf etmək istədiklərini əlahəzrət padşah imperatora bəyan etdilər. Böylə bir arzuyu həşəmətməab imperator həzrətləri təqdir və təhsin buyurub əmir həzrətlərinə bəyani-təşəkkür etdilər. Məzkur yeri Əmir həzrətləri 250 min manata almışlardır. General Şeyx Əli bildiriyor ki, bu münasibətlə Peterburq müsəlmanları arasında fəvqəladə bir şadimani hökmfərmədir. Lakin bu sürur və şadimaniyə bütün Rusiya müsəlmanlarının iştirak edəcəyinə, həm də fel və əməl ilə iştirak edəcəyinə şübhə yoxdur... Nəsil şad və məsrur olmalı ki, qütbü-şimalının bir nöqtəsində bir nur peyda olub onun yaşıl şüaları zülməti-həmradan müzterib olan otuz milyon qəlbə tənvir və ehyə edəcək. Bu otuz milyon qəlb də həmahəngi-zərəban olub həblül-mətin ilə bir nöqtədə ittihad edə biləcəkdir... İnşaallah Peterburq məscidinin Tiflisdəki və Bakıdakı əmsalı ilə bərabər qərribən hüsn-əncamə yetdini və eyni zamanda bir də bir məktəbi-ali-ruhaniyyə ciddən təşəbbüs edildiyini görməklə kamiya oluruq...

Yaşasın yaşıl işıqlarımız, zümürüdin sədələrimiz, əxzər rayihələrımız!..

Ə.H.

"Füyuzat", 1906, №5

ŞİLLER

Bizim Qafqaz müsəlmanları arasında, tənvi-əfkarın vasitələrindən biri qəzetə olduğunu ilk əvvəl Həsən bəy Məlikov dərk etmiş bulduğu kibi, təhzi-əqləqın da vasitələrindən biri teatr və darülbədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi. Bunların hər ikisi də öz məsləklərində böyük bir istedad, qabiliyyət göstərmiş olduqları halda təşəbbüs etdiklər iş paydar olamayıb tərk edildi. İki işığın ikisi də söndü, həm də bir xeyli müddət şölələnməmək üzrə söndü.

Səbəbi nə idi? Səbəbi bu idi ki, meydani-mücahidədə tək qalan adam qəhrəman olamaz. Bu kibi xeyirli işlərin paydar və qabili-tərəqqi olması üçün münasib bir cəmaət və öylə bir cəmaətin ayıqlığı lazım idi. Bu ilk təşəbbüslərin üzərindən otuz-qırx sənə qədər bir zaman keçdi. Cəmaətimiz ayılmağa və yavaş-yavaş qəzctoyə olduğu kibi, teatra dəxi cüzi bir ehtiyac göstərməyə başladı. İbtida ancaq həvəskarlar fəqərə və möhtacınə ianə niyyətilə ara-sıra müsəmiyyəi-xeyriyyələr tərtib edərək səhnəyi-tamaşaya ələ keçə bilən komediyalardan, faciələrdən vəz etməkdə ikən, əxirən bu işə dəxi yeni bir fəaliyyətlə təşəbbüs edilib, ortaya hər bir neçə teatr mühərrirləri, həm də binnisbə müntəzəm teatr kompaniyaları çıxdı. Bunların verdikləri ümidlər getdikcə kəsbi-qüvvət cdiyor. Lakin mətəəssüf içimizdə Mirzə Fətəli kibi bir teatr mühərriri bir daha zühur etmədi. Çünki elə istedadı-fəvqüladələr sadə bizdə deyil, sair əqvam arasında dəxi əsrlərdə bir-iki dəfə görünən şeylərdir. O halda nə etməliyiz? Yeni bir Mirzə Fətəlinin zühurunumu bəkləməliyiz?

Təbiidir ki, bu caiz olamaz. Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyildir.

Vaqiən, Nəcəf bəy Vəzirov, Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə tərəfindən Azərbaycan şivəsində bu yolda bir neçə asar vücudə gətirilmişdir. Ancaq bunlar bugünkü ehtiyacımıza nisbətən azdır, nakafidirlər. Onun üçün naçar Avropa mühərrirlərinin asarını ələ alıb bunları bir-bir tərcüməyə, ya təhvile qeyrot etməliyiz. Bir qism yeni gənc mühərrirlərimiz zədən belə münasib görürlər və böylə hərəkət edirlər: Keçənlərdə rus üdəbasından məşhur Qoqolun "Revizor", yəni "Müfəttiş" ünvanlı əsərini diş həkimi Məmmədəli bəy Səlimbəyov tərcümə edib Tağıyev teatrında səhnəyi-tamaşaya vəz

etdirdi. Tərcümənin bəzi nöqsanlarına, lisanının ədəbi olmamasına rəğmən teatır dolduran cəməət məmnun və xoşnud qaldı. Həm aktyorlar, həm mütərcim özü dəfəatla alqışlandı, təhsin edildi. Şimdi də eşitdiyimizə görə bu yolda bir tərcümə də Mehdi bəy Hacınski vücuda gətirib səhnə üçün hazırlayır. Mumaileyhin tərcümə etdiyi əsər Germaniyanın ən böyük dühati-şüərasından olan Şillerin “Əşqiya”, yaxud “Qaçaqqlar” ünvanlı faciəsidir. Bu qədər ədəbi bir əsəri bizim qayət naqis olan Azərbaycan şivəmizə Mehdi bəy layiqi vochlə nəqlə müvəffəq oldumu, olmadımı? Orasını qərribən teatrdanlarız. Eyni şairin “Vilhelm Tel” ünvanlı digər bir əsəri-nəfisini Abdulla Cövdət kibi müqtədir bir ədib və şair İstanbul şivəsi kibi mükəmməl bir türkcəyə tərcümə etmiş olduğu halda, yenə tərcüməsi tənii-intiqaddan azad qalmadı. Doğrusu, Mehdi bəyin cürətinə təəcüb edəriz.

Fəqət indiki halda hər hansı surətlə olursa olsun teatıra olan ehli-yacımıza çarəsiz olmalıyıq. Qüsurlu tərcümələr də məqbulumuzdur. Vaxt və zamanın o qüsurları düzəldəcəyinə şübhə yoxdur.

Avropanın ən məşhur faciə, hailə və məzhəkə yazanları Şekspir, Molyer, Şiller və İbsendir. Zətən indiki halda dilimizə ön ibtidə tərcüməyə layiq və münasib olan bunların asarıdır. Bu asara həm mətbuatda, həm sohni-tamaşada aşına olmağa qeyrət etməliyiz.

Bu dəfə Mehdi bəy sayəsində “Qaçaqqlar”ı teatrdə seyr etmədən əqdəm bu əsərin mühərriri-əslisi haqqında bir nəbzə məlumat edəlim.

Şiller Gete ilə bərabər Almanıyanın ən böyük üdəbə və şüərasından olub Almanıya teatırını o vaxta qədər eşidilməmiş bir dərəcəyitəkməmlə isal etdiyi kibi, asarı ilə, ələlxüsus teatıra aid asarı ilə də ümum German qövminə əfkəri-hürriyyəti ilqa edib, bu sayədə vətəninini mühəyyirül-üqul bir tərəqqiyə məzhər edənlərdən biridir.

Şiller sadə teatıra məxsus əsərlər yazmaq ilə iktifa etməmişdir. Müşarileyh teatır haqqında dəxi ayrıca gözəl məqalələr yazıb, teatırın millətə nə dərəcələrdə mənfəətbəxş olacağını dələili-vəzəhə və qətiyyə ilə isbat ələmişdir. Rəvayətə görə Şiller öz millətini kəlisə vəz və nəsihotlari ilə tərqi-nicatə çıxarmaq üçün ibtidə keşiş olmaq istəmişdi. Fəqət eyni nəticənin teatır səhnəsindən dəxi hasil olacağını anladığından bilaxərə bütün mücahidatını bu yola həsr etdi.

Bu xüsusda bir hekayə nəql edirlər: Şiller “Mariya Stüart” ünvanlı faciəsində kəlisayə məxsus bir ayını-ruhaniyi göstərmək istiyirdi.

Bu əsəri səhneyi-tamaşaya qoyacaq da Gete idi. Bunu xəbər alan şəhərin baş rahibi Geteni görüb hiddətlə protesto edər. Gete isə etidalını əsla pozmayıb, baxınız nə cavab vermişdir:

“Gete rahibə deyir ki:

– Əfəndim, teatırın xadimi həqiqi bir vaizi-ruhani olduqca teatır məbədə münqəlib olacağı kibi, layiq bir xadimdən məhrum olan kəlisə da teatroya dönə bilir...”

Çünki “şərəfölməkan bilməkin”dir.

Şiller 1759 sənəyi-miladiyyəsində Morbax qəsəbəsində təvəllüd edib, 1805 sənəsində Veymarda vəfat etmişdir. Ştutqart şəhərinin ümumi-aliyyə məktəbində hüquq və tibb elmlərini ikmal təhsil etdikdən sonra ibtidə vətəninə təbibi-əskəri sifətilə xidmət ələmişdir. İlk faciəsi olan “Əşqiya” üzündən hökmdarı olan Virtemberg doqası Hersoq Karlın hiddət və qeyzinə bais olmaqla, Ştutqardt şəhərindən fərərə məcbur olursa da, lakin qədirşünas olan sair alman hökmdarlarından iltifat görüyor. Manhaym şəhərində saray şairi ünvanını qazanıyor. Bir az sonra Yena darülfünunda tarix müəllimi oluyor. Elmi-tarixə dair mühüm və nəfə kitablar yazıyor. Nəhayət, müəllimlikdən də əl çəkib, 1799 sənəsində Veymar şəhərinə Getenin yanına hicrət ediyor. Bundan sonra artıq ömrünün axırına qədər vaxtını ancaq ədəbiyyata həsr edərək, həm öz millətini, həm də bütün bəşəriyyəti müstəfid edəcək bədiələr vücuda gətiriyor ki, bunların ən məşhurları “Don Karlos”, “Mariya Stüart”, “Orlean qızı”, “Valnşteyn” və Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə olunan “Vilhem Tel”dir. Biz bu asara dəfəatla rücu edib, hər fürsət düşdükcə Şiller haqqında mütaliatımızı tovsie çalışacağımızdan şimdilik bu qədərək məlumat verməklə iktifa ediyoruz.

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №5

NİCAT MƏHƏBBƏTDƏDİR!..

(24 dekabr)

Ustade-kainat ke in karxane saxt,
Məqsud eşq bud, cahanra bəhanə saxt,
Ruzi ke, morğc-eşq bealəm qoşud bal,
Cayi nədid, dər dele-ma aşiyane saxt¹.

Müslimi Şirazi

1906 sənəye-miladiyyəsi xitamə iriyor, Həzrət Məsihin (ə.) təvəl-lüdündən sənəyi-şəmsiyyə hesabılə min doqquz yüz altı sənə keçiyor deməkdir. Yılın bu mövsimində, bu günlərində hicrəti-nəbəviyyədən yenə cyni hesabla 622 sənə oqdam Fələstin qitəsinin (Beyti-ləhəm) adlı bir qəsəbəsində bir xurma ağacının altında (İncilə nəzərən bir axur yemligində) Həzrəti-Məryəmdən, cənab Haqqın hikmətilə və Cəbrailin nəfhlə hamil qalan Həzrəti-Məryəmdən dünyayə bir tifil gəldi ki, o tifil ənbiyayi-zışandan, cahanın büt-pərəstliyinə, müşrik-liyinə ilk dəfə özəmətli bir sədəmə vuran Həzrəti-İsa idi... Peyğəmbər müşarileyh 33 sənə qədər imtidad edən müddət ömründə insanlara nəyi öyrətmək, təlqin etmək istiyordı?..

İsəviyyətin ilk ibtida intişar etdiyi məmləkətlərin birində, yəni Yunanıstanda gəzərkən kəndli, fəqir bir xristianın xanəsində rəsm yerinə müsəlman qaydasında divara asılı bir lövhə gördüm. “O lövhədə açıq-mavi rəngli bir atlas üzərində zərrin bir xətt ilə yunani-yülibarə olaraq bu sözlər yazılı idi: “İman”, “ümmid”, “məhəbbət”, iştə o üç qüvvət ki, İsa onunla naciyyə-kainatdır”. Zənnimcə, üç kəlmənin üçünü də daha şümullu olan bir “məhəbbət” kəlməsilə ifadə etmək mümkün olduğu kibi, məhəbbət kəlməsini də kələmətullah ilə, yəni İsa namilə ifadə etmək olur: məhəbbət, yəni İsa, İsa, yəni məhəbbət!.. Bu o qüvvətdir ki, ona 7 əsr sonra xatəmülənbiyə vəl-mürsəlin təzə bir ruhaniyyət, təzə bir rəvnəq, təzə bir nuraniyyət, ilə yövmülqiyamə sönməyəcək bir rəvnəq və nuraniyyət verdi...

¹ Tərcüməsi: Kainatın ustası ki, bu karxanəni düzəltdi.

Məqsədi eşq idi, dünyanı bəhanə etdi.

O gün ki eşq quşu dünyayə qanad açdı

Bir yer tapmadı, bizim ürəyimizdə yuva tutdu.

Məhəbbət nədir? Məhəbbət insanların haqq yolunda biri-birilərini və hər biri cümləyi sevmələridir. İslamın özəmi-müctəhidindən olan imam Siyuti həzrətləri “İctihad”ın zikr etdiyi vəchlə diyor ki:

“İnsanlara məhəbbət, yeganə və həqiqi “hübullahdır”. ...Bu islahiyyətdə öylə bir həqiqətdir ki, onu qraf Tolstoy cənabları Yasnaya Polyanasında eşitsə, şimdiyə qədər bundan gözəl bir həqiqət kəşf etməmədiyindən naşi çıldırır, doli olurdu, zənn edərdim. Hər halda Tolstoyun və əmsalının bu həqiqəti alqışlayacaqlarına şübhə yoxdur... Lakin bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcilli edən bu həqiqəti alqışlayırmı?.. Heyhat?..

1907-ci sənəyi-miladiyyəyə yenə bir çox əmsalı kimi al-qanlar içində qürub ediyor!.. Ah! Bu al-qanlar, bu qırmızı qaranlıqlar, bu şeş cəhətdən gələn “terror” alovları!.. Biz heç onlardan bəhs etmək istəməz idik, biz ancaq fikir və xəyalımızı nur, məhəbbət, hüsn, ahəng, nizam aləmlərində gəzdirmək, cahanın hər tərəfində ancaq bunların asarını görmək istərdik. Lakin nə fayda ki, məhəbbət və şəfqətdən bir əsər buraxmayan Stolpin üsuli-idarəsilə buna müqabil yəs və alam içində hökmfərma olan terrorun nəticələri olaraq qurulan dar ağaclarının, məhbusların, mənfələrin mənzərəyi-kərihələri, dəhşətlə partlayan barıtın, dinamitin sədayi-mənfurları bizi bu növ səfalardan məhrum ediyor.

Biz bu növ hadisələri zikr və tədəd etməkdən, qarelərimiz isə oxumaqdan yorulduq, bezdik. Bu gurultular, bu vəhşətlər, bu qanlar artıq əsabımıza, həvasimizə təsir etməz oldu. Lakin nə divani-ülfi-əsgəri insanları asıb-kəsməkdən, həbs etməkdən, nə də inqilab terroristləri bomba atmaqdan, “Brauning” sıxmaqdan yorulub usanmadılar. Rusiya vase bir qətlgaha döndü. İnsanlar məchul mövhum allahlara, bütlərə qurban ediliyorlar. Bu həftə məzkur divan gündə igirmi, otuz adam edam edəcək dərəcədə fəaliyyətini bir qat təzyid etdi. Lakin buna müqabil terror hadisəsi də eyni nisbətdə çoxaldı, təşəddüd etdi. Hər tərəfdən ancaq bomba səsi gəliyor. “Hər gün bomba partlayır” demək azdır. Bir qəzetə mühərririnin dediyi kimi, hər gün bombalar vəhşiyənə rəqs ediyor...

Bu həftə içində Rusiyanın müxtəlif cəhətlərində hər gün kərrat ilə vəqə olan terror hadisələrinin ən mühümlərini zikr etmədən keçə-məyiz:

Bu ayın doqquzunda, Tver şəhərində “quberniya zəmindarlıq məclisinin” müzakirətində iştirak edən, şurayi-dövlət əzasından qraf

Aleksey Pavloviç İqnatyev ictimaiyyun, inqilabiyun firqəsinin göndərdiyi bir cavan adam tərəfindən qətl edildi. Müşarileyh sağ firqələrin ən fəal rəislərindən biri olub mühafizəkarlığı və mazi-pərəstliyi ilə məşhur bir zat idi. Ayın 15-də Omsk şəhərində Ağ Molla qubernatoru Litvinov küçədə gedərkən qətl olundu.

Bu qətlər hələ unudulmadan, ayın 22-də Peterburqda bu şəhərin qradonaçalniki, yəni hakimi bulunan Fon Derlaunes vurulub qətl edildi. Vəqə şu yolda cərəyan etmişdir: Peterburqda tibb təcübəvi müəssisəsi dairəsində əmrəzi-cildiyyə, yəni dəri xəstəliklərinə məxsus bir şöbə bina edilmiş idi. Bunun rəsmi-güşadı münasibətilə məzkur dairəyə mühləq kəlisada ayini-ruhani icra olunuyordu. Burada prins Oldenburqski tərəfindən dəvət edilmiş olan qradonaçalnik dəxi hazır idi. Ayinin xitamında kəlisadan çıxıb havliyə enərkən onun üzərinə bir cavan adam hücum edib bir neçə "Brauning" gülləsilə vurub qətl etdikdən sonra öz-özünü dəxi vurub intihar edər... Burada şayandiqqət bir cəhət vardır ki, o da vəqənin İsa məbədi ədd olunan kəlisə ilə Eskulap, yaxud Loğman məbədi olan darülbə önündə cərəyan etməsidir. Kəlisə məhəbbət, üxüvvət və səlamət ruh mənşəi, məbədi-tibb isə şəfqət, insaniyyət və səhhəti-bədən mənbəi olmaq lazım gəlirəkən, hər ikisi də zamanımızda hökmdən saqit olub təsirsiz bir hala gəlmişlərdir... Zətən bu anda kənisələrin vəzifeyi-əsasiiyyəyi-insaniyyətkariyi unudduqları, məkatibin, ələlxüsüs məkatibi-aliyənin isə mənbəi-həyəcan və qələyanə döndükləri görülməyir. Üxüvvət və məhəbbətdən guya bir əsər qalmamışdır. Kəlisə önündə insanlar bir-birlərini öldürüyor. Məktəb içində insanlar bir-birini vuruyor. Bu haldan nəyə azaddır? Həç bir yer!

Bomba isə əsla ehtiyat və tədbir bilməyir, keyfincə "rəqs ediyir", istədiyi kibi atılıb-düşüyor, patlayır. Gah görə-görə, gah kor-koranə patlayır. Xarkov şəhərində vəğzal, yəni mövqif ortasında partlayıb bigünah səfərçiləri, Kiyev şəhərində otel içində partlayıb bigünah müsəfirləri, mehmanları, Varşava şəhərində fırna gətirilən xamur içindən çıxıb biçarə çörəkçini, bilməmiş nədədə əkin torpağını qüvvətləndirmək üçün gətirilən gübrədən çıxıb fəqir əkinçiyi, Tiflis kibi bir çox şəhərlərin küçələrində, meydanlarında, xanələrində partlayıb həç bir şeydən xəbəri olmayan gəlib-keçənləri, qonşuları tələf ediyir. Fəqət əksəriyyəni hədəf olanlar hökumət məmurları oluyurlar...

Bütün bu əhvalın səbəbi nədir, bilirmisiniz? Səbəbi Həzrəti-İsa ilə Həzrət Məhəmmədin yüzlərcə əsrlərdən bəri bəşəriyyətə təlqin

etmək istədikləri məhəbbəti-müteqabilənin nöqsan və məfqudiyyətidir!.. Rusiyada mühafizəkarın ilə inqilabpərvəranın, cəməətlə bürokratiyanın, zəngin siniflərlə fəqirlərin, fəqərayi-kasibənin arasında məhəbbət qalmamışdır. Sadə Rusiyada və xristian aləmində deyil, müsəlman aləminin bir çox yerlərində də hal və keyfiyyət bu mərkəzdədir. Fəş ölkəsində Rəsuli firqəsilə Molla Əbdüləziz tərəfdarlarının və Molla Əbdüləzizə müavinət bəhanəsilə Fəsa yerləşmək istəyən avropalıların arasında qətiyyəni məhəbbət yoxdur. Məhəbbət olmadığı üçün bu günlərdə gələn teleqrafə görə Arsilada qonşular arasında müsədimə gözləniyir. Sinat (Sərgət) qəsəbəsi isə topa tutulub yanıyır. Topun və bombaların səsi Təncə şəhərindən eşidiliyormuş...

Məğribi-əqsədə bu münazirənin, bu ədəmi-məhəbbətin əsbabı hələ layiqilə anlaşılmadığı halda Afrikanın bəri başında, yəni Misir ölkəsində ingilislərlə müsəlmanların arasında başlayan münafirətin, fəqdani-məhəbbətin səbəbi bir dərəcəyə qədər aşikardır. Bu da Misir əhalisi arasında hissiyyəti-vətənpərvəranə və hürriyyət-pərəstanənin oyanmasından ibarətdir. Misir qitəsində "Əl-misir lil-misriyin" tərəzi gətirdikcə əvəmənnas arasında tərəqqi etməkdədir. İngilislər əleyhinə olan bu hərəkətin riyasətində "Əl-liva" qəzetəsinin sahibi Mustafa Kamal Paşa bulunuyor... "Əlcamiətül-misriyyə" adı ilə milli bir darülfünun bina edib, bu bina üçün 7435 lirə cəmə etmələri misirlilərin oyanmasına dəlalət edər...

Misirdən Hindistana keçəcək olursaq, burada hal və keyfiyyətin bir az başqa dürlü olduğunu görürük. Burada müsəlmanlar bir dərəcəyə qədər bitərəflik göstərdikləri halda biləks ingilislərlə yerli qeyri-müsəlimlər arasında, ədəmi-məhəbbətin, xüsümətin gündən-günə kəsbi-şiddət etdiyi görülməyir. Budda və Brəhmən məzhəbində olan hindular əhvali-ictimaiyyə, siyasiyyə və milliyyələrini islah üçün Kəlküttə şəhərində böyük bir konqre tərtib edib ingilis ziddinə olan əfkar və hissiyyətlərini aşikar bir surətdə bəyan etməkdədirlər. Bu da öz tərəqqiləri ilə yapon mədəniyyəti təsirinin nəticəsi olsa gərəkdir. Bu hərəkətin Mustafa Kamal Paşası Nabxayi Nauruci adlı bir hindu olub konqredə ingilis əleyhinə qayət atəşin nitqlər irad etmişdir...

Hindin qeyri-müsəlimləri hürriyyət və tərəqqiyə doğru böylə addımlar atmaqda ikən hər nədənsə bu aralıq Hindin 70 milyon nüfusedən ibarət müsəlmanları qonşularının xilafına olaraq ingilislərə münafirət deyil, bir meyil və məhəbbət göstərmək istiyorlar... Bu niyyətlə bənqalalıların Kəlküttədəki konqrelərinə qarşı Hindistanın böyük

mərkəzlərindən birində, ehtimal Loknau şəhərində bir müsəlman konqresi tərtib etmək üzrədirlər. Görünür ki, bu qitədə də dəxi ixtilaf və ədəmi-məhəbbət hökmfərmədir. Ancaq bu ədəmi-məhəbbət ingilislə müsəlman arasında olmayıb, “müsəlmanla məcus” və “məcus ilə ingilis” arasındadır...

Dağınıq və pərakəndə olan müsəlmanların halı ötədə-bəridə bu yolda ikən bu xalqın rəisi-mənəvisi odd olunan zat, əcəba nə ilə məşğuldur? Bunu bilmək istəyən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində Fas səltənətinin halını təsvir edən bir rəsmə müraciət edə bilər... Lakin orada təbəssümdən başqa bir şey görəməzsiz. Halbuki müşarileyhin iştigalatı çoxdur: tərəqqipərvəranə və ələlümüm əhaliyə nəfəs aldırmyor, almanlara tənəffüs üçün bol-bol imtiyaz məhəlləri göstəriyor. Məclisi-məbusanın qapılarına yeni-yeni kilidlər vuruyor və təxti-səltənəti də haqqı olmayan, fəqət bürokratlara bir çox haq verəcək olan bir növcəvan üçün hazırlamağa çalışıyor... Hər halda bu qədər məşguliyyətilə bərabər bütün məmləkətində cəmaətlə hökuməti yekdigərinə bağlayacaq bir rabiteyi-məhəbbət məfquddur...

Yuxarıdan bəri məqaləmizdə bir məhəbbət, bir rabiteyi-məhəbbət kəlməsi gediyor. Əcəba insanlar arasında istər Rusiyada, istər Avropada, istər məmaliki-islamiyyədə İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? Şübhəsiz etmişdir. O nədir?.. Hürriyyət və ədaləti-kamilə!..

Bunu Ərdəbil şəhərinin “nemət”ləri ilə “heydəri”ləri hənz anlamayıb yekdigərlərinə qarşı biməna və cahilanə bir ədavət bağlamaqda davam edirlərsə də, lakin məəlməmnuniyyə ələlümüm İran hökumətilə əhalisi anlamışdır. Anladıkları üçün hürriyyət və ədalətin müqəddəs yollarını təmin üçün məclisi-milliyi-güşad etdilər. Bu son günlərdə Tehrandan gələn teleqraflar olduqca təsəllibəxşədir. Vəqien şah həzrətlərinin xəstəlikləri davam ediyor. Məmafio şah, vəliəhdi Məhəmmədoli Mirzə ilə bərabər qanuni-əsasiyi surəti-qətiyyədə imzaladılar. Bu münasibətlə Tehrandə fişəngbazlıq və çiraqbanlıq oldu. Bundan başqa vəliəhd həzrətləri məclisi-milliyi iki sənə qədər tətıl etməyəcəyini qətiyyən təəhhüd edib, o yolda bir əhdnaməyə vəz-imza etmişdir. Ancaq bu müddət keçdikdən sonra məclisin tən-zim etdiyi qanun layihəsi senat tərəfindən iki dəfə rədd olunursa, şah məbusları təbdil üçün məclisi dağıda bilər. Doğrusu, əvvəlcə haqqında dövrən edən şayiələrə rəğmən İran vəliəhdi qanuni-əsasi və

islahati-cədidəyə tərəfdar olub bu xüsdakı ofkarını məbuslara söylədiyi bir nitqdə izhar etdi. Şimdiyə qədər məclisi-milliyi əzasının mücahidəsilə bir xeyli nafe nizam və qanunlar vücudə gəldi. Bu nizamata görə məclisi-məbusan xəzinəyi-maliyyəyə kontrol haqqına malik oluyor. Məclisi-məbusanın müsaidəsi olmaqsızın dövlət nə bir tərəfdən aqca istiqraz edə bilər, nə də dəmir yol təmddi üçün kim-səyə bir imtiyaz verə bilər. Heyəti-vüzəra məsul tutuluyor, irad edilən suallara cavab verməyə məcburdurlar. Məclisin bilavasitə şahə ərizə təqdim etməyə haqqı vardır. Bir də məbusların yəminə sədaqətləri hökumətin qanuni-əsasiyə riayətinə qədərdir...

İran qanuni-əsasiyi heyəti-ümumiyyəsi etibarilə ehtimal Belçika qanuni-əsasinə şəbəh olacaq. Məclisi-məbusan 162 əzadə ibarət bulunacaqdır. Məclisi-millinin məmnun olmadığı bir məsələ varsa da, o da hökumətin, məclisi-məbusandan başqa bir də məclisi-əyan namilə bir ikinci məclis təsis etmək istəməsidir. Məzkur məclis bir rəvayətə görə guya nisfi intixabat ilə, nisfi də şah tərəfindən təyin olunan əzadə mürəkkəb bulunacaqmış...

Hər nə hal isə İranda hürriyyət və ədalətə doğru böyük təşəbbüslər görünüyor ki, etiqadımızca bəni-növi bəşər arasında da ahəng və məhəbbəti təmin edəcək vasitələr başlıca bu iki nemətdən ibarətdir.

Fəxri-kainat əfəndimiz buyurmuşdur ki, zəlaləti-küfrdə bulunan bir məmləkət ədl ilə baqi qalacağı kibi, ədl olmayan bir ölkə islam namını hamil olsa da bəqapəzir olamaz...

Ədl olursa hürriyyət də olur, hürriyyət olursa məhəbbət və məvəddət də olur. Həzrəti-İsanın da, Həzrəti-Məhəmmədin də şəər və qanunları bu həqiqətə müncərdir...

İştə yeni mücahidini-ictimaiyyətimizin də məqsudu bu həqiqətdir. Hətta bu axır zamanda zühur edən bizim balaca Məhdinin böyük təkamülü də bu həqiqəti təlqinə çalışmaqdadır. İnşallah müvəffəq olur...

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №6

MÜZƏFFƏRƏDDİN

Yadımdamı doğduğun zamanlar,
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun
Mövtün sənə xəndə, xalqa matəm...

Müzəffərəddin şah vəfat etdi... Lakin elə bir qibtəbəxşə bir surətdə vəfat etdi ki, heç bir şairin xatir və xəyalına o yolda bir vəfat gəlməmişdir. Müzəffərəddin şahın vəfatı şairin arzu və təsəvvür etdiyi mövtün mafövqündədir: o mövt xəndədən də gözəl bir şey idi. O xalq matəmdən müəssir bir hal içində idi... Müzəffərəddin şah vəfat etdi. İranın, məmaliki-islamiyyənin, cahan mədəniyyətinin, bütün bəşəriyyətin hər tərəfdən üzərinə ovuc-ovuc, dəstə-dəstə, dәмət-dәмət atdıqları, yağdırdıqları güllərin, şükufələrin içində vəfat etdi... Müzəffərəddin şah vəfat etdi. Çünki millətini ehya edərək dünyada olan vəzifeyi-insaniyyəsinə tamam elədi... Bir padşah üçün həyatı-tazə bulan bir millətin eyadiyi-şükran və ehtiramı üzərində vəfat etməkdən böyük bir səadət olamaz!..

İnsanlar vardır ki, onların vəfatından qəlblər xəndan olduğu halda, çöhrələr giryan kimi görünmək istər, lakin Müzəffərəddin şahın vəfatında bütün qəlblər giryan olduğu halda çöhrələr xəndan, əmin, parlaq bir istiqbala qarşı xəndan idi. Çöhrələrin süruri-hürriyyəti üzərinə gözlərdən əski-iftiraq axıyordu. Cəmşidin, Firidunun, Keykavusun, Keyxosrovun, Bəhrəmin, Nəşirəvanın, Soltan Mahmudun, Məlikşahın, Şah İsmayılın, Şah Abbasın dövrlərində yaşamış iranilərə qibtə edərdim. Lakin artıq etmiyəm. Müzəffərəddin şah dövründə yaşamış olduğuma fəxr edərdəm. Mərhum müşarileyhi mən də görmüş idim. Fəqət ələlümüm bir cəmətin bir hökmdarı görə biləcəyi surətdə görmüş idim: bu nailiyyəti – didar ancaq bir neçə saniyədən ibarət olsa da, onu tərif və hekayə etmək istərdəm. Çünki o an zərfində hasil etdiyim hissiyyat və əfkarım bütün məşmuatıma dəgər.

Dörd-beş sənə əqdəm mən İstanbulda idim, Müzəffərəddin şah da o zaman Avropaya səfər edərkən, İstanbulu dəxi ziyarət edib Sultan Həmid həzrətlərinə bir neçə gün müsafir oldu. Bütün İstanbul cəməti şahı görməyə fəvqəladə həvəs ediyordı. Həm osmanlı, həm iranlı, cümlə müsəlmanlar Müzəffərəddin şahdan nəhayət dərəcə məmnun və razı idilər. Çünki şahı-məğfurun Avropaya səfəri məarif-

qərbiyyədən Şərqi xəbərdar olmasına bir vasitə olduğu kibi, İstanbul da səyahəti ittihadı-islamə böyük bir cığır hazırlıyordu. Əvət, bilaxərə millətinə bəbi-hürriyyəti güşad edən o padşah ibtidadan Qərbin ənvari-məarifinə bir rəvzən açıyordı və islamın ittihadına bir təməl daşı atıyordu!.. Məarif, ittihad, hürriyyət! Nə qədər gözəl nemətlər! Bunları unutmayalım. Çünki əsil nicat bu üç qüvvətdədir.

İştə böylə bir şahın didarına müştaq olan İstanbul xalqı müşarileyhin güzərgahlarına axın-axın, fəvca-fəvca yığılıb anı çar çeşm ilə gözlüyordilər. Bir gün Müzəffərəddin şah “Yıldız” sarayından qalxıb İstanbuldakı İran səfərxanasını təşrif və o vaxt səfir bulunan Ələlümülk Mirzə Mahmud xanı bəxtiyar etdi. Bu münasibətlə güzərgahı İstanbulun ən mötəbər küçələrindən olan Bəbi-Əli caddəsinə rast gəldi. Şahın eyni təriq ilə saraya övdət edəcəyini xəbər aldığı-mızdan biz də bir neçə yoldaşla oraya gətdik.

Məzkur caddədə elə bir insan qələbəliyi var idi ki, orada ən cüzi bir hərəkət dəxi əsir idi. Qələbəlikdən caddənin ortasında şahın belə gərdunəsi çətinliklə keçə biləcək ancaq dar bir yol qalmış idi. Cəmətin qismi-əzəmini osmanlılar ilə İran türkləri təşkil ediyordı. Müzəffərəddin şah haqqında bu cəmət tərəfindən ifadə ediləcək hissiyyat və əfkarın bizcə əhəmiyyəti var idi. Çünki o əfkar və hissiyyat bir dərəcəyə qədər hür və sərbəst idi. İstanbuldakı iranilər kimsədən qorxmuyordılar. Çünki İran xaricində, əcnəbi bir ölkədə fərraşların dəyənəyindən məsun bulunuyorlardı. Osmanlılar da kimsədən, hətta heç bir xəfiyyə məmurundan qorxmuyordılar. Çünki şahın təbəəsi deyildilər.

Qolalı bir kömlək üzərinə siyah bir sitrə geyinmiş Avropa qiyafətli bir osmanlı yanında bulunan uzun libaslı bir iranlıya diyordı ki:

– Əfəndim, şahınız iyi bir adama bənziyor. İran məsud və bəxtiyar bir məmləkət olacaqsa, bunun dövründə olacaqdır.

Yaponu yapon edən Mikado oldu, İranı da İran edəcək bu şahınızdır. Bu səyahətdən iranlılar çox istifadə edəcəklərdir.

İranlı isə osmanlıya diyordı ki:

– Əfəndim, İranla osmanlıya hər şeydən əqdəm ittihad və ittifaq lazımdır. Bu iki dövlət arasında qəvi bir ittihad olursa, İran da, osmanlı da və bütün ələmi-islam da tərəqqi edər. Yoxsa avropalılar tərəqqimizə mane ola bilirlər. Şahımızdan biz nəhayət razıyıq. Çünki buraya ittihad niyyətilə gəlmişdir...

Osmanlı:

– Şübhəsiz, əfəndim, şübhəsiz! Bizə hər şeydən əqdəm ittihad lazımdır. Çünki cümləmiz islamız, islam qardaşlarız.

İştə Babi-Ali caddəsinə yığılan cəmi qəfirin əfradı bir-birləri ilə bu yolda mükəlimə edərəkən birdən-birə “Şah gəlir, şah gəlir!” sözləri hər tərəfdən tənindənəz oldu. Cəmaət dalğalandı. Hər kəs yüksəlməyə, iləriyə doğru sövqi-nəzər etməyə qeyrət etdi. Mənim yoldaşlarım da o anda bir sədd üzərinə çıxdılar.

Yoldaşlarımın biri asari-ədibənəs ilə məşhur, bir məktəbi-ali müəllimi idi. Digəri bir təbib-i-haziq. Üçüncüsü isə bir əsgər zabiti. Dördüncüsü də bir xacə idi.

Müəllim təbibə dedi:

– Əzizim, deyirsən ki, bən xəstələrimin xəstəliyini əksəriyyəni ilk nəzərdə simalarından, nasiyələrindən anlıram. Müayinəyə-filana hacət görmə, işdə şah gəlir... Onun xəstəliyini bilmək hünər deyildir... Orası zətdən məlum; nəqrisdən, kəbəd və külyədən müztə-ribdir, diyorlar. Sən onun nasiyəsindən ruhuna, mənəviyyatına hökm edib nasıl bir adam, nasıl bir hökmdar olduğunu anlıya bilərmisən?

Təbibin cavabına fürsət vermədən xacə əfəndi ortaya atılıb dedi:

– Doktor əfəndi anlamasa da, mən anlıya bilərəm. Çünki “Elmi-qiyafə”-də bir az vüqufum vardır...

Müəllim:

– O halda siz “Elmi-qiyafə”, doktor bəy “Elmi-əmraz”, zabiti əfəndi əsgərlik, mən də mühərrirlik gözü ilə şahın çöhrəsinə diqqətlə baxıb, sonra öz əfkar və hissiyyatımızı bəyan edəlim...

Bu əsnada Müzəffərəddin şahın süvar bulunduğu sərayi-hümayun gərdünəsi həzəmizə yetişib ağır-ağır önümüzə keçdi. Şah buğdayi bənizli, iri qara gözlü, uzun bıqlı bir zat idi.

Müəllim:

– Əfəndilər, nə diyorsunuz?

Zabiti:

– Heç bir şey görəmədim. Allah bəlasını verməsin şu qocaman sarıqlı uzun boylu hərifin, tam şahı görəcəyim sırada önümə bir divar kibi tikilib həyil oldu. Şahın əlindən başqa bir şey görəmədim. “Şiromansi” elmi də bilmərəm ki, bir yədin şəkildən mənalar çıxarayım.

Müəllim:

– Xacə əfəndi, siz nə diyorsunuz?

Xacə əfəndi:

– Əfəndim, bən də ancaq yandan görə bildiyim üçün bən “Elmi-qiyafə”-m bənə pək də yardım etməyəcəkdir. Lakin zənnimə görə şah saf və təmiz ürəkli, xeyirxah bir zatə bənziyor.

Doktor:

– Bən olduqca iyi görə bildim. Şah xeyirxah və saf ürəkli olsa da, lakin qüvvəyi-iradəsi zəif bir adama bənziyor. Bu da ola bilər ki, düşər bulunduğu xəstəliyin təsirindən iləri gəlir.

Müəllim:

– Bən şahı pək iyi gördüm. Fikrinizə iştirak edərək bir qəç şey də bən əlavə edəyim: şahı nə Mikadoya, nə də keçənlərdə gördüyümüz Almaniya imperatoru Kilyuma qiyas edə bilərik. Şah nə dahidir, nə də bir istedad və zəkai-fövqələdə sahibidir. Lakin hər halda səlim bir ağıl ilə buyurduğunuz kibi müşfiq və mülayim bir qəlbə malikdir.

Doktor:

– Əfəndim, hökmdarlara nə düha və nə də bir istedadı-fövqələdə lazımdır. Əl verir ki, səlim və həqiqətin bir ağıl ilə nəcib və pak bir qəlbə malik olsunlar... Belə olursa, məmləkətlərini tərifi-mədəniyyət və tərəqqiyə isal ilə məsud və bəxtiyar edə bilərlər...

Müəllim:

– Doğru, amma o halda lazımdır ki, məiyyətindəki adamlar elmə aşina, müstəid və gəyur bulunsunlar... Arxadan gələn faytonlardakı şahın məiyyəti, vükəla və vüzərası haqqında nə əfkar hasil edə bilərsiniz?

Bu suala qarşı yoldaşlarımın cavabı bir oldu: müttəfiqən bəyan etdilər ki, nasiyələrinə baxılırsa şahın məiyyətində ləyaqətli adamlar yoxdur. Hətta bir nəçəsinin üzündən hiylə və təbəsbüs asarı yağır...

İştə İstanbulda Babi-Ali caddəsində Müzəffərəddin şahın güzərgahına yığılan cəmaətin əfkarı təxminən bu mərkəzdə idi. Bu əfkarın nə qədər müsib olduğunu İranda həriyyət yolunda cərəyan edən vəqayeyi-əxirə bir dərəcəyə qədər isbat etdi. Məşrutəyə, həriyyətə, qanuni-əsasiyyəyə, məclisi-millinin vücudə gəlməsinə mane olanlar şahın məiyyətində bulunan Eynəduddövlələr, Əmir Bahadurlar, Hacıbuddövlələr, Şüaüssəltənələr idi. Bunlar şahın mərzindən, zəfi-iradəsindən istifadə edib, öz məqasidi-mənfəətcüyanələrini tərviçə çalışırlardı.

Bunların nəzərlərində millətin, vətənin, şan və etilayi-vətənin zərrə qədər əhəmiyyəti yox idi. Bunların məmuriyyət başına keçmələri bir tacirin pul qazanmaq həvəsilə dükan açması qəbilindən bir şey idi. Ancaq dükan açmaq nə qədər məmduh işə, dövlət divan-xanələrini dükana bənzətmək də o qədər mənfurdur. Tehran küçələrində ortaya məsum qanlar tökülüyordu. Zikr olunan zəvat və ərmsalı işə bunu min bəhanə ilə şahdan gizliyorlardı. Halbuki şahın şəfqət və səfvəti-qəlbiyyəsi əsla bu qan mənzərələrinə tabavər və razı olamaz idi. Vaqien Müzəffərəddin şahda öz fikri ilə, öz tədbir ilə, öz müstəqil təşəbbüsü ilə millətini hürriyyət və məşrutə ilə təriqi-haqq və səadətə sövq edəcək nə bir düha, nə bir qüvvəyiradə, nə bir elm və vüqufi-kafi, nə də bir tərbiyyə-i-mənasə yox idi. Çünki nazi-darat və şükuh ilə böyüdülmüş, hökmi-mütləq ilə, mütləqiyyət ilə ülfət etmiş idi. O sində də mütləqiyyətdən əl çəkmək çətin və düşvar idi.

Lakin mərhum müşarileyhin qəlbində, cüzi bir qan mənzərəsindən dərhal iqaz edilib, şöləpaş olacaq qədər mərhəmət, səfvət və nəcabət olduğu kimi, əqlində də gördüyü Avropanın mədəniyyəti, eşitdiyi Yaponun tərəqqiyyəti, qonşusu Rusiyanın vələleyi-inqilab və qiyaməti, ələmi-islamın tədənni və məzlumiyyəti nədən iləri gəldiyini bir-iki ixtarat ilə dərk və kəşf edəcək qədər səlamət və mötanət var idi.

İştə İranda inqilabın asanlıqla vüqə gəlməsinin bir səbəbi şahimərhumun bu halı idi, sair səbəblərə gəlincə, bunların bəzisi "Füyuzat"-ın ikinci nömrəsində zikr olunub, bəzisini də burada tədəd edə biləriz.

Şahi-İranda hökmdari-mütləq olması ilə bərabər istibdad deyilən dahiyyə bu ölkədə Osmanlıda olduğu qədər dərin köklər atmamış idi. İranda Rusiya və Türkiyənin şəbih və möhkəm sipərlər arasında gizlənmiş və müntəzəm bir bürokratiya və nə də o bürokratiyaya alət olacaq nizam və kəsəmə malik bir əsgər, bir polis, bir jandarma yox idi. Bu hala müqabil İranda iki sinif əhali hökumətə qarşı öz etibar və istiqlallarını qədimdən bəri mühafizə edə bilmişlər idi. Bu da zümreyi-üləma ilə zümreyi-əsnaf və tüccardır. Osmanlıda bəbi-ictihadın bağlı və Sultan Səlimi-əvvəldən sonra xilafətlə səl-tənətin bir əldə cəm olunub bilaxərə sonra mədrəsəyi-ruhaniyyələrin də pərişan bir hala gəlməsilə zümreyi-ruhaniyyə get-gedə hökuməti-mütləqənin pəncəsində əsir oldu. Rusiyada işə batraklığın ləğv ilə

güruhi-ruhani məmuri-zamanla bürokratiyanın bir qismini təşkil etdi. İrana gəlincə, müctəhidlər müstəqil olmaqla əhalinin bunlara etibar və məbutiyyətləri qət olunmamışdır. İran üləması Avropanın şəşə-eyi-mədəniyyətindən müttəəssir olmadırsa da, lakin Yaponun vələleyi-tərəqqiyyatından istər-istəməz oyandılar. Bunların arasında Əli Süəvilər, Qaponlar bir-bir deyil, yüz-yüz zühur etdi. Bunların çoxu bizim bəzi axundlarımızın rəyinə rəğmənlər elmül-əbdanın lüzumunu dəxi dərk etdilər. Müctəhid Ağə Seyid Məhəmməd kibi zəvəti-kiram açdıqları məktəblərdə fransızcanın dəxi təhsilini məcburi qıldılar. Möhərrəm və təziyyəti-imam Hüseyn münasibətilə hər zaman və hər yerdə kəsəmələ yığılan cəmiyyətlər, nəşri-əfkari-əhrarənə etmək üçün bunlara böyük bir meydan oldu. Digər tərəfdən hökumətin təərrüzündən məsun olub bəstə girmək üçün də icabında gözəl yerlər bulunuyordu... Ticarət və sənəmə gəlincə bunlar İran müsəlmanlarının öz əllərində olmaqla, Türkiyə ziraət və maarifcə İrana faiq bulunduğu halda, İranın əsnaf və tüccarı osmanlıninkindən pək ziyadədir. Üləma və hürriyyətpərvəranın təşviqilə Rusiya inqilabına təqlidən bunların ikidə-birdə dükan-bazarı bağlayıb tətıl etmələri, İran inqilabçuyarı əlində böyük bir qüvvət oldu. Vaqien İranda maarifi-cədidə əshabı Türkiyəyə nisbətən pək azdır. Lakin İran əhlinin ticarət və kəsbi kar niyyətilə məmaliki-əcnəbiyyədə bulunmaları bunların gözllərini xeyli açmışdır. Buraya iranlıların fitri olan istedad və zəkavətləri ilə tarix və ədəbiyyəti-qədimlərinin də təsirini əlavə etməli...

İştə belə bir cəməətin qüvvətilə idi ki, mərhum Müzəffərəddin şah həzrətləri həm özünü, həm xanədanını, həm də millətini istibdadın, məiyyət və bürokratiya istibdadının əlindən xilas edib hökmdar ilə millət arasındakı haili qismən rəf edə bildi. Bu surətlə Müzəffərəddin şah böyük bir şan və şərəf qazanıb dünyadan öylə getdi. Bunun üçündür ki, müşarileyhin təsvir və tərcümeyi-halı ilə "Füyuzat"-ın sütunlarını təzyin etmək istiyoruz. Ancaq Müzəffərəddin namı məşrutə, qanuni-əsasi və məclisi-milləti kimi fəvqəladə mühüm hürriyyət və ədalət nemətlərinə məbut olan ilk nam bulunmaqla deyil, sadə Qacar sülaləsi tarixinə, bəlkə bütün İran tarixinə şərəf-bəxşə olduğu üçün mərhumun tərcümeyi-halına girişməzdən əqdəm yuxarıdan aşağı İran tarixinə səri bir göz gəzd ilərim.

İran tarixi guya Pişdadiyan sülaləsi ilə başlayır. Lakin bunun əslə və əsası yoxdur. Çünki Pişdadiyan tarixi İran tarixi olmayıb, bəlkə

bütün bəşəriyyətin ibtidayi-təməddününün tarixidir. Kəyumərs zənd dilində ləfzən "Böyük adam" demək olub, Həzrəti-Adəmə dolalet etdiyi kimi, Firidunun da hekayəsi Nuh Əleyhüssəlamın hekayəsini anladır. Bu hekayələr biləxərə Hindistandan tərd olunan Zərdüş tərəfindən İrana gətirildiyi zənn olunuyor. Çünki Pişdadiyan əsatiri hökmdarlarının adları daha əvvəl hindi – qədim tarixində keçiyor. Hind xurafatında Cəmsid yerinə Came-Şıda namilə bir şəms məbudu, Zöhhak yerinə Azi-Zöhakə namilə bir əjdərha və Firidun yerinə Fəritun namilə bir mələk zikr olunur. Digər tərəfdən kəşfiyyati-cədidəyə nəzərən İranın özündə Pişdadiyan yerinə dörd-beş ayrı sülalələr keçmiş olduğu anlaşılmışdır. Bu sülalələrdən sonra Kəyaniyan sülaləsi başlayır. Ancaq bu sülalənin tarixi İranın biləxərə yazılan kitablarında, ələlxüsüs ədibi-əzəm Firdovsinin "Şahnamə"sində şairanə mübaliğələrə boğulduğu halda eyni tarix məzkur sülalə ilə həməsr olan yunan müvərrixləri tərəfindən daha təbii bir surətdə zəbt olunmuşdur. Bunların asarını bugünkü İran mühərrirləri tərcüməyə qeyrət etməlidirlər. İranın Keyqubadını, Keykavusunu, Səyavuşunu və Keyxosrovunu yunan müvərrixləri Kirus və Kambis namları ilə zikr ediyorlar. Ancaq Kirus Keykavusamı, yoxsa Keyxosrovamı və Kambis Keykavusamı, yoxsa Keyqubadamı dolalet etdiyi kəsdiriləmiyor. Lakin bəzi vəqayein və adların müşabihətinə görə Kambisin Keykavus və Kirusun Keyxosrov və Astiyaqın Əfrasiyab və Dariyus Həstəşbin İsfəndiyar ibn Gəştəşib və Dariyus Qodomanın Dara olduğu anlaşıyor. Zərdüş məzhəbinin intişarı Gəştəşib zamanında başladı. Bu sülalə İskəndərin zühuru ilə xitam buluyor.

Bir müddət sonra Əşkaniyan sülaləsi başlayır. Bunların tarixi hər nədənsə yaxşı məzbut deyildir. Bu sülalədən birinci Xosrovun zamanında Həzrəti-İsa (Əleyhüssəlam) təvəllüd etmişdir. Əşkaniyandan sonra Sasaniyan sülaləsi başlayır. Bu sülalədən Şapur zamanında Manike, yəni Maniyi-nəqqaşın məzhəbi zühur etmiş idi. Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmmədin (s.) təvəllüdü də yenə bu sülalədən olan böyük Kəsrənin, yəni Nuşirəvani-adilin dövrü-səltənətinə müsadif bulunduğu məlumdur. Bu sülalə Yəzdigürdi-salis ilə xitam bulub, bundan sonra İranda Həzrəti-Ömər (Rəziullahi ənhu)nun qeyrət ilə dini-mübini-islam intişara başlayır. Sasaniyandan sonra gələn hökmdarlar və sülalələr dövründə İran tarixi pək qarışıq olmaqla zəhnimizi yormamaq üçün əhəmiyyətə ikinci dərəcə sülalələrdən sərfi-nəzər edib, mühümlərini tədad ilə iktifa edəlim.

...Samaniyan ki zamanlarında farsli lisanı ərəbi hürufat ilə yazılmağa və ədəbiyyati-farsiyyə yenidən rəvac bulmağa başlamışdır; bundan sonra gələn sülalələr əksəriyyəni türk nəslindəndirlər: Ali-Səbüktekin Firdovsi kibi həkim və şairləri himayə və Hinddə nəşri-islam edən Sultan Mahmud Qəznəvi bu sülalənin birinci hökmdarıdır; Səlcuqiyan Cəlaləddin Məlik şah Adil bunlardandır.

...Elxaniyan, yəni Çingiz və Hülaku sülaləsi... Teymurləng sülaləsi Şahrux ibn Teymur bunlardan birinci hökmdardır... Səfəviyyə sülaləsi (məşhurları Şah İsmayıl ilə Şah Abbas kəbirdir)...

Nadir sülaləsi... ən nəhayət 1210 tarixində Qacar sülaləsi hökumətə başlayıb, bu sülalədən bu günə qədər gələn hökmdarların ismləri sırası ilə bərvəchi atidir: Ağa Məhəmməd xan, Fətəli şah, Məhəmməd şah, Nəsrəddin şah, Müzəffərəddin şah. Bu günlərdə təxti-İrana cülus edən Məhəmmədəli şah.

Mərhum Müzəffərəddin şah Nəsrəddin şahın ikinci oğlu olub, 1853 sənəyi-şəmsiyyə martın 5-də təvəllüd etmiş və valide tərəfindən dəxi Qacar xanədanına mənsub olmaqla böyük bəradəri Zillisultan Məsud Mirzəyə tərcihən vəliəhd elan edilmiş idi. Vəliəhd olan Müzəffərəddinin tərbiyyəsi Qərbin məarif-i-cədidəsinə dəxi aşina Mirzə Nizama həvalə olundu. Bu müəllimin rəhbərliyiylə şah Şərq və Qərb ədəbiyyatına meyil və həvəs edib bu xüsusi kəsbi-kəmal etdiyi kimi, fransız lisanına da mükəmmələn aşina oldu.

Müzəffərəddin şahın ədəbiyyata olan rəğbəti sayəsində idi ki, dövründə firəngcədən, almancadan, ingiliscə və ruscadan bir xeyli asarı farsiyə tərcümə olundu. Elm və məarifin qədrini bilən Müzəffərəddin şahın Azərbaycandakı canişinliyi zamanı bir çox icraatı-nəfiədən xali qalmadı. Qərbin əfkari-tərəqqi və mədəniyyətini İranda nəşr üçün Təbrizdə "Nasiri" namilə bir cəridə çıxmağa başladı. Avropa üsulunda mütəfənnin zabitlər yetişdirmək üçün yenə eyni şəhərdə "Müzəffəriyyə" namilə bir məktəbi-ali bina olunub, bunun üçün Avropadan Vaqner xan kimi xüsusi müəllimlər dəvət edildi. Bu sayədə ümuri-əskəriyyədə bir xeyli islahat və tənzimat vücudə gəldi. Mərhum hər yerdə Azərbaycan əhalisinin imdadına yetişməyə qeyrət ediyordı. Qəht və qala əsnalarında daima onun tədbiri ilə əhaliyə ucuz buğda və nan tədarük edilə bilmişdir. 1896 sənəsi aprelin 19-da Mirzə Rza adlı bir adamın məcnunənə hərəkətilə Nəsrəddin şahın faciənə vəfatında Müzəffərəddin Mirzənin şahlığı elan edilib mayis ayının 5-də şahı-mərhum İran taxtına cülus etdi. 1900 sənə

sində Müzəffərəddin şahın tədbirilə ilk dəfə bir istiqrazi-xariciyə müraciət olundu. Bu münasibətlə nəşr edilən fərmanda İranın üsuli-idariyyə, maliyyə və iqtisadiyyəsində olan qüsurlar bir-bir zikr edilib vəd olunan islahat şahın hüsni-niyyətinə dəlalat edirdisə də, lakin çə fayda ki, bu islahatı – İran, vükəla və məmurinin fəسادi-əxlaqi və zülməti-əfkarı üzündən qüvvədən fele çıxmayıb, istiqraz edilən milyonlar da badi-həvayə getdi. Badi-həvayə getdi, amma İran cəməətini iqaz edən səbəblərin biri də bu oldu. Tərəqqi və islahatə ziddi və istibdad və fəsad tərəfdarı olan mənfur bürokratizmənin axır nəfəsi yaqlaşib, yavaş-yavaş təcəddüd və inqilab əmarələri zühura başladı. Hərəkatı-hürriyyət-karanənin ilk müqəddiməsini 1903 sənə-sində Nəcəfi-əşrəfdən dörd böyük müctəhidin Atabəyi-əzəm Mirzə Əli Əsgər xan əleyhinə yazdıqları şədidül-mal bir məktub təşkil etdi. Bundan sonra İranda mütəəddid hürriyyət mücahidləri zühur ediyor. Müctəhid Ağ Seyid Məhəmməd Təbatəbai, Tehran müctəhidi Seyid Abdulla, Həmədan hakimi Zəhirüddövlə bu zümərəndirlər... Bu mücahidata mərhum şahın özü dəxi iştirak edib.

İbtida ədalətxana təşkilinə dair bir dəstxətt nəşr buyurdu. Bir az müddətdən sonra bu ədalətxana dəstxətti kafi görülməməklə həqiqi bir qanuni-əsasi üsulunda məclisi-şurayı-milli təsisinə dair yeni bir dəstxətti-hümayun şərəfi-sadir buyuruldu ki, işlə şahı-firdövs-aşıyanın namini İran zəminində və cahani-mədəniyyətdə ilələbədd ibqə və rəhkətlə yad etdirəcək də bu dəstxəttidir. Rəhmətullahu əleyhə, rəhmətən-vaseətən!

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1906, №7

NOVRUZİ-İNQİLAB

Ruzi-novruz ilə qarelərimi təbrik edərək əlimə qələm alıb həm novruz münasibətilə bir-iki söz demək, həm də əhvali-ələmdən qarelərimi xəbərdar etmək istiyoram. Lakin heç bilmirəm ki, mətləbi nərədən başlayıb, nərədə tamam edəyim. Hadisat və vüquati-ələm bu günlərdə o qədər kəsərat və sürətlə bir-birini vəli və təqib ediyor... Bir tərəfdən Peterburqda məclisi-məbusan dairəsi olan Tavrid sarayının səqfi yıxılıyır, digər tərəfdən araya novruz girir, bir tərəfdən

Stolipin məbusanə xitabən heyəti-vüzəranın təqib edəcəyi proqrama dair bəyannaməsini oxuyor, digər tərəfdən Zillisultan İsfahandan cəmətin və məclisi-millinin tələb və ısrarı üzərinə əzl və təbid olunuyor. Sədri-əzəm Nəsrulla xanın istefası ilə sədri-sabiq Atabəyin övdəti xəbəri şiyu buluyor. Bir tərəfdən Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində bomba səsi əskik olmuyor, digər tərəfdən İran şəhərlərində cəmətin qeyz və qələyanı getdikcə artıyır. Bir tərəfdən osmanlı əsgərləri üsuli-idareyi-səqimədən bizar olub aləti-istibdad olan paşaları qətl ediyorlar. Osmanlı türk mücahidini-hürriyyəti cəyni istibdadın əleyhinə fəryadlar, vaveylalar qoparıyorlar, digər tərəfdən şəkili vətəndaşlarımız bu yoldakı həqiqətlərin həmuz yüzdə birini deməmiş olan Əhməd bəyin əleyhinə italeyi-lisandan çəkinmiyorlar. Bir tərəfdən yaponlar mədəniyyətin ən bülənd mövqelərinə süud niyyətilə təhsili-məarif uğrunda amerikalılarla qovğayə hazırlanıyorlar. Digər tərəfdən müsəlman “filankəs”ləri islam arasında müşahidə etdikləri quyuların önündə aciz qalub bilmiyorlar ki, buna nə tədbir etsinlər: ətrafındanmı doləşsinlər, üzərindən körpümü yapsınlar, yoxsa asanlıqla keçə bilmək üçün bu quyuları döldursunlarmı?..

Bu qədər vüquatın, bu qədər qilü-qalların müvacihəsində başım donur, məst və sərsəm kibi oluyoram, hail bir girdabə tutulmuşu bənziyoram. Özümü həqiqətən yunani-qədimin hatifi-qeybi olan Pitiya kibi müdhiş bir uçurumun, ya “filankəs” kibi dərin bir cahın kənarında görüyoram... Ancaq quyunu keçmək üçün filankəsin təklif etdiyi tədbirlərdən heç birini bəgənmiyoram. Doləşmaq mümkün degil, çünki ətraf naqabil mürur dağlardan ibarət olub, cümləsi şir və pələng, əjdərha və nəhəng yatağıdır. Körpü yapılmaz. Bu uçurum quyunun ağzı pək geniş olub üzərindən körpü bina etmək imdiki memar və mühəndislərimizin daireyi-iqtidarından xaricdir. Bu quyu döldurulacaq kibi də deyildir. Çünki həm çox dərin, həm də onu imlaya vəsaitimiz yoxdur. Nə etməlidir? Çarəmiz nə olmalıdır?

Burada xatirəmə bir tədbir gəlir ki, onu da Fransa inqilabından sonra millətini təriqi-nicat və səlamətə çıxarmış olan böyük Napolyon kəşf etmişdi. Napolyon çox dəfə əsnayi-müharibədə dərin uçurumlara rast gəldiyi zaman, əvvəlcə o uçurumları öndə gedən mübarizlərin bədənəri ilə döldurub geridən gələnləri onların üzərindən keçirirdi... İşlə bizə qalırsa, cəmətimizə səadət yolu açılmaq üçün mərdanə və fədakarənə surətdə bu quyulara atılmaqdan başqa çarə yoxdur. Bu son Osmanlı və Yunan müharibəsi əsnasında Milona

keçidində Əbdüləzəl paşa mücahidlərinə xitabən dedi ki, “Mən burada özümü cahi-ədəmə atıram. Siz öz ayaqlarınızla bənim üzərimə basıb iləriyə keçməyə qeyrət ediniz!” İndi əzizim, “filankəs”, özünü quyunun içinə ata bilərmisən?..

Mütərəddidanə, kənarında durub uzun-uzun düşünməkdən fayda hasil olmaz!.. İştə, islam arasındakı quyuların biri də bu novruz bayramıdır. Bu xüsusdakı fikrin nədir? Bənim isə bu quyuya atılmağa cəsarətim yoxsa da, lakin bunun qərinə ehtiyat ipi ilə olsun enib, bir az tədqiqatda bulunmaq istərem.

Müsəlmanların bir qismi, daha doğrusu, qismi-əzəmi deyir ki, islamda bu bayram yoxdur. Digər qismi isə, yəni qismi-əqəli deyir ki, xeyr, bu bir böyük müsəlman bayramıdır. Burada bir köprü yap baxalım! Mənə qalırsa, hər iki tərəf bu xüsusda səhv edir. Çünki bu bayram əsasən şiə bayramı olmayıb sünnü bayramıdır. Dəlilmi istərsiniz! Tarixə müraciət edəlim: bu bayramın təsisini İrani-qədimə və bilxassə Cəmsidə ətf edirlər. Bu isə doğru degildir. Əvvəla, baharın ibtidasını bayram etmək İrana məxsus olmayıb, qeyri-müvəhhid olan cəmi əqvam, ələlxüsus atəşpərəstlər və əz cümlə türk atəşpərəstləri dəxi bunu bayram edirdilər. Saniyə, degil Cəmsid özü, hətta bütün Pişdadiyan sülaləsi yerli-dibli mövcud olmayıb, hindi-qədimin əsatir və xurafati-mövhuməsindən ibarətdir. İran tarixindən çox əqdem hindilərin kütubi-diniyyəsində “Çamaşida” (ki mənası hindcə “şah Xurşid” deməkdir) bir məbud, “Sriton” namilə bir firiştə və “Azi Dəhaqə” namində bir əjdaha zikr olunur. Brəhmənlər tərəfindən Hinddən tərd olunan Zərdüşt bu xurafati oradan İrana gətirib müşrik olmadığı üçün Cəmsid, Firidun və Zöhhak namilə mövhum padşahlardan bəhs edərək, xalqın zəhnini bu surətlə zəlaləti-şirkdən xilasə çalışmışdır. Demək ki, İranda Cəmsid adlı bir padşah olmamışdır ki, bir də novruz icad etmiş olsun. Digər tərəfdən o zamanlar ülumi-riyaziyyə və heyət o qədər tərəqqi etməmiş idi ki, mükəmməl bir təqvim vücuda gətirilib etidali-rəbiin yövmi – həqiqisi bayram ittixaz edilə bilsin. Bu qədər mükəmməl bir təqvimi vücuda gətirmək şərəfi Səlcuqi türklərindən Məlikşaha və onun dövrü-üləmasına aiddir.

Məlikşah, vəziri Nizamülmülk və bütün Səlcuqilər üləmaları ilə bərabər sünni məzhəb olub, çoxu da türk idi. Bir nəbzə novruzun həqiqi banisi adlanan bu padşahdan bəhs edəlim. Əs-Sultani-adil ləqəbini qazanan Əbülfəth Cəlaləddin Məlikşah İran sülaleyi-Səlcuqiyyəsinin üçüncü və ən böyük hökmdarı olub tarixində təxti-

səltənətə cülus etmişdir. Bu zat məmalikini Altay dağlarından Ağ dənizə və Qafqaz cibəindən bəhri-Əhmər və ümmani-Hində qədər təvsi etməklə Mavəraünnəhr, Xarəzm, Şam, Misir və Anadolu kimi qitələri zəbt edib ələmi-islamın qismi-əzəminə hökmran idi. Demək istəriz ki, Məlikşah İran padşahı olmayıb, zamanında ələmi-islamın ən böyük hökmdarı idi. Hətta Bağdadda bulunan xəlifə dəxi onun yədi-ixtiyar və idarəsi altında idi. Məlikşahın məmaliki bu qədər vase olmaqla bərabər onun və Nizamülmülkün hüsni-tədbir və idarəsilə dəxi fəvquladə kəsbi-ümran və abadi etmiş idi.

Bu sultanın tədabiri-hüsni-idariyyəsindən bəhsə girişsək sədəddən ayrılmış olacağımızdan əsil məqsədə rücu tərcih edirik. Müşarileyh hər xüsusda qayət nizampərvər olduğu üçün zamanındakı təqvimlərin qüsurlu və qarışıq olduğunu görürdü, anlayırdı ki, ümuri siyasiyyə və mülkiyyədə, ələlxüsus ümuri-maliyyə üçün tarixi-qəməri münasib olamayıb, səhih və mükəmməl bir təqvimi-şəmsi vücuda gətirməkdən başqa çarə yoxdur. Bu niyyətlə başına əsrinin Ömər Xəyyam kimi ən alim heyətşünaslarını cəmi edib, bunların müavinətilə bu gün cahan təqvimlərinin əkməl və əsəhi olan və naminə izafətən Cəlalə deyilən təqvimi-şəmsini tərtibə müvəffəq olmuşdur. İştə bu təqvimə görə leyl və nəharın müsavi olduğu və şəmsin xətti-istivadan şimala keçdiyi və baharın ibtidayi-həqiqisi bulunduğu gün sənə başı günü, yəni novruz ittixaz edilib, buna dəxi müşarileyh sultanın şərəfinə “Sultani” deyilmişdir. İştə görülür ki, bu bayram o vaxt ümumi müsəlmanların bir eydi-siyasisi olmuş idi. Hər nədənsə səlcuqlardan sonra İranda gələn sülalələr bu bayrama riayət etdikləri halda Anadolu səlcuqlarından sonra zühur edən Osmanlı sülaləsi buna əhəmiyyət verməmişdir. Anadoluda sakin əhali arasında isə bu eyd hala xatırlanmaqdadır. Demək ki, Osmanlı hökuməti ilə cəməətinin adəti arasında bir ixtilaf vardır. Bu ixtilaf isə Osmanlı hökumətinin təqvimi-Cəlalə kimi mükəmməl və muntəzəm bir islam təqvimi-şəmsisindən əl çəkib, qarmaqarışıq təqvimlərlə idareyi-ümurda israr göstərməsindən iləri gəlir. Osmanlı üdəbasından bir çoxları bir vaxtlar bu təqvimin ehyasını əz dilü can arzu etdilərse də, hər şeydə pərişanlığa məyyal Osmanlı hökuməti-hazirəsinə qəbul etdirəmədilər.

Zənn edilməsin ki, səlcuqilərdən sonra əhəmiyyətini Türkiyədə qaib etmiş olan təqvimi-Cəlalənin İranda qədri biliniyirdi. Xeyr, İranın özündə də bu qoca təqvimdən bir novruz bayramından başqa bir şey qalmamışdı. Şah Abbas dövrü müstəsna olmaq şərtilə Məlik-

şah zamanındakı ümrani-mülk və hüsni-idarə və intizamdan İranda bir əsər qalmadı ki, bir də müntəzəm bir təqvimə ehtiyac hiss edilsin. Belə təqvimlər müamiliyə-maliyyə və sərrafiyyəsi mükəmməl və ticarəti yolunda olan və məmurini-mülkiyyə və əsgəriyyəsinin məhsını müntəzəmə verən dövlətlərə yaraşır. İran isə ehtimal belə bir intizam və tərəqqi yoluna təcəddüd və inqilab dövrü olan bu sənəddən etibarən sülük edə biləcəkdir. Binaənəleyh bu novruz deyil, təbiətin, bəlkə mənən dəxi bütün İran tarixinin bir Novruzi-inqilabıdır. Bu günlərdə İranda cərəyan edən vüquata bir nəzəri-iman ilə baxanlar bu sözü təsdiq edə bilirlər. İranın hər tərəfində cəmaət arasında məmləkətin intizam və tərəqqisi yolunda şimdiki qədər eşidilməmiş bir cəhd və fəaliyyət müşahidə olunmaqdadır. İrandan gələn teleqraflara görə Təbrizdə dükan, bazar bağlanıb, tətillər ediliyor. Cəmaət cümlə vəzirlərinin istefasını tələb ediyor. Tehrandakı küçələrdə, meydanlarda şiddətli xitabnamələr dağıdılaraq, xalq sədrisabiq Atabəy Əmin Sultan kimi bir istibdadpərvərin yenidən İran torpağına övdəti öleyhində bulunuyor. İsfahanda cəmaət qələyanə gəlib ingilis tərəfdarlığı ilə bərabər üsuli-idareyi-keyfiyyəddən ayrılmayan Zillisultan ilə oğullarının şəhərdən əzl və təbidini tələb ediyor. Tehrandakı Məclisi-milli dəxi İsfahan əhlinə tərəf çıxmaqla şah hözrətləri Zillisultanı İsfahandan çağırıb yerinə Təbrizdə özünə müinlik etmiş olan Nazimüssəltənəni təyin ediyor. Bu üzdən şahın və məclisin etibarı əhali nəzərində bir qat daha təzaüdd ediyor. Eyni zamanda İranın Rusiyadakı səfiri Mirzə Həsən xanın pədəri bulunan sədrizəzəm Nəsrulla xan Müşirüddövlə istefa ediyor. Bu istefanın səbəbi hənz layiqilə anlaşılmadı. Müşirüddövlə məğfur Müzəffərəddin şahın islahat və tədidatı-hürriyyətpərvəranəsinə iştirak etmiş bir zətdir. İrandakı bu növ vüquattan şübhə və vəsvəsəyə düşən bəzi dövlətlər, öz cümlə Rusiya və Hindistan hökumətləri səfərət və konsulxanaları mühafizə üçün İrana bir miqdar əsgər göndərirlər. Əfqan hökuməti İran sərhəddinə qoşun cəm edir. Bu qədər həyəcan və qələyanın içində İran novruzi-təcəddüdinin gözəl bir qönçəsi olan məclisi-milli səbat və mətanətini qayıb etməyib, mücahidatı-vətpərvəranəsinə davam ilə müəyyən bir məqsədi-müqəddəsə doğru iləriləyib getməkdədir. İran hürriyyətilə Rusiya hərəkət-hürriyyətpərvəranəsi arasında olan irtibatın əhəmiyyətini dərk etmiş olmalıdır ki, Tehrandakı məclisi-milli Peterburqdakı dövlət dumasının güşadanı qayət səmimi bir surətdə təbrik etdi. Təbriknamədə məclis dumanı böyük bacı deyə adlandırır. Lakin bu iki bacının bir

üçüncü bacısı daha vardır ki, o bacı hənz özü zindannışını-əsərət olduğu halda, digər bacılarının xeyirxahi-səadəti olub güşeyi-məzlumundan onları təbrikdən geri durmıyor. Məqaləmizin nəhayətində Osmanlı qanuni-əsasının mücahidi-əkbəri məşhur Midhət paşanın oğlu Əliheydər bəyin İran məclisi-millisini təbrik məktubunu kəmaliməmnuniyyətlə dərc edirik. Lakin məktubu qiraətdən əvvəl bir də məclisi-millinin böyük bacısının əhvalına bir nəzər edəlim:

Böyük bacı Peterburqda böyük Yekaterinanın yapdırmış olduğu Tavrid sarayına daxil olub, övladları ilə ümuri-vətpən haqqında müzakirəyə hənz başlamışdı ki, sarayın səqfi martın 2-də ələssabah saat altı radələrində bir gürultu ilə yıxıldı. O əsnada sarayın içində kimsə bulunmadığından məəttəşəkkür insanca bir tələfat olmadı.

Məlumdur ki, I Dumanın rəsmi-güşadi bizim burada ilk dəfə müttəhidən bayram etdiyimiz mövludi-Nəbiyə müsədif olunmuş idi. O zaman "Həyat" qəzetəsində Feyzi Azərbaycaninin İstanbuldan göndərdiyi bir mövludiyyə mündərc idi. Şair diyirdi ki:

Bu gün töküldü yerə bəmi-Kəbədən əsnam.
Şikəst buldu bu gün taqi-şövkəti-Kəsra.
Təsəllütündən iraq oldu inzibatı nizam...
Bu yövmi-məsədetəfzadə söndü atəşi-fürs.
Bu gün oyandı çiraqi-müşəşəi-İslam.
Bu gün qırıldı şəttin cisiri-ahənini dəxi,
Gəlinə cüşü-xüruşə o nəhri-xunaşam...

Xatirələrdədir ki, bu mənzumənin təhtində biz dəxi bir məqalə yazıb şairin zikr etdiyi möcüzələrin eyni gündə qütbü-şümalidə dəxi vüqə gəldiyini işarət etmişdik.

"Şikəst buldu bu gün taqi-şövkəti-Kəsra". Əvət, Şimal Kəsrəsi olub ədaləti ilə məşhur böyük Yekaterinanın taqi-şövkəti o gün şikəst bulmuş idi.

Məsnəvi sahibi Mövlana həzrətlərinin bir hekayəsi yadıma gəlir:

Birisi yapdırmış olduğu evə xitabən dedi ki, "Ay ev, yıxılacağın zaman mənə xəbər ver! Lakin divarlar çatladıqca, sahibi-xanə bunları yamayıb qapayırdı. Bir gün ev yıxıldı. İnqazı altında qalan ev sahibi deyirdi ki, ey vəfasız, sənə etdiyim ricanı unutdunmu? Niyə xəbər vermədin? Xanə lisanə gəlib dedi ki, sənə xəbər vermək üçün bir neçə dəfə ağzımı açdıqca, sən onu yumurdun!.."

Bizim Tavrid sarayı dəxi I Duma əsnasında çatlayıb ağzını açmış idi və bən yıxılacağam demək istiyordi. Ancaq bürokratiya təmirə bir milyon manat sərf edib biçarənin ağzını bağladılar...

Bir milyon məsarif ilə bina təmir edildiyi halda yenə səqfinin yıxılması əcəyibatdan başqa bir şey degildir. O əcəyibatdan ki, ancaq bürokratizmə üsuli-idarəsi daxilində mümkündür.

Hər nə hal isə duma əzası əsla bundan fütür gətirməyib, kəməkan mücahidatlarında davam etdilər. Martın 6-da əsil zadəgan məclisinin zalında ictimai edib müzakirəyə başladılar. Bu əsnada ön mühüm vəqəə baş vəzir Stolipin cənablarının kürsiyi-xitabətə çıxıb heyəti-vüzərə tərəfindən tənzim olunan deklarasiyayı, yeni bəyannaməyi oxumasıdır. Bu bəyannamə tənzim edilən qəvanin və ləvayih-qanuniyyədən bahisdir. Bəyannamədə deyilir ki, vəzarət tərəfindən dumaya təklif olunan ləvayih-qanuniyyə hökumətin əsasında fikri-ümumiyyə-ictimai, zamani-əxirin islahat və tənsiqatından nəşət edən hüquqa istinadən bir intizami-maddi vücuda gətirməkdir. İmperatorun iradəsi mövcubincə Rusiya ölkəsi bir hökuməti-hüquqiyyəyə münqəlib olduğundan, mühərir və məzbut qanunlar vasitəsilə hüququ ayrı-ayrı şəxslərin təfsiri-keyfilərindən xilas etmək lazım gəlir. Layihələrdən əqdəm bəzi tənzim olunmuş hazır qanunlardan bəhs olunuyor. Bunların bir qismi kəndlilərin rifah halını yer və torpaqla təmin məsələsinə aiddir. Padşahın fərmanına görə kəndlilərə udel və kabinet yerləri tərk olunuyor. Yer xüsusunda sair bəzi sühulətlər dəxi göstərilir. Deniliyor ki, bu qanunlar naqabili-təxir bulundularından hökmləri bu anda cari olmağa başlayır. Bundan sonra bir çox ümuri-daxiliyyəyə aid qanunlar gəlir. Bunlar 17 oktyabr manifesti ilə ilan olunan hüquqi-əsasiyyəyi insaniyyəyi qanun və nizam dairəsində qüvvədən fəle çıxarmaq niyyətilə tənzim olunmuşdur. Hürriyyəti-viddan və məzahibə dair qanun layihələrindən bəhs olunarkən deyilir ki, ortodoks məzhəbi hökumətin məzhəbi-rəsmisi bulunmaq və digər məzhəblərə faiq tanınmaq şərtilə bunlara hürriyyət verilə bilər. Bəyannaməyə görə hökumət ortodoksluğun hüquqi-təfəvvüqiyyəsini himayə edirsə də, lakin bu hüquqi-təfəvvüqiyyə sair ədyan və məzahibin hüququnu xələldar edə bilməməlidir. Bu əsas üzərinə bir çox qəvanin və nizamət tənzim olunuyor... Hürriyyəti-şəxsiyyə məsələsinə gəlincə məhkəmənin hökmü olmaqsızın kimlənin şəxsinə, malına və canına təcavüz olunamaz. Bədə məişəti-məhəlliyeyi-müstəqilədən bəhs olunuyor. Bu xüsusda tənzim olunan layihə zəmindarlıq və şəhər idareyi-müstəqilələri ilə admini-

strasiya və polis ümuruna dairdir. Zemski naçalnik vəzifəsi ləğv ediliyor. Jandarma və ümumi polis ümuru birləşdirilib yeni üsul bir zəbtəyə tənzim olunuyor. Jandarmaların təhqiqat və istintaqati-siyasiyyəyə haqqı olmur.

Mühakimə-ədliyyə-məhəlliyə nizamati təbdil ediliyor. Bu xüsus intixab qaydası üzərinə müəssis olaraq, hökm heyəti və mirovoy sud-yalar cəmətin öz aralarından seçdikləri zəvatdan müəkkəb olacaq. Bəyannamədə rəncbər və fəhlə cəmətinin mənəfeini təmin edən nizamətdən dəxi bəhs olunur. Sermayədarlarla fəhlə münasibətinə administratsiyanın müdaxiləsi təhdid olunuyor. Bu xüsus sənaye orqanizasiyalarının öhdəsinə həvalə olunaraq bir tərəfdən bunların icraatına, digər tərəfdən də fəhlənin iqtisadi olan tətillərinə hürriyyət veriliyor. Bəyannamədə əhali üçün məarifin məccani olması, vergi üsulunun təbdili kimi məsələlər də unudulmamışdır.

Stolipin bəyannamənin qiraətinə xitam verdikdən sonra duma məclisi əsla etidalını pozmayıb kəməli-sükut və ciddiyyətlə məşğul bulunduğu ümurun müzakirəsinə rücu etmişsə də, ancaq sosial-demokratlar baş vəziərə qarşı əfkar və hissiyyatlarını ifadədən geri durmamışlardır. Bunlardan Kutaisdən gedən gürcü vəkili Sereteli cənabları bəyannamə əleyhinə bir nitq irad edib dedi ki: “Biz deklarasiyanı sükut ilə qarşıladıq. Bu sükut bizim protestomuzdur. Burada aclara məxsus pulları sui-istəmal edən xalqı divani-ürfiyi-əsgəri ilə mühakimə edən hökumət iləridə nələr icra edəcəyindən bəhs ediyor. Biz isə nələr icra etdi, deyəlim: “Bu hökumət I Dumanı qovdu. İki duma arasındakı müddət zərfində etdiyi işlərlə və dediyi sözlərlə hökuməti-mütləqənin bir ovuc əsarətpərvər mülkədarlarla irtibatda bulunduğunu korlara belə göstərmiş oldu. O mülkədarlarla ki, milyonlarca fəqir kəndlilərin məsarifi ilə yaşayırlar”. Bu nöqtədə sağ tərəfdən bəzi əzalar xətibin nitqinə mane olmaq istəyirlərsə də, məclisi-məbusan rəisi Qolovin cənabları bunlara etiraz edib deyir ki, “Xətibin sözlərində mümaniyət ediləcək öylə bir şey yoxdur...”

Biz isə bu fikirdəyiz ki, müsadimeyi-əfkardan bəriqeyi-həqiqət parlar. Cəmət vükəlası ilə hökumət vükəlasının müsadimeyi-əfkərindən novruzi-bahara məxsus bir “əbri-şərərbar” vücda gəlib barani-feyzpərvər ilə vətənin hər guşəsini əzhar və əsmar ilə təzyin edəcəyi məmuldur.

Ə.Hüseynzadə

“Füyuzat”, 1907, №12

CİLVƏGAHI-HÜQUQ

“Xalqın sədası haqqın nidasıdır”

Haqqın nidasını eşitməkdə olan zövq və səfa heç bir şeydə olmaz. Öylə bir zövqi-ruhaninin təsirilədi ki, Həzrət Musa, Mövlana Cəlaləddin Ruminin təbiri-vəchlə:

“Cənd bixod gəşt, çənd aməd bəxod,
Çənd pərid əz əzəl suye əbəd”.

Lakin qərribə burasıdır ki, cahanın böyük bir qismi haqqın nidasını eşitməkdən qorxuyor, təvəhhüş ediyordı. İstanbul, məsələ, əlan da təvəhhüş ediyor, bir dərəcədə ki, o nidayı degil yaxında, öz qəlbğahında, hətta uzaqda – Nevanın sahilində, ya Dəməvəndin ətəklərində olsa da eşitmək istəmiyor. İstəmədiyi üçün o nidadan nə bir hərfin osmanlı mətbuatına əks etməsinə müsaidə ediyor, nə də nidanəvisi-haq olan mətbuati-xariciyyənin Türkiyəyə duxuluna yol veriyor!..

Varsun o bələdə nidayi-haqqı eşitməsin, nə bəs var? Bizim onlarla nə işimiz? Biz öz keyfimizə, öz zövq və səfamıza bakalım! Biz nidayi-haqqı iki tərəfdən də eşidiyoruz ya! Əl verir!

Nidayi-haqqı eşitmək nərədə mümkün olur? Sədayi-xalqın rədən-daz olduğu yerdə! Xalqın sədası nərədə rədən-daz oluyor? İran məclisi ilə Rusiyanın dövlət dumasında!

Mən istərdim ki, “Füyuzat”ın qareləri bu sədayi-haqqın rəd və bərqi öz qulaqları ilə eşidib görsünlər.

İnsan üçün əsil zövq o rədi öz qulağı ilə istima və o bərqi öz gözü ilə rəyət etməkdədir... Bu isə tərəqqiyati-maddiyyətimizin indiki halında mümkün degildir. Fəqət ehtimal qərribən mümkün olacaqdır. Fransanın məşhur ədiblərindən Jül Vern “Min il bundan sonra nə olacaq” ünvanlı bir hekayətdə telefon və telefon kibi növ-növ xari-qələdə ixtiraat sayəsində cəmiyyəti-bəşəriyyənin həyat və məişətində nasıl təbəddülət vüqua gələcəyindən bəhs eliyor. Lakin hənuz min sənə keçmədən bu təbəddülətin vüquunu müşahidə ediyoruz. Edison, bu gün telefon, yəni tel vasitəsilə uzağı göstərən aləti ki, adına durnəma deyö biliriz ikmal eyliyor. Münxen darülfünunu müəllimlərindən Quren telefotograf (durnəvispəto) denilən bir alət ixtira etdi ki, bu sayədə tel vasitəsilə uzaqdan fotoqraf aliyor. Digər

tərəfdən italiyalı Marqoninin telsiz teleqraf icad etdiyini də biliyoruz. İndi burada xatirə gəliyor ki, madam ki, teleqraf telsiz də mümkün imiş, o halda qərribən telsiz telefon və telsiz telefot da mümkün olacaqdır... İştə fərz edəlim ki, bunlar da meydana çıxdı. Bundan nə yolda istifadə edə biliriz?

İstifadəmiz bu olur ki, Məclisi-milli ilə dövlət dumasında cilmənüma olan haqqı görmək üçün nə Tehrana, nə də Peterburqa getməyə ehtiyacımız olmaz. Hər gün oturub qalxdığımız odaya bir telsiz telefon ilə bir telsiz telefot cihazı vəz edir və istədiyimiz zaman dövlət dumasında və məclisi-millidəki məbusların, xətiblərin övza və hərəkətlərini tamaşa, müzakirə və mübahisətlərini istima edəriz. O cihazlara bu gün malik olsa idik, şübhə yoxdur ki, irticapəsəndlərin, köhnəpərəstlərin, “həqiqi ruslar”ın sərkərdəsi olan Puruşkeviç cənablarının duma məclisindən nasıl qovulduğunu böyük bir ləzzətlə tamaşa edə bilərdik. Lakin hənuz böylə bir tamaşadan məhrum olduğumuz üçün çar-naçar gözlərimizi yorub Dumaya dair olan həvadisi qəzetələrdən cəm etməyə məcbur oluyoruz.

Keçənki nömrələrimizin birində Stolipinin bəyannaməsindən bir nəbzə bəhs etmiş idik. Məclis bəyannaməyi əmiq bir sükut ilə qarşıladı. O vaxtdan bəri məclis qayət mühüm məsələlərin müzakirəti-həlli ilə məşğuldur. Bu müzakirə əsnasında cərəyan edən əhval gah məmnuniyyətəbəxş olub ümidləri təzyiq ediyor, gah biləks mövcubiyyə oluyor. Qəblərə vəsvəə və əndişə ilqa ediyor. Qəhtzadəganə müavinət xüsusunda kadət firqəsinə mənsub Radiçev tərəfindən edilən təklifin baş vəzir Stolipinin tərəfindən qəbul olunması və bu surətlə heyəti-vüzəranın mərkəzi məclisə məyyal olması, hər kəsə II Dumanın bəqası, əhəmiyyət mücahidəti haqqında böyük ümidlər verdi. Vüzəranın kadətlərlə, daha dünən əfkarları məqbul görünməyən kadətlərdə həmrəy olması Dumanın bəqa və mövcudiyyətinə bir zəmani-qəvi oluyordı. Radiçevin təklifi isə qəhtzadəganə müavinət xüsusunda hökumətin icraatını kontrol edə bilən bir komissiya təşkilindən ibarətdir. Bu kontrolu kadətlər nə surətdə anlayorlar?

Stolipin bir nitqinin xitamında məclisə, bilxassə məclisin sol fir-qələrinə xitabən dedi ki:

Siz hökuməti qəsb və qarət etmək üçün bizə “əlinizi yuxarı qaldırınız demək istiyorsunuz. Lakin bizi böylə ekspropriyator təbirilə qorxudamazsınız. Stolipinin bu sözlərinə cavab olaraq Gizvetter dedi ki, “xeyr, sizə əlinizi yuxarı qaldırınız” demiyoruz. Biz deyoruz ki,

füqərayi-əhalinin pulunu sui-istimal və qarət etməkdən “əl çöküniz!..” işlə kontrol etmək, hökumətə Qorqo Lidval, sui-istimalatından əl çəkdirmək üçün məmurlarını təhti-məraqibədə bulundurmaq deməkdir...

Lakin kadetlərin təklifinə ruyi-müvafiqət göstərərək bu yoldakı sui-istimalatdan hökumətin əl çəkmək istəməsindən hasil olan sürur və şadımanı çox sürmədi. Ara yerə ayrı-ayrı məsələlər gəlib vəkaləti-milliyə üfünqündə qara bulutlar nüməyən olmağa başladı. Millət vükəlasilə hökumət vükəlasının arasında ilk müsadimeyi-ciddiyyəyə bəis olan maddə divani-ürfiyə əsgərinin lüzumi-ləğvi məsələsi oldu. Qanuni-əsasiyi-məşrutıyyətdən dən vuran Stolipinin deklarasiyasında divani-ürfiyə əsgəriyyəyə dair hərfi-vahid belə yox idi. Məclis isə bəyannaməyi bir tərəfə atıb mücahidatə ədalət və məşrutıyyətlə külliyyəni naqabili-təlif olan bu məhkəməyi-keyfiyyənin çareyi-ləğvini aramaqla başladı. Məsələ 19 üzvdən mürəkkəb bir komissiyaya həvalə olundu. Bu xüsüsda məbuslardan Gessen, Maklakov, Teslenko, keşis Tixvinski, əfsər Bardış, Don qazağı Petrovski tərəfindən irad olunan nitqlər daşları, qayaları ərیدəcək dərəcədə atəşin və müəssir olduğu halda zəhri-mütləqiyyətlə pərvərşiyab olmuş səngdillərə təsir etmədi. Məzkur nitqlərə verdiyi cavabda baş vəzir milləti bir xəstəyə və özünü cərrah bir təbibə bənəzmək istəyib anlatdı ki, bəzi təhlükəli hallarda xəstədən qan almaq zəruridir. Stolipin cənabları burasını bilməyir ki, tibbi-cədid xəstəliyə qan almaqla müalicə üsulunu çoxdan tərək etmişdir. Köhnə siyasetin məluf və tiryakisi olan bürokratların zehni hala təbabəti-qədimədən ayrılma-yır. Ancaq buna şükür olunur ki, divani-ürfiyə-əsgərinin müddəti-hökmü bu ayın içində özlüyündən xitam bulub istər-istəməz xalqı kabusi-istibdadından xilas əyləyəcəkdir.

Bu dəfəki Dumada vəzirlərdə nitq və xitabətə böyük bir həvəs görünüyör. Cümləsi dürərbari-bələğət olmağa çalışıyorlar. Ehtimal yeddi aydan bəri çalışıyorlardı. Yapon tələbələri bilaxərə, Tokiyo məclisi-məbusanında bələğət və fəsahtə natiqəpordazlıq edər bilmək üçün Vaseda darülfünunda bir tamaşaxana tərtib edib, bu tamaşaxanada indiki məclisi-məbusan mübahisətinin təqlidini yapıyorlar. Yunan xətiblərindən məşhur Demosfen xətibliyə hazırlanmaq üçün ağzına bir daş parçası alıb zəxxar bir dənizin kənarında əmvacın gurultusuna qarşı tənha olduğu halda bağırır təlaqət və səlasətlə nitq söyləməyi təcrübə və təlim edirdi. Bizim Rusiya vəzirləri isə daşı

ağızlarına deyil, bəlkə qəlblərinə aldılar və dəniz sahilində deyil, bəlkə qan səlləri kənarında bulundular halda xətiblik öyrənmişlərdir... İşlə bunlar bu surətlə mühüm, qeyri-mühüm məsələlərdə birər-birər kürsiyi-xitabətə çıxıb bəyani-əfkar edirlər. Stolipindən başqa vəkaləti-milliyə məclisinin kürsiyi-xitabətində ticarət və nafiə naziri Filosofov, ədliyyə naziri Şçeqlovitov və maliyyə naziri Kokovsefi dəxi gördük.

Qəhtü qəladən müztərək olan aclara ianə maddəsi müzakirə olunurkən məclisdə ortaya bir də böhrani-sənəidən naşi işsiz qalan əmələ və fəhlə məsələsi çıxdı. Martin 15-dəki ictimai-məclis bu xüsüs üçün idi.

Əzayi-məclis böhrani-sənəinin əsbabını təşəkkülati-ictimai-yəmizin səqamətində görərək işsiz qalanları məsum və məzlum bulundular halda Filosofov tətilçilərin və işsiz qalanların inqilab müşəvviqlərinin iğfalatına qapıldılar zahib oluyor... hər nə hal isə bu mübahisə işsiz qalanlara müavinət yolunda cəməətə nafi-ümumi işlər tərtiblə bu xüsüs üçün yeddi milyon manat pul istiqrazına qərar verməklə natiçələndi...

Ədliyyə naziri Şçeqlovitov isə başlıca iki məsələdə məbusan ilə mübahisəyə girişdi. Bunlardan birisi, məbusluq sifətilə hər növ təcəvüzatdan məsun bulundurulması lazım gələn Siqov ilə Yərşovun Krasnoufimski şəhərində zabitə məmurları tərəfindən döyülməsi məsələsidir. Bu xüsüsda dumanın dəstərs olduğu vəsaiqlə ədliyyə nazirinin verdiyi məlumat arasında təzad və mübayinət var. İş təhti-təhqiqatdadır. Bakalım, nə nətiçə hasil olacaq. Duma ilə ədliyyə nəzarəti əfkarı arasında qayət şiddətli müsadimələrə bəis olan bir məsələ daha zühur etdi ki, o, birincidən də mühümdür. Bu məsələ məclisi-məbusan əzasından üç kişinin nə surətlə təhti-mühakiməyə alın bilməsinə aiddir. Məlumdur ki, Avropa məmləkətlərində vəzei-qəvanin olan parlamentonun müsəidəsi olmaqsızın məbusandan heç bir kimsə müddəti-vəkalətləri xitam bulmayınca ədliyyə məhkəmələri tərəfindən təhti-mühakiməyə alınmazlar. Bu məsələdə ədliyyə nazirinə məntiq və hüquq dairəsində şiddətlə etiraz edənlər başlıca Gessen ilə Teslenko oldu. Gessen diyor ki, əgər məhkəmə hökmü ilə üç kişiyi mühakimə üçün müvəqqədən Duma mücahidatına iştirakdan mən etmək mümkün isə, o halda məhkəmələrin bütün Dumayı dəxi dağıtmağa haqqı olur. Əl verir ki, məhkəməyi-ədliyyə dumanın nisfini ittiham etsin... Bir də bu natiqlərin rəyinə görə 64 sənəsi

nizamnameyi-ədliyyəindən təhrifati-keyfiyyə üzündən həman quru bir cildədən başqa bir şey qalmadığı üçün məhkəmələrin hökmü adətən bir hökmi-ürfidir... Bir xeyli qiylü qalə bais olan bu məsələnin nə surətlə həll olunacağı hənuz məlum deyildir. Bu kimi maddələr, hüquq və qəvanin nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətləri dərkər olmaqla bərabər yenə təsadüfi və arizi məsələlərdən sayılmalıdırlar. Dumanın mücahidəti-əsasiliyyəsinə o qədər dəxli yoxdur. Dumanın bu günə qədər məşğul olduğu məsələlərin ən əsaslı və əhəmiyyətliləri əraziyi-zirəyyə ilə büdcə məsələləridir. Əraziyi-zirəyyə qanun layihələrini təhqiqi-əmr-i-xüsusi zirə komissiyasına həvalə olunmuşdur. Məsələ qayət mühüm olmaqla bu bəhsi ayrı bir məqaləyə tərk edib burada büdcə müzakirəsinə dair bir nəbzə məlumat edinəlim.

Məşrutiyyət və qanuni-əsasının ən mühüm şərtlərindən biri millətin büdcəyi kontrol ilə, yəni təftiş və müəqibə ilə təsdiq edib-etməmək haqqını haiz bulunmasıdır. Şərq və islam məmləkətlərində cari olan mütləqiyyət və üsuli-idareyi-keyfiyyət, büdcəni daima əhalidən gizli tutub vergi və rüsumat şəklində cəməətdən, millətdən yığdığı pulları istədiyi kibi sərf eylər. Lakin məşrutiyyət və vəkaləti-milliyə üsulu ilə idarə olunan məmləkətlərdə hökumət aldığı pulların qəpiyinə qədər cəməətə haqqı-hesab göstərməyə borcludur. Büdcə nədir? Büdcə dövlətin bir sənəlik varidat və məsarifatının, yəni mədaxil və məxaricinə dəftəri-müvazinəsidir.

Mənbəi-varidat adılanə və məhəlli-məsarif ilə millət və dövlətin xeyr və mənfəəti, ehtiyacati-zəruriyyəsi dairəsində olmalıdır. Digər tərəfdən də məsarifat varidatı keçməməlidir.

Bu ümur elə iştiğal maliyyə nəzarətinin vəzifəsidir.

Mart ayının 21-də maliyyə naziri Kokofsev cənabları Rusiyada ilk dəfə olmaq üzrə Dövlət Dumasında 1907 sənəsi üçün tənzim etdiyi müvazineyi-maliyyə layihəsini bir təfsili-qiraət etdi. Bu layihəyə görə 1907 sənəsi üçün adi və fəvqəladə məsarifin yekunu 2471 milyon manata bəliğ oluyor ki, 1906 sənəsinə nisbətən 39 milyon qədər əskikdir. Kokofsevin fikrincə budcədə bir açıq, yəni müvazinədə, daha doğrusu varidatda bir nöqsan var isə, o da fəvqəladə olan məsarifə qarşı imiş, fəvqəladə məsarif isə 190 milyon manat miqdarındadır. Kokofsevin layiheyi-müvazinəsinə mütaliə və tənqid edə bilmək əriz və əmiq ülumi-maliyyə və iqtisadiyyəyə vəqif olmağa mütəvəqqifdir. Kokofsev nitqinin ibtidasında dedi ki: “Duma büdcə sənətində sahibitəcrübə və mümarisə deyildir. Bu xüsusda ülumi-müjərrədə dəxi

kömək etməz. Bu qədər müşkül və mürekkəb bir əmrin öhdəsindən gələ bilmək üçün azman və mələkə lazımdır”. Maliyyə nazirinin bu sözləri ola bilir ki, dumanın sağ və sol firqələrinə rəcc olsun. Çünki sağlar heç ağız açmadılar, sollar isə məsələyi tədqiqdən isə baltayı kökdən vuraraq “biz bu büdcəyi qəbul etməyiz” sözlərilə iktifa etmək istədilər. Lakin I Dumada olduğu kimi, bu Dumada dəxi elm və mərifət əshabı mərkəzdə, ələlxüsus kadet firqəsində bulunduğundan müvazinə layihəsini elm və məntiq dairəsində tənqid və mütaliə edənlər başlıca bunların içindən çıxdı. Bu xüsusda Kokofseve etiraz edən Kotlerin nitqi-müfəssəli qayət müfid və mənidardır.

Kotlerin nitqində dərmian olunan rəddiyyət və etirazları birər-birər mütaliyəyə “Füyuzat” sütunları müsaid olmadığından biz ancaq bir-iki mühüm nöqtəsinin zikri ilə iktifa edirik.

Kotler diyor ki, büdcədə varidatı-dövlət 61-ci sənəyə-miladiyyəindən bəri zahirən bir dərəcə təhti-intizama alındığı halda məsarif xüsusunda bu günə qədər bir hərcü-mərc hökmfərma olduğu görülmüyor. Kotler bir çox nəbəmohəl məsrəflər zikr ediyor. Sensor ləğv olunduqdan sonra idareyi-mərkəziyyəyi-mətbuat rəisi ilə müavinlərinin əlavədən təzyidi-maaşlarını bu cümləyə daxil ediyor. Bu nöqteyi baş vəzir Stolipin rəddə məcbur oldu... Mənbəi-varidata gəlincə burada Kotler iki böyük qüsurlar buluyor. Qüsurların biri budur ki, varidatın yüzədə on birini (II prosentini) bilavasitə vergilər təşkil etdiyi halda bütün qalan qismi bilavasitə vergi və rüsumdan ibarətdir. Bu qisim vergilər spıçka, neft, şəkər kimi ümumi-əhalinin ən ziyadə möhtac bulunduğundan məvaddan əxz edildiyinə mənbə başlıca fəqir-füqəranın cibindən çıxıyor deməkdir. Zənginlər isə vergi xüsusunda fəqir və kasıblardan nisbət qəbul etməyəcək dərəcədə bəxtiyardılar. İkinci qüsurlar ilə hökumətin müskirat və mükəyyifatdan mədaxil hasil etməsidir. Məlumdur ki, hökumət məşrubatı-müskireyi özünə məxsus bir inhisar təhtinə almışdır. Müskiratı hökumət özü emal ediyor. Bu emalatdan hasil olan varidat 700 milyon manat radəsində olub bütün büdcə varidatının həman sülüsünü təşkil ediyor. Bu isə maliyyə nöqteyi-nəzərindən şayani-məmnuniyyət görünsə də, hüsni-əxlaq və elmi-iqtisad nöqteyi-nəzərindən qayət müzür və mənfurdur. Burada Kotler cənablarına kömək üçün biz də bir-iki söz deyəlim:

“Füyuzat” qarelərinə məlum olduğu üzrə ədibi-əzəm qraf Tolstoy fəryad ediyor ki, ay cəməət, içməyiniz, işrət etməyiniz, işrət üzündən əxlaqımız, sərvəti-milliyəmiz, bütün məmləkətimiz bərbad oluyor.

Hökumət isə 700 milyon varidatı bir az daha təzyid etmək üçün səy ediyor ki, əhali müskirata daha ziyadə meyil və rəğbət göstərsin. Hətta İqnatiyevlər müsəlmanların, işrətdən ictinab ilə dövlətin varidatını xələldar etdiklərindən naşi hüquqi-müsavata layiq olmadıqlarını iddia eliyorlar idi. İndi haqq nərədə təcəlli ediyor? Dövlət Dumasının zalındamı, yoxsa vüzəranın kabinetindəmi? Bunu cavabını qarelərimizin vicdanına həvalə ediyoruz... Kotlerin nitqi bu sözlər ilə xitam bulmuş idi: “Rusiyada vəkaləti-milliyə mövcud olub-olmamaq məsələsi bizim büdcəyə dair mücahidatımızın nəticəsinə bağlıdır”.

Gələcək məqaləmizdə əfvi-ümumi və ərəziyi-ziraəyyə məsələsilə dumadakı müsəlman fraksiyasının mücahidatından bəhs etməyə qeyrət edəriz.

Ə.Hüseynzadə
“Füyuzat”, 1907, №14

MƏCNUN VƏ LEYLAYİ-İSLAM¹

Təcənnümə müstəid bəzi əsəbiyül-məzac insanlar fikirlərini müəyyən bir maddəyə həsr edərək nəhayət şüurlarına xiffət gəlib bir növ cənnətə mübtəla olurlar ki, o cənnətə lisani-tibdə “cənnəti-vahidə” təbir olunur. Bən İstanbulda ikən rüfəqamdan bir türk təbibini bu cənnəti-vahidə mərzisi-əqlisinə mübtəla oldu. Düşünürdüm ki, yoldaşları ona “islami hakimi” ləqəbini vermişlər. İslam həkiminin mərzisi-əqlisi bilaxərə tamamilə təhəqqüq edincə onu Üsküdar tərəfində Toptaşı məhəllində kain timarxanəyə yatırdılar. “Timarxanə” bimarxanə kəlməsindən qələt olub İstanbulda darülfəyə, yəni məccanın xəstəxanasına deyirlər. Biçarənin cənnəti-vahidəsi ələmi-islamın dərini kəşf etmək olmuş idi. Məzkur xəstəxanədə islam həkimi Osmanlı məccanın ətibbasından məşhur Helmi bəy tədavi ediyordu. Helmi bəy məsləkdaşının şəfayab olması üçün əlindən gələn qədər qeyrət etdisə də lakin müvəffəq olamadı, islam həkimi günün birində vəfat etdi. Zənn ediyoram şimdi Qaraca Əhməd məzaristanında mədfundur...

¹ Bu kitaba daxil edilən “Məcnun və Leylayi-İslam”, “Mövludi-Nəbi”, “Pərdə eniyor” məqalələri Rasim Kamalov və Şamil Vəliyev tərəfindən transliterasiya edilib.

Vaqiənin üzərindən bir neçə ay keçdi. Bir gün bənim nəzdimə bir qadın gəldi. Bu qadın islam həkiminin validəsi idi. Qoltuğunda bir mənəndil içində bir yığın kağızlar gətirmiş idi. Qadıncağız dedi ki, bu övraqı mərhum oğlum yazmış idi. Bən yazmaq, oxumaq bilmiyoram... Zənnimcə həkimiyyə dair olmalı, bəlkə içində istifadəli bir şeylər olur deyərək sənə gətirdim. Oğlumdən bir yadigar olsun. Qadına təşəkkür edib gətirdiyi töhfəyi aldım, müəliyyəyə başladım. Təəssüf ediyoram ki, bir gün “Yıldız” xəfiyyələri gəlib bütün övraqımı zəbt etdikləri üçün islam həkiminin yazdıqları şeylər də o miyanda qayıb olub getdi. Bunların arasında qayət şayani-diqqət bir məqalə var idi. Xatirimdə qaldığı kibi əzbər yazıb qarelərimə təqdim ediyoram.

Ancaq bunun bir dəli xəyalının məhsulu olduğunu unutmamalıdır.

İslam həkimi yazmış idi ki:

“Bir axşam evdə kimsə yox idi, mən də tənha odamda oturub siğara içiyordum... Şəms qurub etdi. Ortalıq yavaş-yavaş qaraldı. Bən dərin-dərin əfkarə dalmış idim, lakin nə fikir etdiyimi, nə düşündüyümü xatırlamıyoram. Ancaq yadımdadır ki, fikrim nə yerdə idi, nə də göydə... Fikrim bənim bir-ədəmabadda gəzib dolaşıyordu, gah-gah o ədəmabadın uçurumlarına düşür, müdhiş girdablarına tutulub dərinliklərinə doğru eniyordu. Orada çapalıyordu. Xilas olmağa çalışırdı. Girdablarla, uçurumlarla mübarizədən, mübarizəyi-fikriyyədən o qədər yoruldum ki, nəhayət bitab səndəliyimin üzərinə düşüb bir cismi-camid kibi hər növ hərəkətdən məhrum oldum. Gözlərim odamın bir nöqtəsinə dikilib o nöqtədən ayrılmıyordu. İbtida qaranlıq qarışan cığaramın dumanlarından başqa bir şey görəmiyordum. Nə qaranlığın, dumanın içində yaşıl rəngli bir şərarə peyda oldu. Şərarə getdikcə nurlandı, nurlandı böyüdü, nəhayət, odamı tərifi-naqabil, qayət gözəl, yaşıl rəngli, zümrənin bir işıq imla etdi. İşıq bana bəxş etdiyi zövqi-ruhani ilə bir müddət bihüş oldum. Sonra ayılıb ətrafa diqqət edincə gördüm ki, qarşımda o nurlara bürünmüş qayət hüsna bir qız duruyor.

Qızın əlbisəsi pək qərib idi; başında osmanlı bayrağına bənzər, ay-yıldızla müzəyyən bir qırmızı örtü var idi. Geyindiyi rüba isə yaşıl

olub köksündə sıyıрма ilə işlənmə bir şiri-xurşid olaməti görünüyordu. Belinə bağladığı Lahor, ya Koşmir şalı ayaqlarına qədər eniyordu... Dedim kimsiniz? Buraya nə üçün gəldiniz? Dedi ki, bən islaməm, dərdimə, xəstəliyimə dərman aramaq üçün buraya gəldim... haziq bir təbib olduğunuzu bana xəbər verdilər... Xəstəliyimi təşxis edib bana müdavat ediniz!..

Bən. Nə qərib sözlər! Heç islam xəstə olurmu? İslam hər növ şaibədən, qüsurdan, xəstəlikdən, əşqam və iləldən mübərri deyilmi?

Qız. Məni anlamadınız, bən İslam dini deyiləm, bən islami-siyasi, daha doğrusu, islami-coğrafiyəm. İslam dininin burada, İstanbulda nə işi var? Onun bulunub ayrılmadığı yerlər Məkkə, Mədinə, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəddir...

Bən. Bu ayrı mötləb... həqiqətən islami-coğrafi xəstə ola bilər, nasıl ki, xəstədir də! Mən bunu çoxdan eşitmişdim. Bu gün o xəstəliyi tədqiqə fürsət bulduğuma çox məmnun oldum. Buyurunuz, oturunuz, sizi başdan-ayağa qədər müayinə edəyim.

İslamı bir kanapa üzərinə oturdum. Çöhrəsi pək soluq idi, göz qapaqlarının iç təbəqəsinə diqqət etdim. Əmiq bir fəqrüd dəmə dəlalət ediyordu. Lisanına baxdım. Suyi-həzm əlaməti aşkar idi. Lakin ən maraq etdiyim üzv dimaq olduğundan ibtida bu üzvün müayinəsindən başladım. Bunun üçün kəhhali-şəhir Əsəd bəyin çeşmbin alətinə müraciət etdim. Bən bunu Helmqolçun və sairənin çeşmbinlərinə tərcih edərdəm. Çünki öz türk təbibimizin ixtirakərdəsidir. Zətən avropalıların da ən ziyadə istemal etdikləri çeşmbin oftalmoskopi-Əsəd bəydir. İştə bu çeşmbin ilə islamın qəri-eynini və oradan da əsəbi-bəsəri təriqilə əhvali-mərrəziyyəyi-dimağını müayinə etdim. İbtida Avropa müşərrihlərinin (yəni elmi-təşrihi-bəşər üləmasının) əhəmm bir xətasını təshihə məcburam. Cümcümə denilən baş kasası üzəminin qaidəsində tam ortada bir yer var ki, ona avropalılar "Sərci-türki" (*sella turcica*) yəni "türk əğri" derlər. Halbuki islamın beynini çeşmbin ilə müayinə edərkən bunun "türk əğri" olmayub, "türk taxtı" olduğunu kəşf etdim. Taxt qayət müsənnə və mürəssə idi. Xəlifeyi – "Vərdi" bulunan sultan kəndisi də üzərində oturuyordu. Ruh dimağın mərkəzində bulunmaq icab etdiyindən anladım ki müşahidə etməkdə olduğum zat bədəni-islamın ruhudur.

Əhvali-ruhiyyə ilə əhvali-cismaniyə yekdigərinə tabedirlər. Ruh əsəb vasitəsilə bədənə hökm edir və hər tərəfdən məlumat alır,

bədən də şərayin və qan vasitəsilə ruhu bəslər. Bədən xəstələnirsə, ruhu müztərib edir. Ruhun bulunduğu dəmağ xəstələnirsə, bədənin hər tərəfində bir hərcü mərc peyda olur. Binaonəleyh xətti-Türkiyə rast gələn üzvi gözəlcə tədqiq etmək lazımdır. Sultan pək rahətsiz olub, böyük bir təlaş içində idi. Vəqiən ətrafına şərayin vasitəsilə qan selinin isal etdiyi lira və məcidiyyə şəklində bir xeyli kərbüvati-dəməviyyəyi-həmrə və beyza cəm olunmuş idi. Ancaq bunlar "aorta" vasitəsilə əsla bədənə övdət edəməyib Sultanın ətrafına yığılmış bir sürü kazib curnallar tənzim edən xəfiyyə həşəratı, baxşus Əbu əl-hüdalar, Ərəb-İzzətlər, Təhsin paşalar tərəfindən bəl olunuyordu, qalan qismini də bankirləri ilə qonsesyonçuları torba-torba daşıyıb götürüyorlardı. Bunların içində ən böyük rol oynayanlar almanlar idi... Sultan əsəb vasitəsilə nə bir tərəfə hökm edə biliyordu, nə də bir tərəfdən məlumatı-səhiyyə dəstrəs oluyordu. Burada doğru həvadis verən, ələlxusus xaricdən gələn qəzetələrin, məcmuələrin, kitabların heç biri görünmüyordu, dəmağın uzaq bir guşəsində cümləsi bürokratlar tərəfindən ehraq ediliyordu.

Sultanın hökmü də heç bir tərəfə yetişəmiyordu, çünki onun ətrafına cəm olan əcaib və qəraib bir tağım məxluqat bütün türüqi-əsəbiyyəyi sədd etmişlər idi. Bunları tədqiq edəlim: ön səfdə, sağ tərəfdə duranlar vüzərə və vükəla ünvanını haiz olub əksəri atıl, cahil, rüşvətxor vətən xainlərindən ibarət idi. Bunlardan səs-səda çıxmıyordu. Bağır-bəğirən, atılıb düşənlər, hətta rəqs edənlər, sol tərəfdə düvəli-əcnəbiyənin səfirləri ilə konsulları idi. Sultanı ən ziyadə rahətsiz edən də bunlar idi. Bunlar gah birər-birər, ağır-ağır tələbatda bulunuyorlar, gah şədiddülməl müştərək notalarla təhdid ediyorlar idi. Millətin mənafeyi diyordu ki, gömrük rüsumatını təzyid edəlim. Bunlar bağırıyorlardı: Olmaz! Millətin mənafeyi diyordu ki, əcnəbi postalarını, qapitolasyon üsulunu ləğv edəlim. Bunlar bağırıyorlardı ki: Bu heç olmaz!.. Sultan iztirab içində ətrafına baxıyor, bunlara cavab verəcək, bunlara hədlərini bildirecək, bunlara qarşı millətin haqqını müdafiə edəcək adam arayordu. Lakin kimsə bulamıyordu. Vüzərə və vükəlayo, bürokratlara tərəfi-nəzər ediyordu. Bunlardan səs çıxmıyordu, çünki, düvəli-əcnəbiyyədən təxsisatları var idi... Həqiqətən millətin mənafeyi və hüququnu müdafiə edəcək ortada bir kimsə yox idi... Çəşmbin aləti ilə dimağın uzaq nöqtələrini tədqiqə başladım... Bir çox məhbəslər, mənfalər, qərbətlər gördüm. Burada hədsiz-hesabsız adamlar inliyor, ah və vah cdi-

yor idi. Əksəri “Məşrutıyyət! Qanuni-əsasi” – deyə fəryad ediyordu. Bunlar miyanında Səid bəyləri, Ziya Mollaları, İsmayıl Səfaları, Əbüzzıya Tofıqları, İsmayıl Kamalları, Səzailəri, Əhməd Rızaları, Übeydullaları gördüm. Həsərtkeş bulunduları qanunun vazeləri, fədakarları Midhətlər, Süavilər “Şirpənceyi” – istibdad ilə şəhid edilmiş idi. Məşrutıyyətə, məclisi-məbusanə gəlincə, “Yəllər əsiyər o yerdə”, yaxud... “daşlar duruyor onun yerində!” Mənfələrin, məhbəslərin xaricində Amerikanın, Avropanın, ələlxüsüs fransızların xristian missionerlərini gördüm ki, kəməli-hürriyyətlə icrai-ehkam edərək rumları, erməniləri və ələlümüm xristianları qiyama təşviq ediyordular idi. Təxti-türkinin qərbində bir kaç müqtədir və kamil adamlar var idi, lakin ağızlarına o qədər qızıl, altın doldurulmuş idi ki, səsləri çıxmıyordu. Çəşmbini təxtin arxa tərəfinə tövcih etdim. Burada bir sürü qadınlar gördüm ki, əsarət barı altında inliyor idi. Onların mühafizi olan siyah çobanlar isə özləri dəxi əsarətin ən mənfur, ən çirkin pəncəsinə giriftar olub, qanlı əməliyyatlarla rəcəliyyətdən məhrum edilmişlər idi... Ən ziyadə bu nöqtəyə təəccüb etdim. Anlamıyordum ki, küreyi-ərzin hər tərəfində, hətta Türkiyənin özündə əsirçilik ləğv edilmiş olduğu halda bu xadim ağalarını nərədən tədarük ediyordular. Əgər bunlar tənəsül təriqilə əvvəlki xadimlərdən vücuda gəlirsə, bu mümkün degil idi, çünki dediyim vəchlə bunlar rəcəliyyətdən məhrumdurlar... Anlayordum ki, burada islamiyyət və məsturiyyəti-nisvaniyə naminə təqəti-bəşəriyyə fəvqündə bir zülmi-cansuz, bir cinayəti-müdhışə xəfiyyə icra ediliyor!.. Bu qadınların, bu xadimlərin, bu xəfiyyələrin, bu elçilərin, bu əcnəbi mültəzimlərinin qiylü qallarından, bağır-b-çığırmalarından dəmağda bir vəlvələyi-sameə-xəraş gurluyordu... Buna artıq təhəmmül edəməyib, Əsəd bəyin çəşmbinini bir tərəfə fırlatdım. İslama sordum ki:

– Əfəndim, başınızda bir şey hiss etmiyirsiniz?

İslam. Əvət, başım çox ağrıyır, donuyur, qulaqlarım uğuldiyor... Gecələri əsla uyuyamıram... anladım ki, xəstəm ələimi-mərəziyyədən südə və səhərə mübtəladır.

İslam. Nə anladınız, xəstəliyimi təşxis edə bildinizmi?

Bən. Bu xüsusda bir hökm verə bilmək üçün bədəninizin sairə əchəzə və əzalarını dəxi müayinə etmək lazımdır. Ancaq şimdilik şunu anlama bildim ki, beyniniz, dimağınız müzmin və münnid bir südəi-istibdad və əsarətə mübtəladır!..

Bu mükəlimədən sonra islamın köksünü “qər” və “isğa” etdim. Şirü xurşid əlamətinin fəvqündə bir az solda kəlməyi-şəhadət yazılı idi. Burası nahiyyəyi-qəlb idi. Dedim ki, xanım əfəndi, qəlbizin burada bulunduğunu bilirsiniz, dedi ki, göstərdiyiniz yer hələ-meyni-şərifeynin bulunduğu Hicaz və Ərəbistan qitəsidir. Anladım ki, islamın təşrih topoqrafiyasında qəlbə Ərəbistan deyilir ki, onun üqdi-əsəbiyyəsi də Kəbeyi-şərifə ilə rövzeyi-mütəhhəredir. Əmraxidaxiliyyə müəllimi Feyzi paşanın vaxtilə bizə öyrətmiş olduğu vəchlə sol əlimi sədri-islamın sol cəhətinə tətbiq edib sağ əlimin işarət və orta barmağı ilə nahiyyəyi-qəlbini kəməli-diqqətlə qər etdim, fəqət bu əməliyyatın nəticəsində fəvqəladə bir heyratə düşər oldum: islamın qəlbə kiçilmiş, zümür peyda etmiş idi. Turi-sina və Süveyş kanalı civarında olan Əqəbədə başlayıb Babülməndəb və Ümməndən keçərək, Bəsə körfəzindəki Bəhreyn adaları ilə Küveytə qədər qəlbə-islamın, yəni Ərəbistanın bütün mühiti məfqud idi. Ətrafında əsmiyyəti-qəlbə yerinə qər ilə sədəyi-cövhi hasil oluyordu. Bu hal, ələlxüsüs Ədən şəhri civarında vazeh idi. Aşkar idi ki, qəlbə-islam bir “zümür-mütərəqqi”yə düşərdir. Bunun səbəbini anlamaq lazım idi. Zəhnimdə zümürə bəis ola biləcək bütün mikrobları yoxlamağa çalışdım. Xatirimə ingilis mikrobları gəldi. Lakin bu mikroblar qəlbə-islamə nə surətlə tər ola bilmişlər? Bunu dərk edə bilmək üçün firənglərin “stetoskop” və bizim “müsəmmə” dedimiz aləti-isğayə müraciət etdim. Müsəmmənin bir ucunu islamın nahiyyəyi-qəlbəsinə, bir ucunu da öz qulağıma tətbiq edib “zəiran” və “gəməğəm”i-qəlbini istima etməyə çalışdım! Heyrat! Salim qəblərin zərbanından hasil olan əsvati-təbiyyəyi-müntəzəmədən nə “tıq” və nə də “taq” eşidilmirdi.

Əsvati-təbiyyədən baqi qalan ancaq Zəməmin zümzüməsi ilə hüccacın vəlvələsi idi. Fəqət “tıq” yerinə bir “tənini-mədəni” və “taq” yerinə də bir “zəiri-nəfxi” eşidiliyordu ki, bu sövzlərin hər ikisi də qayət əhəmiyyətli ələimi-mərəziyyədən məduddur. Müsəmmə vasitəsilə tənini-mədəninin səbəbini anlamaq olmuyordu. Fəqət “zəiri-nəfxi” gözəl təhlil oluna biliyordu. Nəfxə, qeyri-müntəzəm və daimi bir gurultu ilə bir də mütəqatə bir fısıltıdan ibarət idi. Əvvəla bu fısıltı marağımı cəlb etdi. İyicə diqqət edincə bunun şərifin xanəsində iki kişi arasında cərəyan edən bir mükəlimədən ibarət oldu-

ğunu sezdim. Mükəlimə edənlərin biri ümürədən olub əmrlər veriyor, biri də bədəvi bir ərəb olub “baş üstünə, baş üstünə” diyirdi.

Amir diyirdi ki:

– Əlimizə böyük bir fürsət keçiyor, Yənbu tərqiqlə Mədinəyə Rusiyadan qayət zəngin hacılar gəlməkdədir. Rəfaqətlərində türk əsgəri bulunmayacağını xəbər aldım... Dağ keçidində keçidin adını eşidəmədim, bunları mühasirə edib cümləsini qətl ilə paralarını, əmval və əşyalarını zəbt etməlisiniz... Bu işi mümkün mərtəbə sürətlə yapınız...

Burada qulağımı müsəmməin üzərinə ziyadə tətbiq etdim, anlamaq istiyordum ki, bu əmri verən şərifin özümü idi, yoxsa övnəsindən birimi idi. Nə faidə ki, müsəmmə çəşmbin qədər mükəmməl olmadığından burası mənə məchul qaldı... Zeyri-nəfxini tərtib edən gurultulara gəlincə bunlar Ərəbistanda, Yəməndə, ələlxusus Səna cəhətlərində Türkiyəyə qarşı üsyan edən bədəvilərlə şeyxlərinin bağırıb-çağırmalarından və bunlarla sıcaq qum çöllərində ac və susuz müharibə edərək bihudə yerə tələf olan osmanlı əsgərlərinin ah və əninindən hasil oluyordu. Bu üsyanın, bu ixtilalın başlıca səbəbi qəlbi-dimağə rəbt edən “əsəbi-müştərəki-kəbir” yollarının düçarifələc olması idi. Dəmağ hərəkəti-qəlbini tənzim və idarə etməmiyordu. Qəlb ilə dəmağın əlaqəsi müxtəl olduğundan Hicaz və Yəməndə bulunan bürokratlar biçarə bədəviləri öz keflərincə soyub yeyirlərdi. Ərəblər buna artıq təhəmmül etməyib ardı-arxası kəsilməyən şurişlər, ixtilalar çıxarıyorlardı... Bu haldan ingilis mikrobları külliyyətlə istifadə edərək nahiyyə-i-qəlbi tədricən istila eyliyorlar idi... Mikroblara qarşı məzaddi-əfən olaraq kafi miqdarda nə ədalət, nə barıt və nə axça var idi. Vaqiən istima etdiyim tənini-mədəni ortada bir axça taqqırdısına dəlalət edər kibi idi. Ancaq bu taqqırtı əsnai-isğadə çox da vazeh olmadığından bunun mahiyyətini anlamaq üçün yeni kəşf olunan rentgen şüaətinə müraciət etdim. Məlumdur ki, bu şüai-xariqüladə vasitəsilə əxşayi-daxiliyyənin və əxşada peyda olan zəyət və tənəbbütati-mərəziyyənin rəsmini fotoqrafla almaq mümkün oluyor. İslamı rentgen cihazının qarşısına oturdub qəfəsi-sədri daxilindəki, oxşanın, yəni qəlb ilə riyətcynin fotoqrafını aldım...

Fotoqrafa diqqət etdim... Xəstəm qorxur deyə fotoqrafı ona göstərmədim. Orada qayət qorxunc bir lövhə var idi. Bir tərəfdə “həmçu əjdərha kuşadə-səd dəhan” yüzbaşı yılanə bənzər uzun vücutlu mühib bir heyvan rəsmi görünüyordu. Bu qəfəsi-sədrin sağına rast

gələn şəryani-şizən, qəsəbatı-hüveysilatdan ibarət rəyiyəminin, yəni ağ ciyərin sağ parçasının rəsmi idi ki, şirü xurşidin taxtına isabət ediyordu. Burası İran ölkəsi demək olduğundan mütaliəsini atıyoburaxıyordum. Burada tənini-mədəniyə dəlalət edər bir şey görünmüyordu. Lakin əjdərhanın solunda bir rəsm var idi ki, bu rəsmdə dəvərani-dəmin intizamına xidmət etməsi lazım gələn qəlbini iki üzeyn, (Yənbu və Ciddə) ilə iki bəteyn, (Məkkə və Mədinə)dən ibarət dörd cövfə və bütün bədəndən qanı qəlbə isal edən “vərid”lərlə, buradan təkrar onu bədənin hər tərəfinə sövq edən şərəyanlar aşkar görünüyordu. Dövrən və cövləni-dəmlə tərəfdən gələn hücum axın-axın bətinlərə daxil olaraq Kəbə və rövzeyi-mütəhəhreyi-dili təvaf etdikdən sonra yenə yerlərinə övdət ediyorlardı. Əcəba bunlar zülali-Zəməmlə qidayi-ruh və bədən olan məarifi-islamiyyəni buradan hər tərəfə isal ediyorlarmı idi?.. Heyhat!.. Qahirədə, Nəcəfdə, Kərbəladə pərişan bir halda olsa da heç olmazsa mövcud olan mədaris və darülfünuni-islamiyədən buralarda, həkimi-diləğah Murad bəyin vaxtı ilə etdiyi dadü fəryadlara rəğmə, nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi...

Bəteynlərin qürbündə bir lövhə görünüyordu ki, “tənini-mədəni”-nin nədən nəşət etdiyini mükəmmələn göstəriyordu; ingilis şapkalı bir hərif bacağı-bacağının üzərində bir sandaliyə üzərində oturmuş idi. Bunun ətrafında başları çalmalı bir çox ərəb şeyxləri yerdə bardaş qurmuşlardı. İngilis əlindəki böyük bir torbadan ovuc-ovuc ingilis lirələri çıxarıb bu şeyxlərin qarşısına atıyordu ki, tənini-mədəni də bu lirələrin yerə çarpmasından hasil oluyordu... Əsasən Ərəbistanın üsyan gurultularına bir cəhətlə bəis olan da yenə bu lirələr idi... İslamə sordum ki, sol böyrünüzdə nə hiss edirsiniz, dedi ki:

– Ürəyimdə hər vəqt bir çırpıntı var. Ara-sıra guya içəridən qaburğalarımın həzasından bir xəncər saplanıyır kibi bir taqım ağrılar duyuram. Əcəba, məndə də “mərozi-üzviyyə-i-qəlb” dedikləri xəstəlikmi var?

Bə n (*xəstəyə təsəlli üçün*). Xeyr, əfəndim, əhəmiyyətsiz bir şeydir, dəmağınız düzəlsə, qəlbinizdəki alam və övca da keçər gedər...

Hər halda bütün əzanız başdan-başə müayinə edilmədikcə təşxisi-mərəzə dair əsasən bir hökm veriləməz, şimdiki şüa səndaliyə üzərinə oturunuz da ciyərlərinizi mütaliə edəyim...

Ancaq şirü-xurşidi çıxarınız, çünki istima və isğayə mane oluyor.

İslam şirü-xurşidi çıxarub bir tərəfə ataraq köksünü açdı... Şu dilbəri-simintənin yasəmindən bəyaz, nəsrindən lətif olan köksü o qədər gözəl, o qədər rəna idi ki, təbib olacaq yerdə şair buluna idim, mütləq o sinəni, bunca şüəra və üdəbə bəsləmiş olan o sinəyi nəzmən tərifə məcbur olurdum. Lakin təbiblər ələlümüm lətafəti-zahiriyyədən ziyadə səlaməti-batiniyyəyə diqqət edirlər... Əsnayi-isğada duyduğum zəiraati-tənəffüsiyyədən xuraxuri-səfiryyə, qətitə və təhti-fərqiyyəyi tərifdən əvvəl, rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf-dakı yüzbaşı əjdərhanın rəsinə dair bir az izahat verəyim: qəri-bədir, islam sinəsi üzərində şirü xurşid əlamətini hamil bulunduğu halda dərüni-sinədə nə arslan və nə də günəşdən bir nişanə görün-miyordı. Bunların yerində zürrüsi-kəsirə bir əjdərha ilə, bir də bunun ağızlarından fəvvarən edən bir atəş nümayən oluyordu.

Bu əjdərhanın, türüqi-tənəffüsiyyədən şəriyani-şiddətlə şüəbatı bulunan qəsəbatın istihaleyi-məreziyyəsinədən hasil olması möhtə-məldir. Avropa kütübi-tibbiyyəsində qəsəbatür-rinənin bu yolda bir istihaləyə uğramasına və ya uğramaq imkanına dair əsla məlumat verilmir. Hətta qeysərlər paytaxtı qədim Romada yetişən latın şüərasından məşhur Ovidin “Metamərfoza”, yəni “İstəhalat” ünvanlı əsəri-güzidəsində belə bunun əmsalına rast gəlmədim. Vəqien bu kitabda insanların mar və əjdərhalara təhəvvül etdikləri hekayə olu-nuyor. Lakin insan ciyərlərini bittəğyür əjdərhayə döndüyünə dair hərfi vahid belə yoxdur. Tibb kitablarında olan belə qüsurun başlıca səbəbi latın və Avropayi-cədid üləmasının İranın təbabətindən, tarixi-təbabətindən qafil və bixəbər bulunmalarıdır. İran tarixinə aşina olanlara məlumdur ki, hökuməti-müstəbidənin timsali-mücəssəmi olan Zöhhakın hinduca “Azidahakanın” umuzlarında iki əjdərha peyda olmuş idi. Ətibbaye-qədiməyi-İran əməliyyati-cərrahiyyə ilə bu əjdərhalı dəfaat ilə kəsib atmışlar idisə də fəqət yenə mərezi-istibdada çarəsiz olamamışlar idi.

Rəvayətə görə guya bu dərdin öhdəsindən Gavəyi-ahəngər gələ bilmiş idi. Lakin bu rəvayət doğru deyildir. Çünki Gavə ancaq Zöhhaki-zalimin qətli ilə iktifa edərək kəndisindən əvvəl əttibanın kəsib atdıqları əjdərha başlarını yığıb ehraqı-binnar, yaxud bir surətlə məhv və nabud etməyi unutmuşdur. Halbuki, əttibayi-İran böyük bir ehtiyatsızlıqda bulunub bu başları kəsərkən torpağa gömərək məvadi məzadi-üfuniyyə heç istəməl etmiyorlardı. İşdə mürur zamanla yüz-

lərcə olan bu əjdərha başları birləşib islamın ciyərindəki məcariyi-tənəffüsiyyənin, yəni qəsəbat və həvəsilatın çoxunu sədd etmişlərdi.

Rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf bunu mükəmmələn isbat ediyor. Bundan anlaşılar ki, Türkiyə istibdadı birbaşı olduğu halda, İran istibdadı yüzbaşıdır. Türkiyədə bir müstəbid olub, onun hökmü-mütləqi də İstanbuldakı Yıldız sarayından südur edir. İranda isə hökumət surətnən Tehrana məxsus ikən həqiqət halda hər bir şəhərin, hər bir vilayətin valisi xalqın başına bir hakimi-mütləq kəsilir. Bunların maaşları Tehrandan gəlməyir. Bunlar müstəqillən əhalidən “vergi” namı ilə soyub qopardıqları varidat ilə keçinirlər. Türkiyədə dərə-bəyliyin kökü çoxdan qazılmış olub, aristokratiya deyilən nüçəbə və zadəgan gürhu yoxdur: burada nə bəy və nə də xan var. İranda isə hər başını qaldıran qolayılıqla bəy, xan və hətta prins olur.

Rusiyada 1864-cü sənəyi-miladiyyədə kənd əhli mülkədarların əsarətindən xilas edildikləri halda İranda olan kəndlər comatları ilə bərabər mülkədarlarının malı, qulu, əsiridirlər. Əjdərhayi-istibdadın başları sadə bunlardan ibarət deyildir. Türkiyədə xan, mərsiyəxan və müctəhid sinfi olmadığı kimi, mollaların, xacələrin, seyyidlərin də əhali üzərində əslən bir nüfuzları yoxdur. İranda isə bürokratiyadan başqa bir də ayrı-ayrı molla, müctəhid, seyyid və s. hökumətləri vardır ki, bunlar çox kərrə kamali-müvəffəqiyyətlə bürokratiya hökumətinə, daha doğrusu, hökumətlərinə qarşı dururlar!.. Bu növ hökuməti-taliyyənin İran üçün ən təhlükəlisi seyyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qədimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmadıqları halda, İran mollaları iki də, bir də yeni məzhəblər ixtirana qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə çalışırlar... Mollaların böylə yeni-yeni məzahib ixtira etmələrinə gəlincə bunun başlıca bəisi əjdərhanın ağızından fəvvarən edən atəşdir. Zərdüştin azərkədəsi İranda hənuz sönməmişdir. İran torpağını hər nədədə qazsanız, altından atəşpərəstlərin külü ilə əxkəri zühur edər. Bina-ənəleyh ənasüri-islamiyyə qəlbəqah olan Hicazdan bəda ilə gəlib İran deyilən ciyərdəki bu rəmmadi zərdüştiyə təmas etdikcə bir təğyirə uğramadan keçəməz!..

Qorxuram ki, fiziologiya elminə aşina olmayan qarelər bu nöqtələri anlamayıb mənə etiraz edələr. Bina bərin burada müəllim Şakir bəyin elmi – “Mənafeül-əza” dediyi fiziologiyanın ciyəre aid bəhsindən bir nəbzə məlumat verməyə lüzum görürəm. Təfəsilat almaq istəyənlər Şakir bəyin elmi “Mənafeül-əza” ünvanlı kitabına mürə-

ciət edə bilirlər. Bir isabət olaraq Şakir bəyin İranda zühur edən omrazi tədqiq üçün hökuməti-Osmaniyyə tərəfindən oraya ezam olundu¹.

Şübhəsiz nəticəyi-tədqiqatı bizim müəliatımızı təsdiq edəcəkdir: məlumdur ki, qanın bədəndə dönüb dolaşması iki dövrandan ibarətdir ki, birinə dəvərani-səğir, digərinə də dəvərani-kəbir təbir olunur. Təmiz və qırmızı bir qan qəlbədən başlayıb, bütün bədəni dolaşdıqdan sonra hamizi-fəhm ilə məhmül olub rəngi siyahlaşdığı halda təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-kəbir). Sonra bu siyah qan qəlbədən cigərlərə sövq olunur. Bu üzvi dolaşma hamizi-fəhmi türüqi-tənəffüsiyədən zəfir vasitəsi ilə rədd edər və bunun yerinə şəhiq vasitəsilə gələn müvəllüdül-həmuzə ilə birləşərək yerinə qırmızı rəngini əgz ilə təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-səğir). Bu surətlə dəvərani-kəbir ilə dəvərani-səğir daima yekdigərini vəli edir. İştə qanın əsnayi-şəhiqdə havanın müvəllüdül-həmuzəsi ilə imtizaçı ciyərin başlıca vəzifəsidir. Zəfən yanmaq ümum əcsamın müvəllüdül-həmuzəylə birləşməsindən ibarət bulunduğu üçün Fransanın məşhur kimyagərindən Lavuaze “tənəffüs əsasən bir ehtiraqi-bətidir” demiş idi. İştə azərgədeyi-əzimeyi-İran da aləmin ortasında bir ciyər hökmündə bulunduğu üçün ənasiri-mədəniyyənin heç biri bu mehraqda bir təgyirə, bir ehtirağa uğramadan nə Şərqdən Qərbə və nə də Qərbdən Şərqə keçəməz; Hinddən gələn Brəhmən və Budda məzhəbləri burada ayin zərdüştiyə münqəlib oldu. Yunanın cümhur mədəniyyəti ilə pərvərişyab olan İskəndər İranda Daralar kibi bir hökmdari-mütləq kəsildi. Roma cümhuriyyəti İranla təmasdan sonra hökuməti mütləqiyyəyi-qeysəriyyəyə təbəddül etdi. Dini – İsa İrana nüfuz edərkən, Manike Maniyi-nəqqaş məzhəbi şəklinə girdi.

Məşrutyyətçi bədəvi ərəblər İrana təqərrüb edər-etməz “şiresotor və susmar”² yeyəcək yerdə “tace-kəyani” arzu edəcək oldular. Bilməyioram ki, Firdovsi kimi “Tofu, bər to ey çərxi-gərdan, tofu!!!”³ demək caizmidir?! Əsasən, Firdovsinin “Şahnamə”si Darati-mütləqiyyətin mədh və sənəsindən başqa bir şey deyildir. Bunu Fransa

məşrutyyət və cümhuriyyətini pamal edən III Napoleon gözəl anlamışdı. Anladığı üçün “Şahnamə”ni fransızcaya tərcümə edən Jül Mola əlindən gələn müavinəti-nəqdiyyəni diriğ etməmişdi. Ancaq Jül Mol ilə Napoleonun nöqtəyi-nəzərləri ayrı-ayrı idi. Jül Mol “Şahnamə”ni məzayeyi-şəriyyəsiyədən naşi tərcümə ediyordu. Napoleon isə fransızlara bir mütləqiyyət mədh və sənəsi eşitdirmək istiyordu. Hər nə isə səddəddən ayrılmayalım... Dini-islam dəxi bu ölkədən təgyirə düçar olmadan keçəməyib olan o təgyiratında davam etməkdədir. Şimdi bu ciyörgah islamda davam edən ehtiraq vəzaifi-fiziolociyayı-tənəffüsiyədənmi, yoxsa ələimi-mərəziyyəyi-həməviyyədənmi ədd etməlidir. Lavuazyə diyor ki, “tənəffüs bir ehtiraqi-bətidir”. Bu doğru! Ancaq bu ehtiraq xaricdən gələn saf və təmiz bir hava sayəsində oluyor.

İrandakı ehtiraq isə xaricdən gələn nəsim hava sayəsində olmayıb, İranın öz daxilindəki pozulmuş, fəsada uğramış badi-atəşini – Zərdüşti vasitəsilə vüqaa gəliyor. Fikrimizi izah edəlim. İranın türüqi-tənəffüsiyyəsi hər tərəfdən qapanmışdır. Dəmir yol şöylə dursun, bu ölkədə heç adi yollar da yoxdur. Şah Abbas dövründən qalma yollar bütün xarab olmuşdur. Ciyərə hava ibtida boğazdakı həcərədən daxil olur. İranın xaricdən saf dəniz havası alacaq həcərəsi bikküliyyə qapanmışdır. Xəlici-farsi Omana rəbt edən Hörmüz boğazına “kəşim” adı ilə bir ingilis müstəmləkəsi vərəmi çıxıb bu mənəfi sədd etmişdir. Bu xüsüsda vaxtı ilə Cəlaləddin Əfqaninin bağırır çağırması kar etmədi. Şimalda isə Kaspi dənizində İranın bir gəmi işlətməyə haqqı yoxdur, çünki Fətəli şah “şor su lazım degil” idi.

Əsasən, İrandan məzhəb iqtizası olaraq heç bir fərdin Avropada və s. biladi-mütəmədinə təhsili-elmə getməyə haqqı yoxdur. Çünki Zərdüştin “pak və napak” nəzəriyyəsi bu gün mübaligəyə uğrayaraq, bu nəzəriyyəyə görə bir kaç milyon müsəlmandan başqa məxluqullah olan bir milyard yarım bəşəriyyətin kəffəsi əhli-kitabda daxil olduğu halda mürdardır. Bakteriologiya elminin “asepsi və anti-sepsi” nəzəriyyələrindən bixəbər olan İranın “pak və napak” fərziyyəsi şayani heyətdir. Bu fərziyyəyə görə qırx-əlli üyüzün kəlin, qoturun, keçəlin girib çıxdığı hovuzun suyu pak ədd olduğu halda, təqdirxananın o mikrobuz, rüsubuz bərraq suları napak və mürdar hesab olunuyor. İranın, yəni riəyi-islamın əhvalına mükəmmələ aşına olan böyük bir fəzil ən məşhur kitabının başında diyor ki: “Hər nəfəsi ke foru mirəvəd mommedde-həyat və çun bər miyayəd mofər-

¹ Cünuna mübtəla olmuş olan “İslam həkimi”nin bu sözləri qismən doğrudur, bundan 10-12 il əvvəl darülfünunun tibb müəllimlərindən Şakir bəy İrana ezam olundusa da, bəzi maneələrin zühuri ilə Ərzurumdan iləri gedə bilmədi. Şakir bəy məşhur fiziolojist Klod Bernarın şagirdlərindəndir (Ə.H.).

² Tərcüməsi: “Dəvə südü içən, kərtənkələ yeyən”.

³ Tərcüməsi: “Tfu sənə, ey zamane, tfu!”

rehe-hizat əst. Pəs dər hər nəfəs do nemət mövcud və hər nemət ra şokri vacib”¹.

Sədi burada ciyərin əfali-fiziologiyasından olan zəfir ilə şəhiqin əhəmiyyətindən bəhs ediyor. Ehtimal, Atabəy Sədi bin-Zəngi döv-ründə aləmi-islam İran vasitəsilə bir az nəfəs ala bilirdi və binaənə-eyh böylə bir nemət üçün şükr etməyə də borclu idi. Lakin şimdİ bu növ mülahizat ilə islamın köksündə işgə və istima edəcəyim əsvatın gəyətlə şayan diqqət olacağını anladım. Məsməiin bir ucunu qula-ğİma, bir ucunu da islamın köksünə tətbiq etdim. Eşİtdim ki, zəirat “Xəraxəri qətitə, səfiriyyə və təhti-fərqiyyə”dən ibarət idi. Xəraxəri gətitə, vadiyi-cəhalətdə puyan olan əksəriyyəti-əhalinin dərİn uyğuya dalİb xoruldamasından, xəraxəri-səfiriyyə, bürokratiya xanəndə və sazəndələrinin kef edərək çalıb-çağırma-larından, xəraxər-təhti-fərqiyyədə əkinçi və əhli-kəsbü karın ah və zarı ilə ağlayıb göz yaş-ları tökmələrindən hasil oluyordu.

Xanım əfəndini bir az öskürtdüm. Bəlğəmindən bir miqdar alİb mikroskop deyilən xırdabin ilə müayinə etdim. Kox basillərindən bir əsər bulamadım. Demək ki, islam sillürröyə mübtəla degil idi. Bütün bu əlamətlər bir daül-bəhrə bir zeyqi-nəfsə dələlət ediyordi. Bu hala məmnun oldum. Çünki daül-bəhr sillürö kibi təhlükəli olmayub qabili-şəfa bir ərəzdir.

B ə n. Əfəndim, köksünüzdə nə duyarsınız?

İ s l a m. Ara-sıra uzun bir öskürək ilə boğulur kibi oluyoram. Nəfəs alamıyoram. Köksümdə bir tağım xırıltılar, ağrılar duyuram... Bilmiyoram vərəmmiyəm, nəyəm?

B ə n. Xeyr, əfəndim, vərəm deyilsiniz. Düşər olduğunuz zeyqi-nəfəs ümumi bir xəstəliyin erazındandır ki, o ümumi xəstəlik keçərsə, öskürəyiniz və nəfəsdarlığınız da keçər.

İ s l a m. Ümumi dediyiniz xəstəlik nə xəstəliyidir? Adı nədir?

B ə n. Bunu deyər bilmək üçün əhşayi-bətniyyəni dəxi müayinə etməliyəm...

Ə.Hüseynzadə

“Füyuzat”, 1907, №17, 18, 20

¹ Tərcüməsi: “Hər nəfəs ki, içəri gedib bu həyatın davamıdır. Əgər çıxırsa, insana ləzzət verir. Demək, hər nəfəsdə iki nemət mövcuddur və hər iki nemətə də şükr etmək vacibdir”.

MÖVLUDİ-NƏBİ

Bu sənə mövludi-Nəbi münasibətilə Bakı əhli ikinci dəfə ola-raq bilafərqi-məzhəb müttəhidən bayram eliyor və ittihadın binasına müəyyən bir təməl daşı atıyor. Keçən sənəki ilk xütveyi-ittihadımız, 14 əsr əvvəl viladəti – Nəbiyə rast gələn hadisəti-əziməyə müşabəh vəqayə içində vüqu buldu ki, “Həyat” bunu vəqətilə zikr etmiş idi. Burada şayani-diqqət bir şey daha varsa, o da bu illər peyğəmbərin təvəllüd etdiyi tarixi – şəmsi ayı ilə tarixi-qəməri ayının yekdigərə təvafüq etməsidir. Bu da əmri-ittihadın ibtidası üçün ayrıca bir fali-xeyr ədd olunsa səzadır. Məlumdur ki, peyğəmbərin viladəti həm rəbiüləvvəl, həm də nisan ayının ortalarında vüqu buldu. Peyğəm-bərimiz asimandan barani-rəhmətin yağdığı və dənizlərdə dürlərin təkəvvün etdiyi bir zamanda dünyaya bir dürrü-yetim olaraq gəldi. Qövli-səhihə görə, fəxri-kainat həzrəti-Məhəmməd miladi-İsanın 569-cu sənəsində “hicrətdən 53 sənə əvvəl fil vəqəsi salında Nuşi-rəvani-adil hökumətinin qırx – ikinci sənəsində rəbiüləvvəlin on ikinci bazar ertəsi günü tülui – şəmsdən əvvəl” Məkkəyi-Mükkərrə-mədə təvəllüd eyləmişdir. Pəderləri nəsl-i-bəni-Haşimdən Abdullah ibn Əbdül-Mütəllib, validələri Aminə binti-Vəhab və süd anaları bəni-Səd qəbiləsindən Həlimə binti-Əbi Züeybdir. Peyğəmbər öz fəsa-həti-lisanının əsbabını bildirmək üçün bir hədisi-şərif buyur-muşdur ki, o hədis müşarileyhin məbdə və mənşəyini dəxi göstərir: Buyuruyorlar ki:

“Ənə əfsəhül ərəb məbdəi-min Qüreyş və nəşəti-fi bəni-Səd bin-Bəkr”¹.

Fəxri-kainat əfəndimizin viladəti haqqında bu qədər məlumat verməklə iktifa ediyoruz. O cənabın tərcümeyi-halından, övsaf və məzayasından bəhs etmək lazım gəlsə, cildlərlə kitablar yazmaq icab edər ki, bu həm bizim həddimizin xaricində, həm də ərəbabına məx-sus bir vəzifədir. Biz burada mövludi-Nəbi münasibətilə bir nəbzə ittihadından bəhs etmək istəriz: bizə öylə gəliyor ki, ittihadın mənaı-

¹ Tərcüməsi: “Mən ərəblərin ən fəsihiyəm, törənişim Qüreyşdəndir və Səd ibn-Bəkr soyuqdan nəşət etmişəm”

həqiqisini anlayanlar hənuz içimizdə çox azdır. Hər kəs ittihadı bir növ məna veriyor və hər kəs ittihadı verilən mənadan bir növ ilə məmnun, ya dilgir oluyor.

Bizə qahırsa, ittihadı həqiqilə anlamaq üçün əvvəl əmrə 17 Oktyabr Manifesti ilə elan olunan hüriyyətlərdən “hüriyyəti-viddan” ilə “hüriyyəti-kəlami” layiqi-vəchlə dərk və təqdir etmək lazımdır. “Hüriyyəti-viddan”ın mənası budur ki, hər kəs hər hansı etiqad və əfkarda, viddanən qənaət hasil etdiyi etiqad və əfkarda bulunmaqda hürr və azaddır. Kimsənin, nə hökumətin və nə də bir fərdin, etiqad və əfkarından nəşi kimsəyə təcavüz etməyə həqqi yoxdur. Hüriyyəti-kəlami gəlincə, hər kəs etiqad və əfkarını aşkar surətdə söyləyib yazmaqda muxtardır. Bu yüzden kimsə kimsəyi cəbr və təzyiq etməz. Bunun ən birinci faydəsi budur ki, bu hüriyyətlər sayəsində insanlar riyakarlıqdan xilas edilmiş olurlar. İndi insan istər sünni, istər şiə, istər yeni çıxma müttəvəssit məzhəb olsun, əfkar və etiqadını aşkar surətdə söyləyib nəşr etməkdə muxtardır. İttihadın mənası bu deyildir ki, şiələr öz etiqadi-batinlərini gizləyib sünni və sünnilər öz etiqadlarından əl çəkib şiə, yaxud hər iki tərəf “Əz inca mande və əz anca rande”¹ olub müttəvəssit məzhəb olsunlar, xeyr, ittihadın mənası bu deyildir. İttihadın mənası hər bir fərdin öz həmcinsləri hansı məzhəbdə olurlarsa olsunlar, cümləsinə hörmət və riayət edib cümləsinə qardaş tanımaqdır və etiqadlarından, ata-babadan gördükləri, ana südü ilə əmdikləri, yaxud bilərənlə hasil etdikləri etiqadlarından nəşi tən və sərəniş etməmək və hər kəsi öz məzhəbinə sülukda və öz əfkarını nəşr və təmimdə sərbəst və muxtar buraxmaqdır. İttihadın mənası ümuri-maddiyyəi-ictimaiyyədə xəlqin mənafeı uyğurunda əlbirliyi ilə iş görməkdir...

İttihadın müttəvəssit bir tərəiq ilə hüsuluna gəlincə, burası mühal və fəvqəladə müşkül bir əməldir. Bu xüsusda tərəfindən heç biri oimmə və müctəhidinin əqvalından əl çəkəməzlər. Əl çəkiləcək bir şey varsa, o da siyasəti-hökumət ilə məzhəbləri yekdigərindən təbid edən və bilaxirə hasil olan təbəqətdir ki, bundan xilas olmağa çalışmaq lazımdır. Əqvamın vadiyi-cəhalətdə puyan olduqları zaman

hökumətlər istədikləri kibi onları öz amali-xəfiyyətlərinə xadim etmişlərdi. Bu qəbahət ələlxüsus Şah İsmayıl ilə Sultan Səlim dövrlərinə rəcadır. İndi cəməətlər yavaş-yavaş ayılıyolar, binaənəleyh hökumətlərə bəziçeyi-amal olamayacaqlar. Zətən o dövrlər çoxdan keçdi. İndi hökuməti-islamiyyə dəxi nicatın daireyi-ittihadda olduğunu dərk etdilər. Bu nöqtəyi izah üçün qarelərimi bər vəchi-ati hekayə olunan vəqiədən xəbərdar etmək istiyoram.

Bu günlərdə övraqi-pərişanımı qarışdırırkən aralarında 12 sənə əqdəm, İstanbulda məktəbi-tibbiyyəyi-əsgəriyyədə təhsildə bulunmuş olan “Turani” tərəfindən o vaxtlar yazılmış bir məktub buldum ki, mündəricatı qayət mühümdür. Dostum yazır ki: “Əfəndim, ...məktəbimizdə məzhəb xüsusunda nəticəsi qayət xeyirli olan bir hadisə vüqu buldu. Bazar günü xristian yoldaşlarımız dərindən azad olub bunların tibb dərslərində müsəlmanlardan geri qalmaması üçün nəzarətçə qərar verildi ki, müsəlman tələbə bazar günləri ancaq ülumi-diniyyə ilə məşğul olsunlar və cameə yığılıb vəz dinləsinlər. Müsəlman tələbənin kaffəsi bilafərqi-məzhəb cameə gedib elmi-ilahi və şəriət təliminə təyin olunan xacənin dərslərini istimə məcbur oldular. Bir bazar günü xacə dörd məzhəbin: (hənəfi, şafei, maliki, hənəbəli məzhəbinin) həqq olduğundan bəhs edib beşinci məzhəbi zikr etməyi unutdu. Bu səbəbdən altındakı bazar günü şiə olan tələbə: “Məzhəbimiz həqq olaraq zikr olunmuyor”, – deyər müttəfiqən cameə getməkdən istinkaf etdilər. Bu işə heyəti-nəzarətin təlaşını mövcib oldusa da, yenə müsəlmanlar üçün istisna olamaz bəhanəsilə tələbənin kaffəsini məscidə getməyə məcbur etdi. Tələbə əmrə itaət etlədi. Lakin camədən çıxdıqdan sonra lazım gələn məqamata şikayətə lüzum gördü. Keyfiyyəti-məqam müəllayi-xilafətə, “Yıldız” sarayına qədər əks etdi. Məsələ də qayət asan bir surətdə həll olundu: İskəndəri-Kəbirin cahangir olmaq üçün Qordı üqdəsini bir qılınc zərbəsilə kəsib atdığı məlumdur.

İştə şövkətməab Sultan Əbdülhəmid əfəndimiz də məsələyi-İskəndərənə bir surətdə həll etdi. Müşarileyh tərəfindən xacə əfəndiyə bir təkdir gəlib beşinci olan Cəfəri məzhəbin dəxi həqq olduğunu bəyan üçün surəti-qətiyyədə mümiəleyhə əmr və fərman buyuruldu.

¹ Tərcüməsi: “Burdan qalmış və oradan qovulmuş”.

İştə xəlifənin bu əmrindən sonra şiə tələbə dəxi sair dindəşləri ilə cəmə davama başladı. Xacə əfəndi isə əleyhində məqami-aliyə şikayət olduğu üçün tələbəyə bir az dilgirlik göstərərək dedi ki: “Keçənki dərslərdə beşinci məzhəbi hənz zikr etmədigim üçün mənim və ya ələlümüm sünni xacələrinin cəfəri məzhəbini guya həqq tanımadığımıza zahib olub bihudə yerə şikayət etmişsiniz. Bizim daima etiqadımız budur ki, beş məzhəb həqdir”. Bu sözlərdən sonra xacə əfəndi İmam Cəfəri-Sadiq Əleyhissəlam haqqında bir təfəsil məlumat verdi və dedi ki, imam-əzəm Əbu Hənifə həzrətləri o cənabın şagirdlərindən olub həlqeyi-tədris və təlimlərində bulunmuşlardı və ancaq məhəbbəti-fövqəladə ilə mərbut bulundurları o imamın sayəsində kəsbi-füyuzi-mənəviyyə etməklə məqami-ictimada çatmışlar idi. İmam-əzəmin tutduğu təriq İmam Cəfəri-Sadiqin göstərdiyi yoldan başqa bir şey deyildir...”

İştə məqami-xilafət bulunan İstanbulda hal və keyfiyyət bu mərkəzdə olduğu halda, bizlərə ittihad üçün ayrı bir təriq aramaq əbəsdir, zənn edəriz...¹

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №15

“ƏHVALİ-ALƏM VƏ DİRİ MÜSTƏHASƏLƏR”

“Dünya haçan ki, təzələnilib növbəhar olur”
Qanlı yaşıl yerdə yer yüzü həp ləzəz olur”.

Dünyada nə qədər gürultu, patırtı, vəlvəleyi-cəngü cidal, həy-huy, inqilab və ixtilal olursa olsun, hər bir fərdin bu keşməkeşlər arasında aradığı, cüstucu etdiyi bir şey varsa, o da təbiri-ümumilə, məsud ola bilməkdir...

¹ Mövlud cəmiyyəti, mövludiyyə rəsmi-qiraəti İstanbulda və ələlümüm Türkiyədə bir günə məxsus dərslərdir. Məsələn, dövlətin məkatibi-rəsmiyyəsinəndən hər biri üçün növbətilə ayrı bir cümə günü təyin olunur. Bu məclislərdə xanəndəgani-xoşəlhən tərəfindən oxunan mövludiyyə yeni şeylər olmayıb daima övliyə-salifdən Süleyman dədənin mövludiyyəsidir ki:

Allah adın zikr edəlim övlə,

Vacib oldur cümlə işdə hər qovla –

mısrası ilə başlayır. Mövludiyyə münasibətilə hüzzara şərbət və kağız “küləh”lər içində “şəkər” (şirniyyat) paylaşmaq dərdir.

Ancaq məsudniyyətin müteəddid şəraiti vardır: Bunların birisi də sinndir diyorlar. Əcəba hansı sinndə insan daha məsuddur? İştə bir məsələ ki, haqqında bir çox üləmə və üdəbə zəhinlərini yormuşlardır. Qədim Roma cümhuriyyətinin yetişdirdiyi ən məşhur ədib və xətiblərdən Çiçero bu xüsəsdə latınca bir risalə yazıb isbat ediyordu ki, insanın ən məsud zamanı sinni-şeyxuxət, yəni ixtiyarlıq, qocalıqdır. Zira bu sinndə hər növ təmayülat və hissiyyat, nəfsaniyyə zayıf, hər növ həvavü həvəs atəşləri müntəfi olub insan sırf soyuq bir ağıl və məntiqin hökmünə tabe olaraq ancaq həqayiqi-əlmiyyə və fəniyyədən zövqiyab olur... Fransa inqilabi-kəbirindən əqdəm gəlib, o inqilabi hazırlayanlardan biri bulunan məşhur Jan-Jak Russo bunun təməmilə əksini iddia ediyordu. Bu ədibə görə insanın ən məsud zamanı sinni-tüfəliyyə, yəni çocuqluqdur. Çünki ətəfəl heç bir şeydən xəbərdar olmayıb həyatın hər növ əndişə və qüyudundan azad bulunuyorlar... Rus üdəbasından müvərrix Karamzin isə bu iki fikrin heç birini bəyənəməyib diydirdi ki, insanın ən məsud zamanı sinni-kamal olan kühlətdir. Bizim Şərq şairlərindən çoxunun, sinni-şəbəbın gəlib keçməsinəndən hasil olan təəssür və iştikələrinə, əz cümlə Qarabağlı Vaqifin: “Otuzdan iki-üç keçmişdi güzğüyə baxdım, gördüm yoxa çıxmış yenə xal-xal ağarıbdır” və ilax. kimi sözlərinə baxılırsa, bunların məsudniyyəti sinni-bülüğ və şəbəbdə gördükləri anlaşıdır...

Bizə qalır, bu fikirlərin heç biri doğru deyildir. Çünki insanları məsud və ya qeyri məsud edən sinin olmayıb, sinnin rast gəldiyi dövrdür. İnsanlar hər sinndə məsud ola bilirlər, ancaq lazımdır ki, dövr və zaman bulundurları sinne müsaid olsun.

Hafiz deyir ki:

“Dövürə-gərdun gər do ruzi bər muradə-ma nəğəşt
Daema yeksan nəbəşəd hale-dövrən qəm məxor!”¹

İnsan hansı sinndə olursa olsun hali-dövrən iki, üç gün muradına təfəvüq etdikcə məsud olur. Bizim bu keşməkeşli dövr-i inqilabımızda ehtimal ki, çocuqlar bəxtiyardırlar. Çünki Russonun dediyi kimi, bunlar şimdiki halda hər şeydən bixəbər bulundurları kimi iləridə də kəndilərini inqilabat nəticəsi olacaq bir dövr-i səadət gözlemək-dədir. Saçları, saqqalları ağarmış qocalarımız da bəlkə bəxtiyardırlar.

¹ Tərcüməsi: “Dövrənin gərdişi iki gün də bizim muradımızla dolanmadı.
Dövrənin hali həmişə eyni qalmaz, qəm yemə”.

Zira ömürlərinin qismi-əzomini inqilaba təqəddüm edən bir dövrü-sükunət və qəflətdə keçirib, şimdi də Çiçeronun iddiasına rəğmən, ağıl və məntiq hökmünə tabe olmayıb bəlkə ixtiyarlığa məxsus bir tufliyyəyə rücu etdiklərindən əhvali-ələmdən bixəbər kibidirlər. Bu dövrdə məsud olmayan bir sinn var isə, o da sinni-şəbab və kühulət olmaq lazım gəlir. İştə bu gün inqilabi-ələmin ən müdhiş girdablarına tutulub bütün ünfüvan şəbətlərini, qüvayə-əqliyyələrini, elm və kamallarını mübarizəti-inqilabiyyəyə həsrə məcbur olanlar, bu sinnlərdə bulunanlardır... Əgər evolyusionist (təkamülyon) filosofların iddia etdikləri vəchlə həyatdan məqsəd mübarizə və ləzzətlərin də ən böyüyü mübarizədə isə, o halda yuxarıdakı fikrin bütünü ilə şəbani-dövrümüzün özlərini hər ayrı bir sinnə bulunanlardan daha bəxtiyar ədd etmələri icab edər...

Küreyi-ərz ibtidayi-təşəkkülündən bəri vaxt-vaxt inqilabata düçar olmuşdur. İbtida bu inqilabat tufan, bürkan, zəlzələ şəklində olaraq küremizin təbəqatına məxsus ikən bilaxərə ədvəri-tarixiyyədə təbəqati-fikriyyəyi-bəşərdə nüməyan olmağa başlamışdır. Məlumdur ki, küreyi-ərz qışrı soğan zərləri kibi bir-biri üzərinə vəz edilmiş təbəqat denilən qabıqlardan ibarətdir. Bu təbəqələrdən hər birinin daxilində bir çox təhəccür etmiş, yəni müruri-zəman ilə daş halına girmiş nəbatat və heyvanata təsədüf olunuyor ki, bunlara müstəhasə təbir olunur. Ancaq hər bir təbəqədəki nəbatat və heyvanat ayrı cinsdən olub, üstündəki təbəqələrdə onlara rast gəlinmiyor. Məsələn: İxtisavros ya mamut kimi heyvanlar bu qəbildən olub cinsləri üzərində yaşadığımız şimdiki təbəqədə bilkülliyyə məfquddur.

Burada şayani-diqqət bir nöqtə daha vardır ki, o da hər bir üst təbəqədəki məxluqatın altındakılardan təşəkkülləti-bədəniyyəyə daha mükəmməl olmasıdır. Bu təbəqat və müstəhasat maddəsi müxtəlif surətlərdə izah olunuyor. Fransanın məşhur elmi-heyvanat müəlimi Kuvye şöyle izah ediyordu:

Küreyi-ərz qəşrində vaxt-vaxt ümumi və dəhşətli inqilablar vüqu bulub cəmi zihəyat ənqaz altında qalıyordu. Sonra bu ənqaz üzərində yeni bir xilqət nəticəsində əvvəlkindən daha mükəmməl heyvanat və nəbatat törəyirdi. Təkamülyona görə hal və keyfiyyət böylə olmayıb, təbəqati-cədidə tədricən təşəkkül etdikcə mühit və şəraiti-həyatiyyə nisbətində də əvvəlki məxluqat dərəcə-dərəcə, bətin-bətin, nəsilbənəsil təbəddülata uğrayaraq nəhayət, bugünkü şəkillərinə vasil olmuşlar. Bu iki nəzəriyyənin ikisini də bir araya

gətirmək olur: küreyi-ərz və üzərindəki məxluqat gah inqilab, gah təkamül təriqi ilə təbəddülata uğramışdır. Eyni əhval bəşərin ofkar və məişətində də zahirdir. Bəşəriyyət gah təkamüli-tədrici ilə, gah inqilab ilə tərəqqi ediyor. Bəşəriyyətin tarixi-cədidində iki böyük inqilab görülmüşdür ki, bunların biri dini olub xristianlıqda protestantlığın, digəri də inqilabi-siyasi olub 1789-da Fransada hüquqi-bəşərin elanı ilə başladı.

Ələmi-islam bu iki inqilabın heç birindən mütəəssir olmuyub, hali-sabiqində davam edib durdu. Vəqien islam məmləkətlərində ara-sıra yeni-yeni məzhəblər törədi. Lakin bu məzhəblərin törəməsi islam üçün əslən və qəten inqilab sayılamaz. Çünki inqilabi-dini, yeni məzhəb çıxarmaqda deyil, bəlkə həqayiqi-əvvəliyyəyi-diniyyəyi əqəliyyətin əlindən xilas edib ümumin, külliyyəti-əhalinin mali etməklə olur. Protestantlıq böylə yapıdı. Protestantlıq yeni məzhəb degildir. Onun banilərindən biri olan Lüter nə peyğəmbərlik, nə övliyalıq və nə də müqəddəslik iddiasında bulunmadı. O zat İncili hər bir millətin anlayacağı dillərə tərcümə etdirib hər kəsi oxuyub anlamada hür və azad buraxdı. Bu gün İsveç, Germaniya, Hollanda kimi protestant məmləkətlərində bir fərd yoxdur ki, İncili oxuyub anlamasın. Bu əqvamın, öz Quranlarının mənasından bixəbər qalan müsəlmanlara əxlaq və məişətə təfəvvüqləri əsbabından biri budur... Keçəlim! Ələmi-islam Avropanın inqilabati-siyasiyyəsinə də mütəəssir olmadı. Midhət paşanın qanuni-əsasisi inqilab tərzində vücuda gəlmədi. Bu bir kiçik fırqənin ofkarca məzhəri-təkamül olmasının nəticəsi idi. Zəten nə Türkiyə inqilab məmləkətidir və nə də türklərin təbiəti inqilabati-daxiliyyəyə müsaidir. Türklər ingilislər kibi təkamül təriqi ilə tərəqqi edən bir qövmdir. İnqilabatın ələmi-islamda qədimdən bəri yuvası Asiya Fransası olan İrandır. Ancaq Fransa inqilab siyasisi əsnasında İran öylə bir dərin uyğuya dalmış idi ki, bu inqilabın vəlvələsini əsla eşitmədi belə İranı oyanıran, şimdi yanı başında Avropanın dəhşətli gurlayaraq ictimai bir rəng alan üçüncü inqilabı oluyor. İran cəmaəti bir-iki əsrdən bəri təkamül təriqində bir addım belə atmamış olduqlarından bu gün bəşəriyyətin ən geridə qalan bir üzvü bulunurlar. Şimdi ayılıb özlərini hər tərəfdən "qayət hail dalğalara, girdablara" məruz görüncə süləmi-təkamüli tədricən çıxmaqdan isə inqilab sıçrayışla nicat yolu aramağa məcbur oldular. Zəten, inqilabdan başqa da çarələri yoxdur. Çünki təkamül yolunu tutmaq artıq gecdir. İran mükəmməl bir inqilaba

müvəffəq olmazsa, məhv olduğu gündür. Bunu anlamalıdır. Bu inqilab nə rəng alacaq? Yaxud almaq iqtiza edər? Avropa inqilablarının dörd-beş əsrdən bəri dərəcə-dərəcə almış olduğu rənglərin İran inqilabında cəm olması möhtəməldir. İran inqilabının həm dini, həm siyasi, həm də ictimai olması lazım gəlir. Dini diyoruz, çünki İranda hökmfərma olan məzəhibin Qurani-Məhəmmədiyi əsas tutaraq ittihadı-islama müsaid bir qəlibə girməsi icab edər. Zətən inqilabdan məqsəd nədir? Nicat yolu aramaq deyilmidir? Nicat yollarının biri də ittihadda olduğuna şübhəmi var?.. İran inqilabı siyasi bir inqilab oluyor, çünki idareyi-keyfiyyə, mütləqiyyət və əsarət yerinə qanuni-əəsi məşrutiiyyət və hürriyyət qaim etməyə çalışıyor. İran inqilabı Rusiya inqilabına imtisalən bir rəngi-ictimai dəxi alıyor, çünki bu inqilab başlıca sərmayədarlar, mülkədarlar və ələlxüsüs buğdanı inhisar təhtinə alıb anbarlara doldurmağı etiyad edilmiş tüccarlarla mübarizəyə girişiyor. Ancaq Rusiya inqilabı ilə İran inqilabı arasında fəvqəladə mühüm və şayani-diqqət bir fərq vardır. Rusiya inqilabına bir dövri-təkamül təqəddüm edib, bu təkamül şimdi cərəyan edən hadisəyə dəxi hakim olduğu halda, İran inqilabı ənsızın və bilatəkamül vüqə gəlməkdədir. İştə Rusiya inqilabındakı intizam və ətradın və İran inqilabında görünən tərəddüdün, nizamsızlığın başlıca səbəbi budur. Bu hal isə şübhəsiz İran inqilabı üçün bir müxatirə, bir təhlükə təşkil ediyor. Bu nöqtəyi-nəzərdən hər iki məmləkətin əhvalını bilqiyas mütaliə etmək fəidədən xali deyildir, zənn edərik.

Rusiya mədəniyyəti təhlil edilirsə, bunun iki ünsürdən ibarət bulunduğunu görülür. Bu mədəniyyət asiyalığın, Asiya məişətinin tədricən Avropa mədəniyyətilə imtizacından hasil oldu. Bu imtizac Böyük Petrodan və daha ziyadə Böyük Katerina zamanından başlıyor. Avropa mədəniyyəti isə Katerina dövrünə rast gələn Fransa inqilabi-kəbirindən sonra sərmayədarlıq və mülkədarlıq tərəqiyyatı rəngini alan bir mədəniyyət olub bu günə qədər davam edə bildi. İctimai bir inqilaba düşər olmayaraq davam edə bildi. Çünki qəflət və cəhalət içində puyan olan Asiya, avropalılar üçün geniş-geniş müstəmləkələr halına girdikcə Avropa sərmayədarları üçün qorxu və müxatirə məhəli qalmıyordu. Lakin şimdi Asiyanın oyanması ilə bu hala xatimə çəkiliyor.

Asiyanın oyanması Yapon dan başladı. Fransa üdəbasından Emil Zola "Roma" ünvanlı əsərində mədəniyyətin Şərqdən Qərbə doğru tədricən hərəkət və intiqal etdiyini gözəl tərif ediyor. Zola deyir ki, mədəniyyət Çindən başlayıb oradan Hində, Hinddən Fərat və Dəclə vadilərinə, buradan Misri-qədimə, Misirdən Yunana, Yunandan Romaya, Romadan Avropanın sair qitələrinə, Avropadan da Amerikaya keçmişdir. Mədəniyyət bəzi istisnaat ilə böylə məmləkətdən məmləkətə keçdikcə ilərisi abad və gerisi viran olaraq tərk etdiyi ölkə bir növ mədəniyyəti-müstəhasəsi şəklinə giriyor. Şimdi yenə kəməkan mədəniyyət Şərqdən Qərbə doğru hərəkətinə davam edərək, Amerikadan Yapon a keçdi. Yapon dan yenidən Çinə və bütün Asiyaya keçmək üzrədir. Avropayı "Sarı təhlükə" namilə Asiya mədəniyyəti təhdid ediyor. Avropanın üzərinə Şərqdən mühib bir mövc gəlir. Rusiya-Yapon müsədiməsi bu dalğaya qarşı ilk müdafiə oldusa da, lakin əncamı böyük bir müvəffəqiyyətsizlikdən ibarət qaldı ki, bunun nəticəsində Avropanın sərmayədarlıq mədəniyyəti təməlindən sarsıldı. Avropa üçün müstəmləkə yolları bağlandı və əllərindəki müstəmləkələr də təhlükə təhtinə girdi. Bu sürətlə Avropa üçün ictimai denilən üçüncü inqilabi-əzim başlıyor ki, bunun ilk meydanı da Rusiya oluyor. Bunu Avropa pək gözəl anlıyor və anladığı üçündür ki, hər an hürriyyətdən dəm vurduqları halda bu gün Rusiya hökumətinə para ilə müəvinətə qeyrət edərək, camaatının meyli ziddinə gediyor. Zətən bu anda bütün əski dünya, başdan-başə Çinin Bəhri-mühiti-kəbir sahilindəki Honq-Konq adlı şəhərindən bəda ilə Portəgizin Bəhri-mühiti-İtəlası sahilindəki paytaxtına, yəni Lisbona qədər atəşi-ixtilal içində çırpınıb duruyor. Bu günlərdəki teleqraflara diqqət ediniz. Çinin, Hindin, Almanıyanın, Fransanın, İtaliyanın, Romaniyanın və iləxir bir çox şəhərlərində iğtişəşlər, ixtilallar, əmələ tətilləri görülür ki, əksəri sosialist və demokrat hərəkətindən və sərmayədarlıq mədəniyyəti ilə mübarizədən ibarətdir.

Əxirən Avstriyada məbus intixabi qanuni-amiyun üsulunda təbdil olunub, intixabati-ümumi və külli oldu. Finlandiya əyaləti-mümtəzəsində şu keçən mayis ayında açılan Seym məclisi bu dəfə intixabati-ümumiyyəti-külliyyə qaydası ilə vücudə gəlib, hətta qadınlar belə seçmək və seçilmək haqqına malik oldular. Şimdi əqvamituranıyyədən bulunan finlərin millət məclisində yigirmiyyə qədər qadın məbusolik vəzifəsilə mükəlləfdir... İngiltərə hökuməti isə bu son zamanlarda yer məsələsində nəhayət sosializməyə meyil ilə ikinci

cəmaət üçün istimlaci-ərazi əsasını qəbul edərək bu əmr üçün məbləğ təxsisinə qərar verdi.

Əski mədəniyyət yavaş-yavaş pozulmaya, yıxılmaya və tərəfdaranı da əngazından təşəkkül edəcək bir təbəqədə keşiş Petrovun dedi ki, müstəhasələr halına girməyə üz tutuyor. Ancaq bu müstəhasələr hələ canlıdır, diridirlər. İstə yeni peyda olan bir təbəqeyi-mədəniyyətin məxluqatı da bu canlı müstəhasələrlə mübarizəyə girişərək bunları hər növ asari-həyatdan məhrum etmək istiyorlar. Bütün inqilab ixtilalatı buradan nəşət ediyor. Bu ixtilalatın ən böyük meydanı isə əski dünyanın ortasındakı Rusiya ilə qonşusu bulunan İrandır. Ancaq Rusiyada hər iki tərəf yekdigərlərinə qarşı məqulane və nizam dairəsində hərəkət etdikləri halda İranın inqilabçıları ilə müstəhasələrinin mübarizəsi bir “kor döyüşündən” ibarətdir. Rusiyada həm hökumətin, həm cəmaətin ilk düşündüyü şey bir kərrə vətənin salamatidir. İranın nə cəmaəti və nə də hökuməti məmləkətin bir təhlükəyə düşmək ehtimalına zərrə qədər əhəmiyyət verdikləri yoxdur. Bəridəki inqilab bir inqilab təkamülüdür. Ötədəki isə bir inqilabi-təzəlzüldür.

* * *

Rusiya II Dövlət Dumasının mücahidatına dair “Füyuzat” bacardığı qədər məlumat verməyə çalışdı. Bu mücahidatın əsası ərazi məsələsi olduğunu “Yer, insan və həqayiqi-ictimaiyyə” sərlövhəli məqalədə bəyan etmiş idik. Mayıs ayının onunda baş vəzir Stolipin bu məsələ xüsusunda Dumadakı firqələrin proqramı dairəsində irad nitq edən məbuslara cavab verib uzun bir layihədə yer haqqında hökumətin məramnaməsini bildirməyə və qəbul etdirməyə çalışdı. Bu məramnamə I Dumada hökumətin ərazi xüsusunda tutduğu politikaya nisbətən cüzi bir tərəqqi sayıla bilərdi. Çünki Stolipinin bəyanatından anlaşıldığına görə hökumət bir bədel nəqdi müqabilində olsa da bəzi şərait daxilində bir növ istimlaci-cəbri əsasını qəbul edərək və hətta istimlak məsarifinin bir qismini də öz üzərinə almağı dəfə öhdə etdiyini elan ediyordu. Ancaq Stolipinin nitqi heyəti-ümumiyyəsi etibarilə dumanın təmayülatına və əksəriyyəti-ara ilə qərar verəcəyi layihəyi-qanuniyyəyə qarşı “müsaidə edəməm” sözündən ibarət oldu. I Duma ilə hökumətin başlıca ixtilafı qayət mühüm olan bu ərazi məsələsində idi. Hətta I Dumanın dağılmasının əsəbından

biri də bu idi. Bu surətlə II Dumanın da gəmişi əmvac arasında dönüb dolaşdıqdan sonra gəlib I Duma kibi eyni şabllara təsadüf etdi. Bundan sonra hökumət ilə duma arasındakı ixtilaf getdikcə çoxalmağa başladı ki, bunların çoxu da I Dumada cərəyan edən əhvalı andırırdı. Vəqien, bu duma I Dumanın dağılmasına bəis olan məsələlərdə ehtiyat ilə davranmağa çalışıb, bunların müzakirət həllini əlindən gəldiyi qədər təxirə salıyordu. Əfvi-ümumi maddəsi də istə bu məsələlərdən biri idi. Məlumdur ki, amnistiya denilən əfvi-ümumi taci-imperatorunun prerogativası, yəni bir imtiyazi-məxsusidir. Guya bu məsələyə müdaxilə etməyə vəzi-qəvanin vəzifəsilə mükəlləf olan Dumanın haqqı yox idi. Axirülmür bu məsələ də mövqei-müzakirəyə qondu. Məbusanın bir qismi müzakirənin əleyhinə, bir qismi də lehində bulundu. Nəhayət, məclis əksəriyyətə-ara ilə əfvi-ümumi məsələsi dumanın ümumi məclisində qabili-müzakirə olub-olmayacağı anlaşımaq üçün maddəyi-əksəri hüquqşünasından müəkkəb bir komissiyaya həvalə etdi. Sağ firqələrlə bərabər hökumət heç buna da razı deyil idi. I Dumada müttəfiqən ləğvinə dair hökm edilən edam cəzasına gəlincə bu məsələ şindiye qədər ikinci dumada müzakirə edilmədi belə. Hal və keyfiyyət böylə ikən bu son həftələr zərfində öylə vüqat zühur etdi ki, hökumət bu Dumadan dərzi ürkməyə başladı. İki ay əqdəm imperator həzrətlərinin həyatına sui-qəsd edildiyi məlum oldu. Mayıs ayının yeddisində ictimaiyyət Duma məclisi ittifaqı ilə bu sui-qəsdə qarşı bəyani-nifrət və protesto elədi. Ancaq bu protest əsnasında məclisin sol tərəf əzaları məclisdə bulunmadılar. Bunlar miyanında bir kaç keşiş dəxi var idi. Bilaxərə bu keşislərə protest zamanı nə üçün məclisdə bulunmadıqları sual edildi. Bunlar cavab verdilər ki, o əsnada Dumada, ələlxüsus sollar arasında şüyu buldu ki, sui-qəsd maddəsi irticapəsənd olan sağ firqələrin provokasiya niyyətilə ixtira etdikləri bir şeydir. Zətən şindiye qədər bu sui-qəsdin mahiyyəti anlaşılamadı. Buna cürət edənlər anarxistlərdən ziyadə irticapəsəndlərin qara dəstələri olması möhtəməldir. Bu münasibətlə Sarskoye Seloda “ittifaqi-əsgəri” əzasından yigirmiyə qədər adam tövqif olunub, bunların içində əsgərlər də var idi... Digər tərəfdən hökumət və polis məmurları günün birində ansırın “təcavüzatdan məsun” ədd olunan Dövlət Dumasındakı bütün sosial-demokrat fraksiyasının məclis müzakirəsinə daxil olub sabahlara qədər təhriyat icrasilə bir neçə zəti tövqif etdi... Hər nə hal isə protest əsnasında məbusandan bir çoxunun məclisdə bulunmaması Dumanı ehtimal

hökumətin nəzərindən bir az düşürdü. Çox keçmədən bir neçə maddə bu halı daha ziyadə təşdid elədi. Hökumət tərəfindən tənzim və təklif olunan bir neçə qanun layihələrini Duma rədd etdi. Əfəlcinaiyyənin mətbuatda mədh və sənəsi əleyhindəki qanun layihəsi böylə rədd olunanlar qəbilindəndir. Lakin hökuməti ən ziyadə Duma haqqında şübhə və vəsvəşəyə ilqa edən atidəki məvaddır.

Məlumdur ki, bir müddətdən bəri Dumanın sağ fırqələri tələb ediyordılar ki, Duma, Rusiya ölkəsinin hər tərəfində hökmfərma olan terrora, yəni tədhiş və ixafə niyyətilə edilən əfala qarşı bəyani-nifrət edib bunları zəm və təqbih etsin. Duma isə bu xüsusda əsla əcələ göstərmiyirdi. Nəhayət, mayısın 16-da Duma 146 rəyə qarşı 215 rəyin əksəriyyətilə qərar verdi ki, "terrorun zəm və təqbihinə dair olan təklifi mütalifə və müzakirə etmək maddəsi Duma vəzaifinin xaricindədir. Bu surətlə Duma məzkur məsələ haqqında bir növ bitərəfliyi iltizam edib bəyani-əfkardan istinkaf etdisə də, şübhəsizdir ki, Dumanın bu hərəkəti nə sağlara və nə də hökumətə xoş gəlmədi... Zətən ötədən bəri iki bir-birinə təmamilə zidd olan fırqə II Dövlət Dumasının dağıdılmasını istiyorlardı. Bunlardan birisi başçıları Pruskeviçlər, Kruşevanlar, Bobrinskiyərlər olan monarxistlərdir. Bunlar keçən ay Moskvada ictimaiyyət orada şəxsi mövqiblərlə qüvvətlərini aləmə göstərmək istədilər. Lakin nəticə məmullarının xilafına çıxdı. Aləm bunların qayət qüvvətsiz və zəif bulundularını anladı. Bunların ümid etdikləri yüz minlərcə cəməət yerinə mövqiblərinə beş-altı mindən ziyadə iştirak edən adam bulunmadı. Bununla bərabər Dövlət Dumasının dağıdılması üçün bunlar orada əllərindən gəldiyi qədər bağırıb çağırdılar. Dumanın dağılmasını arzu edən digər fırqə isə sosial-demokratlardır. Hökumət monarxistləri himayə etdiyi halda bunların Rusiyada ictimaiyyətinə razı olmadığından bunlar da məmulları əcnəbiyyədə diyarbədiyar dolaşmış, nəhayət, ingilis hürriyyətinə bilistifadə London şəhərində ictimaiyyətə bildilər. Bu ictimaiyyət Dövlət Dumasının sosial-demokrat əzaları iştirak etdiyi kimi məclislərinə İtaliyadan məşhur rus ədibi Qorki dəxi gəlmiş idi. Bunları rus hökuməti xəfiyyələri fəvqəladə bir diqqətlə təqib və təcəssüs etməklə bərabər müzakirətlərinin nədən ibarət bulunduğu iycə anlaşılamadı. Lakin bunlar da ayrı bir nöqtəyi-nəzərdən şimdiki Dumanın davamını istəmirdilər. Hətta Peterburq şəhərinin Dumadakı vəkili Aleksinskiyin şu Londra ictimaiyyətində "Böylə bir Duma bizə lazım deyildir" dediyi məlumdur. Bu kibi əhval göstərirdi ki, əqsayi-eser

fırqələri kadetlərə rəğmon Dumanın bəqa və davamı uğrunda hərəkəti-mötədilanədə bulunmayıb tərifi-ıfratpərvəranəyə sapacaqlar. Lakin ən ziyadə "böylə Duma lazım deyildir" – deyib qeyli qal çıxaranlar sağlar idi. Axirülmür bu Dumanın hökumətə də lazım olmadığı anlaşılaraq II Duma, iyunun üçündə südur edən iradəyi-imperatori ilə yeni intixabata qədər tətıl olundu.

* * *

İran haqqında, İran inqilabı haqqında da bir fikir edinmək istəyirik. İran inqilabı bir inqilabi-təzəlzüldür dedik. Bu təzəlzülün nəticəsi isə İranın bu an bir xaos, bir həyula halına girməsidir. Məlum, ya həyula hər bir şəkili-müəyyəndən müberradır. Şekli olmayan bir maddəyi tövsif və tərifi nə qədər müşkül olduğunu təsəvvür buyurunuz. Nə qanuni-əsasidə bir şəkili-müəyyən var, nə intizami-daxilidən məhrum olan məclisi-millinin mücahidatından bir nəticə və nə də ruhsuz, odsuz olan "Məclis" qəzetəsində yazılan şeylərdən bir mənə çıxarmaq oluyor. İkidə, birdə şəhərlərdə ittilallar, gurultular, patırtılar, tətillər oluyor, dükan-bazar bağlanıyor. Xalq postaxanalara, teleqraf başlarına qoşuyor, səbirsizliklə Tehrandan bir xəbər gözlüyor. Sonra bir teleqraf gəliyor ki, şah "qanuni-əsasi"yi imzaladı. Anlamıyoyor ki, bu qanuni-əsasi kaç dəfə daha imzalanacaqdır! Hökumət bir gün məşrutə, bir gün məşruə oluyor, daha sonra nə məşrutə və nə də məşruə oluyor. İran həyulayı-ixtilaliyyəsi içində xəyal-məyal seçilən bir şey varsa, o da köhnə təbəqənin onqazitəzəlzülü altında qalmaqdan qorxan müstəhasələrin çapalayib durması, yəni hənuş canlı, zihəyat bulunmasıdır. Bu müstəhasələrin ön irisi şimdiki sədr-əzəm Atabəgi-Əzəm Mirzə Ələsgər xandır. Bu müstəhasəyi-istibdad Paris muzexanalarını toz yin etmək lazım gəlir-kən İran torpağına nəql olundu. İranın bütün asari-ətiqəsi şimdüyə qədər heç bahasına gəmilər dolusu ilə Firəngistana nəql olunurkən, şimdi İran ayılıb asari-ətiqəsini, müstəhasələrini artıq Avropaya vermək istəmədiyindən Atabəyin öz muzexanalarında bulunmasına lüzum gördü. Məhəmmədəli şah məiyyətilə düşündü, daşındı, ətrafında guya adam qəhətliyindən naşı Atabəy əzəmi nəzdinə cəlbə məcbur oldu. Nə qədər ki, Atabəy İran torpağına əyaq basmamışdı, İranda təcəddüdat və islahati-nizami dairəsində yavaş-yavaş gurdusuzca, qansızca yolunda davam ediyordı. Lakin bu müstəhasəyi-

əzimə İrana daxil olur olmaz, hər tərəfdə ixtilal atəşləri alovlanıb bu atəşlərin hərərəti ilə sair müstəhasat da yenidən canlanıb rollar oynamağa başladılar... İran gəmilərindən daima və rus gəmilərindən də keçən ay tətillə nəticəsində müvəqqəti məhrum olan Kasp dənizinin üzərində günün birində “Baryatinski” adlı bir vaporun hərəkət etdiyi göründü. Bu vapor Petrovsk şəhərindən İrana qayət mühüm bir müstəhasə nəql ediyordu. Eyni zamanda Bakıda bir müstəhasə muzesi bina etmək istəyən İran mücahidləri səhvən Mirzə Abbas xanı Baryatinsk gəmisində səyahət edən müstəhasəyə bənzərək bu zatı yaraladılar... Lakin ötədə Baryatinski gəmisi kəmaliməniyyətlə Ənzəliyə vasil oldu. Ənzəli cəmaəti isə müstəhasənin hənz cəmlı olmasından təvəhhüş edərək gəmiyi tufənglə, xəncər-bıçaqla qarşılayıb iskələriyə yanaşmağa müsaidsə etmədilər... Sonra işə Məclisi-milli müdaxilə elədi. Məclis Ənzəli cəmaətinə dedi ki, İran paytaxtın böylə bir müstəhasə ilə zinətlənməsi əlzemdir. Ənzəlilər məclis əzasına etimad edib ona yol verdilər...

Bir müddətdən sonra çitdik ki, Atabəy Əzəm yenidən Məhəmmədəli şah tərəfindən sədr-Əzəm nəsb olundu və yeni bir kisvə ilə məclisi-milliyə gəlib məbusanə dedi ki, mən artıq mamut müstəhasəsi degiləm, şimdi fil oldum. Xortum və dişlərimə diqqət ediniz. Bunlar istibdad dövrünə aid şəkildən çıxıb hürriyyət təbəqəsinə məxsus bir hala girmişdir. Mən də hürriyyət və məşrutıyyət dövrü məxluqatından oldum... Artıq mamut kibi vəhşilik etməyib fil kibi yük daşıyacağam. Məclis də buna inandı.

Nəticədə, İran müstəhasələri hər tərəfdə canlandılar, canlandılar da, cəmaətin başına bəla kəsildilər... Hər tərəfdən bir vaveylədir qopuyor, hər tərəfdə bir vəhşətdir hökmfərma oluyor. İsfahan, ağayi-Nəcəfilərin, Şiraz Qəvamülmülklərin, Axund Hacı ağa Möhsünlərin, Azərbaycan əkinçiləri Hacı Məhəmməd Tağılərin Təbriz xalqı şahın imarətində guya həbs olunan Qaradağlı Rəhim xan və oğlu övnəsinin, Ənzəli Ərfəüssəltənələrin, Zəncan Əsəduddövlələrin, Xorasan Asəfüddövlələrin zülm və istibdadından bizardırlar.

Rəştə, Qəzvinə varıncaya qədər bütün İran şəhərləri şuriş və ixtilal içindədir. Səbr və təhəmmülü qalmayan cəmaət çox yerlərdə vəhşətamiz hərəkətlə məcbur oluyor. Təbrizdən qovulan müctəhid Mirzə Həsən yaxayı ucuz qurtardı. Əxirən Hacı Qasım Ərdəbili adlı xəsis bir tacir yenə köhnə üsul ilə buğdanı anbarlara həbs edib xəxairin bahalanmasına çalışmaq istiyordi. Kəndisinə bu xüsəsdə bəzi

ixtiratda bulunan əncümən əzasını təhqir etdiyindən xanənin pəncərəsindən çiyə atılıb nəşi təhəvvürə gələn cəmaət tərəfindən parça-parça edildi.

Lakin İran ölkəsinə açılan yaraların ən təhlükəlisi Girmənşah ilə, İrəvan sərhədinə yaxın Maku xanlığından gəliyor. Luristan hakimi olan şahın bəradəri Salarüddövlə həm İrana, həm İranın qanuni-əsasisinə, həm mənsub bulunduğu xanədanı-qacariyə xəyanətdə bulunaraq, elani-üşyan edib başına 20000 qədər əşqiyyə cəmilə bütün o tərəfləri bir hərbi meydanına çevirmişdir. Bu son teleqraflara görə guya Tehrandan göndərilən əsakir hökumətə qarşı müqavimət etməyərək ricət ediyormuş... Maku xanlığına gəlincə İran hökumətinin burada şimdüyə qədər heç bir tədbir ittixaz etməməsi ciddiən şayani-təəssüfdür. Bilinmiyor ki, Səniüssəltənələr, Səddüddövlələr, Təbatəbailər, bu xüsəsdə nə düşünüyörlər. Halbuki, burada məsum olan bığarə cəmaətin qanları sel kibi axıyor. Arvad-uşaq vətəndən dərbəder düşüb min məsaib içində hüdudu keçərək, rus torpağına iltica ediyörlər. Şu Maku xanlığı müsibətlərində, şu hövlnak faciələrdə İqbalüssəltənələr, İzzətullah xanlar, Əliəkərxan Əkrəmüddövlələr, Pənah xanlar bir taqım şübhəli rollar oynayırlar. Bunların ən ədəbsizi, ən xunxarı isə keçənlərdə Makudan tərd olunan Murtuzaquluxandır. Bu hərif gəlib 40 günə qədər İrəvanda qaldıqdan sonra başına min qərib kürd topladı və bunlarla yenidən Makuya övdət edib Makuyi mühasirə etdi. Nəticədə əhaliyə edilməyən zülm və sitəm qalmamışdır. Aldığımız xəbərlərə görə əhalidən və hürriyyət mücahidlərindən beş yüzə qədər adam qırılmışdır ki, bunların içində millət mücahidi məşhur Həbibbəy Asinli də şəhid olmuşdur.

Bütün bu əhvaldan İran müstəhasələrinin hənz cəmlı bulunaraq İran ölkəsinə anarxiyyə təriqlə məhv və inqiraz uçurumlarına sürüklədikləri anlaşıyor... Lakin eyni zamanda da hər tərəfdən bir “Ya sahibüz-zəman!” fəryadıdır qopuyor.

Ə.H.

“Füyuzat”, 1907, №19

DAVAMI